

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR
AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

XƏBƏRLƏR

**№ 2
Naxçıvan, «Tusi», 2006**

Baş redaktor:
Akademik **İ.M.Hacıyev**

Baş redaktorun müavini:
Kimya elmləri namizədi **Ə.D.Abbasov**

Məsul katib:
Tarix elmləri doktoru **V.B.Baxşəliyev**

Üzvlər:

Akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**
Biologiya elmləri doktoru **T.H.Talıbov**
Filiologiya elmləri doktoru **Ə.A.Quliyev**
Tarix elmləri doktoru **H.Q.Qədirzadə**
Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru **V.A.Hüseynov**
Tarix elmləri doktoru **H.Y.Səfərli**
Kimya elmləri doktoru **B.Z. Rzayev**
Filiologiya elmləri namizədi **F.H.Rzayev**
Biologiya elmləri namizədi **İ.B.Məmmədov**
Fizika-riyaziyyat elmləri namizədi **A.H.Məmmədli**
Q.H.Həziyev.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
«Xəbərlər»i, 2006, № 2, 262 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə №1140).

© «Tusi» nəşriyyatı, 2006

M Ü N D Ə R İ C A T

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan Muxtar Respublikasında törədilən siyasi repressiyalar.....	5
Hacı Fəxrəddin Səfərli. Adları epigrafiq abidələrdə aşkar edilmiş görkəmli şəxsiyyətlər (Naxçıvan materialları əsasında)	10
Emin Arif(Şıxəliyev). Ermənilərin etnik təmizləmə siyasətində xristianlığın rolu.....	17
Həmzə Cəfərov. Rusiyada 1917- ci il fevral inqilabı və Azərbaycanda gənclər hərəkatı.....	23
Fəxrəddin Cəfərov. Naxçıvan qəzasında polisın yaranması və fəaliyyəti (1840-1917-ci illər).....	30
Şükür Məmmədov. Naxçıvanda siyasi repressiyaların erməni icraçıları.....	37
Yaşar Rəhimov. A.S.Qriboyedov və Naxçıvan.....	42
Musa Quliyev. Naxçıvan xanları ilə bağlı yeni araşdırmalar.....	46

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Hacı Qadir Qədirzadə. Qədim türklərdə göy, tanrı və yer – su kultu.....	51
Fəzail Vəliyev. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsi əhalisinin ənənəvi xalq yeməkləri.....	56
Türkan Qədirzadə. Qədim türklərdə dağ müqəddəsliyi, daş inamı	62
Arif Əsədov. Orta və son tunc dövrünün dəfn adətləri.....	67
Zakir Rzayev. Naxçıvan abidələrində günəşlə bağlı təsvirlər.....	71

AZƏRBAYCAN DİLİ

Firudin Rzayev. Naxçıvanda «Qazax» tayfa adı ilə bağlı toponimlərin etimologiyası.....	78
Adil Bağirov. Birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan onomastik vahidlər.....	83
Sədaqət Həsənova. Əli bəy Hüseynzadə və türk xalqlarının ədəbi dili.....	87
Şirməmməd Quliyev. Müasir Azərbaycan və İngilis dilərində fəlin qayıdışlıq sahəsinin sintaktik ifadə vasitələrinə dair.....	92
Şəmsi Pənahoğlu. Əlyazmalar mədəni irsimizin bir hissəsidir.....	97
Zülfiyyə İsmayıl. Naxçıvan dialektində qohumluq bildirən sözlər.....	102
Kəmalə İsmayılı. Batabat ərazisində olan bəzi yer adlarının etimologiyası.....	105
Nuray Əliyeva. Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin bəzi lüğət xüsusiyyətləri.....	109

İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycan toponimləri qədim mənbələrdə.....	113
--	-----

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

İsa Həbibbəyli. Nizami Gəncəvi: Azərbaycandan dünyaya.....	120
Əbülfəz Quliyev. Şah İsmayıl Xətayi və bəktəşilik.....	128
Məhərrəm Cəfərli. Real və ideal Molla Nəsrəddin.....	134
Vəli Baxşəliyev, Məhsəti İsmayıl. Naxçıvanda yayılmış əfsanələrdə su stixiyası ilə bağlı otivlər.....	139
Rafiq Babayev. Folklorda «Duz yükü» məsələsi (Naxçıvan materialları əsasında).....	144
Fərqanə Kazımova. Əliqulu Qəmküsarın siyasi satiraları.....	147
Nazirə Əsgərova. Məhəlli lətifələrin poetik xüsusiyyətləri.....	153
Yusif Səfərov. Xalq yaradıcılığında gerçəkliyin izləri.....	157
Aydın Həsənov. «Usta Zeynal, Asta Zeynal».....	163
Gülşən Əliyeva. XX əsrin 20-30-cu illər ədəbiyyat tarixi konsepsiyalarında Füzuli.....	167
Səbinə Əlincəli. Azərbaycanın millətərvər oğlu.....	176
Fəxrəddin Eylazov. Naxçıvanda sufi məktəbləri.....	181
Aynur Cəlilova. Sufi nəzəriyyələrinin Quşçuoğlu yaradıcılığında əksi.....	186
Ramiz Qasimov. Mirzə Cəlilin «Poçt qutusu» əsərində «kiçik» adam obrazı; ideya-bədii xüsusiyyətləri və estetik mahiyyəti.....	192

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Naxçıvan teatrının yarandığı ictimai siyasi şərait.....	198
Nizami Ahiyev. «Nuhun türbəsi» Bəhrüz Kəngərlinin yaradıcılığında.....	204
Cəlil Vəzirov. Nazim Hikmətin pyesləri Naxçıvan səhnəsində.....	211

İQTİSADİYYAT VƏ FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ

Məmməd Rzayev. Şəxsiyyət Şərq və Qərb mədəniyyətləri sistemində.....	216
İlqar Qılıçov. İqtisadi fəaliyyət və dəyərlər.....	221
Asəf Qəribov. Azərbaycanın xarici ticarət konsepsiyasının əsas istiqamətləri.....	229
Asif Şirəliyev. İnvestisiya siyasətinin nəzəri və praktiki məsələləri.....	234
Cavadxan Qasimov. Fermer təsərrüfatlarına dövlət qayğısı.....	241
Rəhman Məmmədov. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin infrastrukturunun inkişafının bəzi məsələləri.....	244
Polad Əliyev. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq makromühitinin formalaşması və inkişafının bəzi məsələlərinə dair.....	249
Rəcəb Rəhimli. Yerli özünüidarə qurumlarının inkişaf tarixi.....	254

T A R İ X

İSMAYIL HACIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA TÖRƏDİLƏN SİYASİ REPRESSİYALAR

Repressiyalar, onların meydana gəlməsi, dövlət siyasətinə çevrilməsi, xalqların həyatına gətirdiyi faciələr və onların ağır nəticələrini dərindən öyrənmək və hərtərəfli araşdırmaq tədqiqatçıları həmişə düşündürmüşdür. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, əgər bu repressiyalar başqa ölkələrdə adətən inqilabi çevrilişlərdən sonra baş verirdisə, keçmiş SSRİ-də bu proses inqilabdan çox sonrakı, nisbətən əminamanlıq hökm sürən illərə təsadüf edir. Bu baxımdan SSRİ-də otuzuncu illərin repressiyaları, günahsız insanların fəlakətə düşər olduğu dövr kimi təkcə SSRİ xalqlarının həyatına deyil, bizim xalqın da taleyinə tariximizin qara səhifələri kimi yazılmalıdır.

Mötəbər materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki, yalnız 1939-cu ildə həbs düşərgələrində, koloniyalarda, həbsxanalarda 2 milyondan artıq siyasi məhbus əzab çəkmiş, onların 525 min nəfəri həbs yerlərində həlak olmuş və böyük bir qismi güllələnmişdir.¹

Dünyada özünü ən demokratik, ən humanist cəmiyyət kimi təbliğ edən SSRİ deyilən ölkədə hər an insan haqları və azadlıqları pozulur, vətəndaşları ilə qeyri-insani şəkildə rəftar edilirdi. Bütün ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda avtoritar rejiminin öz müstəqil fikri və sərbəst düşüncəsi olan vətəndaşlara qarşı düşmən obrazı yaradılır və onlara qarşı kütləvi repressiyalar təşkil edilirdi.

«Xalqı xalq düşmənlərindən təmizləmə prosesi»nin ilk təməl daşı 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanda qoyuldu. Sovet hakimiyyətinin düşmənləri adı ilə barmaqla göstərilən Azərbaycanın bütün sahələrində ən layiqli oğul və qızları repressiya deyilən dəhşətli bir ölüm kabusunu başlarında gəzdirməli oldular. Bu ölüm kabusu təkcə ziyalılarımızı yox, zaman-zaman torpaqlarımızı da məhv etdi, parçaladı, xalqın milli sərvətini talan etdi. Neft kimi qiymətli sərvətimizi daşıyıb apardı. Təkcə, 1920-1924-cü illər ərzində Azərbaycandan daşınan neftin dəyəri 2,3 milyard dollar təşkil edirdi. Ağsaqqal ata-babalarımıza «xalq düşməni», «satqın», «sosializm düşməni», «kolxoz quruluşunun düşməni» və b. bu kimi tükürpərdici adlar verdilər. 1920, 1930, 1937-ci illərin əsas metodlarından biri dəhşətli terror və həbslər idi. Xalq

qorxudulur, çaş-baş salınırdı. Bu isə bütün xalqın mənəviyyatının yox olmasına gətirib çıxarırdı. Millətin ləyaqəti daima təhqir edilir, alçaldılırdı. Repressiya illərində həbs olunmuş adamların taleyi buna canlı sübutdur.

Xalqın ən yaxşı oğullarına divan tutulmasında Y.Sumbatov-Topuridze, R.Markaryan, X.Qriqoryan, S.Yemelyanov, T.Borşov, Qalstyan, Ohanesyan, Avanesyan, Mailyan kimi Azərbaycanın qəddar düşmənləri xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. Bu illərdə azərbaycanlılar prokurorluğa, başqa istintaq orqanlarına demək olar ki, yaxın buraxılmırdılar. Azərbaycandakı 51 rayondan 31-də Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rayon bölməsinin başında ermənilər dururdular. Astara dairəsində Arakelov, Astraxanbazarında (indiki Cəlilabad) Comardyan, Zəngilanda Zərgəryan, Samuxda Petrosyan, Masallıda Avanesov, Lənkəranda Movsesyan, Tovatov, Naxçıvanda Akopyan, Ağacanyan, Akopov, Orbelyan, Seyranov, Zakyan, Parseqov, İonesyan, Şıxanyan və b. başçılıq edirdilər.² İstintaq orqanlarında işləyən 60 müstəntiqdən yalnız 4-ü azərbaycanlı idi.³

Xain və məkrli ermənilər Azərbaycanda burjua millətçilərini, pantürkistləri «terror akt»lərinin təşkilatçıları, ziyankarları, təmayülçüləri, «xalq düşmənləri»ni tapır, onlara qarşı dəhşətli və çirkin, saxta və uydurma işlər hazırlayırdılar. Onlar ayrı-ayrı idarələrdə, təşkilatlarda, yeni yaranan kolxozlarda əksinqilabçı və «təxribatçı casus» özəkləri, kəndlilər arasında «üsyənç» dəstələr «aşkar» edirdilər. Həmin adamlar uzun müddətə həbs olunur, Sibirə, Qazaxıstana sürgün olunur, yaxud güllələnirdilər. Təkcə, 1937-ci ildə Azərbaycanda «xalq düşməni» kimi 29 min nəfər güllələnmiş və ya sürgün edilmiş, 3 mindən artıq kəndli məhv edilmiş, 100 mindən artıq adam etaplarla həbs düşərgələrinə göndərilmişdi.⁴ Saxtalaşdırma və qanunsuzluq nəticəsində 300 nəfərdən artıq rəhbər partiya və sovet işçisi, o cümlədən 32 rayon partiya komitəsi katibi, 28 rayon icraiyyə komitəsi sədri, 18 xalq komissarı və onların müavinləri, 66 mühəndis, Qızıl Ordu və Hərbi Dəniz Donanmasının 88 komandiri və siyasi işçisi, 8 professor və bir çox başqa vicdanlı və namuslu adamlar həbs olunaraq ya uzun müddətə azadlıqdan, ya da həyatdan həmişəlik məhrum edilmişdilər.⁵ Repressiyaya məruz qalanların sayı ailə üzvləri ilə bərabər 200 mindən çox idi. 1937-1938-ci illərdə 681692 nəfər ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Məhv edilənlərdən 1937-ci ildə 3837, 1938-ci ildə 5625 nəfəri NKVD işçiləri olmuşlar.⁶ Rəsmi məlumata görə repressiya illərində Azərbaycanda 50 mindən artıq adam güllələnmiş, 100 mindən çox insan Sibir və Qazaxıstana sürgün edilmişdir.⁷

Repressiya prosesi Naxçıvan Muxtar Respublikasından da yan keçməmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, burada da «xalq düşmənləri»ni ermənilərin əli ilə aradan götürürdülər. Məşhur şair Hüseyn Cavid, şair Əliqulu Qəmküsar, Azərbaycan diviziyasının istedadlı komandirlərindən olan Qambay Vəzirov,

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Cəmşid Naxçıvanski, Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri Novruz Rizayev, Azərbaycan SSR Torpaq Komissarı Heydər Vəzirov, Azərbaycan K(b)P MK-nın kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri Həsən Səfərov, Bakı şəhər Soveti sədrinin müavini Heydər Novruzov, yüzlərlə partiya-sovet işçisi, dinc adamlar müxtəlif adlarla repressiya mexanizminin qurbanı oldu.

Sosializm quruculuğu irəlilədikcə sinfi mübarizənin guya kəskinləşdiyi haqqında Stalinin səhv müddəası ölkə daxilində yüz minlərlə günahsız adamların əsassız ittiham olunub məhv edilməsi üçün «nəzəri əsas» oldu. Qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasəti kəndlərdə qolçomaq adı ilə minlərcə kəndlinin ailələrilə birlikdə Naxçıvandan çox-çox uzaqlara sürgün edilməsi ilə nəticələndi. Kəndlilərin üzərinə qoyulan ağır vergilər, onların gecəgündüz əziyyətlərə qatlaşaraq ağır şəraitdə işləməsi hökumətə qarşı narazılığı artırırdı. 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanın demək olar ki, bütün mahallarında hökumətin özbaşınalığına qarşı üsyanlar başlandı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında da belə üsyanlar baş vermişdi. Üsyan Şahbuz, Əbrəqunus, Baş-Noraşen və b. yerləri əhatə edirdi.

1930-cu ilin yanvar ayında Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsi Naxçıvan Dairə şöbəsinə və 41-ci Naxçıvan sərhəd dəstəsinə Naxçıvan diyarındakı antisovet və cinayətkar ünsürləri aradan götürməyi tapşırırmışdı.⁸ Bu əmrə müvafiq olaraq 1930-cu il fevral ayının 8-də Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin Naxçıvan dairə şöbəsinin əməkdaşı sərhəd dəstəsinin iki əsgəriylə Keçili kəndində «antisovet və bandit ünsürlərinin» aradan götürülməsi üçün əməliyyat keçirmişdilər. Onlar həbs edilmiş adamları Keçili kəndindən Naxçıvana apararkən yerli əhali tutulmuş adamları həbsdən azad etmişdilər. Bundan sonra Paşa Sultanov və Qasıməli Dünyamaliyevin başçılıq etdiyi dəstələr Keçilidə üsyan qaldırdılar. Üsyan dalğası tədricən Keçili kəndindən Badamlı, Cəhri, Sələsüz, Tırkeş, Nəhəcir, Milax və digər kəndlərə də keçdi. Bütün üsyançılar birləşərək Əbrəqunus, Camaldın və digər kəndləri də ələ keçirdilər. Həmin vaxt üçyançı dəstədə 200-ə qədər igid adam var idi.

Xüsusi səhra qoşun hissələrinin köməyi ilə Keçili və digər üsyançı dəstələr ləğv edildi. Üsyan iştirakçılarından 100 nəfər öldürüldü, qalanları isə həbs edildi. Dağlara çəkilən kiçik bir dəstə isə 1932-ci ilin aprelinədək mübarizə apardı. Milax kəndlilərindən isə 12 nəfəri güllələnmiş, 7 nəfəri isə 10 il həbs cəzası almışdır.⁹ «Milax işi» və «Keçili işi»ni Azərbaycan BSI-nin operativ müvəkkili A.Orbelyan tərəfindən uydurulmuş, saxtalaşdırılmış, nəticədə onlarla günahsız adam qanunsuz güllələnmişdir.

Rəsmi dairələr üsyançıların hamısını «bandit», «silahlı qolçomaq dəstələri» adlandıraraq onları qan içində boğmuş, fəal üzvlərini isə «hərbi əsir» adı ilə DSI-nin fəvqəladə üçlüklərin sərəncamına vermişlər. Bunları 1930-cu il sentyabrın 22-dən oktyabrın 12-dək fəaliyyətdə olan Naxçıvan MSSR üzrə

fövqəladə üçlüyün protokolları bir daha təsdiqləyir.¹⁰ Üçlüyün sədri İbrahim Tağıyev, üzvləri isə 41-ci Naxçıvan sərhəd dəstəsinin rəisi Nikişev və Azərbaycan DSI-nin Naxçıvan Vilayət şöbəsinin rəisi Yaqubov idilər. Üçlüyün bütün iclaslarında Naxçıvan XKS sədri Vəlibəyov, Qəzənfər Musabəyov və Ağahüseyn Rəsulzadə iştirak edirdilər. Həmin üçlük 23 nəfərin güllələnməsi haqqında hökm çıxarmışdır.¹¹

1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanın demək olar ki, bütün mahallarında hökumətin törətdiyi özbaşınalığın əleyhinə üsyanlar qalxdı. Rəsmi tariximizdə kəndlilərin bu üsyanlarına cürbəcür nalayiq adlar verildilər, amma həqiqətdə bunların əksəriyyəti kəndlilərin haqlı tələblərindən doğan narazılıq hərəkatı idi.

Rəsmi dairələr üsyançıların hamısına divan tutur və onlardan sağ qalanları isə Fövqəladə Üçlüklərin sərəncamına verirdi. Bu Üçlüklərin fəaliyyəti isə əksərən ölüm hökmləri çıxarmaqdan ibarət idi.

Naxçıvan MSSR üzrə Fövqəladə Üçlük təkcə 1930-cu il sentyabrın 22-dən oktyabrın 12-dək aşağıdakı qərarları çıxarmışdır.

1. Keçili kəndi üzrə 7 nəfərin, Şahbuz kəndi üzrə 5 nəfərin əmlakları müsadirə edilməklə güllələnsin (22 sentyabr 1930-cu il).
2. Naxçıvan şəhəri üzrə 4 nəfərin, Şahbuz kəndi üzrə 2 nəfərin əmlakları müsadirə edilməklə güllələnsin, Naxçıvan şəhəri üzrə 1 nəfərə 3 il həbs cəzası verilsin (24 sentyabr 1930-cu il).
3. Əbrəqunus kəndi üzrə 6 nəfərin əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnsin (26 sentyabr 1930-cu il), Naxçıvan şəhəri üzrə 14 nəfər güllələnsin, 7 nəfərə isə müxtəlif müddətlərə həbs cəzası verilsin (29 sentyabr 1930-cu il).

30-cu illərdə Naxçıvan MSSR-də repressiyaya məruz qalanların sayı artır, şübhəli şəxslər Sovet hakimiyyəti orqanları tərəfindən səsvermə hüquqlarından məhrum edilirdilər. Bu şəxslər yerli və mərkəzi orqanlara seçib-seçilmək hüququndan məhrum edilir, sonrakı mərhələdə isə onlar digər hüquqlardan da məhrum edilərək qolçomaq siyahısına salınır, ya məhkum edilir, ya da sürgün olunurdular.

1934-cü ildə Şərur rayonunun Xanlıqlar sovetliyi üzrə 74 nəfər, Axurada 9 nəfər, Yaycıda 31 nəfər, Dərvişlərdə 18 nəfər, Dəmirçidə 76 nəfər səsdən məhrum edilmişdilər. 1935-ci ildə isə rayon üzrə bu 673 nəfərə çatır.¹² Həmin ildə Şərur rayonunda 167 nəfər qolçomaq siyahısına daxil edilmişdi.¹³

Naxçıvan MSSR üzrə fövqəladə üçlüklə yanaşı, Gəncə mahal fövqəladə üçlüyü də Naxçıvan əhalisinə qarşı hökmlər çıxarmışdır. Həmin üçlüyün 1931-ci il 5 mart tarixli qərarı ilə Naxçıvan MSSR-dən 55 nəfər haqqında qərar çıxarılmışdır. Bunlardan 9 nəfəri güllələnməyə məhkum edilmiş, 22 nəfər müxtəlif müddətlərə həbs cəzası almış, 24 nəfər isə ailələri ilə Qazaxıstana və Sibirə

İctimai və humanitar elmlər seriyası

sürgünə göndərilmişdir.¹⁴

Naxçıvan MSSR-dən insanların müxtəlif yerlərə sürgün edilməsi əsasən 30-cu illərin ortalarından başlayıb. 1937-ci ildə daha çox ailə sürgünə məruz qalıb. 30-40-cı illərdə Naxçıvan MSSR-in Ordubad rayonundan 67 ailə, Culfa rayonundan 107 ailə, Şahbuz rayonundan 47 ailə, Noraxen rayonundan (indiki Şərur və Sədərək ərazilərindən) 110 ailə, Naxçıvan rayonu və Naxçıvan şəhərindən 178 ailə (cəmi 509 ailə) Qazaxıstan və Sibirə sürgün olunmuşlar.¹⁵ Tədqiqatçı-polkovnik S.Sadiqov apardığı araşdırmalara əsaslanaraq qeyd edir ki, təkcə indiki Şərur və Sədərək rayonlarından sürgün olunan ailələrin sayı 550-dən çox olmuşdur.¹⁶ Ümumiyyətlə, Naxçıvan MSSR-dən 957 ailə sürgün olunmuşdur.¹⁷ Bu adamların sürgün həyatı, acı taleləri həmin hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuş şair Cavad Cavadlının «Sürgün» əsərində və başqa məqalələrində hərtərəfli verilmişdir.¹⁸

1937-ci il avqustun 5-dən 15-dək Naxçıvan Muxtar Respublikasında NKVD orqanları tərəfindən antisovet elementlərin aradan götürülməsi üçün xüsusi əməliyyat keçirilmiş və nəticədə 9559 nəfər tutulmuşdur. Tutululardan bəziləri güllələnmiş, bir qismi mühakimə olunmuş, digərləri isə sürgünə göndərilmişdir.

Siyasi mühacirət 20-30-cu illər tariximizin mühüm səhifələrindəndir. Bu illərdə minlərlə adam siyasi motivlər, müxtəlif səbəblər üzündən xaricə getməyə məcbur olmuşdu. 1930-cu ilin mart ayında həmkəndlilərinin kütləvi şəkildə amansızcasına güllələnməsinin canlı şahidi olan Şahbuz rayonunun Keçili kəndinin 19 nəfər sakini İrana mühacirət etmişdir. Belə mühacirətlər başqa kəndlərdə də olmuşdur.

Göründüyü kimi, repressiyanı həyata keçirmək üçün tətbiq olunan müxtəlif formalar – güllələnmələr, kütləvi həbslər, sürgünlər, qolçamaq siyahısına daxil etmələr, səs hüquqlarından məhrum etmələr, mühacirətə getmək və b. – əhalidə kütləvi qorxu hissi yaratmış, inamsızlıq doğurmuş və insanların mənəviyyatına pis təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Вопросы истории» журн., 1991, № 4-5, s.161.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. c.6, Bakı, 2000, s. 385-386.
3. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, 1999, s. 77.
4. «Azərbaycan» qəzeti, 2003, 10 aprel.
5. Аскеров-Кенгерлинский А. Трагедия Азербайджана. «Хəzər» журн., 1990, № 3, s.19.
6. «Azərbaycan» qəzeti, 2003, 10 aprel.
7. «Xalq qəzeti», 2000, 30 dekabr.
8. Naxçıvan MR MDA, f. 314, siy. 1, iş 44, vər. 16.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

9. Zeynaloğlu S. Tarixin qan yaddaşı. Bakı, 2001, s. 34-35.
10. Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivi, f. 1, siy. 1, iş 613, vər. 76.
11. Naxçıvan MR MDA, f. 314, siy. 1, iş 101, vər. 61, 63, 68; iş 81, vər. 16, 18.
12. Yenə orada, f. 40, siy. 3, iş 3, vər. 28-33, 59-77.
13. Yenə orada, vər. 82-85.
14. «Şərq qapısı» qəzeti, 1991, 10 yanvar.
15. Zeynaloğlu S. Göstərilən əsəri, s. 306-356.
16. Yenə orada, s. 356.
17. Yenə orada, s. 299.
18. Bax: C.Cavadlı. Sürgün. Bakı 1996; yenə onun. Qazaxıstana sürgün edilmiş müəllimlər. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1991, 7, 9 avqust.

Исмаил Гаджиев

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В НАХЧЫВАНСКОЙ
АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

В статье описываются репрессивные процессы и их тяжелые последствия, трагедии в Нахчыванской Автономной Республике в 20-30-гг прошлого столетия. Обосновываясь на архивных материалах, фактах демонстрируются, что в бывшем Советском Союзе, а также в Азербайджане и в его неотделимой части Нахчыванской Автономной Республике органы власти и армяне, пролезшие в эти органы, используя самые дикие методы застреляли, арестовали, выслали, лишили от права голоса азербайджанцев и вынудили их покинуть родину как переселенец. Все это оказывало отрицательное влияние на жизнь, деятельность и моральное состояние нахчыванцев.

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

**ADLARI EPİQRAFİK ABİDƏLƏRDƏ AŞKAR EDİLMİŞ GÖRKƏMLİ
ŞƏXSİYYƏTLƏR (NAXÇIVAN MATERİALLARI ƏSASINDA)**

Qaynaqlar bizə dək Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarix və mədəniyyətinə dair maraqlı və sanballı faktlar qoruyub saxlamışlar. Bu qaynaqlar içərisində epiqrafik abidələrin – kitabələrin özünəməxsus yeri vardır. Bəzən heç bir mənbədən məlum olmayan dəyərli faktlar təqdim edən,

İctimai və humanitar elmlər seriyası

bilik dairəmizi yeni məlumatlarla zənginləşdirən bu qaynaqlar təbii qüvvələrin təsirindən dəyən zərərlər nəzərə alınmazsa bizədək yazıldığı zaman necə olmuşdursa eləcə, təhrif olunmadan gəlib çatan mənbələrdəndirlər. Bu qaynaqlar özlərində əhəmiyyətli tarixi faktlarla yanaşı orta əsrlər zamanı yaşayıb yaratmış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin, o cümlədən dövlət xadimlərinin, sufi şeyxlərinin, alimlərin, sərkərdələrin və başqa adamların adlarını qoruyub saxlamışlar.

Adları epigrafiq abidələr vasitəsilə aşkar olunan şəxsiyyətlərin içərisində sənətkarlar xüsusi yer tutur. Həmin sənətkarların adları özlərinin yaratdığı abidələrdə qoyduğu imzalara əsasən aşkar edilmişdir. Ancaq, məlumdur ki, orta əsrlər zamanı sənətkarlar geniş xalq kütləsinin içərisindən çıxırdı. Onlar ictimai vəziyyətinə görə aşağı silkə-təbəqəyə mənsub olduqları üçün kübar ailələr və onların nümayəndələri üçün yaratdıqları abidələrin hamısında öz imzalarını qeyd edə bilmirdilər. Bu ancaq ən məşhur sənətkarlara müəssər olan bir iş idi. Məsələn, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani məşhur memar olmasaydı Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin arvadı, Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvanın və Qızıl Arslanın anası Möminə xatunun şərəfinə Naxçıvan şəhərində inşa etdiyi möhtəşəm türbə üzərində öz adını yazmağa cürət etməz, həmçinin abidənin sifarişçiləri də buna razı olmazdı. Deməli, adları epigrafiq abidələrdə qeyd olunan və həmin abidələr vasitəsilə bizə gəlib çatan sənətkarlar əsasən məşhur sənətkarlar olmuşlar.

Bu məqalədə biz yalnız Naxçıvan ərazisində indiyədək qalmış müsəlman kitabələrinin tədqiqi nəticəsində adları aşkar edilmiş həmin görkəmli şəxsiyyətlərdən – sənətkarlardan bir neçəsi haqqında qısa şəkildə bəhs etmək istəyirik.

1. Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani. XII yüzillikdə yaşamış məşhur Azərbaycan memarı, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisidir. Elmə bir neçə əsəri məlum olsa da bizədək iki yaradıcılıq nümunəsi – Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatun türbələri gəlib çatmışdır. Adı yaratdığı memarlıq abidələri üzərindəki kitabələr vasitəsi ilə elm aləminə daxil olmuşdur. Kitabələrdə özünü «Bənnə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əməlidir» deyə təqdim etmişdir (1).

Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, Naxçıvan şəhərində Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan qoşa minarəli baştağ və Came məscidi də Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olmuşdur. Kompleksə daxil olan «Hökumət evi»nin – «Dər ül-Mülk»ün, 1979-cu ildə orta əsr şəhəri Gilanda (Xaraba Gilan) təsadüfən aşkar edilmiş, memarlıq və konstruktiv əlamətlərinə görə Möminə xatun türbəsi ilə çox oxşar olan türbənin də Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilməsi fikri də mövcuddur.

2. *Şeyx Cühənnə oğlu*. Memardır. Adı Ordubad bölgəsinin Azad kəndindəki türbə üzərindəki kitabənin məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Hazırda həmin türbə yarımçıq vəziyyətdə mövcud olsa da üzərindəki kitabə qalmamışdır. Kufi xətlə yazılmış həmin kitabəni XIX yüzilliyin ortalarında tədqiq edən rus şərqşünası və diplomatı N.V.Xanikovun yazdığına görə kitabədə «Bənnə Şeyx Cühənnə oğlu Naxçıvaninin əməlidir» sözləri yazılıbmış. Kitabədə tarix qalmasa da N.V.Xanikov onu yazıldığı xəttin paleoqrafiya xüsusiyyətlərinə əsasən hicri təqvim ilə VI yüzilliyə aid etmişdir (2). Deməli, Şeyx Cühənnə oğlu miladi təqvim ilə XII yüzillikdə yaşamış, Azad türbəsinə də həmin vaxt inşa etmişdir.

3. *Xacə Cəmaləddin*. Adı Əlincəy sahilində, el arasında «Şeyx Xorasan» adı ilə tanınan Xanəgah kompleksinə daxil olan və özünün inşa etdiyi türbənin kitabəsi əsasında aşkar olunmuşdur (3). Kitabədə memarın adının «hörmətli və alicənab» epitetləri ilə müşayiət olunması onun məşhur və böyük nüfuza malik sənətkar olmasından xəbər verir. Kitabənin tarixi qalmasa da tədqiqatçılar türbəni memarlıq konstruktiv quruluşuna və kitabəsinin xətt xüsusiyyətlərinə əsasən XII-XIII yüzilliklərə aid edirlər.

4. *Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani*. Memardır. Naxçıvan memarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Adı hicri 722-ci ildə (miladi 1322-ci il) inşasını başa çatdırdığı Bərdə türbəsinin kitabəsi vasitəsilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Memar portalın kitabəsində özünü «Bənnə Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvaninin əməlidir» fikri ilə tanıtmışdır (4). Üzərində qalan bəzi kitabə qalıqlarına və bir sıra oxşar cəhətlərinə görə demək olar ki, Şərur bölgəsinin Qarabağlar kəndindəki türbə də onun yaradıcılığının məhsuludur (5). İnşa etdiyi abidələrin tarixinə əsasən XIII yüzilliyin son rübü – XIV yüzilliyin I yarısında yaşaması aydın olur.

5. *Məhəmməd bəy bin Hacı*. Memardır. Adı Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən «Malik İbrahim» qəbristanlığında indiyədək qalan bir məzar kitabəsi vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Məşhur sufi şeyxi, Ön Asiyada sufizmin banilərindən sayılan Şeyx Əbu Səid Əbul-Xeyr Xorasaninin yeddi arxa övladlarından olan və 1357-ci ildə vəfat etmiş eyni adlı Şeyxin – Şeyx Əbu Səidin məzarı üzərində qoyulmuş başdaşının yan tərəfindəki kitabədə Hacınin oğlu Məhəmməd bəy «memar» titulu ilə təqdim olunmuşdur. Vaxtilə bu qəbir üzərində türbə inşa edilmiş, memar Məhəmməd bəy həmin türbənin banisi – memarı olmuşdur (6).

6. *Usta Qasım Vənəndi*. Nəccardır. Ordubad bölgəsinin Vənənd kəndindəndir. Adı vəfat etdikdən sonra xatirəsinə hazırlanmış və Vənənddə qeydə alınmış başdaşı üzərində həkk edilmiş ərəbcə kitabənin məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (7). 1468-ci ilə aid bu kitabədə mərhum usta Qasım «ən-nəccar əl-Vənəndi» kimi təqdim edilmişdir.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Kitabədə nəccar kimi təqdim olunan usta Qasım 1492-ci ilin may ayında vəfat etmiş oğlu əl-ustad Mövlana Səfərin xatirəsinə hazırlamış başdaşı üzərində yazılmış kitabədə «ustad» kimi təqdim edilmişdir. Görünür müxtəlif ağac növlərindən məişət əşyaları düzəltməklə məşğul olan nəccar Qasım peşəsi sahəsində böyük uğurlar qazanmış, öz sənətinin kamil ustası olmuş, bu səbəbdən də xalq arasında ona «usta», «ustad» deyə müraciət edilmişdir.

Ustad Qasım XV yüzillikdə yaşamışdır. Ehtimal ki, oğlu əl-ustad Mövlana Səfər də atasının sənətini davam etdirmiş, bu səbəbdən də adına əl-ustad Mövlana titulu əlavə olunmuşdur.

7. *Hacı Məhəmməd Nəqi*. Memardır. Adı Ordubad bölgəsinin Dəstə kəndindəki məscidin kitabəsinin məlumatı ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Məscidin üzərində qalan birinci kitabəyə əsasən məlum olur ki, məscidin inşasını hicri 1019-cu ildə (miladi 1610-1611-ci il) Əbdülxan Cavad oğlu əmr etmiş, ikinci kitabənin məlumatından isə aydın olur ki, məscid elə həmin vaxt fəxr ül-Hac Hacı Məhəmməd Nəqi tərəfindən inşa edilmişdir. Həmçinin II kitabədə qeyd olunmuşdur ki, Dəstə kəndinin şərq tərəfində Tub Basar (Topasar) kövşənindən axan Vənəndçayın üzərində hazırda qalıqları qalan və el arasında «Hacı Nağı körpüsü» adlanan körpünü də Hacı Məhəmməd Nəqi inşa etmişdir (8). XVI yüzilliyin II yarısı – XVII yüzilliyin I yarısında yaşayan Hacı Məhəmməd Nəqinin məscid və körpü inşa etməsi onun bir memar kimi çoxcəhətli yaradıcılığından xəbər verir və göstərir ki, o zəmanəsinin məşhur sənətkarı olmuşdur.

8. *Abid*. Heykəltaraşdır. Adı Ordubad bölgəsinin Biləv kəndində qeydə alınmış və hicri 1088-ci ildə (miladi 1677-1678-ci illər) vəfat etmiş Səfərəlinin xatirəsinə hazırlanmış daş qoç fiquru üzərində qalmışdır. Abidə üzərində qoyduğu imzadan məlum olur ki, qoç heykəlini Abid hazırlamışdır (9). Kənddəki qəbristanlıqda indiyədək qalan və XVII yüzilliyə aid olan çoxsaylı daş qoç fiquru tipli qəbirüstü xatirə abidələrinin bir hissəsinin də həmin yüzillikdə yaşamış bu heykəltaraş – Abid tərəfindən hazırlandığını ehtimal etmək olar.

9. *Məhəmməd İsmayıl Əbd ən-Nəsiri*. Xəttatdır. Adı Ordubad şəhərindəki mədrəsə kompleksinin giriş qapısının baş tərəfində göy kaşı üzərində sarı rənglə yazılmış kitabələr vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (10). Hicri 1126/1714-cü ildə yazılmış bu kitabələrin tarixinə əsasən məlum olur ki, öz peşəsinin mahir ustası olan , xəttatlıq sənətinin incəliklərinə yiyələnən Məhəmməd İsmayıl Əbd ən-Nəsiri XVII yüzilliyin II yarısı – XVIII yüzilliyin I yarısında yaşamışdır.

10. *İmamqulu Nəzərəli oğlu*. Memardır. Adı XX yüzilliyin 80-ci illərində Əlinəcəy sahilindəki Şeyx Xorasan xanəqahında bərpa işləri aparılarkən aşkar edilmiş kitabə vasitəsi ilə elmə məlum olmuşdur. Hicri 1141-ci ilə (miladi 1728-

29-cu il) aid olan bu kitabədən məlum olur ki, İmamqulu Nəzərli oğlu xanəqah kompleksinə daxil olan tikililərdən birinin memarı olmuşdur (11). Kitabənin tarixinə əsasən demək olar ki, memar XVII yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin birinci yarısında yaşamışdır.

11. *Əbülqasim*. Həkkəkdir. Adı Ordubad şəhərində qeyd alınmış bir başdaşı üzərindəki məzar kitabəsi vasitəsilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Nadir şahın Hindistana yürüşü xatırlanan hicri 1151-ci il (1738-1739-cu illər) tarixli bu məzar kitabəsini orada qeyd olunduğu kimi həkkək Əbülqasim həkk etmişdir (12). Kitabənin tarixinə əsasən məlum olur ki, həkkək Əbülqasim həyatının əsas hissəsini XVIII yüzillikdə yaşamışdır.

12. *Kərbəlayı Şahverdi*. Gön-dəri istehsalı ilə məşğul olan sənətkar-dabbaq olmuşdur. Hicri 1180-ci ildə (miladi 1767-ci il) vəfatından sonra xatirəsinə hazırlanmış mərmər başdaşı üzərində yazılmış məzar kitabəsində mərhum Kərbəlayı Şahverdinin adına «dabbaq» peşə titulunun əlavə olunması onun bu peşə üzrə məşhur sənətkar olmasını göstərməklə Ordubadda dabbaqlıq – gön-dəri aşılama sənətinin inkişafından da xəbər verir (13). Vəfat ili göstərir ki, o XVIII yüzillikdə yaşamışdır.

13. *Məhəmməd Saleh əl-Hüseyni əl-Qəzvini*. Xəttat və həkkəkdir. Adı Ordubad şəhərindəki «Malik İbrahim» qəbristanlığında bir başdaşı üzərində qeyd olunmuşdur (14). Hicri 1202-ci ildə (miladi 1788-ci il) vəfat etmiş Mirzə Həşim Mirzə Mömin oğlunun məzar kitabəsini yazan və mərmər lövhəyə həkk edən Məhəmməd Saleh əl-Hüseyni əl-Qəzvini əslən Qəzvin şəhərindəndir. Bu kitabə göstərir ki, XVIII yüzillikdə Naxçıvanda digər şəhərlərdən də ustalar işləmiş və yaxud da naxçıvanlılar digər şəhərlərdə də öz mərhumları üçün qəbirüstü abidələr hazırlamışlar.

14. *Məhəmməd Əli əl-Hüseyni əl-Qərəvi*. Həkkəkdir. Ordubad şəhərində Yəhya bəy (Təkeşiyi – şiə təkyəsi) məscidinin kitabəsini yazmışdır. Həkkək öz adını da elə həmin kitabədə qeyd etmişdir (15). Gözəl nəstəliq xətti ilə həkk edilən bu kitabənin tarixinə (hicri 1241-ci il = 1825-1826-cı il) əsasən demək olar ki, həkkək Məhəmməd Əli əl-Hüseyni əl-Qərəvi XVII əsrin son rübü, XIX əsrin birinci yarısında yaşamışdır.

15. *Mirzə Süleyman Mərəndi*. Bu xəttatın əl işlərinə Ordubad bölgəsinin Vənənd kənd Came məscidində rast gəlinir. Elə onun adı da hicri 1307-ci ildə (miladi 1890-cı il) məsciddə aparılmış təmir işləri zamanı özü tərəfindən rənglə gəc üzərində yazılmış kitabə vasitəsi ilə elm aləminə məlum olmuşdur (16). XIX yüzillikdə yaşamış Mirzə Süleyman həmin vaxt məsciddə aparılan rəngkarlıq işlərini də yerinə yetirmişdir.

16. *Məhəmməd Təqi*. Memardır. Bu memarın adı Naxçıvan şəhərindəki «Cəfəriyyə» məscidinin kitabəsi vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (17). Hicri 1311 / 1894-cü ildə inşası başa çatan, indi də dindarların istifadə

İctimai və humanitar elmlər seriyası

etdikləri Came məscidinin kitabəsində memar «əgər məndən sonra məscidin memarını axtarsalar səkkizinci imamdan sonrakı adla adlanıram» - deyə özünü təqdim etmişdir. Məlumdur ki, şüərlərin səkkizinci imamının adı Rza, ondan sonrakı, doqquzuncu imamın adı isə Məhəmməd Təqidir. Deməli, məscidin memarının adı Məhəmməd Təqi olmuşdur.

17. *Məhəmməd Nəqi əl-Hüseyni Təbrizi*. Xəttatdır. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşən və memar Məhəmməd Təqi tərəfindən 1894-cü ildə inşa edilən Cəfəriyyə məscidinin kitabəsini yazmışdır. Əslən Təbriz şəhərindən olan xəttatın adı elm aləminə həmin kitabə vasitəsi ilə daxil olmuşdur (18).

18. *Məhəmməd Saleh əl-Hüseyni Təbrizi*. Həkkəkdir. Cəfəriyyə məscidinin xəttat Məhəmməd Nəqi əl-Hüseyni Təbrizi tərəfindən gözəl nəstəliq xətti ilə yazılmış kitabəsini mərmər lövhə üzərində həkk etmişdir. Adı həmin kitabədə qeyd olunmuşdur (19).

19. *Əl-Hac Məhəmməd Təqi*. Xəttatdır. Adı Ordubad şəhər Came məscidində hicri 1319-cu ildə (miladi 1901-1902-ci il) aparılan təmir və bərpa işləri zamanı gəc üzərində qara rənglə yazılmış kitabədə qalmışdır (20). Kitabədən məlum olur ki, təmir zamanı məscidin daxili divarlarına yazılan Quran ayələri və digər dini xarakterli yazıları da gəc üzərində Müstəhid Ağəəlinin oğlu, xəttat əl-Hac Məhəmməd Təqi yazmışdır.

20. *Kərbəlayi Zeynəlabidin Abdullazadə*. Nəqqaşdır. Ordubad şəhər Came məscidində 1901-1902-ci illərdə aparılan təmir işləri zamanı nəqqaşlıq işlərini yerinə yetirmişdir. Adı da həmin vaxt məscidin qadınlara məxsus salonuna giriş qapısının baş tərəfində yazılan kitabədə qalmışdır (21). Təmir zamanı məsciddə bütün nəqqaşlıq işlərini Kərbəlayi Zeynəlabdin yerinə yetirmişdir. Xüsusilə həmin vaxt məscidin kişilərə və qadınlara məxsus salonlarındakı mehrablər yüksək zövq və sənətkarlıqla bəzədilmişdir. Nəqqaş XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəllərində Bakı, Tiflis, Təbriz və başqa şəhərlərdə də bir sıra nəqqaşlıq işlərini yerinə yetirmişdir. Nəqqaş Zeynəlabidin həm də şair olmuş, Ordubadda fəaliyyət göstərən «Əncüməni-şüəra» ədəbi məclisində fəal iştirak etmişdir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпоха Низами. Архитектура Азербайджана эпоха Низами. Москва-Баку, 1947, с. 373, 377.
2. Сысоев В.М. Древности Нахчеванской АССР. Отдельный оттиск из 4-го выпуска Известий «Азкомстарис»а. Баку, 1928, с. 197.
3. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников..., с. 381; Səfərli
4. Н. Culfa bölgəsinin ериqrafik abidələri. Bakı, 2002, s. 28.
5. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников ..., с.387.

6. Kərimzadə S. Qarabağlar türbəsinin kitabələri haqqında bəzi mülahizələr. Azərbaycan EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq. 1969, №2, s. 69-78; Səfərov F. Qarabağlar memarlıq kompleksinin kitabələri. Ana yurddan ata yurda. Türk dünyası, il I, c.I, sayı 3, haziran 1993, s. 61-63.
7. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Том III, Баку, 2001, с. 64; Səfərli H. Ordubad şəhərinin epiqrafik abidələri. Bakı, 2001, s.14.
8. Səfərov F. Vənənd kəndindən aşkar edilmiş yeni kitabələr. Müasir mərhələdə elmin nəzəri və mat. problemlərinə həsr olunmuş respublika elmi konfransının materialları. Naхçıvan, 1992, s. 37-38; Səfərli H. Vənənd: tarixi epiqrafik abidələri. N.Əhmədov. «Vənənd» kitabında. Bakı, 2003, s. 22-23.
9. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахчеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Дисс. канд. ист.наук. Баку, 1987, НАИИ НАН Азербайджана, инв. 8383, с. 13-15; Səfərli H. Orta əsrlərdə Naхçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. Bakı, 2003, s. 299-302.
10. Неймат М. Корпус эпитафических памятников..., с. 87.
11. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи..., с. 15-16; Səfərli H. Orta əsrlərdə Naхçıvanın... s. 328.
12. Səfərli H. Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı, 2002, s.39-40.
13. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи ..., с. 64-65.
14. Səfərli H. Ordubad şəhərinin epiqrafik abidələri. Bakı, 2001, s. 22-23; Yənə onun Ordubad şəhərində dabbaqlıq sənəti haqqında. NDU, Xəbərlər, 2005, №17, s. 14-16.
15. Неймат М. Корпус эпитафических памятников..., с.101; Səfərli H. Ordubad şəhərinin epiqrafik abidələri. Bakı, 2001, s.27.
16. Неймат М. Корпус эпитафических памятников..., с.105-106.
17. Неймат М. Корпус эпитафических памятников..., с. 111; Səfərli H. Orta əsrlərdə Naхçıvanın... s. 299.
18. Неймат М. Корпус эпитафических памятников..., с. 111-112; Səfərli H. Orta əsrlərdə Naхçıvanın... s. 269-270.
19. Неймат М. Корпус эпитафических памятников..., с. 111-112; Səfərli H. Orta əsrlərdə Naхçıvanın... s. 269-270.
20. Неймат М. Корпус эпитафических памятников..., с.111-112; Səfərli H. Orta əsrlərdə Naхçıvanın... s. 269-270.
21. Səfərli H.Orta əsrlərdə Naхçıvanın... s. 276.
22. Yənə orada, s. 276-277.

Хаджифахрадин Сафарли

**ВЫДАЮЩИЕСЯ ЛИЧНОСТИ – ИМЕНА ОБНАРУЖЕННЫХ НА
ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ**

Статья посвящается 20 выдающимся личностям – ремесленникам, имена которых обнаружены на эпиграфических памятниках Нахчывана. Исследования эпиграфических памятников показывают, что выдающиеся ремесленники и зодчие имели особое положение в обществе. Они использовались также некоторыми преимуществами.

EMİN ARİF (ŞİXƏLİYEV)
AMEA Naxçıvan Bölməsi

**ERMƏNİLƏRİN ETNİK TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİNDƏ
XRİSTİANLIĞIN ROLU**

Ermənilərin Azərbaycan, xüsusilə Qarabağ və Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etmələri «Hai-Tahd» (Ermənilərin Davası) ideologiyası prinsipləri çərçivəsində ənənəvi bir hal almışdır. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, onlar beynəlxalq arenada siyasi kampaniyalarını dini ünsürlərlə bəzəməyə çalışaraq, özlərini yer üzünün ilk xristian milləti olaraq dünyaya təqdim etməkdədirlər. Kilsəyə bağlı tarixçilər ermənilərin xristianlığı ilk qəbul edən millət olduğu önə sürülməkdədir.¹ Erməni ədəbiyyatında ermənilərin ilk xristian dövlət olaraq göstərilməsi olduqca şişirdilmiş bir məlumatdır.

Tarixçilərin böyük əksəriyyəti ermənilərin xristianlığı 301- ci ildə qəbul etdiklərini göstərməkdədirlər. Ermənilərin bu tarixdə xristianlığa girişləri əvvəlki dövrdə bölgədə xristianların olmadığı anlamına gəlməz. Qeyd etmək lazımdır ki, Qriqor Lusavoriçin ortaya çıxmasına qədər ermənilər əski dinlərinə, yəni büt-pərəstliyə dönmüşlər. Əsl xristianlıq isə Əziz Qriqorun ortaya çıxması ilə başlamışdır. Xalqı İncilin işığı ilə aydınlatdığı üçün ona Lusavoriç, yəni nurlandıran ləqəbi verilmişdir. Tarixi mənbələr Əziz Qriqorun part (qədim yunan dilində parf) olduğunu sübut edir. Dədə Qorqud Oğuznamələrində parfiyalıların türk olduqları və İranda Parfiya dövlətini sakaların soyundan olan arsak türklərinin qurduğu yer almaqdadır.² «The Historians history of the World» külliyyatında partlardan belə söz edilir: «... burada bir neçə dəfə bəzələrdə bəhs etmək fürsəti tapdığımız partlar Şimali

İranda Scytian, yəni türk qəbiləsidir...»³ Məşhur türk tarixçisi Zəki Vəlidî Toqan part sülaləsinin Xorasanda meydana çıxdığını⁴ və türk qəbilələrindən olduğunu qeyd etməkdədir.⁵ Digər türk tarixçisi M.F. Kırzioğlu yazır ki, selevkilərə qarşı üsyanın başına keçən parthlı Arşak türk başbuğudur. O, Mazkut (Massaget) və Quşanların (Kuşan) başına keçərək Arşakilər (Eşkaniyan) krallığını qurmuşdur. Arşakilərin türklərdən gəlmə bir sülaləyə xas olduğu və bunun milli erməni sülaləsi ilə heç bir əlaqəsi olmadığı tarixi qaynaqlardan açıqça çıxmaqdadır.⁶ M.F. Kırzioğlu, Əziz Qriqorun və eyni zamanda ermənilərin kralı olan Tridatın da Cenasdan (və ya Çen ölkəsindən, yəni türk cinlilərin yaşadığı ölkədən) gəlmə türk əsilzadələri olduğunu göstərməkdədir.⁷

Ermənilər xristianlığı 301- ci il tarixində ümumilikdə qəbul etdiklərini öne sürürlər. Lakin onların iddia etdiklərinin əksinə olaraq, 301- ci ildə xristianlıq Ermənistanda rəsmi din olmamış, Əziz Qriqor kilsəni bu tarixdə qurmamışdır.⁸ Tarixi qaynaqlardan məlum olduğu kimi, III əsrin sonları və IV əsrin əvvəllərində Romada və ondan asılı vəziyyətdə olan Ermənistanda xristianlara müxtəlif təzyiqlər göstərilmişdir. Eyni zamanda heç bir siyasi müstəqilliyə sahib olmayan erməni prensliyinin xristianlığı rəsmi din olaraq qəbul etməsi və vassalı olduğu Roma imperiyasının icazəsi olmadan sərbəst fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildi. Bu da bir həqiqətdir ki, tarixi xristian mənbələri Əziz Qriqorun 298- ci ildə həbsə atıldığını və 15 il həbsdə qaldığını sübut etməkdədir.⁹ Əziz Qriqor 313- cü ildə həbsdən çıxmış və bu tarixdən etibarən xristianlığı yaymağa başlamışdır. Əslində onun sərbəst buraxılma tarixi heç də təsadüfi deyildi. Qriqorun həbsdən çıxarılması və Ermənistanda xristianlığı geniş şəkildə yayması Roma imperatoru Konstantinin Milan fərmanını elan etdiyi tarixə rastlayır. Bilindiyi kimi, xristianlıq bu fərmanla Roma tərəfindən rəsmən tanınmışdı.¹⁰

Belə olduğu halda onların 301- ci il tarixi üzərində bu qədər təkidlə çıxış etmələrinin səbəbi nədir? Məsələ bundadır ki, əgər bu tarix qəbul edilərsə, ermənilər tarixin ilk xristian dövlətinin qurucuları hesab edilmiş olurlar. İlk xristian dövlətini ortaya atmaqda, ona sahiblənməkdə əsl məqsəd qonşu ölkələr üzərində bəzi siyasi və mədəni üstünlüklər əldə etmək, bu ölkələri psixoloji və diplomatik təsir altına almaqdır. Bu təsir Qafqaz Albaniyasının ortadan qaldırılmasından, 1915- ci ildəki hadisələrə və iddia edilən uydurma erməni soyqırımına, oradan da 1990- cı illərdən etibarən Azərbaycanın 20% - nin işğal edilməsinə və bir milyondan çox insanın vəziyyətə düşməsinə qədər uzanır. Uydurma «şəhidlik əfsanəsinin» və «ilk xristian dövləti mifologiyasının» qaranlıq pərdəsi altında bunlar gizlənilir. Böyük əksəriyyəti son yüzillikdə siyasiləşdirilən kilsə tərəfindən planlanmış tarix və torpaq

İctimai və humanitar elmlər seriyası

iddiaları vasitəsilə qonşu ölkələrin işğalını hədəfləyən Hai-Taht ideologiyası gerçəkləşdirilməyə çalışılmaqdadır.

Erməni kilsəsi öz mövcudiyyətini qoruya bilmək üçün qüvvətə, siyasi-idari struktura ehtiyac hiss etmiş və beləliklə, erməni dövləti fikrini erməni milləti deyil, erməni kilsəsi ortaya atmışdır. Erməni tədqiqatlarında kilsə və xristianlığın ciddi cəhdə işlənməsi bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Erməni milləti ilə, daha doğrusu Hay milləti ilə Qriqorian kilsəsi arasındakı tarixi əlaqələrin mahiyyəti nədir? Həqiqətən Qriqorian kilsəsi Haylarınmı milli kilsəsidir? Və ya Qriqorian kilsəsi və Hay millətinin tarixi inkişaf prosesləri bir-birinə nə dərəcədə bağlıdır? Əvvəla onu qeyd edək ki, Ermənistanda mono-millətçi bir siyasi düşüncə formalaşmışdır. Mono-millətçilik tək millətli toplumun hədəflənməsi, azlıqda olan və etnik ünsürlərə kimliklərini yaşama haqqını verməyərək, etnik təmizləmə metodunu əsas götürüb onları deportasiyaya məruz qoymaları, fiziki və ya mədəni olaraq yox etmə düşüncəsi və siyasətidir.

Daha əvvəlcə də bəhs etdiyimiz kimi, Ermənistan deyilən coğrafi bölgədə tarix boyunca bir çox etnik qrupun bir arada yaşadığı və onların hər birinə «ermənistanlı» mənasında erməni deyildiyi bir həqiqətdir. Buradakı erməni sözü ilə hazırda erməni olaraq adlandırılan Hay qövmü arasında heç bir tarixi əlaqə yoxdur. 1999-cu ilin dekabr ayında Avstriya Elmlər Akademiyasının, dünyanın məşhur elm xadimlərinin də iştirak etdiyi «Qafqazın xristianlaşdırılması» mövzusunda təşkil etdiyi beynəlxalq simpoziumda Poqos Levon Zəkiyan adlı bir erməni aliminin öz çıxışında dediyi sözlərə nəzər salmaq: «...erməni təcrübəsini yeni və fərqli bir kilsə nümunəsi olaraq etnik kilsə kimi qəbul etmək və bu şəkildə adlandırmaq yanlış olmaz...». Zəkiyanın tarixi mənbələrə istinad edərək qeyd etdiyi digər bir fakt da olduqca diqqətəşayandır: «... Hz. İsa öz havarilərinə, gedin və orada (Ermənistanda) yaşayan xalqları vaftiz edin (xaç suyuna salın), demişdir...»¹¹

Göründüyü kimi, Qriqorian məzhəbində bu məzhəbə bağlı müxtəlif xalqların mədəniyyətlərindən ibarət olan bir icma mədəniyyəti olmuşdur. Eyni zamanda, o dövrdə Hay qövmünün bu mədəniyyətə gətirdiyi qazanclar da çox deyil. Əvvəla, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Əziz Qriqor Hay qövmünə mənsub deyil. Qısaca ələ alsaq, xristianlığın Qriqorian məzhəbinin tarix səhnəsinə çıxmasından xeyli əvvəl və bu məzhəbin ortaya çıxıb geniş vüsət aldığı bölgədə müxtəlif xalqlar yaşayırdı. Qriqor adlı bir şəxs xristianlığın mahiyyətini izah və təhlil edincə, onun moizələrini mənimsəyənlərə bu şəxsin adına uyğun olaraq Qriqorian deyilməyə başlandı. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən isə Qriqorian icmasının içində özünə Hay deyən qövm Qriqorian kilsəsinə və məzhəbinə tək başına sahiblənməyə addım atdı. XIX əsrin ortalarına qədər ermənilər Ermənistan olaraq bilinən bölgədə bir millət olaraq deyil, Qriqorian

icması olaraq yaşayırdılar. Qərbin missioner təşkilatları bu xristian topluma erməni milləti fikrini aşılayınca, ilk erməni milli şüuru ortaya çıxdı və Hay qövmü Qriqorian mədəniyyətində payı olan digər etnik ünsürləri, onların dini və mədəni mirasını silməyə cəhd göstərərək uğurlar əldə edincə, bu topluluq erməni adlandırılmağa başlandı.¹²

Deyilənlərdən göründüyü kimi, Qriqorian kilsəsinin ermənilərin milli kilsəsi olması şüarı mono – millətçi erməni milli özünüdərkini gücləndirmək üçün ortaya atılmışdır. Bəs albanlar kimdir, onların Qriqorian məzhəbindən və xristianlığından Hai - Tahd ideologiyası üçün faydalanan erməni dini və mədəni strategiyaları baxımından əhəmiyyəti nədir?

Albaniyanın ərazisi şimalda Dərbəndə, cənubda Araz çayına, qərbdə İberiyaya və şərqdə Xəzər Dənizinə qədər uzanırdı.¹³ Bu indiki Azərbaycanın hüduqlarıdır. Albaniyanın ərazisi b.e. əvvəl III əsrdən b. eranın VIII yüzilliyinədək, yəni 1000 il ərzində təqribən eyni hüduqlarda qalmışdır. Ölkə ərazisinin genişləndirilməsi və ya kiçildilməsi yolunda xüsusi bir dinamika nəzərə çarpmır. Alban şahları ekspansionist siyasət yeritməmişlər. Albaniyanın, Ermənistanın və Gürcüstanın coğrafi vəziyyətləri bu ölkələrin hər birində yaranan xarici və daxili siyasi şərait Albaniya sərhədlərinin sabit təhlükəsizliyi üçün imkan yaratmışdır. Deməli, Azərbaycan xalqının əcdadlarından olan alban etnosu eyni bir ərazidə formalaşmışdır.¹⁴

Erməni iddialarına görə, Albaniya «böyük Ermənistan»ın ayrılmaz hissəsidir, Şərqi Ermənistan olaraq adlandırılır. Bu iddialar Erməni Kilsəsi tərəfindən Hai- Tahd ideologiyasını gerçəkləşdirmək üçün qonşu ölkələrin torpaqları üzərində yoxdan var edilən fantastik torpaq iddialarıdır.

Xristianlığın Albaniyada Ermənistanla nisbətən daha erkən yayılmasını sübut edən faktlar mövcuddur. Moisey Kalankatuklunun əsərində dəlil kimi göstərilən erməni katolikosu Avraamin albanlara məktubunda bu sətirlər yer alır: «...Bizdən (ermənilərdən) qabaq mövcud olan alban kilsəsi bizimlə (ermənilərlə) razılaşırdı...»¹⁵ Digər bir yerdə Moisey Kalankatuklu yazır ki, ermənilər xaçpərəstliyə Roma təqviminin 43- cü ilində dönüblər. Albaniya isə xristianlığı ermənilərdən 270 il qabaq qəbul edib.¹⁶ Faktların sayını artırmaq mümkündür. Faktlar təsdiq edir ki, Albaniya kilsəsi ilk Havari Kilsəsidir.

Bu da bir həqiqətdir ki, erməni kilsəsi Albaniyada ölkəni erməniləşdirmək missiyasını yerinə yetirmişdir. İ.P.Petruşevski yazır ki, VIII əsrin başlanğıcında Alban kilsəsinin erməni kilsəsindən müstəqilliyini qorumaq cəhdini əks etdirən xalkedonçuluq hərəkatı ermənipərəst monofizitlər tərəfindən yatırılmışdır.¹⁷ Erməni katolikosu Yelianın əmirəlmöminin Əbdülməlikə göndərdiyi məktub da bunu təsdiq edir.¹⁸

Ərəb ordusunun dəstəyi ilə Bərdəyə hücum edən Yelia müstəqillik tərəfdarını amansızca qətl etməklə bərabər arxivlərdə saxlanılan albanlara

İctimai və humanitar elmlər seriyası

məxsus dini ədəbiyyatları da yox etmiş, eyni zamanda alban rahiblərinin sonsuza qədər Qriqorian monofizit katolikosluğuna bağlı qalacaqlarına dair yazılı sənədlər də almışdı. Alban katolikosu Nerses Bakur (686-705) onun əmri ilə edam edilmişdir.¹⁹ Erməni kilsəsinin törətdiyi intriqaqlar nəticəsində ərəblər albanların hegemonluğuna son vermiş və alman katolikosluğunu qriqorian katolikosluğuna tabe etdirmişdir. Bu tarixi gedişatlar albanların etnik kimliyinin yox olmasının və onların bir qisminin tədricən erməniləşdirilməsinin başlanğıcı olmuşdur. Xüsusilə dini mərasimlərin erməni dilində aparılması və dini mətnlərin ermənicə yazılması nəticəsində tədricən ermənilərin günlük həyatda da albancanın yerini əvəz etməyə başlaması bu prosesi daha da sürətləndirmişdir. IX əsrdə baş verən ictimai-siyasi proseslər nəticəsində bölgədə ərəb hakimiyyəti zəifləmiş və beləliklə, Qarabağ alban oyanışı deyə biləcəyimiz bir dövrə qədəm qoyulmuşdur. XIII əsrin ortalarına qədər uzanan bir dövrdə alban kilsəsi erməni kilsəsinin təsirindən uzaqlaşmışdır.

XVIII əsrin sonlarından etibarən Rusiyanın Qafqaza doğru yayılması ilə albanlar öz kimliklərini itirmə təhlükəsi ilə qarşı- qarşıya qaldılar. Rusiyanın maraqları baxımından Qafqazda ermənilərin sayının artırılması, Türkiyə və İranla sərhəd olan bölgələrdə ruslar tərəfindən xristian bir icmanın meydana gətirilməsi olduqca vacib idi. Bu taktika ilə Rusiya Türkiyədəki ermənilərin dəstəyini qazanmağa və Anadoluda güclü bir qola sahib olmağa can atırdı. Ermənilərin İrandan və Türkiyədən Qafqaza köçürülmələri də bu dövrdə baş verdi.²⁰

H.C.Vartapetov qeyd edirdi ki, erməni kilsəsi həmişə özü üçün yeni şəraitə bacarıqla uyğunlaşdı və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq səfəvilərə, sonra da rus çarına qulluq göstərdi; necə ki, vaxtilə eyni həmin qaydada hərəkət edib. Bizans imperatorları, İran Sasani şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərləri qarşısında baş əymişdi.²¹

Rusiya bütün erməniləri nəzarət altında saxlaya bilmək üçün onların hamısını vahid dini bir mərkəzdə birləşdirməyin vacib olduğunu bildirdi. Buna görə də Eçmiədzin katolikosluğuna məqsədyönlü olaraq müxtəlif güzəştlər və imtiyazlar verildi. Müstəqil alban kilsəsi də erməni kilsəsinə tabe etdirildi.

1909-1910-cu illərdə erməni kilsəsi Rusiyanın icazəsini alaraq alban kilsəsinin bütün arxivlərini məhv etdi. Beləliklə, alban dini külliyatı ortadan qaldırıldı. Eyni zamanda erməni rahibləri alban xristian abidələrini dağıtmağa və onların xristian mədəniyyətini tarixdən silməyə başladılar.²²

Ermənilərin inkar etmələrinə baxmayaraq, dil və mədəniyyətlərinin tarixi inkişafında türklərin və Qriqorian icması içərisindəki digər etnik ünsürlərin böyük rolu olmuşdur. Günümüzə qədər erməni tarixçisi olaraq bilinən tarixçilərin əksəriyyəti albanlardır. Erməni və alban kilsə memarlıq abidələri bir-birindən olduqca fərqlənirlər. Alban kilsələrində erməni

apostollarının heykəlləri yoxdur, bu heykəllər ermənilər tərəfindən sonradan əlavə edilmişdir. Ermənilər müəyyən bir ərazidə və müəyyən bir tarixi dövrdə yaradılan mədəniyyət abidələrinin izlərinə aid olduğu şəkildə dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa cəhd göstərməkdədirlər. Onların Böyük Ermənistanın alt strukturunu təşkil edəcəyini düşündükləri «Böyük Erməni Tarixi»ni yaratmaq üçün göstərdikləri cəhdlər bir çox tarixi hadisənin saxtalaşdırılmasına yol açmaqdadır. Bu cəhdlər erməni tarixini əfsanələrlə iç-içə hala gətirib çıxarmış və bu əfsanələr tarixi həqiqət olaraq elm dünyasına təqdim edilə bilməmişdir. Ermənilər tərəfindən xristianlığın ilk qəbulediciləri şəklində ortaya atılan iddialardan və erməni kilsəsindən bəhs edərkən, xüsusilə bir şeyi gözdən qaçırmamaq lazımdır: din ermənilər üçün bir strategiyadır və onlar bu strategiyadan böyük məharətlə istifadə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Esat Uras, Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi, İstanbul, 1987, s. 119.
2. M.Fahrettin Kırzioğlu, Dede Korkut Oğuznameleri, Ankara, 2000, s. 19-23.
3. «The Historians history of the World» külliyyatı, cild: 6, s. 401.
4. Zeki Velidi Togan, Ümumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 39.
5. Yenə orada, s. 47.
6. M. Fahrettin Kırzioğlu, Dede Korkut Oğuznameleri, s. 17.
7. Yenə orada, s. 19.
8. Erich Feigl. Ermeni milli kilisesinin zaferi ve trajedisi, Ermeni Araştırmaları, sayı: 5, Haziran, Temmuz, Ağustos, Ankara, 2001, s. 70.
9. Yaşar Kalafat, Mahmut Niyazi Sezgin. Ermeni kültür stratejisi ve albanlar meselesi, Ermeni Araştırmaları, sayı: 5, Ankara, 2001, s. 70.
10. Yenə orada.
11. Erich Feigl. Ermeni milli kilisesinin zaferi ve trajedisi, s. 72.
12. Ətraflı bax: Abdurrahman Küçük. Belgelerin işığında türk-ermeni münasebetlərinə genel bir baxış, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1989, c: 31, s. 245- 259.
13. Məmmədova Fəridə. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı, 1993, s. 105
14. Yenə orada, s. 229.
15. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bakı, 1993, s. 82.
16. Yenə orada, s. 81- 82.
17. Петрушевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха. Баку, 1936, с. 8.
18. Daha geniş məlumat üçün bax: Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, s. 176.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

19. Yaşar Kalafat, Mahmut Niyazi Sezgin. Ermeni kültür stratejisi ve albanlar meselesi, s. 40.
20. Вu barədə бах: Ениколопов И.К., Грибоедов и восток. Ереван, 1954, с. 137; Шостакович С.В. Дипломатическая деятельность А.С. Грибоедова, Москва, 1960, с. 154.
21. А.С. Вартапетов, Христианские памятники Карабаха, архив и- та истории АН Азерб. ССР, № 152, с. 9.
22. Yaşar Kalafat, Mahmut Niyazi Sezgin. Ermeni kültür stratejisi ve albanlar meselesi, s. 42.

Эмин Ариф (Шыхалиев)

РОЛЬ ХРИСТИАНСТВА В ПОЛИТИКЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ЧИСТКИ АРМЯН

В статье говорится о том, что армяне используя христианские факторы попытались преобретать культурное превосходство над азербайджанцами. Одновременно, они использовали религиозные факторы в политике этнической чистки. Религия как основная стратегия служила таким целям армянских националистических группировок, которые хотели воссоздать утопическую «Великую Армению».

HƏMZƏ CƏFƏROV

Naхçıvan Dövlət Universiteti

RUSİYADA 1917-Cİ İL FEVRAL İNQİLABI VƏ AZƏRBAYCANDA GƏNCLƏR HƏRƏKATI

Fevral inqilabının qələbəsi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında tamamilə yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. İnqilabın qələbəsi ilə milli-demokratik hərəkət daha geniş vüsət alaraq, milli-mədəni xarakterli məsələlərin qoyuluşundan və həllindən, mətbuat səhifələrində nəzəri diskussiyalar və mübahisələrdən fəal siyasi hərəkətə keçid baş verdi. Azərbaycanın siyasi arenasına müxtəlif siyasi və ideoloji istiqamətli partiya və təşkilatlar çıxmağa başladı. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının siyasi oyanışının, milli hərəkətin genişlənməsinin təzahürləri idi.

İnqilabı proseslər geniş gənclər kütləsini də hərəkətə gətirmiş, onlar öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün müstəqil təşkilatlarda birləşməyə can atırdılar. Azərbaycan gəncliyinin sosial və milli azadlıq uğrunda siyasi fəallığı-

nın artması Fevral inqilabından sonra ölkədə gənclər hərəkatının əsas göstəricilərindən biri oldu.

İnqilabın qələbəsindən dərhal sonra 1917-ci ilin mart-may aylarında Azərbaycanın bir çox şəhərlərində ilk gənclər təşkilatları, qrup və dərnəkləri yaranmağa başladı. Sosial-milli tərkibinə görə yekcins olmayan bu təşkilatların demək olar ki, hamısı cəmiyyətin coşğun siyasi həyatında öz yerini tapmaq üçün ilk günlərdən gərgin fəaliyyətə başladılar. Lakin ətrafda baş verən siyasi proseslərin mahiyyətini tam dərk etmədikləri üçün gənclər təşkilatlarının bir çoxu tezliklə müxtəlif məqsədli siyasi təşkilatların təsiri altına düşürdülər.

Yenicə təşəkkül tapan gənclər hərəkatının xarakterinə həmçinin Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda mövcud siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni, demokratik şərait də öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Bakıda yaranan gənclər təşkilatlarının əksəriyyəti Ümumrusiya siyasi partiyalarının ideoloji və təşkilati himayədarlığı altında idilər.

Gənclər hərəkatı Bakıda daha geniş vüsət almışdı, çünki burada siyasi, ictimai hərəkat Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən daha yüksək inkişaf etmişdi. Hələ birinci dünya müharibəsi dövründə Bakıda qeyri-legal sosial-demokrat şagird dərnəyi mövcud idi. 1916-cı ilin sonunda bu dərnəkdən xüsusi qrup ayrılaraq RSDF(b)P-nin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməyə başladı. 1917-ci il martın 17-də Bakıda 18 təhsil müəssisəsinin nümayəndələrinin daxil olduğu «Bakı şəhəri və onun rayonlarının şagird deputatları Şurası» (ŞDŞ) yarandı. Lakin bu gənclər təşkilatı da bolşeviklərin ideya və təşkilati təsiri altına düşmüşdü. Əsas məqsədini yeni məktəb, şagirdlərin mənafeyini qorumaq uğrunda mübarizədə görən ŞDŞ «Rusiyanın bütün tələbə-şagirdlərinin birliyi uğrunda» çıxış edirdi. Təşkilat «Vestnik Soveta uçeniçeskix deputatov qoroda Baku i eqo rayonov» adlı qəzet də buraxmağa başlamışdı.

1917-ci ilin aprelində Bakının gimnaziyalarının şagirdlərindən ibarət daha bir təşkilat - «Demokratik şagirdlik» yarandı. Bu təşkilat əsasən fəhlələrin uşaqlarından ibarət idi. Təşkilat özünü «Fəhlə deputatları sovetinin» ən yaxın köməkçisi elan edərək, sosial-demokrat partiyasının bolşevik qanadını özlərinin siyasi himayədarı hesab edirdilər. Aprelin 25-də «Demokratik şagirdlik» təşkilatının «Öny qolos» (Gənc səs) adlı qəzetinin ilk nömrəsi çıxdı.

Martın sonunda Bakı şəhərinin mətbəə, litoqrafiya və çap işçiləri həmkarlar ittifaqları nəzdində «Gənclər ittifaqı» adlı təşkilat yarandı. Təşkilatın əsas rəhbərləri Boris Barxaşov, Aron Tyomkin və digər bolşevik ruhlu gənc çapçılar idilər. Qeyd edək ki, bu təşkilatda Cəfər Babayev (ilk azərbaycanlı komsomolçu-H.C.), Paşa Hüseynov adlı iki azərbaycanlı da var idi¹.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

27 aprel 1917-ci ildə Realniy məktəbin binasında Bakı şəhərində oxuyan şagirdlərin – RSDF(b)P-nin üzvlərinin və bu partiyaya rəğbət bəsləyənlərin iclasında da gənclər təşkilatının yaradılması haqqında qərar qəbul edildi və RSDF(b)P Bakı şöbəsi ilə əlaqə qurmaq üçün büro təşkil etdi.

Bakıda fəaliyyət göstərən digər siyasi təşkilatlar da öz gənclər təşkilatlarını formalaşdırmaq istiqamətində fəaliyyət göstərirdilər. Məsələn, 1917-ci ilin aprelinə Bakı şəhərində sionistlər «Yəhudi ümumşagird təşkilatı» yaradaraq, bu təşkilat ətrafında yəhudi gənclərini toplamaq və «Yəhudi millətindən olan şagirdlərin milli şüurunu oyatmaq» vəzifəsini qarşıya qoymuşdu.

Bütün Qafqazda olduğu kimi, Bakı şəhərində də erməni milli təşkilatları, xüsusən Daşnak partiyası Fevral inqilabından sonra öz sıralarını genişləndirməyə və bədnam ideyalarını həyata keçirmək üçün fəal hərəkətə başladılar. İnqilabdan sonra bir sıra şəhərlərdə erməni millətçi gəncləri bir çox təşkilatlar yaradaraq, gənclərə millətçi ekstremist ideyalar aşılamağa can atırdılar. Bu təşkilatlar içərisində «Ümumerməni şagird ittifaqı» ən fəal təşkilat idi. O öz mətbu orqanına - «Miyutun» qəzetinə malik idi. Təşkilatın Bakı şöbəsinin qəzeti isə «Mer Qortsi» (Bizim işimiz) adlanırdı. Bolşevikpərəst gənclər ittifaqları arasında «Bilik Bakı ümumtəhsil təşkilatı» da müəyyən yer tuturdu. Təşkilat «Svobodnoe slovo» adlı qəzet də buraxırdı.

Adı çəkilən təşkilatların iştirakı ilə 1917-ci il may ayının 13-18-də Tiflis şəhərində I Ümumqafqaz diyar şagird qurultayı keçirilmiş, qurultayda şagird ittifaqlarının formaları, onların partiyalara münasibəti, məktəblərin milliləşdirilməsi və s. məsələlərə baxmış və müvafiq qərarlar qəbul etmişdi. Gənclər arasında əməli iş aparmaq üçün qurultay Qafqaz ümumi şagird ittifaqının Mərkəzi bürosunu seçmişdi. Diyar rəhbərliyindən başqa, 5 dairə bürosu (Tiflisdə, İrəvanda, Vladıqafqazda, Bakıda və Ekaterinadarda) yaradılmışdı.

Fevral inqilabı digər millətin gənc nümayəndələri kimi azərbaycanlı gəncləri də coşğun siyasi fəaliyyətə sövq etdi. Bakıda, Azərbaycanın digər şəhərlərində məktəbli gənclər arasında, Rusiyada təhsil alan tələbələr arasında milli ideyalar yaymaq məqsədi ilə cəmiyyətlər və dərnəklər yaranmağa başladı. Azərbaycan gəncliyinin mütəşəkkil bir qüvvə halında vahid məqsədlər ətrafında mübarizəyə qoşulmasında «Açıq söz» qəzeti müstəsna rol oynadı.

Hələ inqilabdan əvvəl, 1916-cı ilin sonu 1917-ci ilin əvvəlində qəzetdə çox kəskin tənqidi məqalələr işıq üzünə görməyə başlamışdı. Burada maarif və mədəniyyət məsələləri ilə yanaşı bir çox milli tələblər, o cümlədən müsəlman xalqların hüquq bərabərliyi, ruslaşdırma siyasətinin aradan qaldırılması kimi radikal tələblər irəli sürülürdü.

İlk dəfə olaraq «Açıq söz» millətin adındakı «müsəlman» və «tatar» sözlərini «türk» sözü ilə dəyişməyə girişdi, millətə sən türksən, rus hökumətinə isə «Biz türkük» deyə xitab etdi. M.B.Məmmədşadın qeyd etdiyi kimi, 1917-ci ilə doğru Azərbaycanda xüsusi bir «Açıq söz»çü nəslə yaranmışdı².

Azərbaycanın milli gənclər hərəkəti tarixində 1917-ci ilin aprel-may ayında formalaşmış «İttifaqi mütəəllimin» təşkilatı xüsusi yer tutur³.

Hələ mart ayında Bakı məktəblərinin azərbaycanlı şagird və tələbələrini birgə yığıncaq keçirərək vahid müsəlman tələbə bürosu yaratmaq qərarına gəlmişdilər. Tələbə bürosunun yığıncağında Azərbaycan gəncliyini narahat edən bir sıra məsələlər, o cümlədən azərbaycanlı tələbələrin siyasi simasının müəyyənləşdirilməsi, cari vəziyyət və s. məsələlər müzakirə edilmişdir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan tələbələri Rusiyanın gələcək dövlət quruluşuna, müxtəlif siyasi partiya və cərəyanlara xüsusi münasibətlərini bildirmiş və qərara almışdılar ki, Rusiya demokratik respublika şəklində bərqərar olmalı və orada müsəlmanlar eyni hüquqlara malik olmalıdır. Siyasi rəhbərlik məsələsinə gəlincə, tələbə və şagirdlər Müsəlman Milli Komitəsinin himayəsi altında fəaliyyət göstərmək qərarına gəlmişdilər.

1917-ci il aprelin 13-də «İttifaqi-mütəəllimin» cəmiyyətinin ilk iclası oldu. Lakin ilk iclasda qədər çox mühüm işlər görülmüş, cəmiyyətin məramnaməsi hazırlanmış, Qafqazın bir çox şəhərləri ilə əlaqə yaradılaraq, oradakı gənclər nümayəndələrinə ittifaqlar yaratmaq təklif olunmuşdu.

13 aprel tarixli iclasda müxtəlif yerlərdən daxil olan məktub və müraciətlərə baxılaraq «Qafqasiya müsəlman mütəəllimlərinə məxsus bir qurultay etmək» qərarına gəlini⁴. Bu məqsədlə ittifaq komissiya təşkil edərək qurultayın hazırlanması işini ona həvalə etdi.

Komissiya qısa müddət ərzində bütün Qafqaz şəhərlərindəki məktəblərin siyahısını tutmuş, onlarla əlaqə yaratmaq üçün 500-dən çox məktub göndərərək qurultaya nümayəndələrin seçilməsini təklif etmişdi. Qurultayın keçirilməsi üçün maliyyə məsələləri də həll edilmişdi.

«Kaspi» (24 aprel 1917-ci il) və «Açıq söz» (26 aprel 1917-ci il) qəzetlərində «İttifaqi-mütəəllimin» cəmiyyətinin gənclərə müraciəti dərc edildi. Müraciətdə göstərilirdi ki, Cəmiyyət aprelin 22-də Qafqazın bir çox şəhərlərinə (Dərbənd, Petrovski, Teymurxan-Şura, Xasavyurt, Qroznı, Vladıqafqaz, Nalçik, Armavir, Stavropol, Yekaterinador, Novorossiysk, Gəncə, Tiflis, Kutaisi, Batum, Poti, Gümrü, İrəvan, Naxçıvan) nümayəndə heyəti göndərərək həmin şəhərlərdə mütəəllimlər ittifaqı yaratmağı öz öhdəsinə götürmüşdü. Məqsəd çağırılacaq Ümumqafqaz qurultayına nümayəndələr cəlb etməkdir⁵. Qurultayın mayın 5-də Bakı şəhərində açılacağını bildiren müraciətdə tələbələrdən öz təşkilatlarını yaradaraq qurultaya nümayəndə göndərmək xahiş olunurdu⁶.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Qurultay ərəfəsində mətbuatda Azərbaycan gənclərinin və tələbələrinin əsas vəzifələri haqqında qızğın diskussiyalar gedirdi. Diskussiyanın əsas qayəsi «Tarixi, mühüm və məsuliyyətli bir zamanda millətimizin parlaq və cavan nəsli təşkil edən mütəəllimlərimizin hürriyətə münasibəti idi». Burada da əsas yeri yenə «Açıq söz» qəzeti tuturdu. Qəzetdə xüsusi rubrika – «İnqilab və gənclik» rubrikası da açılmışdı. Qərara alınmışdı ki, azərbaycanlı tələbələrin ən mühüm vəzifəsi Müəssisələr Məclisində millətimizin daha yaxşı təmsil olunması üçün gələcək seçkilərə ciddi hazırlaşmaq və bütün savadlı gəncləri bu işə cəlb etmək lazımdır. Çünki M.B.Məmmədzaadənin «Açıq söz»də yazdığı kimi, «bu saat çox, ədəbcə artıq olan millətimiz ziyalıca az görünür, hazır deyil. Onu hazırlamağa işıqlı qüvvələr lazımdır»⁷. Beləliklə, «xalqı Məclisi-Müəssisəyə hazırlamaq yolunda tələbələrin qüvvəsindən istifadə etmək» bütün azərbaycanlı tələbə və şagirdlərin əsas vəzifəsi hesab edilmişdi.

Qurultayı da çağırmaqda əsas məqsəd tez bir zamanda mümkün qədər daha sox gənci əhatə edəcək güclü təşkilat yaratmaq idi.

Mayın 5-7-də keçirilən qurultay Azərbaycan gənclərinin həyatında mühüm hadisə oldu. Qurultayda qonaq qismində o zamankı Azərbaycan elitasının bütün nümayəndələri iştirak etdi. Qurultay ərəfəsində cəmiyyətin «İttifaqi-mütəəllimi» adlı qəzeti də çıxmağa başladı. Qəzetin əsas yazarları gənclər hərəkatının liderləri M.B.Məmmədzaadə, Ə.Məmmədov, X.İbrahimov və b. idilər. Qəzetin baş redaktoru isə Ə.Əbdülzadə idi.

Qurultayda Azərbaycan gənclərinin əsas vəzifələri müəyyən edildi və bu vəzifələr «İttifaqi-mütəəllim» təşkilatının proqramında öz əksini tapdı⁸. Bu sənədi cəsarətlə Azərbaycan gəncliyinin arzularını müəyyənləşdirmək üçün atılan ilk addım hesab etmək olar⁹.

Qurultayda təşkilatın rəhbər orqanları, sədr və katib seçilmişdir. Gənclərə müraciətində qurultay onları millətin nicatı yolunda sıx fəaliyyətdə bulunmağa və öz yardımlarını göstərməyə dəvət edirdi.

Maraqlıdır ki, «Kaspi» qəzetində təşkilatın MK sədri və katibi H.Mamayev və P.Əfəndizadə göstərilir, «Açıq söz» qəzetində isə bu vəzifənin H.Məmmədov və Ə.Məmmədovun daşdıqları göstərilirdi. «Açıq söz»ün 17 iyun 1917-ci il tarixli nömrəsində Qafqasiya müsəlman mütəəllimlərinə müraciətnaməsin də sonuncular imzalamışlar.

Qurultaydan sonra Azərbaycanın tələbə-gənclər hərəkatında keyfiyyətə yeni mərhələ başlandı. Bir çox Azərbaycan şəhərlərində gənclər təşkilatları təşəkkül tapmağa başladı. (Göyçayda «Cavanlar yurdu», Lənkəranda «Məzlumlara kömək», Gəncədə «Müsəlman-mütəəllimlərinin şöbəsi» və s.). Tələbə gənclər Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında da mühüm rol oynamağa başlamışdılar. Qubada Bakıdan ezam olunmuş tələbələrin sayəsində Milli Komitənin fəaliyyəti bərpa edildi.

Göyçayda «İT» təşkilatının şəhər əhalisi arasında təbliğat aparmaq üçün göndərilmiş nümayəndələrinin müdaxiləsi nəticəsində şişlərlə sünnülər arasında dini toqquşmanın baş verməsinin qarşısı alınmış, Pirşağıda isə tələbələr buradakı tayfalar arasında qan düşmənçiliyini aradan qaldırmışdılar. Bakıdan gəlmiş tələbələr İrəvan şəhərində müsəlman siyasi qüvvələr arasındakı ixtilafları dinc yolla həll etməyə nail olmuşdular. Burada fəaliyyət göstərən bir sıra təşkilatlar, o cümlədən yerli müsəlman Milli komitəsi, Maarif cəmiyyətinin yerli şöbəsi, «Şəriəti-istariz», «Müdafiyan-məzluman» cəmiyyətləri və İrəvan müsəlman gənclərinin yaratdığı «Mütəəllimin» partiyası arasında Bakılı tələbələrin vasitəçiliyi ilə razılaşma əldə edilmiş və onlar öz nümayəndələrini Müsəlman Milli Komitəsinə göndərmək təklifini qəbul etmişdilər¹⁰.

«İttifaqi–mütəəllimin» cəmiyyəti Azərbaycan gəncləri arasında ən nüfuzlu təşkilat olsa da, o digər gənclər təşkilatları, o cümlədən Tiflisdə fəaliyyət göstərən «Tiflis müsəlman tələbələri dərneyi», «İttifaqi–mütəəlliman» adlı şagird cəmiyyəti və başqaları ilə öz fəaliyyətini koordinasiya edirdi.

1917-ci ilin II yarısından etibarən «İM» öz sənədlərini çox zaman «Qafqaz müsəlman mütəəllimləri İttifaqı» adından yazmağa başlamışdı. İttifaqın MK qurultayının qətnamələrindən ibarət kitabça nəşr etdirmiş və onu «Açıq söz» və «Kaspi» qəzetlərində çap etdirmişdir. Bu kitabça Qafqazın bütün iri şəhərlərinə göndərilmişdi¹¹. Sonralar həmin qətnamələr «İttifaq–mütəəlliman» qəzetinin yerinə çıxan (1917-ci ilin noyabrı) «Gənclər sədası» qəzetində də işıq üzünə görmüşdü. Qətnamədə ittifaqın əsas məqsədi «Azərbaycan tələbə və gənclərinin türk və islam ruhunda tərbiyə edilməsi uğrunda mübarizə aparmaq» idi¹².

Ümumrusiya siyasi partiyalarının azərbaycanlı gənclər arasında öz ideyalarını yaymaq üçün ciddi fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq onların mütləq əksəriyyəti Müsavat partiyası və bütün azərbaycanlıların siyasi mərkəzi rolunu oynayan «Müsəlman ictimai təşkilatlarının Mərkəzi İcrayyə Komitəsinə» müdafiə edirdilər. Bunu 1917-ci ilin oktyabrında keçirilmiş Müəssisələr Məclisinə seçkilər də təsdiq etdi. Bolşeviklərin, menşeviklərin, eserlərin və d. partiyaların ciddi səylərinə baxmayaraq Azərbaycan gəncliyi həmin seçkilərdə Milli siyasi partiyalara səs verdilər. Məhz millətin əsas hissəsi olan gənclərin sayəsində Müsavat partiyası Bakıda böyük uğur qazandı.

Bu seçkilər, eləcə də digər siyasi hadisələr göstərdi ki, Azərbaycan gənclərinin mütəşəkkilliyi və siyasi təcrübəsi artmaqdadır və onlar milli demokratik hərəkatın əsas qüvvəsinə çevrilməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, həmin illərdə gənclər hərəkatının bir çox fəal iştirakçıları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli ictimai xadimlərinə çevrildilər və milli dövlətçiliyin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərdilər.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

ƏDƏBİYYAT

1. Лукичев К. В революционном водовороте. Баку, 1929.
2. Мəммədзadə М. В. Milli Azərbaycan hərəkatı. В. 1991, s. 52-53.
3. Джафаров Г. Р. «К вопросу о деятельности союза студентов– Мусульман-Иттифаги-Муталлиман». Елми ахтарышлар мяжмусу. ХЫЫЫ топлу, Баку, «Сяда», 2005, с. 252-257.
4. «Аçıқ söz» qəzeti, 1917, 26 aprel, № 457.
5. Yenə orada.
6. «Каспи», 1917, 24 апрел.
7. «Аçıқ söz» qəzeti, 1917, 26 aprel.
8. Джафаров Г.Р. Указ статья.
9. «Каспи», 1917, 24 iyun.
10. Yenə orada, 1917, 25 aprel (8 may).
11. «Аçıқ söz» qəzeti, 1917, 15 iyun, № 498.
12. «Gənclər sədası», 1917, № 2.

Гамза Джафаров

**ФЕВРАЛЬСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 1917 ГОДА В РОССИИ
И МОЛОДЕЖНОЕ ДВИЖЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

В работе рассматриваются вопросы сложившейся общественно-политической ситуации в Азербайджане после Февральской революции 1917 года в России, расширения национально-демократического движения, появления партий и организаций различной политической и идеологической направленности, зарождения, формирования и бурного развития молодежных организаций национального толка, привлечения их к активной политической борьбе.

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV

Naxçıvan MR Arxiv İdarəsi

NAXÇIVAN QƏZASINDA POLİSİN YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ (1840-1917-Cİ İLLƏR)

1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında bağlanmış müqaviləyə görə Naxçıvan xanlığı və Ordubad dairəsi Rusiyaya birləşdirildi.

Türkmənçay sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən geniş əraziyə malik olan Naxçıvan xanlığının varlığına demək olar ki, son qoyuldu. Naxçıvan kiçik bir əyalət kimi əvvəlcə Gürcüstan-İmereti və Tiflis quberniyasına, 1849-cu ildən isə İrəvan quberniyasının tərkibinə qatıldı. İrəvan quberniyasının tərkibinə birləşdirilməsi burada erməniləşdirməni sürətləndirməyə xidmət etmişdir.

Birləşmədən sonra Dövlət Senatının 21 mart 1828-ci il qərarı ilə Naxçıvan mahal adlanan idarə sistemi ilə idarə olunurdu. Naxçıvan mahalı bütövlükdə dörd əyalətdən: Naxçıvan, Əlincəçay, Xoy və Dərələyəz əyalətlərindən ibarət idi. Beləliklə, mərkəzi Naxçıvan şəhəri olmaqla bu dörd əyalətin polis və məhkəmə idarə üsulu yaradılmaqla bu orqanlara və işlərə bir müddət Kalbalı xanın oğlu Ehsan xan rəhbərlik etmişdir.

Naxçıvan polisinin tarixi Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, yəni 1920-ci ildən başlanmır. Bu tarix 160-170 il bundan qabağa gedib çıxır.

Bu faktları təsdiq edən sənədlərdən birində 1906-cı ilin may ayında Naxçıvan qəza polis idarəsində təftiş aparmış İrəvan quberniya idarəsinin mülkü müşaviri Ter Saakovun yazmış olduğu arayışında açıq-aşkar bildirilir ki, 1828-ci ildən başlayaraq polis idarəsinin arxivində polis idarəsinə aid qovluqlar, kitablar, sənədlər saxlanılır. Bu o deməkdir ki, Naxçıvan əyaləti Rusiyaya birləşdirildikdən sonra polis rəsmi orqan kimi fəaliyyətə başlamışdır.¹

Qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan xanlığı Rusiyaya birləşdirildikdən sonra polis rəsmi orqan kimi fəaliyyətə başlasa da ilk qəza polis idarələrinin əsası 10 aprel 1840-cı ildə Gəncədə, Şamaxıda, Naxçıvanda, Talış-Quba, Bakı, Şuşa və Şərur Dərələyəzdə qoyulur. Eyni zamanda (Nuxa-Şəkidə, Ordubadda, Səlyanda, Zaqatalada şəhər polis idarələri yaradılır.²

Həmin poli idarələri quberniya rəhbərliyinin təbəçiliyində olub, əsas

İctimai və humanitar elmlər seriyası

vəzifələrini yerinə yetirməklə yanaşı, xırda cinayət hadisələrində müəyyən mənada məhkəmə funksiyasını da yerinə yetirirdilər. O illərdə şəhər polismeystrləri xırda oğurluq və dələduzluq faktları üzrə özləri məhkəmə aparır və cinayətdə suçlu olanın cəzasını verirdilər. O dövrlərdə şəhərlərdə hələ ictimai idarəetmə orqanları yox idi. Ona görə şəhər təsərrüfatını da polis idarə edirdi. O vaxt rəsmi orqan kimi fəaliyyətə başlayan polismeystrlər qrodnıçilər idarələrinin nəzdində məhəllə nəzarətçiləri, pristavlar və polis əməkdaşları fəaliyyət göstərirdilər. Polisin əsas vəzifəsi indiki kimi asayiş qorumaq, əmin-amanlığı təmin etmək idi.

Araşdırdığımız sənədlərdən aydın olur ki, Naxçıvan, Ordubad, Şərur qəza və şəhər polis idarələrində yüksək vəzifələrdə (pristav, pristav köməkçisi, dəftərxana xidmətçisi, tərcüməçi və s.) rus, erməni, gürcü millətləri ilə yanaşı yüzlərlə təhsil almış Kəngərli tayfasından olan şəxslər də qulluq etmişdir.

Kəngərli tayfasından olan Sərvər xan Naxçıvanski, Nəzərəli xan Naxçıvanski, Bəhram xan Naxçıvanski, Çingiz xan Naxçıvanski, Əkbər xan Naxçıvanski, Yunis xan Naxçıvanski, Bəhlul ağa Kəngərinski, Əyyub ağa Kəngərinski, Şirəli bəy Kəngərinski, Hacı Hüseyin Kəngərinski, Məşədisadiq bəy Kəngərinski, Əbdüləzim bəy Kəngərinski, Pirmurad bəy Kəngərinski və başqaları XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəza polis idarələrində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdılar.

Naxçıvan polis idarəsinin sənədlərini araşdırdığımız zaman bu cür şikayət ərizələri ilə yanaşı Dövlət əhəmiyyətli və Naxçıvanın yeraltı sərvətlərinin mövcudluğu, həmçinin açılmış mədənlər haqda Naxçıvan qəza polis idarəsinin İrəvan quberniyası dövlət əmlak idarəsinə və Ordubad qəza polis idarəsinin Naxçıvan qəza polis idarəsinə göndərdikləri raport, protokol və məktublara da rast gəlirik. ³

1882-ci il fevral ayında Naxçıvan polis idarəsinin rəisi işləyən Nikalay Kaxonovski Bakı, Gömrük səhiyyə idarəsinə dəftərxana işçisi vəzifəsinə dəyişdirildiyindən Naxçıvan qəza polis idarəsinin rəisi mayor Kurvinin təqdimatı ilə Kollec Assesolu Aleksandr Nikolayeviç Rozenmeyer 25 avqust 1882-ci il tarixli 42 №-li əmrə əsasən Naxçıvan şəhər polis idarəsinə rəis təyin edilir. ⁴

A. N. Rozenmeyerin hələ 24 fevral 1882-ci il tarixdə Naxçıvan qəza polis idarəsinin rəisi mayor Kurvinə yazdığı ərizəsində göstərirdi ki, «Polis kimi xidmətimi davam etdirmək üçün Siz Əlahəzrət cənablarına acizənə tərzdə xahiş edirəm, mənə Naxçıvan polis idarəsinin rəisi vəzifəsinə himayəçilik edəsiniz. ⁵

Araşdırdığımız sənədlərdən ən çox maraqlısı böyük satirik ədib və mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadənin 1897-1901-ci illərdə İrəvan və Naxçı-

van polis idarələrində işlədiyi dövrlərə dair sənədlərdir ki, bu sənədlərdən bir neçəsi barədə oxucularımıza məlumat verilməsini məqsədə uyğun bildik.

1890-cı ilin yanvar ayına kimi Baş Nəraşen məktəbində müəllimlik etmiş C. Məmmədquluzadə 15 yanvar 1890-cı ildə valideyinlərinin yaşadığı Naxçıvan şəhərinin cəmi 5 verstliyində olan Nəhrəm məktəbinə təyinat ala bilmişdir. 1897-ci ilin iyul ayında burada çalışan C. Məmmədquluzadə öz ərizəsi əsasında Nəhrəm məktəbinin müdiri vəzifəsindən azad edilmiş, İrəvana gedərək 1897-ci il avqust ayından İrəvan qəza polis idarəsində tərəcəməçi vəzifəsində işləmişdir.

Bu sənəd isə C. Məmmədquluzadənin Naxçıvan şəhər polis idarəsinə dəyişilməsi haqqında özünün əlyazması ilə yazdığı məlumat xarakterli məktubdur. Məktubda yazılır: «İrəvan quberniya idarəsinə. İrəvan qəza polis idarəsinin tərəcəməçisi Mirzə Cəlil Məmmədquliyevdən məlumat məktubu. Mən, 10 il xalq müəllimi kimi qulluq edib, 1897-ci ildə İrəvan qəzası polis idarəsinə tərəcəməçi kimi o məqsədlə girdim ki, gələcəkdə daxili polis idarəsinə keçim. Lakin daxili polise keçməyin yaxın vaxtlarda mümkün olmayacağını görən mən, İrəvan məktəb müdirinin müavininə müəllim vəzifəsinə yerimi dəyişməyim haqda ərizə vermişdim. İndi Naxçıvanda açılan polis pristavının köməkçisi yerinin boş olduğunu bilib Əlahəzrət cənab İrəvan qubernatorundan acizənə xahiş etməyi şərəf hesab edirəm ki, Əlahəzrətlər məni bu vəzifəyə yerimi dəyişsin. Mirzə-Cəlil Məmmədquliyev 18 fevral 1899-cu il. ⁶

C. Məmmədquluzadənin yazmış olduğu məktubu ilə əlaqədar İrəvan quberniya idarəsi 2 mart 1899-cu il sərəncamı ilə İrəvan qəza polis idarəsində köməkçi işləyən Məmmədquliyev Naxçıvan polis idarəsinə pristav köməkçisi təyin edilmişdir.

İrəvan quberniya idarəsi bu haqda polis idarəsinə bildirməklə yeni vəzifəyə təyin edilmiş Məmmədquliyevi həmin yerə göndərsin». ⁷

C. Məmmədquluzadə 1899-cu ilin mart ayından 1901-ci ilin fevral ayına kimi Naxçıvan şəhər 2-ci dairəli polis pristavının köməkçisi vəzifəsində işləmişdir.

Bu sənəd isə C. Məmmədquluzadənin tutduğu vəzifəsindən azad olunması haqda 22 yanvar 1901-ci ildə yazdığı ərizəsidir. C. Məmmədquluzadə ərizəsində yazırdı: «Siz Əlahəzrətlərinə yazdığım ərizəm ilə bildirmək istəyirəm ki, sağlamlığımın pozulması ilə əlaqədar bundan sonra qulluğumu davam etdirə bilmədiyimi nəzərə alıb məni işdən azad edəsiniz və xahiş edirəm ki, işə girməyim və çıxmağım haqda attestatımı özümə qaytarasınız. Cəlil Məmmədquliyev». ⁸

Naxçıvan qəza polis idarəsi 26 yanvar 1901-ci ildə C. Məmmədquluzadənin işdən azad edilməsi haqda İrəvan quberniya idarəsinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Naxçıvan şəhər polis pristavının köməkçisi Cəlil

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Məmmədquliyevin xahişini nəzərə alaraq 23 yanvar 1901-ci ildə onun tutduğu vəzifədən azad edildiyindən onun qulluğu haqqında olan attestatını özünə qaytarılmasını xahiş edirəm.»⁹

Araşdırılan sənədlərdən məlum olur ki, XIX əsrin 70 ci illərinin axırlarından 90 illərin əvvəllərinə kimi Naxçıvan qəza polis idarəsinə müxtəlif xarakterli: ağır və yüngül cinayətlər, oğurluq, adam döymə, öldürmə, yanğın törətmə və sair məsələlər üzrə daxil olan sənəd və qovluqların sayının xeyli artdığını aşağıdakı cədvəl bir daha sübut edir.¹⁰

Bu illərdə Naxçıvan qəzasında törədilmiş cinayətlərlə bağlı Şərur qəza polis rəisinin İrəvan quberniya idarəsinə verdiyi məlumata görə təkcə Baş Noraşen türməsində 1879-cu ildə 139 nəfər, 1880-cı ildə 141 nəfər, 1881-ci ildə 145 nəfər, 1882-ci ildə 161 nəfər, 1883-cü il 159 nəfər, 1884-cü il 168 nəfər, 1885-ci il 172 nəfər məhbus saxlanılmışdırsa 1890-cı ildə məhbusların sayı 192 nəfər olmuşdur.¹¹

Polis idarələrinin nəzdində atlı polis kazak dəstələri də fəaliyyət göstərirdi. Onların əsas fəaliyyəti qəzada və mahalda asayiş qorumaqla yanaşı sərhəd zonalarında qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət idi.

İllər		Cəmi qəza polis idarəsinə daxil olub			Onların neçəsi şəhər təsərrüfatına aiddir	
	Daxil olmuş sənəd	Göndərilmiş sənəd	İcratda olan icratdan çıxan sənəd	Daxil olmuş sənəd	Göndərilmiş sənəd	Qovluqların sayı
1879	9216	9817	815	1224	1286	62
1882	10730	11325	930	1690	1753	70
1884	15246	16356	1742	2726	3638	125
1885	17600	18309	1838	2449	5290	118
1890	21372	21181	1972	3285	3872	181

Naxçıvan qəza polis idarəsinin 1910-1914-cü illərdə müxtəlif xarakterli (oğurluq, torpaqların zəbt edilməsi, qaçqınlıq, qanunsuz silah gəzdirmə və saxlama, ictimai asayiş pozma və sair) işlərdən məlum olur ki, bu illərdə 72 nəfər qaçaqçılıqla mal aparıb gətirməyə görə, 189 nəfər ictimai asayiş pozduqlarına görə, 32 nəfər qanunsuz silah gəzdirib saxladığına görə, 16 nəfər oğurluq etdiklərinə görə həbs edilmiş, məhkəmənin qərarı ilə müxtəlif məbləğdə pul cəriməsi ilə cərimələnmiş və bir çoxu həbsxanaya salınmışdır.¹²

Bu işlərdən biri Süst kənd sakini Dürrə Seyid Kərim qızının 3 sentyabr 1910-cu ildə 9 yaşlı nökər oğlu Həmzə Hüseynalı oğlunun oğurluq üstündə Naxçıvan şəhər 1-ci polis dairəsinin pristavı Terno tərəfindən möhkəm döyülməsi ilə əlaqədar İrəvan quberniya dairə məhkəməsinin prokurorluğuna və Tiflis məhkəmə palatasının prokuroruna yazmış olduğu şikayət ərizəsi ilə bağlı 14 fevral 1911-ci il tarixdə İrəvan quberniya idarəsinin təkrar istintaq işinin protokoludur.

Həmin protokoldan məlum olur ki, 28 avqust 1910-cu ildə Naxçıvan şəhər sakini Hüseyn Kərbəlayi Məmməd oğlunun arvadının nəməlum olmayan cinayətkar tərəfindən qızıl boyunbağı və qolbağısı oğurlanmışdır. Bu oğurluqda zərərçəkənin nökəri Məzəffərdən şübhələnmişlər. Lakin pristav Terno onu dindirərkən o göstərmişdir ki, həmin oğurluq Həmzə Hüseynalı oğlu tərəfindən törədilmişdir.

Buna görə pristav Terno Həmzə Hüseynalı oğlunu polis hissəsinə çağıraraq oğurlanmış əşyaların verilməsini tələb etmişdir. Lakin Həmzə Hüseynalı oğlu həmin əşyaların onda olmadığını bu tələbin əsassız olduğunu bildirmişdir. Bundan sonra pristav Terno öz köməkçisi, Bəylər-ağanın ad və familiyasını bilmədiyi və üzdən tanımadığı bir qarodovoyun köməkliyi ilə onun əllərini arxadan bağlayaraq qamçı ilə yumşaq yerini, kürəyini və bütün bədənini qamçılamişdır.

Həmzə Hüseyn oğlu göstərmişdir ki, aldığı zərbələrdən o huşunu itirmiş və anası Dürrə onu bu vəziyyətdə götürərək evə aparmışdır. Bunu hadisə zamanı polis hissəsinin yanında olan Süst kəndinin sakini Məşədi Məmməd Niftalı oğlu da təsdiq edir. Bu fakt göstərir ki, əsil cinayətkarı aşkarlamaqda çətinlik çəkən polis az yaşlı uşaqlara belə zülm və sitəm verməkdən çəkinmirdi. Araşdırmalar belə bir fikrə zəmanət verir ki, bir çox məsələlər araşdırılmadan qovluqlarda gizli saxlanılırdı. Belə ki, Naxçıvan qəza polis idarəsinin fəaliyyəti nəticəsində görülən işlərə dair aparılan qeydiyyat kitablarından məlum olur ki, 1905-1906-cı illərdə cinayət axtarış şöbəsi üzrə 389 ərizə və məktub daxil olmuş, cinayətlə bağlı işlərin 122-si icra edilməmişdir. Bu işlər əsasən erməni müsəlman qırğınları ilə yaxud da Naxçıvan qəzasının Süst, Yarımca və Şahbuz kənd sakinlərinin qarət edilməsinə dair cinayət işləri ilə əlaqədar idi. II-ci şöbə olan təsərrüfat işləri üzrə şöbə 438 işdən 67-sinin icra olunması qeydiyyat kitabının icra qrafikasında göstərilmişdir. Bu icra olunmamış işlərin 36-sı pul cəriməsinə aid idi. Həmin sənədlərdən aydın olur ki, ictimai asayışı pozduqlarına, icazəsiz silah gəzdirdikləri və saxladıqlarına görə bir çox vətəndaşlar haqda qəti imkan tədbirləri görülmüşdür. Məsələn, qeydiyyatda olan Qıvraq kənd sakini Hüseyn Kərbəlayi oğlunu, Xok kənd sakini Hüseynqulu Kərbəlayi Səfər oğlunun, Qarabağlar kənd sakini Kəlbəlixanovun, Xok kənd sakini Hacı

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Hüseyn Kəlbə Əli Murad oğlunun, Kərbəlayi Tağı Əli oğlunun və sair vətəndaşların cərimə edilmələrinə dair tərtib edilmiş akt və məktublar da vardır. ¹³

Qeyd edək ki, əgər 1897- 1904-cü illərdə vətəndaşlardan 5888 manat 72 qəpik cərimə toplanmışdısa, təkcə 1905-1906-cı illərdə polis idarələri tərəfindən müxtəlif cinayətlərlə bağlı 2814 manat 51 qəpik toplanaraq qəbz əsasında Naxçıvan xəzinədarlığının polis idarəsinin cari hesabına keçirilmişdir.

Göründüyü kimi polis idarəsi bilavasitə vətəndaşlardan alınan müxtəlif vergilərin (hərbi və mənzil vergisi, torpaq vergisi və s.) alınmasında müəyyən rol oynayırdı. Həmin illərdən sonra, yəni 1912-1917-ci illərdə sırasıyla polisləri çıxmaq şərti ilə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzasında, şəhər və dairə polis idarələrində, həmçinin qəza idarələrində işləyənlərin adlı siyahısından məlum olur ki, Naxçıvan qəza polis idarəsinin rəisi porlkovnik Platon Nikolayeviç Zençenko (Naxçıvan qəza polis idarəsinin rəisi), onun köməkçisi isə kapitan Aleksandr İvanoviç Kovriyev və katib Əbdüləzim bəy Kəngərinski olmuşdur.

Naxçıvan şəhər 1-ci dairəsinin polis idarəsinin pristavı Murad bəy Əyyubağa oğlu Kəngərinski, 2-ci dairənin pristavı Prakofiy Porfiroviç Bentukidze bunlara köməkçi Kazamir İvanoviç Lukoseviç və quberniya katibi Cabbar ağa Vəzirov, Naxçıvan qəza 1-ci polis məntəqəsinə (Naxçıvan şəhəri daxildir.), Petiryani İvanoviç Lekoseviç, 2-ci polis məntəqəsinə Belaslav Aleksandroviç Duşinskiy (Cəhri zonası), 3-cü polis məntəqəsinə (Əbrəqunus zonası) Danil Nikolayeviç Kalinovski, 4-cü polis məntəqəsinə (Ordubad şəhəri) Abbasqulu ağa Tahirov və Culfa zonasına isə Anton Konstantinoviç Yaşolt rəhbərlik etmişdir.

Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə qəza rəisi Səidbəy Qasımbəy oğlu Nəbiyev, onun köməkçisi Lev Terenteviç Skibinski, polis keşik dəstəsi kapitan Andrey İvanoviç Sizov, katib Abdulla İsmayıl oğlu Həbibov, dəftərxana xidmətçisi Nerses Pavloviç Ter-Poqasov və Teymur bəy Səfiyev, tərcüməçi vəzifəsini Hüseyn Əli oğlu Nadirxanov və Şükür bəy Səfiyev, arxiv və uçot işlərini Fərzəli bəy Səfiyev, ştatdan kənar 10-cu dərəcəli məmur Həbib bəy Allahverdiyev, Baş Noraşen türməsinin rəisi İvan Vasilyeviç Lukaşov, Şərur qəza 1-ci polis məntəqəsində Andrey İvanoviç Şukin (Baş Noraşen üzrə) və 2-ci polis məntəqəsi isə Həsən bəy Vəzirov (Keşikkənd üzrə) rəhbərlik etmişlər.

Beləliklə, çar Rusiyası zamanında Naxçıvan ölkəsində fəaliyyət göstərmiş polis orqanlarının gördükləri işlər və polis orqanlarında xidmət etmiş bir çox naxçıvanlılar, həmçinin bu illərdə baş vermiş cinayətlərlə, oğurluqlarla, qaçaqçılıqla və ümumiyyətlə Naxçıvan, Şərur və Ordubad

qəzalarında baş vermiş siyasi və ictimai hadisələrlə bağlı Naxçıvan polis orqanlarının rolu qismən də olsa araşdırdığımız arxiv sənədləri əsasında işıqlandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan MR MDA, f 23, siy. 1, iş 2907, vər. 32-47.
2. İ. E. Şahmar. «Azərbaycan polisi» V. 1997. səh.
3. Naxçıvan MR MDA, f. 23, siy. 1, iş. 95, vər. 15.
4. Yenə orada. iş. 1164, vər. 8-9.
5. Naxçıvan MR MDA, f. 23, siy. 1, iş. 1164, vər. 4.
6. Yenə orada. iş. 1637, vər. 1.
7. Yenə orada. vər. 2.
8. Yenə orada, iş. 1887, vər. 1.
9. Yenə orada, vər. 2.
10. Yenə orada. iş. 618, vər. 14.
11. Yenə orada. iş. 426, vər. 8.
12. Yenə orada. iş. 417, vər. 10.
13. Yenə orada. iş. 2907, vər. 37.

Фахраддин Джафаров

ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИЦИИ НАХЧЫВАНСКОГО УЕЗДА (1840-1917 гг.)

На основе архивных документов освещена работа полицейских органов в Нахчыванском крае во времена Царской России. Приведены сведения о нахчыванцах, служивших в полицейских органах, борьба полицейских органов против преступления, грабежа, контрабандизма, а также против других политических и общественных явлений за эти годы.

ŞÜKÜR MƏMMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVANDA SİYASİ REPRESSİYALARIN ERMƏNİ İCRAÇILARI

1920-1921-ci illərdə Sovet Rusiyasının XI Qırmızı ordusu yerli bolşeviklərin fəal yardımı ilə cənubi Qafqazın üç dövlətini işğal edərək onların varlığına son qoydu. Azərbaycan xalq Cumhuriyyətinin işğal edilməsində Rusiya bolşeviklərinə çox yaxından dəstək verən, onları bu işə birbaşa təhrik edən erməni daşnakları çox keçmədən özlərinin də bu yaxınlarda əldə edilən, lakin çürümüş və iflas həddində olan dövlətçilikləri ilə vidalaşmalı oldular.

Bir sıra siyasi və ideoloji məsələlərdə fikir ümumiliyinə və əməkdaşlığa baxmayaraq, Bolşevik Rusiyası qatı millətçi və açıq terrorçu mövqelərində dayanan daşnak rejiminin varlığına dözə bilməzdi. Dünya inqilabı xülyaları ilə yaşayan, Qərbin imperialist dövlətlərinin təzyiqinə qarşı özünə təbii müttəfiq hesab etdiyi Şərqi müsəlman əhalisinin rəğbətini qazanmaq istəyən Rusiya bolşevikləri 1920-ci ilin payızına doğru daşnaklarla əməkdaşlıqdan imtina etdilər. Ermənistanda Sovet hakimiyyətini elan etməklə və «Daşnaksütyun» partiyasının fəaliyyətini qadağan etməklə, əslində Bolşevik Rusiyası Ermənistanı və erməniləri xilas etdi. Çünki, cəmi 50-100 il öncə çar Rusiyası tərəfindən bölgəyə yerləşdirilən və öz qondarma dövlətini yaradan ermənilərin Türkiyə və Azərbaycan cumhuriyyətləri arasındakı ərazidə terror və etnik düşmənçiliyə əsaslanan hakimiyyətlərinin yaşamaq şansı çox az idi. Öz süqutu ərəfəsində daşnak hökumətinin Türkiyə Cumhuriyyəti ilə bağladığı alçaldıcı Gümrü müqaviləsi nəticəsində miskin vəziyyətə düşən qondarma Ermənistan Respublikası özünün son günlərini yaşayırdı(1, s. 4-8). Ermənistanda Sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra daşnak liderlərinin böyük bir qismi öz fəaliyyətlərini xarici ölkələrdəki erməni icmalarına keçirdilər və türk xalqlarına qarşı terrorçu-təxribatçı fəaliyyətlərini gücləndirdilər. «Daşnaksütyun» partiyası və onun xüsusi dəstəsi olan «Qisas» quldur-terrorçu qrupunun üzvləri xarici ölkələrdə yaşayan görkəmli türk dövlət xadimlərinin planlı şəkildə məhv edilməsinə başladılar. 1921-ci il martın 15-də Berlində Osmanlı dövlətinin daxili işlər və hərbi naziri Tələt bəy, 1921-ci il martın 18-də İstanbulda Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Behbud xan Cavanşir, 1922-ci il iyulun 25-də Tiflisdə Türkiyənin məşhur hərbi və siyasi xadimi Camal paşa, 1922-ci ilin avqustunda Buxarada «İttihad və Tərəqqi» partiyasının qurucusu, Türkiyənin keçmiş baş naziri Ənvər paşa erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirildilər. Bu qanlı terror əməlləri sonrakı onilliklər boyu davam etdirildi (2, s. 148-149).

30-cu illərin sonlarından etibarən, vaxtilə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı terror əməlləri ilə bədnam şöhrət qazanmış bir çox daşnak liderləri Faşist Almaniyasının yəhudilərə qarşı çevrilmiş amansız terrorunun icraçalarına çevrildilər (2, s. 151).

Azərbaycanlılara və türklərə qarşı uzun illər boyu düşmənçilik, xəyanət və soyqırım siyasətini həyata keçirmiş erməni daşnaklarının böyük bir qismi-aşağı təbəqəsi istər-istəməz, ən azı müəyyən dövr üçün «proletar beynəlmilətçiliyini» qəbul edib dinc əməyə qayıtmalı oldular.

Daşnaksütyun üzvlərinin müəyyən bir qismi isə öz partiyalarının tapşırığı əsasında taktikalarını və qılaflarını dəyişərək, kommunist oldular. Onlar Rusiya bolşevikləri ilə öz köhnə əlaqələrindən, bir çox yüksək rütbəli sovet məmurlarının anti-azərbaycan əhval-ruhiyyəsindən, «inqilabçı-beynəlmilətçi» rüyalarında yatan azərbaycan bolşeviklərinin maymaqlığından istifadə edərək, ən nəhayət riyakar erməni xislətindən faydalanaraq sürətlə yeni şəraitə uyğunlaşdılar. Çox tezliklə Moskvanın xeyir-duasıyla Azərbaycanın mərkəzində və əyalətlərində dünənki daşnaklar bu günə bolşevik olan ermənilər ali partiya, sovet, təsərrüfat orqanlarında, orta məmur aparatında bir çox mühüm vəzifələri ələ keçirdilər. Stalin, Mikoyan, Orconikidze, Kirov və başqa ali kommunist liderlərinin birbaşa himayəsi ilə Levon Mirzoyan, Sərkis və b. erməni bolşevikləri Bakı partiya təşkilatında rəhbərliyi ələ keçirdilər. Onlar xüsusilə hüquq-mühavizə orqanlarında vəziyyətin ağası oldular. Lakin ermənilər harda və hansı vəzifədə olsalar da kinli anti-azərbaycan və anti-türk fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Sadəcə olaraq taktika dəyişmişdi. Həm də bolşevik libasında daşnaklar daha az risklə, daha çox iş görə bilirdilər.

Yaranmış siyasi şəraitdən, hakimiyyət imkanlarından yararlanan ermənilər Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən günahsız insanlara qarşı amansız qırmızı terrorun birinci dalğasını başladılar. Əslində bu dalğa əsrin əvvəllərindən bəri Dro, Hamazasp, Andronik, Şaumyan, Lalayans və b. erməni cəlladlarının Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri qanlı terror və soyqırım fəaliyyətinin davamı idi. Sadəcə olaraq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, terrorun rəngi və adı dəyişmişdi. İndi kütləvi ölüm hökmləri «Böyük Ermənistan» naminə və erməni xalqının adından deyil, Lenin ideyaları naminə və sovet xalqının adından verilirdi.

15 mart 1996-cı il tarixli «Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu»nda deyilir: «1920-ci il aprelin 28-dən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində insan hüquqlarına zidd qanunlar əsasında totalitar dövlət rejiminin törətdiyi özbaşınalıq, zorakılıq nəticəsində yüz minlərlə günahsız insan öz siyasi əqidəsinə, fəaliyyətinə, başqa cür düşündüyünə və ayrı səbəblərə görə repressiyalara məruz qalmışdır» (5, s. 258).

İctimai və humanitar elmlər seriyası

1920-ci il mayın 28-də XI ordunun siyasi şöbəsinin böyük müstəntiqi Adamyanın araşdırmaları əsasında hərbi tribunalın 1 sayılı hökmü ilə 5 nəfər güllələndi. Onların sırasında Bakı şəhərinin general-qubernatoru Murad Girey Tlexas da vardı.(3, s. 83.) Cəmi bir neçə gün sonra məşhur alim və pedaqoq Firudun bəy Köçərli, generallar – Həbib bəy Səlimov və Cavad bəy Şıxlinski, görkəmli siyasi xadim Xudat bəy Rəfibəyov başda olmaqla yüzlərlə azərbaycan vətənpərvərləri bolşevik rəngində erməni terrorunun qurbanı oldular. Sonrakı zamanlarda da-20-ci illərdən 50-ci illərin ortalarına qədər Azərbaycan xalqına qarşı davamlı olaraq həyata keçirilən siyasi repressiyalara rəvac verən və onu ən amansız formalarda icra edənlər məhz ermənilər idi. Həmin illərdə bədnam daşnak liderlərindən olan Hovanes Kaçaznuni erməni kommunistlərinin etdiklərini və etməli olduqlarını belə xarakterizə etmişdi: «Erməni-bolşeviklər bizim işimizi davam etdiməli, gələcək nailiyyətlərimizə yardım etməlidirlər. Erməni-bolşeviklər əslində daşnaksakanlardır, yeganə daşnaksakanlardır, bu gün səndən və məndən daha çox daşnaksakanlardır. Belə ki, mənim və sənin gücsüz olduğumuz yerdə onlar bizi əvəz edirlər və bizim başladığımız işi həyata keçirirlər» (2, s. 156). Göründüyü kimi, Kaçaznuni zahirən əleyhdarı, əslində isə ardıcilları və silahdaşları olan erməni kommunistlərinin maskalanmış daşnaklar olduqlarını olduqca dəqiq göstərmişdi.

Nəzərdən keçirilən illərdə bəhs edilən sahədə Naxçıvanda vəziyyət daha acı-nacaqlı idi. Mərkəzdən uzaq olan, az da olsa erməni əhalisi yaşayan, coğrafi baxımdan Bakıya nisbətən Yerevana daha yaxın olan Muxtar Respublikada ali partiya və hökumət vəzifələrində əslən yerli olmayan, yerli şəraitdən pis baş çıxaran «beynəlmiləli bolşevik» rəhbərlər biri-birini əvəz etsə də, hüquq-mühavizə orqanları ermənilərin nəzarəti altında idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, əslində Naxçıvanda erməni-daşnak terroru 1917-ci ildən bəri heç dayanmamışdı. Sadəcə olaraq 20-ci ildən etibarən bu terroru Andronikin ətrafına yığılan ermənilər yox, XDİK əməkdaşı formasında olan, kommunist ermənilər icra edirdilər.

1930-cu il fevralın 2-də SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin «Kolxozların təşkili və qolçomaqlarla mübarizə tədbirləri haqqında» qərarı ilə Naxçıvanda siyasi repressiyalara yeni impuls verildi. Həmin dövrdə Muxtar Respublikanın XDİK orqanlarında rəhbər vəzifələr tutan Baqdasarov, İsrailyan, Yevdiyan, Vartan Aqapov və başqaları Naxçıvanda əsil soyqırımını həyata keçirməyə başladılar. Bu, demək olar ki, 1918-20-ci illərdə ermənilərin qalib gələ bilmədiyini Naxçıvan əhalisindən alınan intiqam idi. 1930-cu ilin fevral-mart aylarında Muxtar Respublikanın Culfa rayonunun Milax kəndinin əhalisi zorakı kollektivləşməyə qarşı çıxdılar. O zaman Azərbaycan Dövlət Baş Siyasi İdarəsi Naxçıvan şöbəsinin rəis müavini olan A.Orbelyan təxribat yolu ilə

uydurma «Milax işi»ni təşkil etdi. Həmin işlə irəli sürülən saxta ittiham materialları əsasında Culfa rayonunun Milax, Qazançı, Teyvaz, Ərəfsə və b.kəndlərinin 13 nəfər sakini güllələndi, 7 nəfəri 10 il müddətinə həbs cəzasına məhkum edildi, onlara ailə Şimali Qazaxstana sürgün olundu. Az sonra Orbelyan və onun əməkdaşları olan Q.İsrailyan və Parseqyan «Keçili qiyamı» deyilən iş uydurdu-lar. İşlə bağlı Şahbuz rayonunun Keçili,Külüs və b.kəndlərindən olan 41 ailə həbs edildi. Yəni də saxtalaşdırılmış istintaq materialları əsasında Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin məhkəmə kollegiyasının 7 iyul 1930-cu il tarixli qərarı ilə onların 13 nəfəri güllələnməyə,qalanları müxtəlif müddətlərə həbs və katorqa işlərinə məhkum edildilər. 33 ailə Qazaxstana sürgün olundu. Əksər hallarda olduğu kimi,bu qərarın altında da üç erməninin imzası vardı: İsakyan, Akop-yan, Xaçaturyan (3, s. 63.).

1933-cü ilin noyabrında XDİK-nın Naxçıvan vilayət şöbəsinin rəis müavini vəzifəsində Orbelyanı başqa bir daşnak xislətli erməni-Karlos Petrosyan əvəz etdi. Bundan bir qədər əvvəl o, Naxçıvan ticarət şəbəkəsində yuva salmış ermənilərin oğurluq faktını ört-basdır etmiş, əvəzində heç bir təqsiri olmayan 75 nəfər azərbaycanlının mühakimə olunub cəzalandırılmasına nail olmuşdu. Petrosyanın təşkil etdiyi bu uydurma işin həm müstəntiqi, həm də məhkəmə kollegiyası üzvləri ermənilər idi. Məhz həmin dövrdə Petrosyanın tərtib etdiyi saxta sənədlər əsasında 1937-ci ildə 185 naxçıvanlı ailə Qazaxstanın Taldı-Kurqan vilayətinə sürgün edildi (3, s. 106). 1936-cı ildə kütləvi repressiyalar ərəfəsində Muxtar Respublikada ermənilər sanki qaynaşırdılar. Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin ikinci katibi Patikyan, işlər müdiri Poqos Əmiryan, təşviqat şöbəsinin müdiri Aşot Akopyan, təşkilat şöbəsinin müdiri Hazo Qriqoryan idi. Bu azmış kimi, Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatı komissarının müavini Minas Markaryan, Su təsərrüfatı komissarı Nersesyan idi. Naxçıvan şəhər həbsxanasının rəisi Gevorkov Arşak Avanesoviç çox tez-tez güllələmə əməliyyatlarını həyata keçirirdi ki, yeni gələn dustaqlar üçün yer boşalsın. Rayonlarda da mühüm vəzifələrə yiyələnmiş ermənilər məkrli daşnak siyasəti yeridirdilər. Vilayətin ən iri rayonu olan Şərurda XDİK-nın rayon şöbəsinin rəisi Babayan, MTS-in direktoru Mirzəyan, RİK-in ikinci katibi Naçaryan idi. Digər rayonlarda da buna bənzər vəziyyət hökm sürürdü (4, s. 101,110).

Muxtar Respublikada siyasi repressiyaların geniş miqyas aldığı 1937-ci ilin mayından, 1942-ci ilin oktyabrına qədər 957 ailə repressiya olunub sürgün edilmişdi. Onlardan yalnız üçü erməni ailəsi olub, tezliklə Mikoyanın birbaşa işə qarışması nəticəsində bəraət almışdılar. Azərbaycan ailələri isə vətəndən didərgin salınmış, dözülməz təqib və təzyiqlərə məruz qalmış,1989-cu ilə qədər cəmi beş ailə bəraət ala bilmişdi (3, s. 300).

1937-ci il avqustun 5-dən 15-dək Muxtar Respublikada 9559 nəfər tu-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

tuldu. Onlardan bir qismi güllələndi və həbsə məhkum edildi, böyük bir hissəsi isə Qazaxstanın Kustanay, Semipalatinsk, Taldı-Kurqan, Pavlodar və b. şaxtalı ərazilərinə sürgün olundular. Bu tutulma əməliyyatında iştirak edən XDİK əməkdaşlarının 95 faizindən çoxunu ermənilər təşkil edirdi (3, s. 300). Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin illərdə Qazaxstan KP MK-nın I katibi Levon Mirzoyan və bu respublikanın ərazisində yerləşən sürgün müəssisələrinə rəhbərlik edənlərin mütləq əksəriyyəti erməni millətindən olanlar idilər. Hətta Qazaxstanın sürgün yerlərində məhkumların sayı kritik həddə çatdıqda və bu respublika yeni dustaqları daha qəbul etmədikdə belə Naxçıvanda repressiya maşını tam gücü ilə işləməkdə idi. Erməni icraçılar indi məhkum etdiklərini Azərbaycanın başqa bölgələrinə sürgün etməkdən yararlanmağa çalışırdılar. On illər boyu Naxçıvanın «Böyük Ermənistan» mənsub olduğunu hesab edən ermənilər bu yolla əhalinin sayını azaltmağa çalışırdılar.

Bəhs edilən illərdə SSRİ deyilən qırmızı imperiyanın hər yerində terror və təqiblər hökm sürürdü. Lakin heç yerdə terror maşını bu qədər fasiləsiz və «məhsuldar» işləmirdi. Çünki, bu maşının sükanı arxasında Azərbaycan xalqının genetik düşmənləri olan və hüquq-mühafizə orqanlarında kök salmış Sumbatov-Topuridze, Qriqoryan, Markaryan, Malyan kimilər dayanmışdı. Onların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan xalqının say-seçmə övladlarının bir qismi güllələndi, sürgünlərdə çürüdüldü, sayı azaldıldı. Lakin ermənilər və onların havadarları əsas məqsədlərinə çata bilmədilər. Çeçenlər, Qaraçaylar, Krım tatarları kimi azərbaycanlıları da kütləvi olaraq deportasiya edə bilmədilər.

50-ci illərin ortalarına doğru ölkədə siyasi iqlimin mülayimləşməsi, respublikanın yeni rəhbərliyinin mütərəqqi, vətənpərvər addımları ermənilərin məkrli hərəkətlərinin qarşısını aldı. 60-cı illərdə isə Azərbaycan xalqının böyük öglü Heydər Əliyevn DTK orqanlarında mühüm mövqə tutması və daha sonra respublika rəhbərliyinə gəlişi erməni daşnaklarının planlarını növbəti dəfə alt-üst etdi.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri. Naxçıvan. 2004.
2. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества. (XIX-XXI в.в). Баку, 2002.
3. Zeynalovlu S. Tarixin qan yaddaşı. Bakı, 2001.
4. Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı. Naxçıvan.1914-1992. Bakı, 1997.
5. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Bakı, 2001.

Шукр Мамедов

**THE ARMENIAN EXECUTORS OF POLITICAL
REPRESSION IN NAKHCHIVAN**

In 30th years red terror and repressions took large part in Azerbaijan and Nakhchivan. At the result of this terror thousands of innocent people was annihilated. At that time situation, for some reasons the power of low-defence organizations were in armenian nationalists hand in Nakhchivan too as it was in Azerbaijan. They have been continued the genoside policy which «Dashnakhs» fulfilled during long years to Azerbaijan nation. But it put an end after Haydar Aliyev came on power.

YAŞAR RƏHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

A.S.QRİBOYEDOV VƏ NAXÇIVAN

Ümummilli liderimiz tariximizin aktual problemlərinin araşdırılmasını xalqımızın mövcudluğu baxımından mühüm vəzifə hesab edirdi: «Müstəqil dövlətimiz üçün teleyüklü məsələlərin həyata keçirilməsi tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrini açmaqla kimliyimizi tam müəyyən etməyi, milli kökləri ilə bağlı yeni təfəkkürlü gənc nəsillə yetişdirilməsini zəruri edir»¹

Naxçıvan-Azərbaycanın qədim mədəniyyət beşiklərindən və gözəl guşələrindən biridir. Zəngin təbii sərvətlərə, əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan bu diyar ta qədimdən Qafqazın iri mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, yerli tayfaların və xalqların mədəni-tarix inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Tarixçilər, diplomatlar, alim və şairlər Şərqlə Qərb arasındakı yollar ayrıcında yerləşən bu torpaqda olmuş, qədim Naxçıvanı Şərqlin qapısı adlandırmışlar. Bu yerin qonaqlarından biri də o vaxt Rusiyanın paytaxtında yaşamağı rəva bilməyən, daxilən narahat adam olan rus şair və diplomati Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovdur.²

Tarixdən məlumdur ki, 1827-ci il iyunun 23-də A.İ.Yermolovun yerinə təyin olunmuş Paskeviçin komandanlığı ilə rus qoşunları Naxçıvan torpaqlarını iranlılardan azad etmək üçün hücumla başlamışdılar.³ Bu yürüşdə iştirak edən A.S.Qriboyedov «Erivan yürüşü» adlı yol qeydlərini yazmışdır. Həmin qeydlərdə oxuyuruq: «Naxçıvan təpələrinə 8 verst qalır. Naxçıvan vadisinin görünüşü, şimal-qərbdə heyranedici gözəllik Naxçıvan özü uzunsov yüksək-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

liyini üzərində yerləşib ki, bu da Qarabağ dağının ardıdır»⁴. Naxçıvanın coğrafi mövqeyini düzgün göstərən rus səfiri Zəngəzur dağını Qarabağ dağı ilə səhv salmışdır.

İyun ayının 26-da yazılan qeydlərdən A.S.Qriboyedovun Naxçıvan şəhəri ilə tanışlığı və onun bu şəhərə bələd olması aydın görünür: «Naxçıvana çatdıq. Xan evi, mənim mənzilimdən oranın mənzərəsi aydın görünür»⁵.

Rus səfirinin Tiflisdəki tanış, xanım P.N.Axverdovaya yazdığı məktubun başlanğıcı belədir. «İltifatlı və möhtərəm Praskofya Nikolayevna. Mən yuxusuz gecəni yola salaraq gözləyirəm ki, xidməti kağızlarımı köçürsünlər, sonra generalı oyatmalıyam ki, onlara qol çəksin»⁶.

Həmin məktubda əməliyyat yeri-Araz kənarındakı Abbasabad qalası haqqında da məlumat verilir: «Lakin mənə hamıdan yaxşı mənzil düşdüyündən və mənim pəncərələrim gözəl bir mənzərəyə açıldığından mən tez-tez əməliyyat yerinə müşahidə borusu(durbin) ilə tamaşa edirəm»⁷.

A.S.Qriboyedov kobud, daxilən çox narahat və qəddar bir adam idi. Rus şair və diplomatı yol qeydlərinin 1827-ci il 25 iyun tarixində yazırdı: «Araz kənarı ilə irəlilədikcə xoşagəlməz şeylər əvəzinə möcüzəli bulaqlara rast gəlirəm. Biçin qurtarmasa da dərzlər bağlanmağa başlayıb, ancaq tamamilə qurtarmayıb: görünür hamısı qaçqınlıqdandır. Araz ətrafındakı Xok kəndi çox gözəldir. İrəliyə gedirəm Xoka çatmamış düşərgə salırıq. Bulud və yağış, sonra isə ay çıxır»⁸.

A.S.Qriboyedovun «Erivan yürüşü» adlı yol qeydlərində onun qədim Naxçıvan ərazisinin bir çox yerlərində olduğu aydınlaşır. Rus şair və diplomatı Dəvəli, Sədərək, Şərur, Arpaçay, Qarababa və s. adları daha tez-tez çəkir. Yol qeydlərində oxuyuruq:»Dəvəlidən keçirik, bu ərazi susuzdur. Heç bir kənd görünmür. Sədərəkdə gecəni yaxşı yatdıq. 4 verst getdikdən sonra kiçik bir dərəyə daxil oluruq. Buraya Şərur dağlarının qapısı deyilir. Qarşıda gözəl mənzərəli bir diyar canlanır, çoxlu kəndlər və bağlar var. Taxıl əkilə də, onu yığan yoxdur. Payızda bütün bunlar dəyişir. Mən sentyabr ayında da burada olmuşam hər şey quru, çürümüş, sarı və qaradır. Düşərgəmizi Arpaçayın sahilində salırıq»⁹.

Müəllif 30 iyul 1827-ci ildə Qarababa kəndindən qraf Paskeviçə məlumat xarakterli bir məktub yazmışdır. Abbas Mirzənin sülh planının şərhinə daha geniş yer verilmiş bu məktubda oxuyuruq: «ruslar Qarabağa, iranlılar Təbrizə çəkilir və beləliklə Abbasabad istisna olmaqla Naxçıvan vilayəti neytral zona olaraq qalır. Abbasabadda rus qarnizonu saxlanılır. Ecmədzin təmizlənilir. Xristian məbədinin qorunması üçün iki pristav təyin olunur. Biz bu sülh şərtlərinin əksəriyyəti ilə razı olduğumuzu bildirdik...»¹⁰.

Tarixdən məlumdur ki, İran tərəfi ilə sülh bağlamaq üçün Peterburqda hazırlanmış şərtlərlə əlaqədar məsələləri həll etməyi Paskeviç A.S.Qriboyedova

həvalə etdi. Rus diplomatı 30 iyul 1827-ci ildə Qarababa kəndindən Qafqaz korpusunun komandiri Paskeviçə yazdığı məktubda İran ordusunun Qafqaza, xüsusən İrəvan, Naxçıvan və Araz sahillərinə hücumundan bəhs edirdi: «Keçən il İran qoşunları qəflətən Qafqazın bizim əlimizdə olan ərazisinə hücum etdilər. İndi isə biz İrəvan və Naxçıvan vilayətlərini keçib, Araz çayına çatdıq və Abbasabad qalasına sahib olduq»¹¹.

Rus mənbələrinə görə Abbas Mirzə Qriboyedovla xeyli mübahisədən sonra tələb etdi ki, Rusiya zəbt etdiyi İrəvan və Naxçıvanı İrana qaytarsın. Rus diplomatı A.S.Qriboyedov isə Abbas Mirzəyə belə cavab vermişdi: «Hər hansı müharibə qurtardıqdan sonra baxmayaraq ki, tərəfinizdən ədalətsiz olaraq başlamışdır, biz öz sərhədlərimizlə bərabər rəqibin də sərhədlərini müəyyənləşdiririk. Elə ona görədir ki, hazırki vəziyyətdə İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinin bizə güzəşt edilməsini tələb edirik. Pul isə elə bir silahdır ki, onsuz nə müharibə etmək olar, nə də ticarət... pul tələb etməklə biz öz rəqibimizi bizə zərər vurmaq imkanından məhrum etmək istəyirik»¹².

Mənbədə göstərilir ki, tərəflər qəti qərara gələ bilmədikdən sonra rus səfiri Abbas Mirzənin qərarını hədə ilə tərk etdi: «Biz əməliyyatı davam etdirərək Azərbaycanı ələ keçirdikdən sonra bu geniş vilayətin müstəqilliyini təyin edəcək və heç kimə imkan verməyəcəyik ki, on fərsəng belə sərhədə yaxınlaşsın»¹³.

A.S.Qriboyedov Axverdovaya yazdığı 14 avqust tarixli məktubunda göstərir ki, «Sabah yaxın dərədə tapılmış dəmir suyuna gedəcəyəm, oradan Salvartı dağına qalxıb bir neçə gün Rayevskinin yanında qalacağam»¹⁴.

Göründüyü kimi hələ XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın mineral suları Qriboyedovu maraqlandırmış və o, həmin sulardan istifadə etmişdir. Qriboyedov bir müddət burada istirahət etdikdən sonra avqust ayının axırlarında İrəvana getmişdir.

Rus şair və diplomatı Qriboyedov S.İ.Mazaroviçə ünvanladığı raport xarakterli məktubda yazırdı: «Bu gün işıqlaşarkən mən yəqin etdim ki, biz yenə həmin yerdə – Naxçıvana yaxın olan Araz çayı vadisindəki mağaradan aralı əvvəlki yerimizdəyik.

Biz dağlara çıxdıq, bu yürüşdən bir qədər keçəndən, təxminən 4 fərsəng yarımliq yoldan sonra biz məşhur İlan qayaya çatdıq. Oradan isə Qazançı adlanan kəndə yetişdik. Buradan da mən sənə yazıram. Sabah mənə 8 fərsənglik dağ yolu qalır ki, Pernauta çatam...»¹⁵

A.S.Qriboyedovun 11 sentyabr 1819-cu ildə Qazançı kəndindən yazdığı məktubda oxuyuruq: «Əgər mən Naxçıvanda Kalbalı xanın dediyi və məsləhət bildiyi kimi kobudluqla cavab verəcəydim, bu mənim tərəfimdən alicənablıq olardı, çünki mənə olan kobudluqlarla müqayisədə mehmandarı dəfələrlə soy-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

məyimə baxmayaraq mən onu ağaclarla döymədim. Hansı ki, o buna yüz dəfə layiq idi, onlar bizi daşa basmışdılar...»¹⁶

Həmin məktubun ardından aşağıdakı qeydlər yazılmışdır: «İndi isə mənəmlə Naxçıvanda nə baş verdiyini bilməniz üçün bildirim ki, burada mən iki darıxdırıcı gün keçirdim. Birinci gün axşama yaxın yenə də sursat gətirdilər, ikinci gün isə heç bir şey vermədilər... Kəlbəli xan mənə görməkdən imtina etdi. O, mənəmlə görüşməyi başqa günə təyin etdi və mən onu saat yarım gözləsəm də, o gəlib çıxmadı...»¹⁷

Rusiya tərəfindən edilən işğal ərəfəsində Naxçıvan haqqında çox qiymətli məlumatlara rus yazıçısı və diplomatı A.S.Qriboyedovun 1971-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş «Записка о переселении армян из Персии в наши области» əsərində də təsadüf edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətlə Azərbaycan xalqına müraciət. «Xalq qəzeti», 30 dekabr 2000-ci il, №-299.
2. Mahmudzadə M. Dünyanın bəzəyi- Naxçıvan. Bakı, 1998, s. 69.
3. Yenə orada.
4. Грибоедов А.С. Сочинения. Москва, 1953, с. 449.
5. Грибоедов А.С. Сочинения. Художественная литература. Москва, 1988, с.440.
6. Грибоедов А.С. Сочинения. Москва, 1953, с 558.
7. Грибоедов А.С. Сочинения. Художественная литература. Москва, 1988, с. 543
8. Yenə orada. Moskva, 1953, s. 448-449.
9. Yenə orada, s. 448.
10. Yenə orada, s. 568.
11. Yenə orada, s. 562.
12. Əliyev F., Əliyev M.A. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996, s. 102.
13. Yenə orada, s. 102.
14. Грибоедов А.С. Сочинения. Художественная литература. Москва, 1988, с. 562.
15. Грибоедов А.С. Сочинения. Москва, 1959, с. 513.
16. Yenə orada, s. 514.
17. Yenə orada, s. 515.

Яшар Рагимов

А.С. ГРИБОЕДОВ И НАХЧЫВАН

В статье исследуется приезд русского дипломата А.С. Грибоедова в Нахчыван в начале XIX века. Автором также исследованы дорожные заметки и

статья «Ериванский поход». Автор в статье одновременно коснулся его письмам, написанные из села Газанчи и Гарабабы во время его похода.

MUSA QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN XANLARI İLƏ BAĞLI YENİ ARAŞDIRMALAR

Naxçıvan xanlığı yarandığı gündən qonşu xanlıqlarla, həmçinin müttəfiq olduğu xanlıqlar və onun dostları ilə yaxın münasibətdə olmuşdur. Və bununla belə öz sərhəddaxili ərazilərini qorumaq üçün ordu quruculuğuna da ciddi fikir vermişdir. Xanlıq xarici siyasətində dostluqla yanaşı, qohumluq əlaqələrinə də ciddi əhəmiyyət vermişdir. Bu əlaqələrin tarixi kökləri isə daha əvvəllərə gedir.

Qarabağ xanlığı ilə hərbi müttəfiq olan Naxçıvan xanlığı onun vasitəsi ilə Gürcüstanın Kartli- Kaxeti çarlığı ilə də hərbi, siyasi- iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmışdır.¹ Bunu Tiflisdə Gürcüstan Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlər, o cümlədən digər gürcü mənbələri də təsdiq edir.² Şəki xanlığı ilə diplomatik münasibətlərin özülü isə hələ Heydərqulu xanla Şəki xanı Hacı Cələbi xanın hakimiyyəti dövründə qoyulmuşdu. Və sonralar da davam etmişdi.³

Naxçıvan xanlığı dövrünə aid sənədləri, mənbələri araşdırdıqca aydın olur ki, Kalbalı xan Murad xan oğlu Kəngərli 1787- ci ildə hakimiyyətə gəlib.⁴ Həmin ilə qədər hakimiyyətdə olan xanların siyahısı aşağıdakı kimidir: Heydərqulu xan, Hacı xan, Rəhim xan, Əliqulu xan, Vəliqulu xan, Abbasqulu xan, Cəfərqulu xan, Şükürəli xan, yenə də Cəfərqulu xan, Abbasqulu xan, Kalbalı xan...⁵

Kalbalı xanın hakimiyyətə gəlişi hərc- mərciyə son qoydu. Heydərqulu xan dövründə başlanmış quruculuq, abadlıq işləri yenidən genişlənməyə başladı. Mahir diplomat və cəsur sərkərdə olan Kalbalı xan Kəngərli Naxçıvan xanlığının tərəqqisi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. O, qonşu xanlıqlarla- Xoy, Maku, Təbriz, Qaradağ, İrəvan, Qarabağ, Şəki ilə çox yaxın diplomatik münasibətlər yaratdı. Ən güclü Xoy və Qarabağ xanlığı ilə hərbi- strateji nöqtədə yerləşən Naxçıvan xanlığını yadelli, həmçinin qonşu xanlıqların hücumundan qorumaq üçün güclü ordu qurmaq lazım gəlirdi.

Hələ Qarabağ xanı Pənah xanın vaxtında Gəncə, Ərdəbil və İrəvan hakimləri Naxçıvan xanlığı ilə müttəfiq idilər.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Pənah xanın vəfatından sonra, onun böyük oğlu İbrahimxəlil xan hakimiyyətə gəldi. Qarabağ xanlığının siyasi nüfuz dairəsini daha da genişləndirməyə başladı. Bu dövrdə Azərbaycan xanlıqları üçün əsas qorxu İran şahlığı idi. Ona görə də bir- birləri ilə rəqabətləri olan digər xanlıqlardan fərqli olaraq Qarabağ, Naxçıvan və Xoy xanlıqları xarici müdaxilədən qorunmaq üçün hazırlıq görürdülər. Hər üç xanlığın çox hazırlıqlı hərbi süvari qoşun birləşmələri var idi. Xoy xanlığında adını tarixə qızıl hərflərlə yazmış Dünbülü türklərinin döyüş hünərlərindən hərbi xronikalar fəxrlə söhbət açır.

Çox təəssüflər olsun ki, türkün başı döyüşlərə və hərbi yürüşlərə qarışdığından salnamələri yazanlar bu hərbi hünərləri başqa millətlərin adına yazmışlar. Amma zaman hər şeyi yoluna qoyur. Tarixi mənbələr sübut edir ki, Dünbülü tayfaları 1587-ci ildən Şərur mahalında yaşamışlar. Həmin mənbələrə görə Sultan Əli bəy Cəmşid bəy oğlu Şərurda yaşamış və orada da vəfat etmişdir, (təxminən 1596/ 97- ci illərdə) onun üç oğlu Nəzər bəy, Qılıç bəy və Hüseyn bəy də Şərurda yaşamışlar.⁶

Naxçıvan xanlığı Kartli- Kaxeti çarlığı ilə də yaxın siyasi- hərbi əlaqələr saxlamışdır.⁷

Naxçıvan xanlığı 1787- ci ildə hakimiyyət başına gələn I Kalbalı xanın dövründə diplomatik münasibətlərini daha da fəallaşdırmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, rus qafqazşünasları görkəmli sərkərdə və bacarıqlı dövlət başçısı olan Kalbalı xan haqqında öz əsərlərində dönə- dönə bəhs etmiş, müəyyən qədər maraqlı, bəzən də qərəzli məlumatlar vermişlər. Maraqlı cəhət odur ki, onu qafqazşünasların çoxu şəxsən tanımış, görüşüb söhbət etmişlər. Onların yazdıqları gündəlikləri, yol qeydlərini diqqətlə oxuyanda I Kalbalı xanı bütün keyfiyyətləri ilə görmək olur. Xüsusən də Rusiya çarına göndərilən gizli raportlardakı məlumatlarda Naxçıvanın müstəqilliyi üçün canını fəda etməyə hazır olan I Kalbalı xanın ağıllı siyasəti, hərbi bacarığı göz önündə canlanır.

Rus şərqşünası H.K.Smirnov verdiyi məlumatlarda I Kalbalı xanın atasının adını Murad xan kimi qeyd edir.⁸ Müəllif «Naxçıvan diyarının tarixinə və etnoqrafiyasına dair materiallar» əsərində yazır: «1787- ci ildə çevrilmiş nəticəsində Naxçıvanda hakimiyyət başına Kalbalı xan Murad Xəlifə (Muradxan) oğlu gəldi». Belə olduqda maraqlı bir sual ortaya çıxır. Murad xan Kəngərli kimdir?

Biz Naxçıvan xanlarının şəcərəsini işləyərkən bu faktı dönə- dönə yoxladıq. Orta əsr mənbələrindən tutmuş, XIX əsrin axırlarınadək olan çoxlu sayda sənədləri nəzərdən keçirdik. Murad xan Kəngərli adına rast gəlsək də onun kimin oğlu olduğunu dəqiqləşdirə bilmədik. Tiflisdən, Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivindən əldə olunan bəzi sənədlərdə də I Kalbalı xanın oğlanlarının hamısının soyadlarının rəsmi olaraq Kəngərli-Naxçıvanski-Muradov kimi yazılması marağımızı daha da artırdı. Qeyd etməliyəm ki, I Kalbalı xanın

oğlanlarının adları Nəzərəli xan, Ehsan xan, Şeyxəli xan, Fərəc ağa, Mehdiqulu xan, İskəndər xandır.⁹

Maraqlı cəhət bir də odur ki, Moskvada yerləşən Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivindən aşkar etdiyimiz bir sənəddə Nəzərəli xanın özü də belə yazıb: «Сын Келбалай хана, внук Мурад хана». Hətta Murad xanın İran şahlığı dövründə Naxçıvanın hakimi olduğu qeyd edilən sənədə də rast gəlinir.¹⁰

Əlbəttə, bunların çox ciddi axtarışa ehtiyacı var. Ola bilər ki, Heydərqulu xan elə Murad xandır?! Bunun üçün İrəvan və Tiflis arxivlərindəki sənədləri bir daha dərinlən araşdırmaq, öyrənmək lazımdır.

Qayıdaq I Kalbalı xan təsvir edilən tarixi mənbələrə. Yazıçı N.N.Dubrovin «История войны и владычества русских на Кавказе» adlı kitabında (V cild) yazır: «O, İranın ən ağıllı xanlarından». ¹¹ Gürcü çarlığında məsləhətçi olan Rusiya naziri Kovalenski isə Peterburqa göndərdiyi məlumatda qeyd edir ki, «Bu xan özünün igidliyi, əzəməti, məğrurluğu, sərtliyi və amansızlığı ilə məşhurdur». ¹²

Naxçıvan xanlığının qonşusu olan axalçıxlı Məhəmməd paşa isə əksinə, I Kalbalı xanı nüfuzdan salan, şəxsiyyətinə ləkə vuran sözlər işlədir: « Kalbalı xan öz azgınlığına görə heç bir imperator qoşununu tanımır, olduqca qəddar davranır». ¹³

Əslində I Kalbalı xanın əleyhinə olanları bu cəhət - I Kalbalı xanın Naxçıvanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda apardığı amansız döyüşlər və onun döyüşçü süvarilərinin yürüşləri qorxudurdu...

Kalbalı xandan çox qorxanlardan biri knyaz Sisianov idi. O, Rusiyanın hakim dairələrinə, həmçinin əli çatan xanlıqlara xəbər verirdi ki, Kalbalı xandan özlərini qorusunlar. Bütün Qafqaz canişinləri Kalbalı xanın nüfuzunun xalq arasında çox yüksək olduğunu bildirdilər. Tez-tez ona kömək üçün müraciət edirdilər. Bəziləri buna inanmaya bilərlər, ancaq erməni patriarxı Danilin məsələsi tarixi hadisədir.

Rusiyanın İrandakı hirsli və barışmaz səfiri A.P.Yermolov hamıdan çox Kalbalı xanın şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirdi. İki dəfə Naxçıvanda onun qonağı oldu. Uzun illər təqiblərdə və sürgünlərdə olan Kalbalı xan ana torpağa bağlı adam idi. Özü kimi də övladlar böyüdüdü.

Naxçıvanda üç böyük dövlətin maraqları kəsişirdi. Bütün mürəkkəb siyasi vəziyyəti diqqətlə izləyən Kalbalı xan Rusiyanın siyasətinə bir mənalı yanaşmırdı. ¹⁴

Bəli, cəsur və döyüşkən kəngərli süvarilərinin hərbi sənəti və hünərləri Rusiya çarlarını da valeh edib. Onlara yüksək hərbi rütbələr verilib, uşaqları hərbi məktəblərə oxumağa göndərilib. Kəngərli süvarilərinin döyüşü Abbas Mirzənin də çox xoşuna gəlmişdi. Hətta onlara xüsusi bayraq da təqdim etmişdi. Həmin bayrağın üzərində «Ehsan xan» yazılmışdı. Kəngərli süvariləri-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

nin yaşıl rəngli bu döyüş bayrağı 1904-cü ilə kimi Naxçıvanda varislər tərəfindən saxlanmışdır. Şərqsünas Smirnovun yazdığına görə həmin bayraq 1904- cü ildə Tiflis muzeyinə aparılıb.¹⁵ Onu da qeyd etmək ki, indi kitablarda təsvir edilən və üzərində ikibaşlı qartal olan döyüş bayrağı həmin bayraq deyil. Burada bir faktı da açıqlamaq istərdik ki, çar Naxçıvan xanlığına mövcud olduğu illərdə, başqa xanlıqlarla müqayisədə müəyyən imtiyazlar da verib. Rusiya çarı Don kazaklarına verdiyi yüksək imtiyazları onlara da şamil edib. Hətta Naxçıvan xanlığının özünün qoşun saxlamaq hüququ olub. Özü də bu qoşun növü qeyri-nizami idi.¹⁶

Kəngərli xanlarına ataman hərbi rütbəsi də verilib. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, bu hərbi rütbə general-mayor hərbi rütbəsinə bərabərdir. Ehsan xandan başlamış, Aman xan da daxil olmaqla Naxçıvan xanlarının bir neçəsi ataman rütbəsi daşayıblar.¹⁷ Deməli, onda Aman xan da polkovnik yox, general-mayor rütbəsində yazılmalıdır.

... Yazının sonunda bir tarixi faktı da oxucuların nəzərinə çatdırmaq çox maraqlı olardı. Çar I Nikolay XIX əsrin 30-cu illərində Qafqaza səfər edən zaman onu Gümrü kəndində Ehsan xanın başçılıq etdiyi Kəngərli süvariləri qarşılayıb. Rusiya imperiyasının Təhlükəsizlik İdarəsində III şöbəyə rəhbərlik edən qraf A.X.Benkendorf çarı müşayiət edərək onun dediklərini yol qeydləri kimi yazıb. Orada deyilir: «Mən öz qarşımda döyüşə hazır vəziyyətdə cərgəyə düzülmüş eyni geyimdə və möcüzəli atlarda tayı-bərabəri olmayan Kəngərli süvarilərini gördüm. Onların rəisi Ehsan xan atını mənim yanıma çapıb rus dilində raport verdi. Kəngərli süvarilərinin rəsmi keçidi oldu və onlar məni İrəvana kimi müşayiət etdilər».¹⁸

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A.Q. Gülüstani İrəm. Bakı, 1970, səh. 160- 161.
2. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся до Грузии. Т. II выпуск II. Дело XXII, Март, 1796, Письмо царя Ираклия к генералу-аншеру Гудовичу. с. 135.
3. Həmidova Ş.P. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı, 1985, s. 44.
4. 1) Əliyev F., Əliyev. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996, s. 60.
2)Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку, 1999, (Издание машинописи Тифлис 1934), с. 17.
5. Алиев М.М. Нахичеванское ханство и его присоединение к России (Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук). Баку, 1986, с. 16.
6. Исмаилов Э. Ханы хойские. Материалы к родословней и биографиям. с. 35- 36. Azərbaycan Tarixi Şəxərə Cəmiyyətinin Xəbərləri, IV buraxılış,

- Вак1, 2003.
7. «Бакинский рабочий» 6 февраля, 1999.
  8. Смирнов К.Н. Göstərilən əsəri, с. 17.
  9. Грузинский Государственный Исторических Архив фонд 2, опись 1, ед. сохран. 3839, лист. 23.
  10. ГИАРФ фонд 1268, Опись 2, Дело № 7318, На 255- ти листах. с.166,168.
  11. Дубровин Н.Н. История войны и владычества русских на Кавказе Том V, Санкт-Петербург, 1887, с. 20.
  12. Записка С.С. Коваленского о Грузии. АКАК, том I, Тифлис, 1866, с. 119.
  13. Письмо Мамед- паши к. кн. Цицианову. АКАК, Т. II, Тифлис, 1868, с. 906.
  14. Иванов Р.Н. Оборона Баязед: правда и ложь. Москва, 2005, с. 133- 134.
  15. Смирнов К.Н. Göstərilən əsəri, с. 27- 28.
  16. Мирзаде П. Забытые генералы. Газета «Эхо плюс», 7 сентября, 2002, № 17.
  17. Yənə orada.
  18. Yənə orada.

Муса Кулиев

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О НАХЧЫВАНСКИХ ХАНАХ

Данная статья посвящена истории Нахчыванского ханства, охватывающий конец XVIII в. В этой статье говорится о генеологии Нахчыванского ханства, о формировании армии, а также о личных качествах Нахчыванского хана I Калбалы хана. В ней также много сказано о взаимоотношениях Нахчыванского ханства с другими соседними ханствами Азербайджана и грузинским княжеством- Картли-Кахетии.

Несмотря на некоторые разногласия Азербайджанские ханства, в том числе и Нахчыванское ханство вместе с туркоязычными народами Кавказа боролись против иноземных захватчиков.

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

HACI QADİR QƏDİRZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

QƏDİM TÜRKLERDƏ GÖY TANRI VƏ YER – SU KULTU

Qədim türklərin dünyabaxışları və dini təsəvvürləri ilə tanışlıq göstərir ki, onlar təktanrıçılığı qəbul etmiş ilkin xalqlardan biridirlər. Bunun təsiri ki, sonralar səmavi dinlər, xüsusən İslam dini onlar arasında sürətlə yayılmaqla dünya türklərinin əksəriyyəti Məhəmməd Peyğəmbəri (s.ə.v.), onun dinini qəbul etmişlər. İstər qədim Çin, istərsə də qədim türk yazılı mənbələrində türklərdə hami qüvvələr və ruhlar çox olsa da, yaradıcı qüvvə ancaq Tanrı hesab olunmaqla ona sitayiş edilmişdir. Bu həqiqətə şübhə ilə yanaşan müəlliflər sübut etməyə çalışırlar ki, guya qədim türklərdə müxtəlif heyvanlara, əşyalara sitayiş edilmiş və ya şamançılıq ali din səviyyəsinə qaldırılmışdır. Hansı ki, türklər heç vaxt şamanist, şamançılıq isə din olmamışdır. Funksiyası ilə tanışlıq şamanların bir baxıcı olduqlarını ortaya qoyur. Özgə sözlə desək, etnosun hansı dini inancda olmasına baxmayaraq, şaman–baxıcılar mövcud idi və bu gün də mövcuddur. Əski türk dininə gəlincə bu Göy Tanrı-Ulu Tanrı inancı idi.¹

Tonyukuk, Kul-Təqin və Bilgə xaqan bəngüdaşlarında (qəbirüstü daş) tez-tez böyük yarıdanın – Tanrının adı çəkilir. Bilgə xaqan deyir ki, Tanrı yar olduğu, öz taleyim olduğu üçün mən xaqan olaraq taxta oturdum. Həmin yazılardan və digər müəlliflərin məlumatlarından aydın olur ki, Tanrı sözü çox vaxt Göy mənasında da işlənmişdir. Deməli, Göy Tanrı təkcə Tanrı ilə bağlı inam deyil, eyni zamanda Tanrının göydə yerləşməsi ilə də bağlıdır.

Tanınmış türk tədqiqatçısı Rafik Özdək yazır ki, Göy Tanrı dünyəvidir. Şəfəqi söndürən, bitkiyə həyat verən, insanlara can bəxş edən, istədiyi zamanda geri alan, cəzalandıran, əfv edən odur. Yalvaranın ömrünü uzadar, atlarını çoxaldar, quzunun yalvarışını belə duyar. O, hər şeyi görür, bilir, onun iradəsinə qarşı çıxmaq olmaz.² Deməli, türklər üçün Göy Tanrı təkdir, şəriki yoxdur, yaradıcı odur.

C.P.Potapovun,³ L.Qumilyovun,⁴ S.M.Abramzonun⁵ və başqa müəlliflərin əsərlərində Göy Tanrının daha çox Təkallahıqla bağlanması, onun ərəb mənşəli Allah və fars mənşəli Xuday// Xuda sözlərinin sinonimi kimi işlənməsi fikirləri vardır. Bir sıra müəlliflər türklərdə Təktanrıçılığı Nuh peyğəmbərlə, onun isə Adəm peyğəmbərlə bağlanması ilə əlaqələndirirlər.

Yəhudilərin Dünya Tufanı ilə bağlı rəvayətlərində Nuh Adəmin onuncu nəslindən hesab olunur.⁶ Əbülqazi Bahadır Xan isə Adəmdən Nuha qədər olan nəslin şəcərəsini verir.⁷ Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, türklər Göy Tanrı sistemindən çıxdıqda ancaq Təktanrıçılıq dinini, islamı qəbul etmişlər. Sabahattin Güngör bu məsələdən bəhs edərək yazır: «Mənim dinim atalarımın dinidir. Atalarımızın dini, Peyğəmbər əfəndimizin dinidir. Onun dini böyük Oğuz xanın, İbrahim Nəbinin dinidir».⁸

Ulu babası Nuhdan (Nuh isə Adəmdən), atası Yafəsdən üzübəri türkün inamı Təktanrıçılıq olmuşdur. Bu haqda Əbülqazi Bahadır Xan yazır ki, türk xalqı Yafəsdən ta Əlincə xan zamanına qədər müsəlman idi (Təktanrılı, Təkallahlı-H.Q.Q.). Mənbələrdən məlum olur ki, Təktanrıçılıqdan az bir zaman olsa da, döndükləri üçün türk hakimiyyətinin iki yerə: tatar və monqol padşahlığına bölünməsi baş verdi. Bu vəziyyət Monqol Xanın böyük oğlu, Əlincə xanın nəvəsi Qara xanın dövründə də davam etdi. Lakin Qara xanın oğlu Oğuz xan hələ anadan olan kimi üç gecə-gündüz anasını əmmədi. Hər gecə anasının röyasına girib deyirdi: Ey ana, müsəlman ol (Təkallahlı). Əgər olmazsan, ölürsəm ölürüm, sənin məməni əmməm- demişdi. Anası oğluna qıyamadı və Tanrının birliyinə iman gətirdi.⁹

Türk yazılı abidələrində Göy Tanrı ilə bərabər Yer-Sunun adı çəkilir. Bəzi müəlliflər Yer-Sunu Tanrı kimi təqdim etməklə, Yer-Su Tanrısı olduğunu irəli sürmüşlər. Lakin mətnin rusca tərcüməsində Yer-Su Tanrı kimi verilməmişdir. «Вверху Небо тюрков и священная Земля; Вода тюрков так сказали: Да, не погибнет народ тюркский, народом пусть будет».¹⁰

Yuxarıda türklərin Göyü // Göy Tanrısı və türklərin müqəddəs Yer-Su bu belə dedilər: «Bəli, türk xalqı yox olmasın, xalq olsun».

Qədim yazılı mətn belədir: «Üzə türk tengrisi, ıdık yiri –subı ança itmiş erino. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin...»

Hər iki mətndə Tanrı ancaq birdir. S.P.Malovda Yer-Su müqəddəsdir. Mətnin orijinalında isə «ıdık yiri-subı» deyilir. Deməli, Yer-Su Tanrı deyil, müqəddəsdir. Bir sıra müəlliflər isə Yer-Subu vətən mənasında da işlədirlər. Eyni fikir S.P.Malovda da vardır.¹¹

Yer-Sub // Yer-Su ilə bağlı mifoloq-alim Mirəli Seyidovun maraqlı fikirləri vardır. O, yazılı mətnin S.P. Malovun kitabında verilmiş orijinalını belə tərcümə etmişdir: «Yuxarıda Türk Tanrısı, müqəddəs türk Yer Subu belə demiş: «Bəli, türk xalqı yox olmasın demiş, xalq olsun demiş».¹² Mətnin orijinalından, həmçinin tərcümədən məlum olur ki, Yer-Sub haqqında Tanrı deyil, müqəddəs sözü işlədilir. Bütün bunlara baxmayaraq, M.Seyidov Yer-Subu Tanrı kimi təqdim edir».¹³

Görkəmli türkoq Z.Gökalp, A.İnan, B.Ögəl, E.Esin, L.P.Potapov və başqaları Yer-Sunu Ruh kimi vermişlər.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Bir sıra müəlliflər isə Yer-Sunu bir ruh adlandırırlar. Yəni Yerlə Sunu birləşdirirlər. «Ak tosun Altay dağlarında yerin əsas ruhu Çeri-Su yaşayır. Çeri-Suya ildə 3 dəfə boz, ağ qoyun, kımız və süd qurban verilir».¹⁴

N.V.Anoxinə görə Yer-Su torpaq və su ruhudur.¹⁵ Göy türk tarixinin araşdırıcısı Saadetdin Gömeç yazılı kitabələrində il // el kəlməsini, həmçinin Yer-Sub/ Yer-Su ifadəsini araşdıraraq yazır: «Kitabələrdə keçən il kəlməsinin dövlət və ölkə mənaları ilə bərabər, dəyişik anlamları var isə də, bizim baxışımıza görə, indiyə qədər bir yanlış anlama nəticəsi olaraq yer-sub ruhları şəklində çevrilmiş olan yir və sub deyimi özəlliklə ölkə, torpaq parçası mənasında işlənmişdir». Göy türkcə kitabələri diqqətlə tədqiq etsək, «yir-sub» deyiminə tez-tez rastlanacaqdır.

Fəqət necə olursa-olsun, yir-subun yer-su ruhları olduğuna dair iz tapmaq mümkün deyildir».¹⁶ Müəllifə görə, vətən ifadəsi bəzən «tengri-yir» kimi işlənmişdir. Yəni vətən müqəddəsləşdirildiyi kimi, onun torpaq və suyu da müqəddəsləşmişdir.

O.Turana görə də yer və su Tanrı qəbul edilə bilməz. «Türk İdik yer-sub ifadəsində keçən «İdik» kəlməsi «mubarək, pəri və mələk anlamında işlənmişdir».¹⁷

S.M.Abramzon Cənubi Qırğızıstanda quraqlıqla bağlı əhalinin yığılıb dua etməsi və qurban kəsməsi adətini (kudayi) yer-su ilə əlaqələndirir.¹⁸ Bu, Naxçıvanda quraqlıq zamanı müsəlləyə çıxıb qurban kəsmək mərasiminə uyğun gəlir. Ayin yağışın yerə çağırılması, torpağın və suyun birləşdirilməsidir.

Deməli, yazılı mənbələrdə Göy Tanrı ilə birlikdə Yer-Su adının çəkilməsi kainatın bütövləşməsi kimi qəbul edilmişdir. Bilgə xaqanın sözləri buna sübutdur: «Türk bəyləri! Millət! Eşidin! Üstdə Göy basmasa, altıda Yer dəlinməsə, türk milləti, sənin elini, sənin adətini kim poza bilər?» Deməli, Göylə Yer birləşdirilir. Lakin Yer Göyə tabedir, ondan asılıdır. Qədim türklər üçün xarakterik olan düşünmə tərzini öz əksini Təkallahlığı qəbul edib və yayan Oğuz xanla bağlı rəvayətdə açıq-aşkar göstərilir.

Oğuz xanının 2 xatundan 6 oğlu olur. Birinci xatunla bağlı rəvayətdə deyilir ki, Oğuz xaqan bir yerdə Tanrıya yalvarmaqda idi. Qaranlıq çökdü və Göydən bir göy (mavi) işıq düşdü. Günəşdən, aydan daha parlaq bir işıq. Oğuz xaqan baxdı ki, işığın ortasında bir qız oturub. Oğuz qızla evləndi, üç oğlu oldu. Adlarını Gün, Ay və Ulduz qoydu. İkinci xatunla bağlı rəvayətdə isə Oğuz xaqan gölün ortasında bir ağac gördü. Ağacın koğuşunda mavi gözlü, çox gözəl bir qız. Onunla evləndi, vaxt çatdı, xatun üç oğlan doğdu. Bunların adını Göy, Dağ və Dəniz qoydular.¹⁹ Rəvayətlə bağlı ağac inamı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Basatın «Anam adın sorar olsan-Qaba Ağac» ifadəsi ilə çox səsləşir. Bizcə, qorqudşünaslar bu məsələyə diqqət yetirməlidirlər. Deməli, bunlardan biri səmavidir. İkinci qadından doğulanlara

Göy, Dağ və Dəniz adları verilir. Bu isə yer və onu əhatə edən göylə bağlıdır. Oğuz xan həmin uşaqlar vasitəsilə yeri və səmanı birləşdirir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, birinci xatun Oğuzun Tanrıya ibadəti, yalvarışı zamanı işıqla göydən enir. Burada maraqlı fikir ortaya çıxır. Öz inamı ilə Təktanrıçılığı qəbul etmiş Oğuz-Göy Tanrı və Yer-Su inamlarını birləşdirir.

«Oğuznamə» ilə tanışlıq göstərir ki, səmavi xatundan doğulmuş oğlanlara üstünlük verilir. Oğuz vəsiyyəti edir ki, dünya durduqca hökmdarlar onlardan (Bozoklar) seçilməlidir.²⁰

Bir sıra islamşünasların və əski türk din araşdırıcılarının fikirlərinə görə Hz.İbrahim - Oğuz xaqan qarşılaşdırmaları mövcuddur.²¹ Bu qarşılaşdırmalar soy ilişkiləri ilə bərabər Hanifilik-Təkallahlıq məsələlərində də aparılır.

Qədim köklərə malik bu inamlar öz əksini «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarındakı andlarda göstərir. «Duxa Qoca oğlu Domrul boyu»nda Dəli Domrulun xatunu deyir:

Ərş tanığ olsun, kürsi tanığ olsun,
Yer tanıq olsun, gög tanığ olsun,
Qadir Tanrı tanıq olsun.

Buradan görünür ki, Yer-Göy və Ulu Tanrı şahid hesab olunur. Araşdırmalar göstərir ki, Yer-Suya münasibət müxtəlif olmuşdur. Lev Qumilyov Yer-Sunu yerin bədxah sahibi Fannida ilə müqayisə etməklə onu da bədxah və imansız adlandırır. Müəllif eyni zamanda Ulgenlə Yer-Su (Erlük-H.Q.Q) arasındakı ziddiyyəti onların funksiyasının əksiliyi ilə əlaqələndirir.²² Deməli, türklər üçün Göy Tanrı təkdir, şərki yoxdur, yaratıcı odur. Lakin köməkçiləri var. Tanrını bir hesab etməklə ancaq ona tapınan türk soyları heç bir hamı qüvvə üçün heykəl qoymadı, məbəd yapmadı. Tanrı adı ilə paralel olaraq Kuday, Teyri, Ulgen və s. işlədilmişdir. Sonradan isə İslamı qəbul etmiş türklər arasında Tanrı və Allahın adı sinonim kimi işlənmişdir. Bu «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında özünü daha aydın şəkildə büruzə verir. Dastanda tez-tez Tanrı-Təala-Allah-Təala sözləri sinonim kimi işlədilir.

Allah-Allah diməyincə işlər onmaz
Qadir Tənri verməyincə ər bayımaz.

Buğac boyunda deyilir ki, Bayandır xandan buyruq böylədir, kim oğluzı olmayanı Tanrı-Təala qarğıyıbdır, biz dəxi qarğarız.

Çox qədimdən formalaşmış inama görə, hər şey Tanrıdanı, odur can verən, övlad bəxş edən, yaradan, yaşadan və məhv edən. Dastanda tez-tez Tanrının birliyinə yoxdur güman, ifadəsi işlənir. Yəni heç şübhəsiz, Tanrı birdir. «Dəli Domrul boyu»nda Əzrail canını almaq istərkən Dəli Domrul ona yalvarır ki, canım alma. Əzrail isə deyir ki, Allah-Təalaya yalvar, can verib-alan odur. Dəli Domrul deyir «Ya pəs can verən, can alan Allah Təalamıdır?» Dəli Domrul Allaha Tanrı adı ilə müraciət edir. Çox qədimdən türklər Göyü

İctimai və humanitar elmlər seriyası

(səmanı) bütöv hesab etməklə onun bir neçə qatdan ibarət olmasına inanırdılar. Naxçıvan türklərində hələ indi də belə bir and mövcuddur: «Göyərən göy çadıra and olsun. Altay türklərində də göyə and içməklə belə hesab edirlər ki, o, 9 qatdan ibarətdir. İslam dinində olduğu kimi, Göyün hər bir qatı bir aləmdir. 9-cu qatda hər şeyin yaradıcısı Ulgen yaşayır. Maraqlıdır ki, şorlarda vahid Yaradan hesab olunan Allahın adı üç formada çəkilir. Göy guruldayanda deyirlər: «Tanrı kuqreççe, Kудay kuqreççe və yaxud Ulgen kuqreççe».²³

Təktarıçı olmaqla bərabər, türklər arasında bir sıra hami ruhlar və şər qüvvələr də mövcuddur. Digər xalqlarda olduğu kimi, türklərdə də həyat ikili sistem: xeyir və şərin mübarizəsi üstündə qurulmuşdur. Şər qüvvələr Tanrıdan aşağıda dayanırlar və ona qarşı çıxma bilmirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ekincikli Mustafa. Türk inam ve dini hayatının tarihi seyri. TDA. Ekim, sayı: 74, 1991, s. 27- 46.
2. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. Bakı, 1992, s. 13.
3. Потапов С.П. Древнетюркские черты почитания Неба у Саяна-Алтайских народов. Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, 1978, с. 50- 60.
4. Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı, 1993, s. 25.
5. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ленинград, 1971.
6. Гере Г. Библейские истории. Москва. 1988, с. 66-68.
7. Ebülqazi Bahadır Han. (şecere-i terakime). Türklerin soy kütüğü. Tercüman 1001. Temel eseri, 33, s. 20-22.
8. Sabahattin Güngör. Yayınlanmamış Toyavvuf notları. İzmit, 1996, s. 23
9. Ebülqazi Bahadır Han. Göstərilən əsəri, s. 11.
10. Малов С.А. Памятники древнетюркской письменности. М-Л. 1951, с. 37.
11. Yənə orada, s. 68.
12. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s. 234-235.
13. Yənə orada, s. 235.
14. Каруновская Л.Е. Представления алтайцев о вселенной. СЭ, 1935, № 45, с. 162-163.
15. Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев. Сб. МАЕ АН СССР. Т-4, вып.2, Ленинград. 1924, с. 15
16. Gömeç Saalettin. Kök türk Tarihi. Ankara, 1997, s. 37.
17. Turan O. Türk Cihan Hakimiyeti Metkuresi Tarihi. İstanbul. 1978, s. 111.
18. Абрамзон С. М. Göstərilən əsəri, s. 265.

19. Щербак А, М. Огуз-наме, Мухаббет-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. Москва. 1959, с. 28-30.
20. Ebülqazi Bahadır Han. Göstərilən əsəri, s. 20-21.
21. Kalafat Yaşar. Güney Türküstandan Türkiyeye meseleler ve türk kültür kimligi. İstanbul. 1995, s. 25-33.
22. Гумилёв Л.Н. Göstərilən əsəri, s. 95-96.
23. Хлопина Н.О. Из мифологии и традиционных религиозных верований шорцев (но машери алам 1927 г.) Этнография народов Алтая и западной Сибири. Новосибирск. 1978, с. 71.

Гаджи Гадир Гадирзаде

КУЛЬТ ГЕОК ТАНРЫ И ЙЕР-СУ У ДРЕВНИХ ТЮРКАХ

Значительное место в системе религиозных верований древних тюрков занимало культ Божестве Неба-Геок Танры, а также священная Земля и Вода (Йер-Су). В статье обобщены религиозные верования тюркских народов, связанные с этими вопросами

FƏZAIL VƏLİYEV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN BÖLGƏSİ ƏHALİSİNİN ƏNƏNƏVİ XALQ YEMƏKLƏRİ

Bəşər cəmiyyəti meydana gəlmiş ilk dövrlərdən insanların qida məhsullarına böyük tələbatı olmuşdur. Onlar əvvəlcə bunu təbiətdən hazır şəkildə almış, sonralar isə, ictimai inkişafın gedişi prosesində özləri çeşidli yeməklər hazırlamaq vərdişinə yiyələnmişlər. Bu baxımdan, yeməklər cəmiyyətin yaranması ilə bir dövrdə meydana gəlməklə, hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin mühüm elementlərindən birini təşkil edir.

Maddi mədəniyyətin ən mühafizəkar sahəsini təşkil edən yeməklər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçdiyindən, ona məhsuldar qüvvələrin tədrici inkişafı, istehsal alətlərinin təkmilləşdirilməsi və yeni istehsal sahələrinin meydana gəlməsi əhəmiyyətli təsir göstərmiş, yeməklərin çeşidini artırmış, tərkibini zənginləşdirmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, müxtəlif çeşidli yeməklərin meydana gəlməsində

İctimai və humanitar elmlər seriyası

təbii-coğrafi yerləşmə, iqlim şəraiti, sosial təbəqələşmə, digər xalqlarla etnik-mədəni əlaqə və qarşılıqlı təmas da mühüm rol oynayır.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə insanların fizioloji tələbatını ödəyən və ilk baxışdan adi görünən yeməklər xalqın ictimai-iqtisadi həyatının bir sıra məsələlərini öyrənməyə də böyük imkanlar açır. Yeməklərin bu xüsusiyyətlərinə işarə edən etnoqraf Q.T.Qaraqaşlı yazır: «Yeməklər məlum olduğu kimi, maddi mədəniyyətin daha geniş fəaliyyət göstərən elementlərindən biridir. Bəzən onun tərkibinə, hazırlanma qaydalarına və ona olan tələbata görə tədqiq olunan xalqın həyatının tarixi sənədlərdə az əks etdirilmiş və ya heç işıqlandırılmamış bir sıra vacib məsələlərini, məsələn, təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətini, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini və hətta xalqın mənşəyinin bəzi məsələlərini aydınlaşdırmaq mümkün olur» [1, s. 232].

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsi əhalisinin kulinariya mədəniyyətinin formalaşmasında bu sadaladığımız amillər mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələri arasında özünün spesifik-lokal cəhətləri və məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilən Naxçıvan tarixi-etnoqrafik bölgəsində özünəməxsus kulinariya mədəniyyəti formalaşmış, flora, fauna və hidroqrafiya kimi təbii ehtiyatlardan bacarıqla istifadə edən əhali müxtəlif çeşidli yeməklərin hazırlanmasında zəngin empirik bilik və vərdişlərə yiyələnmişdir.

Bölgəyə etnoqrafik səfər zamanı əldə etdiyimiz zəngin çöl materialları Ümumazərbaycan kulinariya mədəniyyəti fonunda Naxçıvan bölgəsi əhalisinin zəngin kulinariya ənənələrinin yerini və rolunu aydınlaşdırmağa, milli yeməklər sahəsində yaranmış və bölgə üçün spesifik olan məhəlli xüsusiyyətləri daha qabarıq göstərməyə imkan verir.

Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində olduğu kimi, XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində də əhalinin yeməkləri gündəlik və mərasim (toy, nişan, bayram, ehsan və s.) olmaqla iki qrupa bölünürdü. Mərasim yeməkləri («üz ağardan xeyir-şər yeməkləri») hazırlanma texnologiyası, həcmi, tərkibinin kaloriliyi və çeşidinin müxtəlifliyinə görə gündəlik yeməklərdən əsaslı surətdə fərqlənirdi.

Bölgə əhalisinin yemək rasionu ərazinin relyef-zonallıq nöqtəyindən və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən asılı olaraq da müxtəlif səciyyə daşmışdır. Belə ki, Şahbuz və Ordubad kimi dağlıq ərazilərdə heyvandarlıqla məşğul olan əhalinin yeməklərində başlıca yeri ət-süd məhsullarından hazırlanan yeməklər tutmuşdursa, Culfa, Şərur, Babək, Sədərək rayonları kimi Aranzəmin-Arazbasar ərazilərdə bitki mənşəli yeməklərə böyük üstünlük verilmişdir. Deməli, bölgə əhalisinin yeməklərini həm də bitki mənşəli və ət-süd yeməkləri kimi də qruplaşdırmaq mümkündür.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yeməklər hazırlanıb süfrəyə verilərkən çox zaman qarışıq tərkibdə olduğundan belə qruplaşdırma şərti qəbul edilməlidir.

Naxçıvan bölgəsi əhalisinin ənənəvi xalq yeməkləri bir çox cəhətlərinə görə Azərbaycanın digər bölgələrinin, eləcə də bütün Qafqazın milli yeməkləri ilə müəyyən ümumilik təşkil etmişdir. Bu ümumilik özünü yeməklərin hazırlanmasında, eyni adlı ərzaq məhsullarından istifadə edilməsində, yeməklərin süfrəyə verilməsi qaydalarında və s. göstərmişdir. Lakin bununla belə bölgənin yeməkləri bir çox özünəməxsus spesifik çeşidləri və məhəlli xüsusiyyətləri ilə də seçilmişdir. Bölgə əhalisinin təsərrüfat həyatında hələ çox-çox qədimlərdən aparıcı təsərrüfat sahəsi kimi, əkinçiliklə birgə heyvandarlıq da geniş yer tutduğundan, yemək rasionunda bu iki təsərrüfat sahəsinin məhsulları daha üstün olmuşdur. Bəhs olunan dövrdə ət və süd məhsulları, undan hazırlanan məmulatlar, xörək və çörəklər, müxtəlif yabanı yeməli bitkilər və meyvəcat əsas ərzaq məhsulları olmuş və hazırda da əhalinin yemək süfrəsində başlıca yer tutur. Toplanan etnoqrafik çöl materiallarından məlum olur ki, ovçuluq və balıqçılıq bölgə əhalisinin məişətində yardımçı rol oynamış, bu təsərrüfat sahələrinin məhsulları yemək süfrəsinə aradabir çıxarılmışdır.

Bəhs olunan dövrdə bölgə əhalisi burada yüzilliklər boyu becərilən «ağ buğda», «gülüsər» və ya «qarabaği» (qırmızı buğda), «sarı buğda», «gündik» («topbaş»), «gərmiyan», «hind buğdası», eləcə də «qılıc» və «topbaş» arpa sortlarından [2, s. 219-220; 3 s. 590-591] un əldə etməklə müxtəlif çörəklər – lavaş (ev lavaşı, bazar lavaşı), təndir lavaşı, dastana (adi, yağlı), bayram çöçəsi, fətir, cad, südlü lavaş, kətə, tapı, nazik, cıppa, qalın (saqqallı qalın), beysumat, arpa unundan somun bişirirdilər [4, s. 329].

Naxçıvanın təndir və ya sac lavaşı adətən uzun müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulurdu. Bunun üçün birdəfəlik 8-10 pud unun çörəyi bişirilirdi. İş prosesi ağır olduğuna görə iməcilik (mədədçilik) el köməyindən istifadə olunurdu. Bişirilən lavaş qurudulur, üst-üstə yığılır, quru yerdə saxlanılır, lazım gəldikdə müvafiq miqdarını isti su çiləyərək yumşaldır və süfrəyə verirdilər. Bir qayda olaraq ev lavaşının bişirilməsi ilə qadınlar, bazar lavaşının bişirilməsi ilə kişilər (şatırçı, xəmirgir, kündəgir və b.) məşğul olurdular. Naxçıvanda çörəkləri təndirdə, sacda və kürədə (səngək kürəsi) bişirirdilər. Maraqlıdır ki, müxtəlif çörəkbişirmə vasitələrindən istifadə edilməklə bişirilən çörəklərin hər birinin ayrıca adı və özünəməxsus dadı-tamı olsa da, əhali onları ümumi bir ad altında birləşdirərək «əppək» adlandırır. Bu istilah, çox güman, ümumtürk leksikonunda işlənən «əpmək» (ətmək - çörək) sözünün dilimizə uyğun təkmilləşdirilmiş formasıdır. Bu istilaha «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında [5, s. 97] və Mahmud Kaşğarının (XI əsr) məşhur lüğətində də [6, s. 101] rast gəlinir.

Bölgə əhalisinin qida rasionunda çörəklə yanaşı, digər bitki mənşəli ye-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

məklər də mühüm yer tuturdu. Xalis buğda unundan xəngəl, ərİştə aşı, halva (adi halva, umac halvası), tərək (quymaq), tərhalva, qamqax və b. yeməklər hazırlanırdı. Bölgə üçün xarakterik olan qamqax acıtmalı xəmirdən hasilə gətirilirdi. Xəmirdən kiçik kündələr tutulur, oxlovla yayılır, xəngəl kimi kəsilib yağda qızardılır və üstünə bal, doşab, şəkər tozu əlavə edilib süfrəyə verilir.

Düyüdən Azərbaycan mətbəxinin klassik xörəyi hesab edilən çox çeşidli plovlar – cücə plov, müsəmmə plov, səbz-plov, lobya-plov, turşu-qovurma plov, ərİştə plov, qiymə plov, döşəmə plov və b. hazırlanırdı. Düyü həmçinin müxtəlif yeməklərin (dolma, küftə, süd aşı, dovğa və b.) tərkibinə də əlavə olunurdu. Kirkirədə (dəstərdə) çəkilmiş düyü unundan firni və zirətov hazırlamaqda Naxçıvan qadınları böyük səriştəyə malik idilər. Bölgə üçün xarakterik mərasim yeməyi növü hesab olunan zirətovu yağ və düyü unundan bişirirdilər. Undan hazırlanan quymaqdan fərqli olaraq düyü unundan bişirilən, tərkibinə bal, sarıkök və zəfəran əlavə edilən, olduqca yağlı – kalorili olan bu yeməyi ərə gedən qıza duvaq günü, doğuşdan sonra isə gəlinə verərdilər.

Bitki mənşəli yeməklər içərisində bağ-bostan və tərəvəz məhsulları, göyertilər, yeməli yabanı bitki və otlar da özünəməxsus yer tuturdu. Əsas qida mənbəyi kimi insanların uzaq keçmişlərdən həyatını və fizioloji tələbatını təmin edən bu qida rasionu tərkibinin vitaminlərlə zənginliyinə, təbii əldə edilməsinə, asan həzm olunmasına, ucuz başa gəlməsinə və b. keyfiyyətlərinə görə seçilir, mövsümi səciyyəli qida rasionu olub, ilin isti fəsillərində süfrələrdə əsas yer tuturdu. Yabanı yeməli bitkilərdən (pərpəren, xatınbarmağı, mərəçüyüd, topalaq-dəvədabanı, kiris, çacıq, gicitkan və s.) bölgə əhalisi «cılır aşı», «qatıqlama» mərəçüyüd qızartması, «bulamac» (dovğa), «kükü», «göy kətəsi», «südlü topalaq» və b. yeməklər hazırlayırdılar. Bu qida rasionuna yüksək qiymət verən A.A. Qrossheym yazırdı ki, yabanı yeməli bitkilər Qafqaz xalqlarının geniş istifadəsində olduğundan, onların kulinariyası çox zaman bu bitkilər üzərində qurulurdu. Həmin bitkilərlə orqanizmə çoxlu miqdarda vitamin daxil olduğuna görə, bu rasion daha əhəmiyyətlidir [7, s. 3].

Bağ-bostan və tərəvəz məhsulları həm təzə halda çərəz kimi istifadə olunur, həm də ehtiyat ərzaq məhsulu kimi tədarük edilirdi. Qurudulmuş alma və armuddan «qax», ərİkdən «qaysı», gavalıdan «albuxara», üzümdən «kişmiş» və «mövüc», alçadan «turşu» və «lavaşana», zoğaldan «axta», şaftalıdan «alana», qozdan «basdıq» («sucuq») hazırlamaq sahəsində bölgə əhalisi zəngin empirik biliklər və təcrübələrə yiyələnmişdilər. Bostan-tərəvəz və bağçılıq məhsullarından həmçinin mürəbbə, doşab, rub, nardaşa, riçal, tutma şoraba da tədarük olunurdu. Təzə və qurudulmuş meyvə-meyvəcat bəy-gəlin xonçalarında, bayram-mərasim süfrələrində, Novruz sovqatı arasında üstün tutulurdu.

Təzə halda üzümü, qarpızı, qovunu və xiyarı pendir-çörəklə yemək, şabalıdı qovurub yemək, yarpaq və kələm dolmasına aromat-ətir vermək üçün tərkibinə alma və heyva dilimləri əlavə etmək, alçanı duru və yağlı xörəklərin içərisinə qatmaq adət halını almışdı. Ərikdən qaysava bişirmək Naxçıvanda geniş yayılmışdı.

Bölgə əhalisinin qida rasionunda maldarlıq məhsulları (ət, süd, yağ, pendir, qaymaq, qatıq, ayran, şor və s.) da mühüm yer tutmuşdur. Ət yeməklərinin çoxçeşidliliyi, ətin mürəkkəb üsullarla istifadəyə yararlı hala salınması, ət yeməkləri hazırlanmasının çoxmərhələli arxaik qaydaları və s. Naxçıvan əhalisinin yemək öynəsində ətdən istifadə edilməsinin qədim tarixi olduğunu təsdiqləyir. Etnoqrafik materiallar Naxçıvanda arxaik ət bişirmə qaydalarından birinin «büryan» olduğunu göstərir. Onu bişirmək üçün yağlı erkək toğlunu bütöv soyub hazır qoyur, təndiri qalayıb köz əldə edirlər. Közün üstünə çölmək qoyulur, içərisinə yarma və ya düyü tökülür, su əlavə edilir. Bundan sonra bütöv cəmdəyin arxa ayaqlarını bir-birinə bağlayıb arasına ağac keçirir, cəmdəyi üzəşığı təndirə yerləşdirirlər. Təndirin ağzı kip bağlanır və burada saat yarım - iki saat qalan cəmdək qıpqırmızı bişib büryan olur. Təndirdəki çölməyin içərisinə ona görə su əlavə edirdilər ki, su həm buxarlanıb içəridə bişən ətin yumşalmasına şərait yaratsın, həm də bişmə zamanı cəmdəkdə yağ damcıları əmələ gəlib çölməyə tökülənə qədər orada qoyulan düyü və ya yarmanın yanmasına imkan verməsin. Çölmək yağ dənələrinin köz üstə düşərək yanmasının və tüstü yaranmasının qarşısını alırdı. Bəzən çölmək yarması quyuq yağ ilə elə qarışırdı ki, ətdən də yeməli oldurdu [8].

Bölgə əhalisinin gündəlik və bayram-mərasim yeməkləri içərisində ət yeməklərindən «arzuman küftəsi», «müğəşərli qiymə», «işkənə», «rizə küftə», «qırma kabab», «müğəşərli dolma», «ət şamısı», «xan atlandı», «zərqov» (çox güman ki, rus dilindəki «carko» sözünün yerli təhrifidir), «gupa», «Naxçıvan doğramacı», yuyulmuş şirin bağırsağın içərisinə döyülmüş ət doldurub şişə dolamaqla bişirilən «bağırsağ kababı», «zing» (xaşa bənzər yemək), döymə kabab və b. yeməklər daha geniş yer tuturdu. Bunlardan müğəşərli «qiymə» və «dolma», «zing», «xan atlandı», «Naxçıvan doğramacı» və «gupa» kimi yeməklər bölgə üçün xarakterik lokal-spesifik cəhətləri özündə əks etdirən yeməklər sırasına daxil idi. «Xan atlandı» əlüstü (tez başa gələn) yemək növü olub, qiymə və ya qovurmadan hazırlanırdı. Onu (qiymə və ya qovurmanı) tavada yağ-soğanla qovurur, üzərinə pomidor əlavə edirdilər. Tez başa gəlidiyi üçün «xan atlandı» adlanırdı [9]. «Gupa»-nı daha çox Ordubad əhalisi hazırlayırdı. Yuyulub təmizlənmiş və bişmiş mal qarnı əl boyda kəsilir, içərisinə turşu, noxud ləpəsi – müğəşər, düyü və ədviyyə qarışığından hazırlanan içlik doldurulur, ağzı sapla tikilərək yağ-soğanla qızardılır, sonra

İctimai və humanitar elmlər seriyası

üzərinə su əlavə olunaraq bişirilirdi. Gupanı boşqablarda süfrəyə verir, onu yeyən şəxs saplarını da özü kəsməli idi [10].

Ağır qonaqlıqlarda, ailə şənliklərində, bir qayda olaraq, «Naxçıvan doğramacı» hazırlanırdı. Bu xörəyi yağlı qoyun ətindən və noxud ləpəsindən – müğəşərdən bişirirdilər. Mahiyyətə pitiyə bənzəsə də, bişirmə tərzində fərqlər vardı. Əvvəlcə iri qabda çoxlu soğan qızardırıdılar. Yeməyin ətini, noxudunu və kartofunu da ayrıca bişirirdilər. Sonra ətin suyunu iri sinilərə doğranmış təndir çörəyinin üstünə tökür, bir-iki qaşiq soğan qızartması əlavə edərək süfrəyə çıxarırdılar. Bu yeməyi iki adama bir qab olmaqla verirdilər. Onu yeyib qurtardıqdan sonra yeməyi bişirənlərə müraciətlə: «Dən gəlsin!» - deyirdilər. Dən-müğəşər, ət və kartofdan ibarət olurdu. Bişmiş əti yaxşıca qızardır, üstünə müğəşər və kartof əlavə edib qarışdırır, ədviyyəsini (istiət, sarıkök) vuraraq süfrəyə verirdilər. Yeməyin yanında süfrəyə reyhan şərbəti də qoyulurdu [11].

Topladığımız etnoqrafik çöl materialları Naxçıvan bölgəsi əhalisinin süd-ağartı məhsullarının Ümumazərbaycan səciyyəli olduğunu təsdiq edir. Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində olduğu kimi, burada da əhali süd, qatıq, qaymaq, şor, pendir, yağ, ayran və b. süd-ağartı məhsullarından qida öynəsində gen-bol istifadə etmişdir.

Beləliklə, XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsi əhalisinin ənənəvi xalq yeməklərinə dair topladığımız etnoqrafik çöl materialları və ədəbiyyat göstəriciləri söyləməyə imkan verir ki, burada zəngin kulinariya mədəniyyətinin formalaşmasında dövrün xüsusiyyətləri, təbii-coğrafi şərait, təsərrüfat məşğuliyyətinin yönümü, sosial təbəqələşmə və b. siyasi-iqtisadi və sosial-mədəni amillər mühüm rol oynamışdır. Bölgə əhalisinin ənənəvi xalq yeməkləri bir çox etnoqrafik vəziyyətlərinə görə ümumazərbaycan, ümumqafqaz və hətta ümumtürk səciyyəli olsa da, özünün məhəlli xüsusiyyətləri və lokal-spesifik cəhətləri ilə də fərqlənmişdir. Yeməklər, həmçinin, tərkib komponentlərinə, mövsümi səciyyəsinə, istifadə təyinatına (gündəlik və bayram-mərasim), sosial mənsubiyyətinə görə də əhəmiyyət kəsb etmişdir. Öz mühafizəkarlığı ilə maddi mədəniyyət elementləri arasında xüsusilə seçilən yeməklər demək olar ki, az dəyişikliyə uğramışdır və sözügedən yeməklərin çoxu bu gün də Naxçıvan əhalisinin yemək süfrəsində başlıca yer tutmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964.
2. Зелинский С.П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский (географическо-статистическое и сельско-хозяйственное описание). – Сборник статистических сведений о Кавказе. Т. VII, Тифлис, 1880.

3. Никифоров. Н.К. Экономический быт государственных крестьян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии – МИЭБГКЗК. Т.1, ч. V, Тифлис, 1885.
4. Babayev T.A., Vəliyev F.İ., Allahmanlı M.Q. Naxçıvan bölgəsinə etnoqrafik səfər. – Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 1.
5. Вах: Əhmədov Ə.К. «Dədə Qorqud» dastanında bəzi yeməklər haqqında məlumat – Azərb. SSR EA Məruzələri. XXXII c., 1976, № 6.
6. Девону Лугот –ут турк. Индекс. Ташкент, 1967.
7. Гроссгейм А.А. Дикие съедобные растения Кавказа. Изд. Аз ФАН. Баку, 1942.
8. Bu məlumatı Şahbuz rayonu Yuxarı Remeşin (Yuxarı Qışlaq) kənd sakini, 1926-cı il təvəllüdü Babayev Həzi Qulu oğlu vermişdir.
9. Bu yemək növü haqqında məlumatı Naxçıvan şəhəri, M.Ə.Sabir küçəsi, ev 69-da yaşayan 1917-ci il təvəllüdü, Naxçıvanın əməkdar müəllimi, Azərbaycanın qabaqcıl maarif xadimi Əhmədov Məmmədağa Məmmədsəfər oğlu vermişdir.
10. Ordubad rayonu Dəstə kənd sakinləri İsgəndərov İsgəndər Ələsgər oğlu (1919) və Məmmədov Kazım Yusifəli oğlunun (1932) məlumatı.
11. Bu məlumatı Ordubad rayonu Dəstə kənd sakini, 1931-ci il təvəllüdü Qasimova Sitarə Mınavər qızı vermişdir.

Фазаил Велиев

ТРАДИЦИОННЫЕ НАРОДНЫЕ ПИЩИ НАСЕЛЕНИЯ НАХЧЫВАНСКОГО РЕГИОНА В XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье было исследовано народные способы приготовления традиционной пищи в Нахчыване. Было выявлено, что методы и способы приготовления пищи отличаются по регионам и географическим зонам. Каждый регион имеет особые способы и методы приготовления пищи.

TÜRKAN QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

QƏDİM TÜRKLƏRDƏ DAĞA SİTAYIŞ VƏ DAŞLA BAĞLI İNAMLAR

Qədim türklərin təfəkküründə ən güclü inam ətraf aləm və təbiət hadisələri ilə bağlı olmuşdur. Bəşər övladının ilk yaşayış məskəni də təbiətdə hazır olan, nisbətən yüksəklikdə yerləşən mağaralar idi. Onlar burada soyuq-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

dan, küləkdən, vəhşi heyvanlardan qorunmuşlar. Zaman-zaman özünü dərk edən insan yaşadığı bu yerləri müqəddəsləşdirmiş və dağ ruhundan, dağ yiyəsindən yarandığına inanmışlar. Dağ ruhuna inam qədimdən formalaşmış və günümüzdə də dağın müqəddəsliyi ilə bağlı bir sıra rəvayət və əfsanələr vardır. Dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan türk xalqlarının mifologiyasında bununla bağlı geniş məlumatlar vardır. Qədim rəvayətlərin birində deyilir: «Qaradağçı dağındakı insan şəkili cızılmış bir mağaranın içi lillə sellə dolur. Mağaranı yayın isti günəşi qızdırır, külək içini doldurur və bir müddətdən sonra həmin mağaradan insana bənzər varlıq (Ay-Atam) çıxır. Bir müddət sonra yenə həmin vəziyyət təkrar olunur. Bu dəfə mağardan insana bənzər varlıq Ay-Va çıxır. Ay-Atamla Ay-Va evlənmiş, uşaqları doğulmuş böyük bir soy yaranmışdır.»¹ Rəvayətdən aydın olur ki, insan palçıqdan (torpaqdan) yaranmışdır. Buna bir sıra dini ədəbiyyatlarda da rast gəlmək olar. Qədim türklərdə dağa, yüksəkliyə inam geniş yayılmışdır. Onlar öz əcdadlarını dağla əlaqələndirmişlər. Sibir türklərinin inamına görə dağ Ulgenin yanından enmişdir. Xalq arasında olan yenilməz qəhrəmanlar dağ ruhu ilə əlaqələndirilirdi. Heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycan türklərində yenilməz qəhrəmanlar dağla müqayisə edilir: (Dağ cüssəli, dağ kimi və s.) Qədim Altay dastanı «Maaday-Qara»nın qəhrəmanın dağ ruhundan yarandığı mənbələrdə göstərilir. Dastandan aydın olur ki, ata övladı olan kimi onu Qaradağa aparır və dörd qayın ağacından nənni asıb, «Dağ ruhu atan, qayın ağacı anan olsun» deyir. Buradan aydın olur ki, atası oğlunu qorumaq üçün dağa və qayın ağacına əmanət edir. Bu inam türklər arasında müqəddəs dağlarda yerləşən dağ kultu və ağac kultunun birləşməsindən qaynaqlanır. Ağac müqəddəsdir və o insanı qorumaq xüsusiyyətinə malikdir. Türkdilli xalqlar arasında ağac kultu geniş yayılmışdır. Onlar ağacı ana və ya Tanrıdan ayrılan bir parça saymışlar. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Basat anasının Qaba ağac olduğunu söyləyir: «Atam adın sorar olsan Qağan Arslan, anam adın sorar olsan Qaba ağac». Müqəddəs sayılan ağaclardan biri qayındır. Buna görədir ki, şamanlarda xəstələr sağalmaq üçün yanlarında qayın ağacının bir hissəsini gəzdirirdilər. Müqəddəs ağaclar bölgələrə görə dəyişə bilər. Ağacla bağlı qədim inamın izlərinə Naxçıvanda da rast gəlinir. Bəzi xəstəliklərdən qorunmaq üçün insanlar (əsasən uşaqlar) üstlərində dağdağan adlanan ağacdən hazırlanmış muncuqlar gəzdirirlər. «Maaday-Qara» ilə bağlı digər maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Maaday-Qara doğulanda onun sol əlində qara, sağ əlində boz rəngli, 7 və ya 9 bucaqlı daş olmuşdur.² Uşağın ovcunda müxtəlif rəngdə daşla dünyaya gəlməsi müəyyən inamlarla bağlıdır. Qədimdən əlində daş doğulan uşaqların gələcəkdə yenilməz qəhrəman olacağına inanılırdı. Mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, dağ-daş ruhuna inam çox qədim tarixə malik olmaqla nağıl və dastanlarımızda da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan mifologiyasında insanın daşa çevrilməsi ilə bağlı geniş məlumat vardır. «Daş qız», «Qarıdağ», «Oğlanqala, Qızqala», «Qız qayası», «Yeddi qardaş dağı» və s. əfsanələri bunlara misal göstərmək olar. Göstərilən bu rəvayətlərdə dağ, daş, qaya əvvəlcə insan olmuş, sonradan hər hansı bir hadisə ilə bağlı olaraq Allaha yalvarmaları nəticəsində daşa çevrilmişlər. İnsanın daşa çevrilməsinə ən dəyərli sübut «Əshabi-Kəhf»dəki yeddi kimsəndir. Dağ Yunus adlı hökmdarın zülmündən qurtarmaq üçün Təmirxan tək Tanrıçılıq inancına olan bir neçə dostu ilə dağlara sığınır. Buradan aydın olur ki, insanlar dağ ruhunun onları qoruyacağına inanırlar. 300 il yatan insanlar tanınmamaları üçün üçün Allaha yalvarırlar, sonra isə qeybə çəkilmiş və Daşa dönmüşlər. O gün, bu gün həmin insanların qeybə çəkildiyi, kürəklərinin daşda izi qaldığı yer müqəddəs hesab edilir. Naxçıvanda xalq arasında həmin yer «Yeddi kimsənə» adı ilə məşhurdur.³ İnsanın dağa, daşa çevrilməsi inamı ümumtürk xarakteri daşımaqla Sibir-Altay türkləri arasında da yayılmışdır. Onların inamına görə insanların ruhları daim dağda yaşayır və darda olanlara kömək edir. Ümumiyyətlə dağ, vətənin, elin qoruyucusu hesab edilir. Müqəddəs sayılan daşların ölkədən başqasına verilməsi pis əlamət sayılır. Bu bir növü ölkədən bərəkətin, mehribançılığın, əmin-əmanlığın azalmasına gətirib çıxarır. Qədim Uyğur rəvayətlərinin birində göstərilir ki, yeni Uyğur xaqanı çinlilərlə uzun zamandan bəri davam edən müharibəyə son qoymaq istəyir. Bu məqsədlə o Çin hökmdarının qızı ilə evlənmək üçün elçi göndərir. Çinlilər qarşılığında ondan «Qutlu dağını» istəyirlər. Uyğur xaqanı razı olur, çinlilər böyük qayanı parçalayıb öz ölkələrinə aparırlar. Mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, bu hadisədən sonra Uyğur xaqanlığı zəifləyir, çox keçmədən xaqanın öldüyü söylənilir. Tarixi materiallara əsaslanaraq demək olar ki, dağ ölkədən daşınıb aparıldıqdan sonra ərazidə olan dağlar, daşlar, vəhşi heyvanlardan, hətta südəmər uşaqlardan «köç-köç» deyə kəsilməyən səslər eşidilməyə başlamışdır. Ərazidə olan çaylar, göllər, bulaqlar qurumuş, bütün yaşıllıqlar saralmış, quşlar, heyvanlar matəm saxlayıb sonra tədricən ərazini tərk etmişlər.⁴ Tanrının hər hansı bir əraziyə məxsus yaratdığı istər dağı, istər daşı yerindən tərpətmək heç kəsə uğur gətirməz.

Dağın müqəddəs olması onun yüksəkliyi ilə bağlıdır. Heç təsadüfi deyil ki, böyük təcrübəyə sahib olan Alı kişi Çənlibeli oğluna məskən seçməyi məsləhət görür. Qədim türklərin inamına görə uca dağların zirvələrində müqəddəs ruhlar yaşayır və insanları bəd ruhlardan, şər qüvvələrdən qoruyur. Dağın müqəddəs olması ilə bərabər orda bitən çiçəklərin insana şəfa verməsi, orada olan bulaqların suyunun kor olmuş gözə dərman olması nağil və dastanlarımızda, xalq arasında olan rəvayət və əfsanələrdə də öz əskini tapmışdır. «Kitabi- Dədə Qorqud» dastanına nəzər salsaq görürük ki, ana südü ilə dağ çiçəyi Buğacın yarasını sağaldır. Bu çiçək maqik xüsusiyyətlərə malik-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

dir. İnsanların inamına görə müqəddəs hesab edilən dağlarda edilən dualar tez qəbul olar, elə bu məqsədlə onlar dağlara sitayiş etmiş, qurbanlar kəsmişlər.

Türkdilli xalqlar arasında «Yada» daşından geniş bəhs olunur. «Yada» daşı haqqında müxtəlif rəvayətlər vardır. Ərəblər bu daşa həcər-ül-əsfəd, farslar səngi-yədə deyirlər. Türk xalqları arasında isə bir qayda olaraq Yada daşı, yağış daşı adlanır. Rəvayətə görə Nuh (ə. s) Dünya Tufanından sonra Türkün oğlu və Türkün atası olan Yafəsə verir, oğlu ondan bu quraq ölkədə nə edəcəyini soruşar. Atası oğluna yağış yağdırma gücünü və üstündə dua olan (İsm-i Azəm) yazılı bir daş verir. Ehtiyac olduqda o bu yazılı daş ilə Allaha dua edərək yağış yağdırma bilirdi. Bu daş Yafəsdən Türkə, Türkdən Oğuz xana gəlib çıxmışdır. İnama görə Yada daşını suya salsan yağış yağar, atın yalmanına assan külək əsər, yanğına atsan söndürər, tutqun havanı açar, bir qaba su və ya qarla birlikdə qoyulsa istənilən niyyətə çatmaq olar.⁵ Rüşət Hüseynzadə Nuh peyğəmbərin Yafəsə verdiyi daşla bağlı yazır: «Yafəsin bir oğlu olmuş və Nuh peyğəmbər bir daşın üzərinə «Türk» sözü yazmış, Yafəsə verib demiş, türk adını Tanrı mənə təlqin etdi və dedi: Yafəsin bir oğlu olacaq ona «Türk» adını mən verdim. Türk yalnız sənin tayfanı deyil, bütün dünyanı qaranlıqdan çıxarıb onlara haqq yolunu göstərəcək, şər qüvvələrə qarşı mübariz olacaqdır. Nuhtaban mərasimlərinə Əlincə qalasında saxlanan üstündə Nuh babanın «Türk» kəlməsi yazılan daş da gətiriləmiş.⁶

Dünya xalqlarının mifologiyasında göy rəngli daşlara da inam olduqca böyükdür. Qədim türklərin inamına görə belə daşlar hakimiyyətin işarəsidir. Tarixi mənbələr sübut edir ki, Əmir Teymurun məşhur taxtı göy rəngli daşın üstündə olmuşdur ki, bu daş müqəddəs və xoşbəxlik daşı hesab edilirmiş. Həmin daşı Əmir Teymur Əhməd Yasəvinin vətəninə gətirtirmişdir. İnama görə kim həmin daşın üstündə otursaymış, xaqan olarmış. Buna görə də Əmir Teymur səfərə çıxan zaman deyilən daş olan otaq bağlı saxlanılmış. Göy rəng Göy Tanrı ilə bağlı olmuş və onun rəngi sayılmışdır.⁷

Müqəddəs daşlar rənglərinə görə bir neçə yerə bölünür: qara, göy və boz. Naxçıvanda da eyni rəngli daşlarla və minerallarla bağlı müxtəlif inamlar vardır. İlin axır çərşənbəsində insanlar dilək diləyib çaydan, sudan müəyyən daşlar götürürlər. Bu daşlar «bərəkət daşı» adlanır əsasən unun, yağın içində qoyulur və hər il təzələnir. Digər bir adətə görə bir oğlan bir qızı istəyəndə, oğlanın ata və ya anası qızgilin həyətilərindən bir daş gətirib atarlar öz həyətlərinə, əgər bu daş onlara uğur gətirsəydi həmin qızı alardılar. Əldə olan ədəbiyyatlara, toplanmış etnoqrafik materiallara əsaslanaraq demək olar ki, hər bir insanın uğurlu daşı olmuşdur. İnama görə bu daşlar qoruyucu xüsusiyyətə malik olmaqla bərabər sahibini hər hansı bir xətdən sovuşdurmuş. Bu barədə Azərbaycan mifologiyasında geniş məlumat vardır.

Koroğlu hara getməsindən asılı olmayaraq, Çənlibeldən özü ilə bir daş götürərmiş. Uğurlu hesab etdiyi bu daşı yatanda başının altına qoyar, həmin daşın onu qoruyacağına inanmış.⁸

Qədim türk xalqları göy rəngli daşların insanlara xoşbəxtlik verməsinə, vətəni, yurdu qoruma xüsusiyyətinə malik olmasına inanmışlar. Keçmişdə daşlardan bəzi xəstəliklərin müalicəsində də istifadə edilmişdir. Günümüzdə də insanlar uğurlu hesab etdikləri daşları üstlərində (boyunlarında) gəzdirlər.

Naxçıvan ərazisində qara daşa inam olduqca böyükdür. Bu daşlar əsasən müqəddəs hesab edilən ziyarətgahlarda, pirlərdə olur. Belə ziyarətgahlardan xalq arasında ən müqəddəs sayılanı «Əshabi-Kəhf»dir. Burada dağla, daşla bağlı inamların izi çox qədim tarixə malikdir. İnsanlar qara daşlardan müəyyən diləklər diləyirlər. Belə daşların artıb-çoxalma xüsusiyyətinə malik olduğuna inanırlar. İnsanlar arasında belə bir inam vardır ki, daşlardan hər hansı birinin yerini dəyişdikdə səhər daş öz yerinə qayıtmış olur. Bu daşların yerini dəyişdirmək günah sayılır və belə hesab edilir ki, həmin adam zərər çəkəcək. Bəhs olunan daşlar ana-bala və ya bacı sayılırlar. Onlardan bəzisi nisbətən böyük, bəzisi isə ondan bir az kiçik olur. İnsanlarla bərabər bəzi quşların da daşı vardır. Beləki, durnaların göydə uçan zaman nizamı pozulduqda deyirlər: kimsə bunların daşını çevirib. Bu söz xarakteri dəyişmiş insana da aid edilir.

Yuxarıdakılara yekun olaraq demək olar ki, dağla, daşla bağlı inamlar ümumtürk xarakteri daşımaqla bütün türk xalqları arasında geniş yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov M. «Qızıl döyüşçü»nün taleyi. Bakı: Gənclik, 1984, s. 19.
2. Göstərilən əsər. s. 18.
3. Qədirzadə H. Q. Əshabi-Kəhf: Müqəddəslik, tarixilik və inancların genezisi. Bakı: Elm, 2002, s. 9.
4. Abdülkadir İnan. Məkalələr və inqələmlər. Cilt 2, Ankara: 1991, s. 714.
5. Vəliyev K. Elin yaddaşı, Dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, s.30.
6. Hüseynzadə R. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pədaqoji fikir. Bakı: Elm, 2005, s. 28.
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Gənclik, 1989, s. 265.
8. Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı: Elm, 1988, s. 49.

Туркан Кадирзаде

**КУЛЬТ ГОРЫ И ВЕРОВАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С КАМНЕМ
В ДРЕВНИХ ТЮРКАХ**

В статье было исследовано культ горы и верования связанные с камнем. Было выявлено, что культ камня и верования связанные с камнем имели общетюркские корни. У азербайджанцев, как и у других тюркских народах имеются верования на волшебного камня «кара даш»(яда даш). Имеются также существовании священных пещер таких как Асхаби-Кяф, Алимаммед и др.

ARIF ƏSƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ORTA VƏ SON TUNC DÖVRÜNÜN DƏFN ADƏTLƏRİ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində ilk arxeoloji qazıntılar XIX əsrin axırlarından başlamışdır. 1895-ci ildə Qızılburun yaşayış yerindən aşkar olunan qəbir abidələri və arxeoloji materiallar Naxçıvanın arxeoloji abidələrinə marağı daha da artırmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, e.ə. II minillikdə Naxçıvan ərazisində yaşayan tayfaların həyatında mühüm sosial-iqtisadi dəyişikliklər baş vermişdir. Son illərin arxeoloji tədqiqatları, bu irəliləyişlərin həm Cənubi Qafqaz, həm də Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi mədəni əlaqələr sayəsində mümkün olduğunu təsdiq edir.

Naxçıvan ərazisində Tunc dövrünə aid abidələr içərisində Şortəpə, Kükü, Kərki nekropollarında aparılan qazıntılar zamanı dəfn adətləri ilə bağlı maraqlı faktlar əldə edilmişdir. Bu dövrün qəbir abidələrinin tədqiqi zamanı qədim insanların ideoloji təsəvvürlərini əls etdirən tapıntılar xüsusilə əhəmiyyətlidir. Tunc dövrünə aid qəbir abidələrinin tədqiqi zamanı arxeoloqlarımız tək, cüt, kollektiv dəfnlərlə xarakterizə edilən torpaq və daş qutu tipli qəbirlər aşkar edib tədqiq etmişlər¹.

Orta Tunc dövrünə aid bəzi qəbirlərin üzərində torpaq və ya daş qarışıq torpaq kurqanlar düzəldilmişdir. Qəbirlərin bəzisinin ətrafı kromləxlə əhatə edilmiş, bəzilərinin ki, isə sal daşlarla dördkünc planda dövrəyə alınmışdır. Qəbirlərin üzərində kurqan düzəldilməsi, ya da kromləxlə əhatə edilməsi əlimizdə olan məlumatlara görə, Günəşə inamla bağlı olmuşdur².

Orta Tunc dövrünə aid qəbirlərdə insan skeletinə rast gəlinməmişdir. Belə qəbir abidələrinə Kükü, Şaxtaxtı, Çalxanqala nekropolunda da təsadüf edilmişdir. Kükü nekropolunda tədqiq olunan kurqanların birindən bütöv öküz skeleti aşkar olunmuşdur. Tədqiqatçılar bunu insanların tərəüffat həyatında mühüm yer tutan «öküz kultu» ilə bağlamışlar.

Bu kurqanın tədqiqi zamanı qəbir avadanlığının üzərini örtən torpaq təbəqəsinin üstündə nazik kül qatına rast gəlinmişdir. Göründüyü kimi dəfndən sonra qəbrin üzərində od yandırılmış, daha sonra isə kurqan düzəldilmişdir³.

Şaxtaxtı nekropolunda Ə.K.Ələkbərov tərəfindən tədqiq olunan qəbirlərin birindən bütöv at skeleti aşkar edilmişdir. Qəbirlərdə bütöv heyvan skeletlərinin ortaya çıxması, şübhəsiz ki, qədim insanların o biri dünyaya inamı ilə bağlı olmuşdur.

Tunc dövrünə aid boz rəngli gil qablar üzərində rast gəlinən Günəş, Ulduz və Aypara təsvirləri isə bu ərazidə məskunlaşan qədim tayfaların göy cisimlərinə sitayişini ilə bağlı olmuşdur. Tunc dövrünün boyalı qabları üzərindəki astral rəsmlərə habelə Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya və Kəlbəcərin qayaüstü təsvirlərində də rast gəlinmişdir. Aşkar olunan faktlar qədim tayfaların dini inancları və mifologiyasında astral təsvirlərin müəyyən rol oynadığını göstərir.

1936-cı ildə Şaxtaxtı nekropolunda tədqiqat apararı Ə.K.Ələkbərov daş qutu qəbirlərdən müxtəlif əşyalar əldə etmişdir. Qəbirlərdən birində at skeleti və qızılla işlənmiş tunc toqqa tapılmışdır. Qazıntı zamanı qəbirlərin birində bütöv at skeleti aşkar olunmuşdur. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Orta Tunc dövrünə aid qəbirlərin heç birindən insan sümükləri aşkar edilməmişdir. Müqayisəli araşdırmalar atla bağlı dəfn adətinin birbaşa türk xalqlarının dəfn adətləri ilə bağlı olduğunu təsdiq edir. Altay – Sayan ərazisindən başlamış, Şərqi Avropaya, Rus çöllərinə, Ural dağları, Ukrayna ərazisinə və Qafqaza qədər atın insanla bərabər dəfn edilməsi faktları arxeloloji ədəbiyyatdan məlumdur. Digər tərəfdən atla bağlı inam, atın mərhumla birgə dəfn edilməsi Volqa boyu, Mərkəzi Asiya və Sibir Türkləri arasında bu günə qədər qalmaqdadır⁴.

Atla dəfn etmə adəti e.ə.II minillikdə Azərbaycanın arxeoloji abidələrində geniş yayılmış dəfn adətlərindən biridir. Belə dəfn adətinə Gəncəçay hövzəsində, Naxçıvanda MR ərazisində, Muğan düzündə və Mingəçevirdə təsadüf olunmuşdur.

Belə qəbirlərin tədqiqi cəmiyyətdə ictimai təbəqələşmənin inkişaf etdiyini göstərir. Atla dəfn etməyə yalnız bir qrup qəbirdə rastlanmışdır. Aydın ki, cəmiyyətin bütün üzvləri atla dəfn edilməmişdir. Ehtimal ki, atla dəfn etmə müəyyən sosial qruplara məxsus olmuş, bəzən isə etnik əlamətləri əks etdirmişdir. Qəbirlərin birində insan sümükləri ilə yanaşı bəzədilmiş at

İctimai və humanitar elmlər seriyası

sümüklərinin tapılması, digərlərində isə ancaq kasıb avadanlığının olması əhali arasında ictimai təbəqələşmənin olduğunu sübuta yetirir.

Orta Tunc dövrü abidələrində rastlanan digər dəfn adəti qəbirlərdə insan sümüklərinin olmamasıdır. Qeyd edək ki, qədim Gültekin abidəsində də insan skeletinə rast gəlinməmişdir. Dəfn adətlərindən biri də insan skeleti olmayan atların dəfn edildiyi qəbirlərdir. Bu adət Şaxtaxtı ilə cyniyyət təşkil edir.

Araşdırmalar Tunc dövrünə aid dəfn etmə adətlərinin müxtəlif inanclarla bağlı olduğunu təsdiq edir. Etnoqraf, tarix elmləri doktoru H.Q.Qədirzadə qeyd edir ki, qədim türklər öz yaxınlarını yandıraraq külünü dəfn edir «gor evi düzəldirdilər». Bu tip qəbirlərdə mərhumun şəxsi əşyaları, müəyyən ləvazimatlar basdırılırdı. Dəfn mərhumun ölümündən 40 gün keçdikdən sonra aparılırdı. Bizim fikrimizə görə Naxçıvan ərazisindən tapılan skeletsiz qəbirlər yuxarıda göstərilən adətlərlə bağlı olmuşdur.

Mərhumun yandırılması adəti Orta Asiya, İran və Azərbaycanda çox qədimdən mövcud olmuşdur. Ancaq mərhumun vəhşi heyvanların və quşların parçalanması üçün qoyulması adəti İran mənşəli tayfalarla əlaqələndirilməsinə indüzgün olmadığı qeyd edilmişdir⁵.

Tunc dövrü dəfn adətlərinin bir qisminin mənşəyi Eneolit dəfnləri ilə bağlıdır. Naxçıvanda belə dəfn adətlərinin qalıqlarına O.Həbibullayevin I Kültəpə ərazisində apardığı tədqiqatlarında rast gəlirik. O 85 qəbr abidəsini tədqiq etmişdir. Tədqiqatçı bunların hamısının xalqımızın soy kökü ilə bağlılığı haqqında məlumat verməklə müqayisələr aparmışdır⁶.

İndi isə elmi cəhətdən diqqətimizi cəlb edən, soy-kökümüzdən xəbər verən bəzi dəfn adətlərinə nəzər salaq. I Kültəpədə 41 №-li qəbirlərdən insan skeletinin aşağı tərəfində it skeleti, 12 №-li qəbirdən isə skeletin yanında it kəlləsi aşkar edilmişdir. Bu adət itin qədim tayfaların təsərrüfat həyatında yüksək mövqə tutmasını göstərir. Digər tərəfdən itin insanla dəfnin Atəşpərəstlikdən öncə mövcud olduğunu O.H.Həbibullayevin öyrəndiyi qəbir abidələri sübut edir. İtlə dəfn etmə adəti Azərbaycanın Son Tunc dövrü abidələrində, o cümlədən Naxçıvanda Sarıdərə nekropolunda rastlanmışdır.

Naxçıvan ərazisində aşkar olunmuş qəbirlərin bəzilərində insan skeletinin qırmızı boya (oxra) ilə rənglənməsi adətinə rast gəlinmişdir. Bəzi müəlliflərin fikrincə qırmızı rəng Günəşi simvolizə etmişdir. Tədqiqatçılar bunu iki cür izah edirlər. Bəziləri qeyd edir ki, bu cür dəfnlər zamanı mərhum bir müddət müvəqqəti qəbirlərdə saxlanılmış, sonra sümükləri dəfn zamanı rənglənməmişdir. Bu adətə mərhumun vəhşi heyvanlara diddirilməsindən sonra da əməl edilə bilərdi. Digər maraqlı fikir isə Sibirin qədim əhalisinin və amerika hindularının inancları ilə cynilik təşkil edir. Xüsusən də alında, yanaqda, bədənin müəyyən hissələrində müxtəlif inanclarla bağlı simvolik

rəsmlərin qoyulması həmin ərazilərdə aşkar olunmuşdur⁷. Araşdırmalar mərhumun dəfn zamanı oxra ilə boyandığını göstərir. Orta və Son Tunc dövründə Günəşə sitayişin geniş yayılması şübhəsiz ki, qədim adət-ənənələrlə bağlı olmuşdur.

Son Tunc dövrünün qəbir abidələri dəfn adətlərinin öyrənilməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu dövrə aid Qarabulaq nekropolundakı qəbir abidələrinin dördü S.Aşurov tərəfindən öyrənilmişdir. Kromlexlə əhatə olunan kurqanların diametri 7-12 metr arasında dəyişir. Kurqanaltı qəbirlər daş qutu tipli olmaqla, yastı sal daşları üst-üstə qoymaqla qurulmuşdur. Bu cür qəbirləri düzəltmək üçün uzunsov, dördbucaqlı bir çuxur qazıb, qəbrin ölçülərindən asılı olaraq içəri tərəfinin divarlarına bir və bir neçə sal daş söykəmişlər⁸.

Araşdırmalar göstərir ki, daş qutu qəbirlər həmişə bütöv sal daşlardan inşa edilməmişdir. Daş qutu qəbirlər müxtəlif istiqamətli olmuşdur. Qəbirlərin bəzisi şimaldan cənuba, bəzisi isə qərbdən şərqə doğru istiqamətlənmişdir. Tədqiqat zamanı daş qutu qəbirlərdə tək, bəzi hallarda isə kollektiv dəfnlərə təsadüf edilmişdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində tədqiqat aparan A.A.İvanovskinin fikrinə görə daş qutu qəbirlər ehtiyat xarakteri daşmışdır. O, tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd edir ki, «daş qutu üçün lazım olan sal daşı tapmaq, onu düzəltmək, bəzən uzaq məsafələrdən gətirmək və ən nəhayət onu tikmək müəyyən vaxt tələb edirdi ki, bu da dəfn mərasimini lazım olan vaxtı gecikdirə bilərdi. Buna görə də hər bir qəbiristanlıqda ehtiyat qəbirlər olmuşdur⁹.

Bəzi mülahizələrə görə qəbirləri özlərinin gər evini sağ ikən tikmək qayğısına qalan şəxslər düzəltilmişlər. Əgər bu ehtimal düzdürsə, onda bəzi qəbirlərin boş tapılmasını əhalinin başqa yerdə ölməsi ilə izah etmək olardı. Lakin son illərin araşdırmaları göstərir ki, boş qəbirlər bir qismi yandırma adəti və cəmiyyətdə mövcud olan sosial bərabərsizliklə bağlı olmuşdur.

Azərbaycandan kənarında olan mədəniyyət mərkəzlərində də boş qəbirlər tapılmışdır. Bunların bəzilərində skelet aşkar olunmasa da, həmin mərhuma aid avadanlıq aşkar edilmişdir. Məsələn olaraq Gürcüstanın Dmanisi, Şimali Qafqazın Netrov qəbiristanlığında təsadüf edilən bəzi qəbirləri göstərə bilərik.

Avadanlıqlarına görə, kişi və qadın qəbirləri fərqlənir. Birincilərdə bəzək şeyləri üstünlük təşkil etdiyi halda, ikincidə əsas yeri silahlar tutur.

Aparılan tədqiqatlar zamanı aşkar olunan qəbir abidələri qədim insanların həyat tərzini və dini dünyagörüşünü müəyyən etməyə imkan verir. Araşdırmalar Naxçıvandakı qədim dəfn adətlərinin Qərbi və Cənubi Azərbaycan ərazisində olan dəfn adətləri ilə eyniyyət təşkil etdiyini, insanlar arasında inanc birliyinin olduğunu göstərir. Naxçıvan abidələrinin tədqiqi za-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

manı xalqımızın qədim inam və adətləri ilə bağlı ortaya çıxarılan yeni elementlər Azərbaycanın qədim arxeologiyasının və tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov A. Naxçıvan tunc dövründə. Bakı, 2000, s. 128-130.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası. İstanbul, 1997, s. 33-34.
3. Yenə orada, s. 35.
4. Qədirzadə Q. Azərbaycan türklərində eski din adətləri və qədim türk xalqları ilə etnik paralellərə dair. Türk kulturu. 2001, №454, s. 83
5. Yenə orada, s. 84.
6. Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
7. Qədirzadə Q. Azərbaycan türklərində eski din adətləri və qədim türk xalqları ilə etnik paralellərə dair. Türk kulturu, s. 85-86.
8. Aşurov S. Qarabulaq qəbiristanlığı. Azərbaycan Dövlət quruluşunun bərpə olunması gününə həsr olunmuş elmi konfransın əsərləri. Bakı, 1991.
9. Xəlilov C. Qərbi Azərbaycan tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı, 1959, s. 63.

Ариф Асадов

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБЫЧАИ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ И ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

В статье исследованы погребальные обычаи бронзового века и эти обычаи сопоставлены памятниками тюркоязычных народов. Во время исследования установлены общетюркские погребальные элементы. Автор исследуя эти сходные черты сопоставлял их местными погребальными обычаями.

ZAKİR RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİNDƏ GÜNƏŞLƏ BAĞLI TƏSVİRLƏR

İnsanlar hələ qədim zamanlardan kainatın və bəşəriyyətin bir qüvvə tərəfindən yarandığını dərk etməyə çalışmışdır. İbtidai dinlərdən tutmuş monotheist dinlərə qədər keçilən yolda insan ali bir varlığın danılmaz olduğuna

hər zaman inanmış, onun bu kainatın sonsuzluğunda olduğunu düşünmüş və əllərini göyə qaldıraraq imdad diləmişdir.

Aşkar olunmuş qayaüstü rəsmlər, arxeoloji materiallar üzərindəki astal təsvirlər səma cisimlərinə sitayişin insanların həyatında böyük rol oynadığını göstərmişdir. Fetişizm, animizm kimi dini inancların bu günə gəlib çatan kosmoqoniya ilə bağlılığı artıq sübut olunmuşdur.

Dünya xalqlarının əksəriyyətinin mifologiyasında Günəslə bağlı ətraflı məlumat vardır. Aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı da müəyyən olunmuşdur ki, qədim xalqların ilkin sitayiş obyektləri Günəş olmuşdur. Məhz Günəşə sitayişdən sonra digər səma cisimlərinə də sitayiş yaranmışdır. İnsanların təsərrüfat və məişət həyatlarını qurulmasında, zaman hesablanmasında Günəşin rolu böyük olmuşdur.

Günəşə inam və sevgi o, qədər böyük olmuşdur ki, sinifli cəmiyyətin yarandığı gündən bu günümüzdə qədər gəlib çatmış əksər dövlətlərin atributları olan gerb və bayraqlarında Günəş təsvirinə rast gəlmək olur.

Günəş üzərində olan ləkələrə qədim xalqların əksəriyyəti Günəşin üzündəki cizgilər kimi baxmış, onların artmasını tanrının qəzəblənməsi kimi təsəvvür etmişlər¹.

Azərbaycan mifologiyasında Günəslə Ayın bacı- qardaş olması haqqında əfsanədə qeyd olunur ki, bunlar çox dəcəl imişlər. Anaları xəmir edərkən Ay xəmiri götürüb Günəşin üzünə atmışdır. O zamandan Günəşin üzü ləkəlidir. Bunun əksinə olan variantlarda mövcuddur².

Azərbaycan ərazisində Günəşə sitayiş antik dövr səyyahlarının əsərlərində də rast gəlinir. Strabon yazır ki, Qafqaz albanları Günəşə sitayiş edirdilər³.

Günəş ləkələri ilə bağlı əfsanə Sibir xalqlarında da vardır. Nənlər Günəş üzərindəki ləkələri oraya öz qavalları ilə köçmüş şamanın əksi kimi qəbul etmişlər. Oroçlar düşünürdülər ki, bu, qarlı havalarda ov tapa bilməyən ovçulara kömək etmək üçün səmaya uçmuş şamanların təsviridir⁴. Qədim misirlilərdə, yunan və Roma, Çin və Amerika hindularının mifologiyasında da Günəslə bağlı əfsanələr vardır⁵.

Digər diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, monoteist dinlərə keçdikdən sonra belə Günəş yenə də öz müqəddəsliyini saxlamışdır. Xristianlığın özündə belə, ikonalarda təsvir olunan müqəddəs şəxslərin başı üzərində Günəş tacını simvolizə edən halə çəkilir. Zərdüştliyə görə də, müqəddəs, bilikli adamların və qüdrətli hökmdarların da başı üzərində belə halə olmuşdur ki, bunu da kimsə görə bilməzdi. Bu onların qoruyucusu və hamisidir⁶.

Günəşi simvolizə edən işarələrdən biri ortasında nöqtə olan dairə təsviridir ki, buna da dünyanın əksər mədəniyyət mərkəzlərində rast gəlmək

İctimai və humanitar elmlər seriyası

olar. Günəş belə işarə ilə verilməsi Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətindən, Xanlar kurqanlarından⁷ tapılmış keramika məmulatları üzərində rast gəlinmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində bu cür təsvirlərə Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşdığı dövrlərdə, orta tunc dövrünə aid Nəhəcir, Şahtaxtı, Yaycı kurqanlarından tapılmış keramika məmulatları və Gəmiqaya üzərindəki rəsmlərdə tez- tez rast gəlinir⁸.

Astronomik işarələr cədvəlində planet və ulduz işarələri hələ babilərdən və Misir ehramlarından məlumdur. Misirdə ortasında nöqtə olan dairə Günəş allahı Ranın simvolu kimi verilir. Qədim çinlilər də Günəşi həmin işarə ilə göstərmişlər. Günəşin eyni işarə ilə verilməsi heç də həmin ərazilər arasında mədəni əlaqədən irəli gəlmir. Sadəcə qədim xalqlar həyatlarında mühüm rol oynayan bu səma cismini daima müşahidə obyektini kimi izləmişlər. Belə Günəş təsvirlərini az buludlu, tozlu və bürkülü havalarda əyani şəkildə görmək olar. Qədim tayfalar bunu «yalançı Günəş» adlandırırdılar. Elmi ədəbiyyatda bunlara qalo (yunanca disk) deyilir. Müasir elmdə sinoptiklər bunlardan hava haqqında məlumat vermək üçün istifadə edirlər. Qədim slavyanlar bu cür təsvirləri görərkən deyirdilər ki, bu gün «Günəş əlcəklidir»⁹. Kulikovo, Çaldıran və sairə bu kimi güclü döyüşlərdə qalxan tozdan belə qaloların görünməsi tarixi ədəbiyyatda rast gəlinir. «İqor polku haqqında dastan»da yazılır: «Ruslar torpaqlarını azad etmək üçün irəli atıldılar. Ətrafı toz və duman bürümüşdür. Birdən hər kəs donub qaldı. Göydə 4 Günəş var idi. Möcüzəni görənlər dedilər ki, bu bir bədgəxtlik gətirəcəkdir»⁹.

Əslində bu çox sadə bir təbiət hadisəsidir. Günəşin üzərini müəyyən bir nazik təbəqə tutur. Yerdən 6-8 kilometr yuxarıda çox kiçik kristal buz dənələri vardır. Günəş şüaları onlar üzərinə düşərkən onlar bu şüaları ayna kimi geri qaytarır. Müəyyən prizmadan gözümlə düşən şüalar belə qaloları yaradır¹⁰.

Arxeoloq, tarix elmlər doktoru V. Baxşəliyev Şahtaxtı qazıntıları zamanı əldə etdiyi vaza üzərindəki konsentrik dairələrdən ibarət təsvirlər Günəşi simvolizə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Günəş üzərində bəzən 9-10 qaloyada rast gəlinir ki, bunlara da mürəkkəb qalolar deyilir. Bu konsentrik dairələr yan-yana eyni müstəvi üzərində də görünə bilər. Şahtaxtıda rast gəlinən Günəş təsviri qalolara oxşayır. Ortasında nöqtə olan dairə təsvirinə Şahbuz rayonunun Kolanı nekropolunda da tapılmışdır. V. Baxşəliyevin fikrinə görə bu təsvirlər Günəşə olan inanclarla bağlıdır.

Günəşlə bağlı təsvirlərdən biridə daha çox rast gəlinən dairədən kənara çəkilməmiş, şüanı bildirən xətlərlə bağlı olan təsvirlərdir. Bu cür təsvirlərlə yaşadığımız ərazidə əksər yerlərdə rast gəlinmişdir. Qədim Misirdə Tutankamonun fironluğu dövründən qalma Günəş təsviri daha çox maraqlıdır. Dairədən aşağıya doğru uzanan şüaların sonunda insan əlləri təsvir

olunub. Əllər elə çəkilməmişdir ki, o, nəyi isə sığallayır. Bu da Günəşə etiqadın böyük olduğunu, onun insanlara nəvaziş göstərdiyinin əyani sübutudur¹¹.

Günəşlə bağlı təsvirlərdən biri də arabaya bənzər təsvirlərdir. Muxtar respublika ərazisində belə təsvirlərə Gəmiqaya üzərindəki rəsmlərdə rast gəlinmişdir. Dünyanın əksər xalqlarında Günəşin 12 zodiak bürcdən keçməsi haqqında rəvayət vardır. Əksər mədəniyyət mərkəzlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı məyyən olunmuşdur ki, Zodiak təsvirlərin dini inanclarla əlaqəsi olmamışdır. Belə ki, müəyyən olunmuşdur ki, Günəş hər 128 ildən bir, bir bürcdən digərinə keçən zaman bir gün tələsir. Bu hadisə prosesiya adlanır. Prosesiya latın sözü olub «irəliyə hərəkət» deməkdir. Bu tələsmə hər 2-2,5 min ildən bir aya çatır. Arxeoloqlar bundan mədəniyyətlərin tarixini öyrənmək üçün də istifadə edirlər. Hind-Avropa nəzəriyyəsinin tərəfdarları Yaxın Şərqi, Mesopotomiya, Cənubi Qafqaz və Ön Asiyaya öküz kultunun Harap mədəniyyətindən keçdiyi ideyasını ortaya atmışlar. Belə ki, Mesopotomiyada, ön Asiyada, İran körfəzində, Bəhreyn adasında, Dilmun qazıntıları zamanı aşkar olunmuş öküz təsvirlərindəki oxşarlıqla izah etməyə çalışmışlar. Ancaq prosesiya nəzəriyyəsi bu əsassız ideyaları rədd etdi. Qədim mədəniyyətlərdəki heyvan təsvirləri sübut etdi ki, insanlar Günəşin 12 Zodiak bürcdən keçdiyini bilməmişlər. Məlum oldu ki, Buğa təsvirləri boş yerə çəkilməmişdir. Prosesiya hadisəsi nəzərə alınarsa bizim dövrümüzdən 5000 il əvvəl məlum olan Əl-Übeyd mədəniyyətindəki buğa təsvirlərinin zaman hesablanması ilə əlaqəli olduğu ortaya çıxır. Naxçıvan ərazisində də bu cür təsvirlərin olması ərazimizdə yaşayan qədim tayfaların Günəşə və zaman hesablanmasına önəm verdiklərini göstərir. Bu günümüzdə Günəşin yaz gün bərabərliyi Balıqlar bürcünə düşür. Prosesiya hadisəsini nəzərə alsaq 5000 il bundan əvvəl Günəşin bu vəziyyətinin Buğa bürcündə olduğunu görürük.

Muxtar respublika ərazisində Nəhəcir, Şahtaxtı, Gəmiqayadakı Qaranquş yaylasında və digər çox saylı yaşayış məskənlərində kromlex tipli tikililərə rast gəlinmişdir. Kromlexlərdən aşkar olunmuş qəbirlərə və keramika məmulatlarına əsasən bunların dəfn və dini ayinlər üçün tikildiyi fikri ortaya çıxsada, bunların nə məqsədlə tikildiyi haqda mübahisələr səngiməmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bunları astral inamla bağlamış və Günəş məbədi kimi inşa edilməsi ehtimalına gəlmişlər¹² Onlar kromlexlərdə bir neçə konsentratik daş hasarların Günəşin təsviri olması fikrində olmuşlar ki, belə konsentratik dairələrin keramika məmulatları üzərində olmasını biz qeyd etmişdik. Gəmiqaya yaxınlığındakı kromlexlərin ətrafında qayaüstü təsvirlərdə Günəşi simvolizə edən işarələrin çoxluğu bu fikirlərlə də razılaşmağa əsas verir.

Qədim dövrlərdən insanların Günəşə maraq göstərməsi müasir elmi nəzəriyyələr tərəfindən də təsdiqlənmişdir. Günəşin öyrənilməsindən, səmadakı vəziyyətindən həm də təqvim kimi istifadə olunmuşdur. Son zamanlar arxeolo-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

ji ədəbiyyatda Günəşə qoyulan abidələr, böyük sütunlar və meqalit tikililərə maraq göstərən tədqiqatçılar bu abidələrdəki petroqrafik işarə və ornamentlərin zaman hesablanması ilə bağlı olması qənaətinə gəlmişlər. Bu üzdən dünyanın fərqli mədəniyyətlərindəki abidələrə nəzər salmaq istəyirik.

Günəşlə bağlı abidələrdən biri də meqalit tikililərdir. İngiltərədə Londonun 100 kilometrliyindəki Solsberi düzənliyindəki Soundhenc abidəsi meqalit tikinti olub iri daşlardan inşa edilmişdir. Eramızdan əvvəl II minilliyin I yarısına təsadüf edilən abidə bir sıra ayinlərdən başqa Günəşin yaz bərabərliyini dəqiq göstərir. Kelt druidləri Günəş və Ayda baş verən hadisələri, yerin fırlanma dövrlərini öyrənmişlər. Sonralar astronomlar və fiziklər də bu qənaətə gəlmişlər ki, qədim xalqlar buradan bir rəsədxana kimi istifadə etmişlər¹³.

Bu cür böyük astronomik meydançalara çox yerdə rast gəlinmişdir. Tədqiqatçılar bu yerlərdə enerji toplandığı qənaətinə gələrək, dünyanın ən aktiv yerləri olduğunu düşünürlər. Fikrimizə görə Gəmiqaya da belə ərazilərdən olmuşdur.

Müasir Krım ərazisində, Simferopol yaxınlığında, er. əvvəl II minilliyin I yarısına aid olan meqalit tikili də Soundhens abidəsinə oxşayır. Burada da 3 böyük daş cənub giriş qapısını təşkil edir. Digər daşlar şimala doğru uzanaraq dairə yaradır. Bu meqalit tikili də Günəşin hərəkət trayektoriyasını, yerin fırlanma periodunu öyrənmək üçün inşa edilmişdir.

Bəzi ölkələrdə isə bu cür astronomik meydançalarda 10-15 metrlik dirəklər basdırılmış, yuxarisına iri təkər formalı dairələr keçirilmiş, oradan isə ala-bəzək lentlər asılırdı ki, bunlarda bolluq və bərəkət rəmzini ifadə edildi. Bu cür rəngli lentlərə Sibirdə şamanların istifadə etdiyi əşyalar üzərində də rast gəlinmişdir. Bizdə isə müqəddəs yerlərdə «niyyət» məqsədi ilə bu cür lent və əski parçaları asılması müasir günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır.

Meksikada Velakrus qazıntıları zamanı yerli hindulara məxsus 30 metrlik belə dirəklərə rast gəlmişlər ki, bunlar üzərində də Günəş şüalarını simvolizə edən lentlər asılmışdır¹⁴.

Cənubi Amerikada Amazon çayının çox saylı qollarından biri olan Qolera çayı hövzəsində Günəşi simvolizə edən, radiusu boyunca şüalar çəkilmiş petroqrafik işarələr olan daşlar tapılmışdır.

Eramızdan əvvəl II minilliyin I yarısına aid edilən Sarıtəpə yaşayış məskənindən tapılan gil möhürlər üzərindəki Günəşi simvolizə edən, ortasında nöqtə olan dairə təsvirindən kənarlara doğru çəkilmiş şüalar spiral şəkillidir¹⁵. Bu ornamentlərə bənzər naxışlara Gədəbəy və Ağstafa ərazisindəki qazıntılar zamanı da rast gəlinmişdir. Bu qazıntılarda tapılan məmulatlar üzərində təsvirlər həm spiral şəkilli, həm də labirint formalıdır. Bu təsvirlər sonralar şərq

memarlığında məscid, minarə, karvarsara və türbə tikintisində istifadə olunan ornamentlərin arxaik elementləri hesab etsək heç də yanlışdır¹⁶.

Braziliyada Vasusu qəbiləsinin qədim yaşayış yerlərində Mato-Qrosso ştatında Abriço-do-Sol (Günəşin yataq otağı) mağarası vardır. Qədim tayfalar burada Günəşin səhərə qədər dincəldiyinə inanmışlar¹⁷.

Muxtar respublikada qədim yaşayış yerlərində tapılmış keramika məmulatları üzərindəki Günəş təsvirinin uclarındakı kiçik dairəciklər də çox güman ki, astral simvolika ilə bağlıdır¹⁸.

Günəş də daxil olmaqla astral təsvirləri arxeoloqlar müxtəlif cür izah edirlər. Bunlardan hansının haqlı olduğunu söyləmək çətindir. Ancaq belə bir mülahizə yürütmək olar ki, istənilən keramika və qayaüstü təsvirlər dini inanclarla bağlı olsa da, meqalit tikililər müəyyən bir fəza cisminin hərəkəti, baş vermiş hadisələri öyrənmək üçün inşa edilmiş ilkin rəsədxanalardır.

Hər bir dilin semantik prinsipləri olduğu kimi, ornamentlərində estetik prinsipləri vardır. Ornamentlər yazının ilkin rüşeyimləridir. Bu üzdən belə düşünürük ki, istənilən hər hansı bir ornament olursa olsun o, təkcə dekorativ xarakter daşmamış, eyni zamanda qədim tayfaların fəlsəfi düşüncə tərzini əks etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Древняя культура Египта. Москва- 1976, с. 54.
2. Azərbaycanın mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, s. 35.
3. Страбон. География. Москва, 1964, с. 477.
4. Басилов В. Избранные духов. Москва- 1988, с. 110- 115
5. Краткая литературная энциклопедия. Том-3. Москва, 1967, с. 875- 882.
6. Струве В. В. Родина Зороастризма. «Советское востоковедение. Москва, 1948, Том- 5, с. 5- 34.
7. Мəmmədov С. Qərbi Azərbaycanı tunc və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələr. Bakı, 1950, s. 126.
8. Вахəəлийев V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2004, s. 185- 223.
9. Мезенцов В. Энциклопедия чудес. Москва, 1967, с. 245- 248.
10. Yənə orada, с. 250.
11. Атеистическое исследование. Москва, 1986, № 8, с. 34.
12. Меншиков. И.И. Кромлехи. Ленинград, 1930.
13. Археологическое исследование, с. 42.
14. Yənə orada, с. 35.
15. Nərimanov. İ. N. Qərbi Azərbaycanın gil möhürləri. AAM, VII cild, Bakı, 1963, s. 121.
16. Мəmmədov X., Əmiraslanov İ., Nəcəfov N. Mürsəлийев A. Naxışların yaddaşı. Bakı, 1981.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

17. Археологическое исследование, с. 26.
18. Seyidov A., Вахşəliyev V. Nəhəсirdə архeoloji araşdırmalar. Bakı, 2002.

Закир Рзаев

ИЗОБРАЖЕНИЯ СОЛНЦА В ПАМЯТНИКАХ НАХЧЫВАНА

Археологические исследования показывают, что солнце как источник производительной силы почиталось древними людьми. В результате чего на керамических изделиях и наскальных изображениях появились знаки солнца. Сравнительное исследование изображений солнца разных народов показывают, что они в каждом конкретном случае появились самостоятельно и отражали годовые циклы вращения земли вокруг солнца и самому его.

A Z Ə R B A Y C A N D İ L İ

FİRUDİN RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANDA «QAZAX» TAYFA ADI İLƏ BAĞLI TOPONİMLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Qədim torpaqlarımızdan olan Naxçıvan ərazisində e.ə III minilliklərdən üzü bu tərəfə geniş yayılmış tayfalardan biri kas türk tayfa birliyindən ayrılan «kazak/qazax» tayfaları olmuşdur.

Bu tayfa adının etimologiyasına diqqət yetirən xeyli sayda müəllif müxtəlif fikirlər söyləmiş, ayrı-ayrı istiqamətdən «qazax» sözünün etimologiyasını verməyə çalışmışlar. V.V.Radlov etnonimin mənasını mübahisəli hesab etmiş və aydın fikir söyləməmiş, P.Butkov isə Kuban türklərində abazinlərə məxsus «Altı qazok» soyundan bəhs edərək, tatarların bu soyu «Altı qazok» adlandırdığını, və bu sözü «gözətçi» mənasında təhlil edərək mənşəyini kənar xalqların dilində axtarmışdır (1, s. 188-189, 193) Yenidən bu sözün etimologiyasına qayıdan V.V, Radlov «sərgərdan», «qaçaq», «quldur» sözlərini «kazak» komponentinin yozumu kimi qəbul edir (2, s. 364). Q. F. Błaqovanın isə «qazax» tərkibi haqqında fikri digərlərindən fərqlidir. O, sözün «yüngül silahlanmış əsgər» mənasına üstünlük verərək, tərkibi hərbiçilərə aid etməklə yeni konsepsiya irəli sürür.(3, s. 143-156). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «qazax» sözünün etimologiyası 20-dən artıq araşdırıcının müxtəlif yöndən izahları ilə nəticələnmiş, onun etnonim, oronim və hidronim formalarına diqqət yetirilmiş, bu söz insanlara aid edilərək qurum, toplum, kütlə kimi qəbul edilib, gah da sözü dağ silsilələrinə aid edərək anlaşılmadığını söyləmişlər. VII əsrdə yaranmış uyğur türk abidəsindəki «...Gəz dağ silsiləsindən keçərək Uşar şəhərinə çatdı» ifadəsində «Gəz» dağın adı nəzərdə tutulmaqla yazılmışdır (4, s. 54).

Tarixi qaynaqlarda qazaxların digər türk tayfaları ilə qohumluq məsələlərinə toxunan Z.B.Zasedatelevanın yazısı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Rus salnaməçilərinin məlumatlarına istinad edən müəllif qazaq-qırçaq türk birliyindən bəhs edərək onların dövlətlərinin və adətlərinin çox yaxın olduğundan söhbət açır (5, s. 39).

«Qazax» ifadəsinə gəldikdə isə biz sözün tərkibində kas türk etnos adı ilə rastlaşırıq. Q.F.Millərə istinad edən M.Seyidov göstərir ki, Sibirdə qırğız-qazaklara yerli əhali «kırqız-kasak» deyirlər (6, s. 104).

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Qazax tayfalarından bəhs edən türk tədqiqatçılarının da əsərlərində maraqlı məqamlarla rastlaşırıq. Əli Riza Yacman (Yalkın) oğuzlardan bəhs edərkən əfşarlarla birgə yaşayan «qazlı» tayfasının adını çəkir və bildirir ki, Kiçik Asiyada Dəmir Qazuq dağı vardır (7, s. 93). Müəllif adı göstərsə də onun mənşəyi və mənası məsələlərinə toxunmur. Eyni motivə biz məhşur türk tədqiqatçısı Kırzioğlu Fahrettində də rast gəlirik. «1855 Kars zəfəri» kitabında əski yer adlarını sadalayan müəllif Kazılıq dağı adını çəkir və onu Ara-Kaz ərazisinə (Elegez) aid edir və bu adı oğuz türkləri ilə bağlayaraq, adın e.ə. 150-ci illərə, aidliyini qeyd edir (8, s. 11). Lakin bu adın yozumu, etimologiyası haqqında bir söz söyləmir.

K.V.Treverdə biz başqa bir deyimlə qarşılaşırıq. K.Ptolemeydə coğrafi adlara diqqət yetirən müəllif Kass-Sulaq hidronimini misal göstərir və bu sözün sonradan müəlliflərin əsərlərində Qaz-Sulaq kimi yozumlandığını bildirir (9, s. 30). Qazaxlarla bağlı digər bir etimoloji fikrə M.H. Vəliyevin (Baharlı) «Azərbaycan» kitabında da rast gəlirik. Müəllif «qazax» sözünü «qaçaq» kimi izah edərək onların Vizantiya, rus və digər tarixçilər tərəfindən qazax, kasaq, kozaki adlandıqlarını, xəzər tayfalarının ərazilərini lap qədimdən tutduqlarını, Qafqazın cənub yamaclarında Qazax rayonu ərazisində isə Gürcüstan çarı II İraklinin zamanında (1072-1089) məskunlaşdıqlarını qeyd edir (10, s. 33) Təbii ki, biz böyük tədqiqatçı alimin fikirlərinə hörmətlə yanaşırıq, lakin tarixdən bizə məlumbur ki, «qazax» şəklində olan bu adlar «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Qazlıq antroponim, Qazlıq dağ, Qazlıq seçmə at adı (11, s. 39, 94, 121) və Qafqaz, Qazbek dağ adlarında M.H.Vəliyevin göstərdiyi tarixdən xeyli əvvəl mövcud idi. Deməli bu cür yaşama, yəni İraklin dövrü versiyası yanlışdır və səthi konsepsiyadır. Elə həmin dövrdə «qaz» qala adı kimi mövcud idi (12, s. 151)

«Qazax» sözünə öz yazılarında 30 səhifəyə qədər yer ayıran mərhum tədqiqatçı M.Seyidov xeyli mənbələrə toxunmuş, sözün izahı ilə bağlı bütün fikirləri təhlil etmiş və nəticədə onu «uca» anlamında qəbul edərək «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı Təpəgözün və Qazanın «qas-qas güldü...» ifadəsini əsas amil kimi qəbul etmişdir (6, s. 89-118). Böyük dilçi alim Dəmirçizadə də «qaz» tərkibini təhlil etmiş, onun kaslarla bağlılığını Qafqaz toponimi ilə əlaqələndirərək «kas dağı» mənasından bəhs etmiş, lakin etimologiyasına toxunmamışdır (13, s. 35-36). Yuxarıda sadalanan və sadalanmayan bütün qaynaq məlumatlarının nəticəsi araşdırıcıların «qazax» tərkibi haqqında yekdil rəydə olmadıqlarını, lakin tərkibin bir tayfa adı ilə bağlı olması qənaətini üzə çıxarır.

«Qaçaq», «quldur», «başı qırxıq», «uca», «silahlı əsgər» və s. bu kimi yozumlarla təhlil olunmuş «qazak» tayfa adı doğrudanmı sonu görünməyən bir ərazidə – Şimali və Cənubi Azərbaycandan başlayaraq Qafqaz, Volqaboyu

tatarları, Orta və Kiçik Asiya, Uyğur və Altaylara qədər yayılmış qüdrətli bir türk tayfasına şamil edilmişdir? Yoxsa böyük bir mədəniyyət yaradaraq onu Romaya qədər bütün Avropaya aşılaraq bu xalqın hamısı «qaçaq-quldur» dəstələrindən ibarət idi? Təəssüf ki, bu uydurmalar bir sıra tədqiqat əsərlərinə də yol tapa bilmişdir. Lakin bütün bunlar bir xalqın tarixinə və mədəniyyətinə kölgə salmaq iddialı şovinist ideya və təbliğatlardan uzağa getməyən siyasi oyunbazlıqdan özgə bir şey deyildi. Bizə məlumdur ki, şumerlərdən üzünə bu yana qədim türklər Tanrıya, ucalığa yaxın olmuş xüsusi adları da məhz müqəddəslərin adı ilə adlandırmışlar. Midiya və Manna, Atropatena və Alban dövlətlərindəki çar adları-antroponimlər olan Saralqab, Satuni, Harbe, Kudur-Enlil və s. kimi Tanrı adlarından götürülmüş xüsusi adlar (14, s. 55-60) və bu gün işlədiyimiz Tanrıverdi, Allahqulu, Allahyar, Xudakərim, Xudayar, Tanrıqulu və b. yüzlərlə ad türk mifik inancının, etiqadının məntiqi nümunə və nəticəsi deyilmi? «Qazax» etnonimi də məhz bu inam və təfəkkürdən meydana gələn kaz/kas etnonimi və ağ/ağa «ucalmaq» mənalı qədim türk felindən yaranaraq «uca kaslar», «ucalmış kaslar» mənasındadır. Türk diillərinə məxsus z~s~ş, q~k~x fonetik hadisələrini nəzərə alsaq (15, s. 96, 98, 100) kas tayfalarının davamçıları olan və dilimizin fonetik hadisəsinə uyğun «qazak» şəklinə düşmüş bu tayfa adı qədim bir xalqın əski inanc və təfəkkürünün məhsuludur. VII əsr yazılı dastanımız «Kitabi-Dədə Qorqud» da «ağdı», «ağmaq» - «yüksəlib qalxmaq» mənasında olan bu fel (11, s. 38, 39) orta yüzilliklərə qədər gəlmiş, Nəsimi yaradıcılığında «kürreyi rəhmanə ağdın» şəklində işlənmişdir. (16, s. 227). Bu gün də dilimizdə işlənən «üzünə ağ oldun», «ağ elədin» kimi ifadələr göstərilən mənaların davamı deyilmi (F.R)? Təbii ki, bu belədir və qazaklar «uca kaslar» olmaqla bu ad altında bu gün də yaşamaqdadırlar.

Bəs onda qazaxların tarix səhnəsinə çıxdığı dövr nə zamandan başlayır? Bu suala cavab vermək üçün bir neçə mənbəni də nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Ən əvvəl onu qeyd etmək ki, mənbələr qazaklarla, xəzərlərin ittifaqda yaşadıklarını, qohum tayfa olduqlarını təsdiq edir. Onların Xəzər və Qara dəniz arasında yaşadıkları zamanı e.ə I minilliklərin ortalarına, Azərbaycan ərazisinə gəlişi isə müxtəlif dövrlərə aid edilir. M.Xorenlidə bu tarix e.ə. 193-cü ilə, daha sonra M.Vəliyevin yazılarında eramızın 204, 213, 350 və nəhayət müxtəlif tarixlər göstərilməklə 799-cu illəri göstərilir (10, s. 32-33) Qazaqlar isə bu tayfanın ərazisini tutan, ən qədim dövrlərdə onlarla bir yaşayan tayfa hesab olunur (10, s. 33-35). M. Xorenli xəzərlər haqqında bir məlumatında isə onların Ermənistan-Azərbaycanın qərbinə gəlişini eramızın II yüzilliyinə aid edir və bu dəfə o, xəzər-basil ittifaqından söhbət açır (17, s. 27-29). Bu barədə daha bir məlumat verən Z. Bunyadov xəzər türklərinin Azərbaycanın şimalına gəlişini eramızın 627-ci ilinə aid edərək onların ilk dəfə Cebü Xaqanın başçılığı

İctimai və humanitar elmlər seriyası

altında bunu etdiklərini söyləyir (18, s. 49) Xəzərlərin Azərbaycana ilk gəlişinə diqqət yetirən Rəfik Özdək qazax, kasak türk tayfalarının xəzərlərlə heç bir əlaqəsi olmadığını, subarların, xəzərlərin əcdadi olmasını ön plana çəkərək bunu 626-cı ilə aid edir və «xəzər» sözünün türk dilində «gəzən», «dolaşan» mənası verdiyini bildirərək zahiri oxşarlığı (xəzər-gəzər) əsas götürür (19, s. 184). Təbii ki, bu yanlış fikirdir və bu versiya heç bir elmi, tarixi mənbəyə əsaslanmır.

Sualların cavabını yenə tarixi qaynaqlardan və əvəzsiz mənbə olan yer adlarından almaq mümkündür. Nə yaxşı ki, hiylələr, siyasətlər, yer adlarımızı tamamilə məhv edə bilməmişdir.

Görkəmli tarixçi, şair, filosof, alim A.Bakıxanov «Gülistan-i İrəm» əsərində Makedoniyalı İsgəndərə at ilxısını ələ keçirməkdə kömək etmək istəyən bakılı Saadanın Xazarankux dağında Feyruz qocanı nişan verməsindən bəhs olunur (20, s. 34). Burada daha iki məlumata diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Makedoniyalı İsgəndərin qarşısını almaq üçün rus knyazı Kontal yeddi xalqdan-rus, aisu, partas, peçeneq, alan, ilaq və xəzərlərdən 900 min ordunu topladığından bəhs olunur və bu hadisələri Kivint Kurçıy «Aleksandr tarixi» kitabında da müəyyən qədər fərqlə təkrarlayır (20, s. 27-37) Tarixdən bizə məlumdur ki, Makedoniyalı İsgəndər e.ə. 336-323-cü illərdə hakimiyyətdə olmuş, şimalda Xəzər dənizi sahillərində öz kəşfiyyat ordusunu saxlayaraq e.ə. 330-cu ildə Midiyanın mərkəzi Ekbatanı işğal etmişdir (21, s. 381-383). Orta Asiyaya hücumu isə e.ə. 329-cu ildə baş vermişdir. Göründüyü kimi e.ə. 329-cu ildə (IV əsr) Azərbaycanın şimalında Xəzərankux dağı (kas, ər, an-«mənsubluq şəkilçisi», kux/kuk/gök- «göy», ku «qismət»- «kas ərlərinin qisməti və ya göyü») mövcud idi. Xəzərlərin adı ilə adlanan bu dağ hər halda təsadüfi deyil, xəzər türk tayfa adından yaranmışdır. Deməli xəzərlər Azərbaycan ərazisində hələ eradan əvvəl IV əsrlərdə yaşayırdı və şübhəsiz alban türk tayfa ittifaqında aparıcı qüvvələrdən biri idi. Göründüyü kimi Qazaxlar Xəzərlərin yurdunda çox qədimdən mövcud idilər və belə təqdirdə Qazaxlar ərazilərimizdə e.ə. VII yüzilliklərdə mövcud olmalıdırlar(F.R).

Naxçıvan MR ərazisində 1727-ci illərə dair məlumatlarda Qazançı Güznüt (Əlincə nah.) Qazançılar, Qazançılı, (Şərur nah.) burada Arbatan yaxınlığında Qazanxan köhnə yaşayış yeri (22, s. 268), hazırda Qazangöl (Culfa, Ordubad rayonları ərazisində göl, dağ), Qazanyurd, Qazax çeşmə, çay (Culfa r-n.) Qəzər yurdu-Xəzər yurdu (Ordubad r-n.) kimi 20-yə yaxın oykonim, oronim, hidronim və s. ərazilərimizdə e.ə. minilliklərdə qazaxların avtohton sakinlər kimi yaşadığını sübut edən faktlardır. İndi isə bu adların etimologiyasına diqqət edək.

Qazançı, Qazançılı, Qazançılar, Qazan, Qazanxan yer adlarında «qaz»

tərkibi kas etnos adı ilə bağlı olub –an, -çı kimi mənsubluq şəkilçiləri və «ak», «xan» kimi leksik komponentlər hesabına formalaşmış toponimlərdir. Burada xan titul, ak isə «uca» feli olmaqla qədim türk dillərində geniş işlənmişdir.

«Qəzər yurd» adı isə fikrimizcə kas tayfalarının «qaz» formasına keçid mərhələsini özündə qoruyur. Oykonimlərdə -çı şəkilçisi miladdan sonra oykonimlərə qoşulub «mənsubluq» ifadə etmiş, son yüzillərdə sənət, peşə ifadə edən şəkilçiyə çevrilmiş,-at isə «cəmlək» bildirmişdir. Bütün formalarda bu oykonim və toponimlər kas tayfalarından ayrılmış və əcnəbi tədqiqatçıların əsərlərində fonotik paralelliklərlə qeydə alınmışdır. Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, kas, kaspi, xəzər, qazax türk tayfa adları eyni kökdən - kas tayfa adından formalaşmışdır. Sözüün daşdığı mənaya gəldikdə isə fikrimizcə bu tərkib kaslarda tanrı adı olan Kaşşu adından götürülmüşdür. Əgər bu sözüün tərkibində dilimizə məxsus eleziya hadisəsini, «i» saitinin səsdüşümünü ehtimal etsək onda birinci komponent «ka» tərkibi ika/ iku/ əkə türk dillərində «oğul» «böyük qardaş» mənalarını verən türk komponentindən yarandığının şahdi olarıq. Bu tərkib şumərlərdə də eyni mənə daşıyırdı (23, s. 11). Sözüün ikinci «uşşu» tərkibi isə şumərlərdən tutmuş bütün türk xalqlarında isi/ işi/ issi və s. «ışış, isti» mənasını vermişdir. Bizə belə gəlir ki, bu türk inancından yaranan günəş, işıqla bağlı tanrı adı olmuş və sonradan türk tayfa adına – kaşşu/ kas çevrilmişdir (e.ə. III minillik). Nəticə olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, ərazilərimizdə «qaz» tərkibi ilə işlənən bütün toponimik adlar e.ə. ən azı I minilliyin başlanğıcına (e.ə. IX-VIII əsr) aid yer adlarıdır və türk tayfası kaslarla bağlıdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Бутков П. «Об имени «казак». Журнал «Вестник Европы», 1922, № 23.
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, СПб., 1889 т. II, ч. I.
3. Благова Г.Ф. Исторические взаимоотношения слов «казак» и «казакх». Этнонимы (сб. статей), М., 1970.
4. Фрагменты уйгурской версии. Биографии Сюань-Цзана. М., 1980.
5. Заседателева Л.Б. Терские казаки. М., 1974.
6. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989.
7. Əli Riza Yacman (Yalkin). Canupta Türkmen Oymakları, Ankara, 1977, I kitab.
8. Kırzioğlu M. Fahrettin. 1855 Kars zaferi. Işıl matbası, İstanbul, 1955.
9. Тревер К.Б. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1950.
10. Vəliyev M. H. Azərbaycan. B., 1993.
11. Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1988.
12. Besim Atalay. Divanı Lüğəti-it Türk. Ankara, III cilt.
13. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. B., 1968.
14. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. B., 1992.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

15. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1967.
16. Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 1979.
17. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., Azərneşr, 1989.
18. Бунйатов З. Азербайджан в VII-IX вв. Б., 1965.
19. Rəfik Özdək. Türkün qızıl kitabı. B., 1992.
20. Бакыханов А.Гюльстан-и Ирем. Б., 1991.
21. Yusifov Y. Qədim şərq tarixi. B., 1993.
22. Bünyadov Z, Məmmədov H. Naхçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. B., 1997.
23. Mamedov A.M. «Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri». Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1983.

Фирудин Рзаев

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМОВ СВЯЗАННЫЕ С КАЗАХСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ В НАХЧЫВАНЕ

Статья посвящена по исследованию топонимов связанные с казахскими племенами в Нахчыванской земле. Автор сопоставляя научные результаты зарубежных и Азербайджанских ученых выдвинул свою новую концепцию путем этимологического анализа. Автор убедительными данными уточнил значения этих топонимов и истории возникновения казахских племен на территории Нахчыван. По научным результатам автора казаки жили на этой земле около IX-VIII веков до нашей эры и все топонимы принадлежит только тюркам-Азербайджанцам.

ADİL BAĞIROV

Naхçıvan Özəl Universiteti

BİRİNCİ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ ƏSASINDA YARANAN ONOMASTİK VAHİDLƏR

Dilimizdə sintaktik sözyaratmanın tarixi qədimdir. Bu proses dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində mövcud olmuş və bu gün də həmin funksiyanı yerinə yetirməkdədir. Sintaktik yolla sözyaratma mürəkkəb coğrafi adların əmələ gəlməsində də öz əksini tapır. Bu məsələ ilə əlaqədar dəyərli tədqiqat aparan S. Mollazadə toponim yaradıcılığında sintaktik yolun əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir [5, s. 89-136].

Sintaktik yolla söz yaratma prosesində təyini söz birləşmələrinin yeri və rolu böyükdür. Dil faktları sübut edir ki, mürəkkəb coğrafi adların yaranmasında birinci növ ismi söz birləşməsi ən fəal və aparıcı rol oynayır. Çünki birinci növün aparıcı növə malik olması şübhəsiz ki, onda ən çox keyfiy-

yət münasibətlərinin ifadə olunması ilə sıx əlaqədardır. Toponim yaradıcılığında bu modelin geniş yer tutması onunla şərtlənir ki, «digərlərinə nisbətən bu üsul daha yığcam, daha konkret və daha münasib olmaqla bərabər, həm də türkoloqların qeyd etdiyi kimi, ən qədim sintaktik əlaqə tipidir» [4, s. 50].

Birinci növ ismi söz birləşməsinin bir sıra linqvistik xüsusiyyətləri vardır.

a) Bu birləşmələrin əmələ gəlməsində heç bir qrammatik-morfoloji əlamət iştirak etmir, tərəflər sözlərin yaranması ilə bir-birinə bağlanır. Məsələn: Dədə çeşmə (Tivi kəndi, Ordubad), Qara bulaq, Daş bulaq (Kolanı kəndi, Şahbuz), Dik arx (Tumashlı kəndi, Şərur), Təhnə bulaq, Daş bulaq (Kolanı kəndi, Şahbuz), Qoşa bulaq (Badamlı kəndi, Şahbuz), Şor bulaq (Axura kəndi, Şərur), Böyük dərə (Üstüpu kəndi, Ordubad).

b) Belə birləşmələrdə birinci tərəf atributiv, ikinci tərəf isə substantiv xüsusiyyət daşıyır [1, s. 51]. Məsələn: Dəlik daş (Nursu kəndi, Şahbuz), Səlik daş (Şahbuzkənd), Sar qaya (Kükü kəndi, Şahbuz), Haça daş (Nəhəcir kəndi, Culfa), Tavla daş (Xanağa kəndi, Culfa), Ağ düz (Kolanı kəndi, Şahbuz), Yəhər tel, Çuxur yer (Mahmudoba kəndi, Şahbuz), Bəy sal, Qara sal, Haça qaya (Axura kəndi, Şərur), Təknə daş, Şiş daş (Gənzə kəndi, Ordubad), Uzun daş, Kötük daş (Unus kəndi, Ordubad), Dəlik daş, Qızıl ağıl, Qızıl arxac (Nehrəm kəndi, Babək), Qızıl nal (Türkeş kəndi, Şahbuz).

c) Birinci növ təyini söz birləşməli onomastik vahidlərdə tabe sözün (I tərəf) ifadə vasitələri genişdir. Belə birləşmədə birinci tərəf əsasən isim, sifət və saydan, ikinci tərəf, yəni təyin olunan tərəf yalnız coğrafi obyektin növünü bildirən *kənd, oba, yurd, qala, dağ, dərə, təpə, düz, eniş, yoxuş, uçurum, aşırım, bulaq, çay, göl, kəhriz, və s.* kimi leksik vahidlərdən ibarət olur. Məsələn: *kənd komponenti ilə*: Mahmudkənd, Cəlilkənd (Şərur), Şahbuzkənd (Şahbuz); *abad komponenti ilə*: Cavidabad, Nəzərabad, Şəkərabad (Babək); *oba komponenti ilə*: Mahmudoba (Şahbuz), Uzunoba (Babək); *dizə komponenti ilə*: Qoşadizə (Babək), Kələntər Dizə (Ordubad); *qala komponenti ilə*: Çalxanqala, Qaraqala (Babək); *qaya komponenti ilə*: Şiş qaya (Üstüpu kəndi, Ordubad), Qızıl qaya, Ağ qaya (Biçənək kəndi, Şahbuz), Sar qaya (Kükü kəndi, Şahbuz); *daş komponenti ilə*: Dəlik daş (Nursu kəndi, Şahbuz), Səlik daş (Şahbuzkənd), Qara daş (Qızılca kəndi, Culfa), Nal daş (Tənənəm kəndi, Şərur); *dərə komponenti ilə*: Gen dərə, Qara dərə, Beş dərə (Gal kəndi, Culfa), Quru dərə, Qumlu dərə (Qızılca kəndi Culfa), Göy dərə, Böyük dərə, Kaha dərə (Üstüpu kəndi, Ordubad); *təpə komponenti ilə*: Xərmən təpə (Nehrəm kəndi, Babək), Sınıq təpə, Quru təpə (Kırna kəndi, Culfa); *dağ komponenti ilə*: Sarı dağ (Dəstə kəndi, Ordubad), Çapıq dağ (Nehrəm kəndi, Babək); *bulaq və çeşmə komponentləri ilə*: Sarı bulaq, Navlı bulaq, Orta bulaq (Nursu kəndi, Şahbuz), Kəlbə çeşmə, Çuxur çeşmə (Vənənd kəndi, Ordubad) [2, s.214].

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Birinci növ təyini söz birləşməli toponim və hidronimlərin ikinci tərəfi müxtəlif coğrafi obyektin növünü bildirdiyi kimi, birinci tərəfi də ikinci tərəfin yerləşdiyi yeri bildirir. Belə birləşmələrin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur və Naxçıvan ərazisində öz zənginliyi ilə fərqlənir.

1. «İsim+isim» birləşməsi. Belə birləşmənin hər iki tərəfi isimlərdən ibarət olur və tərəflər heç bir şəkilçi qəbul etmir. Bu yolla formalaşan mürəkkəb coğrafi adlara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: Top zəmi, Qum arxac (Məzrə kəndi, Ordubad), Pir dərə (Nursu kəndi, Şahbuz), Sal ağıl, Qaraca ağıl (Nehrəm kəndi, Babək), Daş bulaq (Keçili kəndi, Şahbuz).

a) Belə birləşmələrdə birinci tərəf konkret əşyanın adını bildirir: Taxta körpü (Vənənd kəndi, Ordubad), Çölmək dərə (Kırna kəndi, Culfa), Motal qaya (Nursu kəndi, Şahbuz), Cam bulaq (Güney Qışlaq kəndi, Şahbuz) Kəhriz bulaq (Aşağı Qışlaq kəndi, Şahbuz) [3, s. 108-176].

b) Birinci tərəf ikinci tərəfin yerləşdiyi ərazidəki əşya və cismin çoxluğunu bildirir: Daş bulaq (Keçili kəndi, Şahbuz), Qum təpə (Gal kəndi, Culfa), Çimli göl (Nursu kəndi, Şahbuz), Kəllə çeşmə (Vənənd kəndi, Ordubad).

c) Birinci tərəf müxtəlif heyvan və quş adları bildirir: At ağıl (Nehrəm kəndi, Babək), Kəklik bulaq (Nursu kəndi, Şahbuz), Durnalı bulaq (Biçənək kəndi, Şahbuz).

ç) Birinci tərəf müxtəlif ağac və bitki adları bildirir: Badam bulaq (Çalxanqala kəndi, Kəngərli), Almalı bağ, Gilaslı dərə (Məzrə kəndi, Ordubad), Dağdağanlı dərə (Biləv kəndi, Ordubad).

2. «Sifət+isim» birləşməsi. Bu tipli onomsatik vahidlər Naxçıvan ərazisində geniş yayılmışdır.

a) Birləşmənin birinci tərəfi sadə sifət, ikinci tərəfi isimdən ibarət olur. Məsələn: Qozbel körpü (Qazançı kəndi, Culfa), Ağ yol (Biçənək kəndi, Şahbuz), Uzun yol (Cəhri kəndi, Babək), Qara qaya, Sarı qaya (Qızıl Qışlaq kəndi, Şahbuz), Sarı dərə, Qara yoxuş (Biləv kəndi, Ordubad), Göy bulaq (Güney Qışlaq və Zırnel kəndləri, Şahbuz), Şivli göl (Şahtaxtı kəndi, Şərur), Böyük çay (İbadulla kəndi, Şərur), Balaca göl (Qızılca kəndi, Culfa), Böyük göl (Şahtaxtı kəndi, Şərur).

b) «Sifət+isim» komponentli onomastik vahidlərin birinci tərəfi düzəltmə sifət, ikinci tərəfi coğrafi obyekt adlarından ibarət olur [2, s. 215]. Məsələn: Qanlı göl (Kükü kəndi, Şahbuz), Alçalı bulaq (Tənənəm kəndi, Şərur), Baldırqanlı bulaq (Aşağı Qışlaq kəndi, Şahbuz), Söyüdlü bulaq (Biçənək kəndi, Şahbuz), Daşlı arx, Mıncıqlı arx (Qızılca kəndi, Culfa), Qamışlı bulaq, Yemişanlı bulaq (Axura kəndi, Şərur), Südlü çeşmə, Qazlı çeşmə (Gənzə kəndi, Ordubad), Söyüdlü bulaq, Qəmişli bulaq (Türkeş kəndi, Şahbuz).

c) Birinci tərəfi rəng bildirən sifətlərdən idarət olan oronim və hidronimlər ərazidə geniş yayılmış onomastik vahidlərdir. Məsələn: Ağ dağ (Dizə kəndi,

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Culfa), Göy dağ (Teyvaz kəndi, Culfa), Ağ qaya (Kərməçataq kəndi, Babək), Ağ daş (Vayxır kəndi, Babək; Dizə kəndi, Culfa), Ağ yarğan (Ərəfsə kəndi, Culfa), Ağ dərə (Havuş kəndi, Şərur), Qara təpə (Sədərək), Qara dərə (Üstüpi və Dəstə kəndləri, Ordubad; Gal kəndi, Culfa), Boz qaya (Aşağı Qışlaq kəndi, Şahbuz), Sarı qaya, Qara daş (Kükü kəndi, Şahbuz), Sarı dağ (Sirab kəndi, Babək). Qara kanal (Alışar kəndi, Şərur), Qara göl (Qarabağlar kəndi, Şərur), Ağ bulaq, Sarı bulaq (Kərməçataq kəndi, Babək), Boz bulaq, Sarı bulaq (Nursu kəndi, Şahbuz) [3, s. 108-176].

3. «**Say + isim**» **birləşməsi**. Naxçıvan ərazisində birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan oykonimlərə təsadüf olunmur. Bu modelli birləşmə oronim və hidronimlər üçün daha xarakterikdir. Məsələn: Beş dərə (Gal kəndi, Culfa), Üçtəpə (Aşağı Daşarx kəndi, Şərur), Altı hektar (Dərvişlər kəndi, Şərur), Yüzdörd dərə (Məzrə kəndi, Ordubad), Yüz yarğan (Zeynəddin kəndi, Babək), Qoşa qaya (Aşağı Qışlaq kəndi, Şahbuz), Beş kaha (Keçili kəndi, Şahbuz), Tənha daş (Havuş kəndi, Şərur). Qırx bulaq (Zeyvə kəndi, Şərur), Yeddi bulaq (Nursu kəndi, Şahbuz), Qoşa bulaq (Keçili kəndi, Şahbuz), Yeddi çeşmə (Unus kəndi, Ordubad).

4. «**Zərf+isim**» **birləşməsi**. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində birinci tərəfi yer zərfi, ikinci tərəfi sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlərlə ifadə olunan oykonimlər aşağıdakı vahidlərlə səciyyələnir: Aşağı Daşarx, Yuxarı Daşarx, Aşağı Yaycı, Yuxarı Yaycı, Aşağı Aralıq, Yuxarı Aralıq (Şərur), Aşağı Uzunoba, Yuxarı Uzunoba, Aşağı Buzqov, Yuxarı Buzqov (Babək), Aşağı Qışlaq, Yuxarı Qışlaq, Güney Qışlaq (Şahbuz).

«Zərf+isim» birləşməli hidronimlərin birinci tərəfi yer zərfi, ikinci tərəfi bulaq, çay, göl, kəhriz, arx və s. kimi hidroterminlərdən ibarət olur və konkret mənə bildirir. Məsələn: Aşağı bulaq, Orta bulaq, Yuxarı bulaq, Aşağı göl, Yuxarı göl (Nursu kəndi, Şahbuz), Yuxarı arx (Həmzəli kəndi, Şərur), Yuxarı kəhriz (Badamlı kəndi, Şahbuz), Yuxarı kəhriz, Aşağı kəhriz (Əndəmic kəndi, Ordubad), Orta arx (Cəhri kəndi, Babək), Üst kanal (Alışar kəndi, Şərur), Çuxur çeşmə (Vənənd kəndi, Ordubad).

Onu da qeyd etmək ki, Naxçıvan ərazisində birinci tərəfi fəli sifət, ikinci tərəfi sadə isimlə ifadə olunan («fəli sifət+isim» modeli) toponim və hidronimlərə də təsadüf olunur. Məsələn: Sağal öküz uçan bulaq (Başkənd, Culfa), Səfər ölən göl (Cəhri kəndi, Babək), Xanpəri ölən çeşmə (Ləkətağ kəndi, Culfa), Səttar düşən qaya (Xanağa kəndi, Culfa), Donuzqıran təpə (Kırna kəndi, Culfa), Məhəmmədölən düz, Seyid ölən düz, Öküz uçan biçənək (Teyvaz kəndi, Culfa).

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, IV hissə, Bakı, 1985.
2. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı, 2002.
3. Bağirov A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü, Bakı, 2003.
4. Əhmədov T. Toponim yaratmaqda sintaktik yolun yeri // Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar (Elmi əsərlərin tematik toplusu), Bakı, ADU-nun nəşri, 1987.
5. Моллазаде С. Топонимия северных районов Азербайджана, Баку, 1979.

Adil Bagirov

THE ONOMASTIC TERMS CREATED ON THE BASIS OF THE FIRST TYPE ATTRIBUTIVE WORD-FORMATION

The onomastic terms in the models of the first type attributive word-formation and their linguistic features are identified, the active and leading role of the first type attributive word-formation are defined in the article. We arrive at a conclusion that the components of the first type attributive word-formation correlate with each-other by means of parataxis and intonation.

The expressive means of a dependent word is wide in this component: Grounding on this the models “noun+noun”, “adjective + noun”, “numeral+noun”, “adverb+noun” are analysed in the article widely.

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ TÜRK XALQLARININ ƏDƏBİ DİLİ MƏSƏLƏSİ

Əli bəy Hüseynzadə həyatı boyu türkçülüyə xidmət etmiş və türkçülüyə ideologiya səviyyəsinə qaldırılmış böyük bir şəxsiyyət olmuşdur. Türk xalqları və onların dili onu yaşamı boyu düşündürən bir problem kimi diqqəti çəkir. Müxtəlif mətbuat orqanlarında türk xalqlarının problemlərini, xüsusilə də dil məsələlərini işıqlandıran yazıları buna ən mükəmməl nümunədir. Əli bəyin «Kaspi» qəzetində azərbaycanlıların haqlarını tələb və müdafiə edən AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

yazıları, «Türk» qəzetinə göndərdiyi Y. Akçuranın «Üç tərzə siyasət» məqaləsinə yazdığı cavab xarakterli «Məktubi-məxsus» («Turani» imzası ilə), «Həyat» qəzeti və «Füyuzat» jurnalında türk mövzusunda yazıları və Azərbaycandan getdikdən sonra iştirak etdiyi mətbuat orqanlarındakı («Türk yurdu», «Xalqa doğru», «Məlumat», «Yeni məcmuə» və s.) məqalələri onun bu sahədə əsas məqsədini göstərən nümunələrdir. O, Azərbaycan həyatı üçün yeni olan dil, əlifba, qadın haqları məsələsi, bütün dünya türklərinin ədəbi dili, yaşanı, mühiti, assimilyasiyası və s. problemləri ilə aktual, bütün zamanlar üçün qiymətli olan fikirlər irəli sürmüşdür. Bundan başqa, o, dünyanın müxtəlif bölgələrində keçirilən rəsmi toplantılarda türklərlə bağlı problemləri dünya əhalisinə çatdırmış və onların həlli yolunda əsl vətəndaşlıq fəaliyyəti göstərmişdir.

«Mən milliyyətpərvər bir insanam, türkəm» deyən Əli bəy Hüseynzadə mənsub olduğu millətin dilinə çox böyük həssaslıqla yanaşırdı. Fəaliyyətinin əvvəlindən axırına qədər türklər və onların dili məsələsi onun üçün ən global problem olmuşdur. Türk xalqlarının dilinə təcavüzü, türk dilləri arasında ayrılıqların yaranıb inkişaf etməsi və bunun gündən-günə artması səbəbilə türklərin bir-birini anlamaması, ona görə də bir-birini yetərincə tanımaması məsələləri böyük filosofu dərinləndirən problemlər idi. XX yüzilin əvvəlində bu problemlər Azərbaycan ziyalıların fikrini məşğul edir və onlar bu problemlərdən xilas olmaq yollarını axtarırdılar. «Öz ehtiyaclarını » danışmağa ixtiyarı qalmayan türklərin ən böyük faciəsini və ən böyük gələcəyini dildə görən ziyalılardan Əli bəy, bu baxımdan baş rola sahib idi. Türklərin «faciələri» müqabilində Əli bəy bir işıqlı yol, gerçəyə çevriləcək, gələcəyə aparacaq bir nıcat görür, güvənc yeri olan bir faktla qürur duyurdu. Bu, türk dilinin çox mühüm və spesifik bir əlaməti - özünü qoruma qabiliyyəti idi və Əli bəy bu dəyəri çox yüksək qiymətləndirir, bu xüsusiyyəti türk dilinin əbədiliyini, yaşanıını müəyyənləşdirən bir əlamət hesab edirdi. Ümumiyyətlə, türkçülər millət üçün üç əsas göstəricini yüksək tuturdular: dil, din və əxlaq. «Millət nə irqə, nə gövmə, nə coğrafiyaya, nə siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir topluluq deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər-estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir zümrədir» (3, s. 32.).

Əli bəy dili, üslub və dilçilik görüşləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin mürəkkəb bir mərhələsi, ağır bir yaxın keçmişini əks etdirir. Bu mənada Əli bəyin başçılıq etdiyi « Füyuzat » jurnalı dil yaddaşının maraqlı və mübahisəli bir nümunəsidir. Əli bəy jurnalın səhifələrində türk dillərinin quruluşu, keçmiş, bu günü, gələcəyi, xarakterik xüsusiyyətləri, dünya mədəniyyətində yeri, etnogenezi və s. məsələləri işıqlandırmışdır. «Ə.Hüseynzadə Azərbaycan etnogenezi məsələlərinə girişən ilk azərbaycanlı alimdir» (1, s. 6).

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Əli bəy türk xalqlarının dilini ümumi türk dilinin şivələri hesab edirdi. Bu fikrinə görə, onu öz doğma dilinə ögey münasibət göstərməkdə təqsirləndirənlər olmuşdur. Lakin, bu, Əli bəyin türk xalqlarını bir millət halında birləşdirmək ideyalarından irəli gəlirdi. Əli bəyin Azərbaycanda «Həyat» və «Füyuzat»da fəaliyyəti Türkiyədə «Türk yurdu» jurnalında, «Türk ocağı dərnəyində», «Xalqa doğru», «Məlumat», «Yeni məcmuə» kimi mətbuat orqanlarında iştirakı, «Turan» heyətinin tərkibində Qərbi Avropa ölkələrində çıxışları, Budapeştdə alman dilində nəşr olunan «Rusiya müsəlmanlarının tələbləri» kitabında Rusiyanın tərkibindəki altı müsəlman ölkəsinin müstəqilliyini iddia etməsi, Berlində «Türk qövmləri konqresində» irəli sürdüyü fikirlər və s. türklər və onların dili ilə bağlı problemlərin həllinə yönəlmişdir. Millətinin dil problemləri onun türkçülük ideyalarının əsas səbəblərindən biri idi: «İctimai fikir tariximizdə türkçülüyn bir ideya cərəyanı kimi meydana çıxmasına səbəb, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın o zamankı ictimai, siyasi şəraiti idi. Vətəni parçalanan, işğal edilən, milli varlığı tapdanan, dini, dili təhlükə altında qalan vəziyyəti idi. (Ofeliya Bayramlı, 4, s. 41)»

Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik elmi sahəsindəki fəaliyyətində üç əsas məqsəd diqqəti cəlb edir:

1. Eyni ölkənin müxtəlif bölgələrindəki türk şivələri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması;
2. İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılması;
3. Türk millətinə məxsus olan ayrı-ayrı türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və nəticədə vahid ümumtürk dilinin yaradılması.

Birinci məsələni Əli bəy Hüseynzadə hələ «Həyat» qəzetində ciddi şəkildə qoymuşdur. Müxtəlif bölgələrdən qəzetə göndərilən yazıların hamısı türk dilində idi. Lakin biri Bakı ləhcəsində, biri Qarabağ ləhcəsində, digəri Kazan ləhcəsində və s. yazıldığından onların arasındakı ayrılıqlar dərhal üzə çıxır, bu fakt türk dilinin gələcəyi üçün təhlükə hesab edilir və bu təhlükənin vaxtında dəf edilməsinin yolları göstərilirdi.

Birinci məsələ dil sahəsində ilk böyük problem kimi qarşıda dururdu. Azərbaycanda Qarabağ, Gəncə, Şirvan və s. şivələri, Osmanlı, İran sərhədinə yaxın olanların, Rusiyada yaşayan türklərin öz şivələri mövcud idi. Bu şivələrin bir araya gəlməməsi vahid dilin inkişafına mane olurdu: «Bakı şivəsi iləmi yazaq? Yazarsaq qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkçəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluruq!..» (5, s. 71). Dilimizin təmizlik və tərəqqisi üçün çıxış yolu axtaran Əli bəy ayrı-ayrı şivələrin hər birinin nöqsanlı olduğunu göstərirdi. Bu şivələr içində leksik baxımdan kasıb olanları da var idi: «Bəzi şivələrdə əfkari-aliyə və hikəmiyyəyi ifadəyə, məsaili-siyasiyyə, ya ictimaiyyəyi, mətalibi- qtisadiyyəyi bəyana artıq söz qalmamışdır» (5, s. 71).

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Yerli şivələr içərisindəki qüsurlu cəhətlərdən biri də dilin morfoloji və sintaktik qayda-qanunlarının unudulması, ədəbi dilin normalarının pozulması idi: «O biriləri türkcə sərfi və nəhvi bilkülliyyə yaddan çıxardıb, artıq bir neçə türkcə sözü fars ya rus nəhvinə tətbiqini yan-yana düzərək ifadəyi- məram etmək istəyirlər» (5, s. 71). Əli bəy şivə nöqsanları içində yersiz olaraq rus sözlərinin işlədilməsini də qeyd edirdi və əgər onlara üstünlük verilsə, türk hərfləri ilə rusca yazmağa gətirib çıxara biləcəyini düşünürdü. Ayrı-ayrı şivələrin inkişafı, onlarda özünü göstərən qüsurlu cəhətlərin Azərbaycan dilinin parçalanmasına, tənəzzülünə səbəb olaraq fəcadlı nəticələr verəcəyini Əli bəy əvvəlcədən görür və dilin gələcəyi naminə şivələri birləşdirməyi onların aid olduğu əsas dilin tərəqqisini təmin edən amil kimi qiymətləndirirdi.

Dil məsələləri ilə bağlı sonrakı iki məqsəd bir-biri ilə əlaqəlidir və biri digərini tamamlayır. İstanbul türkcəsinə yüksək münasibət göstərən Əli bəy bütün Azərbaycanda belə münasibət formalaşdırmağa çalışırdı. O, Osmanlı (Türkiyə) dilini «dərin fikirləri», «ən nazik, ən rəqiq hissləri ifadəyə» qadir olan yüksək dil kimi qəbul edir və onun hər hansı bir Avropa dili ilə rəqabət edə biləcəyini göstərirdi. Türk dilinə məxsus olan qayda-qanunlar «daha bəsit», «daha asan» və «daha mükəmməl» olduğundan onu inkişaf etdirməyin ən düzgün yol olduğu Əli bəy tərəfindən irəli sürülürdü.

İstanbul türkcəsinin mahiyyət baxımından izahı ali məqsədə- vahid ümumtürk dilinə nail olmaqda əsas vəzifələrindən biri idi. Ona görə də Əli bəy və digər füyuzatçılar bu dildə yazır və XX yüzilin əvvəlində mətbuatda həmin dilin işlənmə dairəsini genişləndirirdilər. Bütün türk dillərinin vahid halda birləşdirilməsi aktual bir problem olaraq irəli sürülürdü: «...Türkcə ləhcələr üzərinə həmcins və həmcivar bulunan sair Turan lisanlarının da təsiratını unutmamalıdır. Heç şübhə yoxdur ki, lisani-əslisi-türk müxtəlif səbəblər təhtində təhəvvülata uğramaqdan və başqa dillərin təsiratına məruz bulunmaqdan bir an xali qalmamışdır» (5, s. 221). Türk dilinin parçalanıb müxtəlif qollara ayrılmasında iqlim şəraitini, coğrafi mühiti, başqa xalqlarla münasibəti, müxtəlif məzhəblər və onlar vasitəsilə gətirilən xətt və «lisani-din»i də səbəblərdən biri hesab edən Əli bəy bütün türklərin ortaq bir dildən istifadəsini nəzəri baxımdan əsaslandırır və türk dilinin islah olunması məsələsini qətiyyətlə irəli sürürdü.

Əli bəy İstanbul şivəsinə « mükəmməl bir türkcə» kimi qiymət verir və qeyd edir ki, «Lisani-farsi bir əsrdən bəri tədəniyə üz tutduğu halda («Həqayıq»in lisani da buna dəlil ola bilir) lisani-türki gündən-günə tərəqqi və təali etməkdədir» (5, s. 184)

Əli bəyin iş ömürlüyündəki faktlardan aydın olur ki, o bütün rəsmi və təntənəli toplantılarda türk xalqlarının dili ilə bağlı mövzulara toxunmuş və ya müxtəlif mövzulara aid olan məruzələrdə mütləq bu məsələni də işıqlandırmış-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

dır. Berlində Türk qövmləri konqresindəki çıxışında türklər haqqında «onlar çox geniş topraqlarda bəzi ləhcə fərqləri ilə eyni dili qonuşmaqdadırlar», «Quran əmirlərinə görə, ruh və bədən təmizliyinə rəyət etdikləri üçün eyni təbəqədə bulunan ruslardan üstündürlər», «Vilna və Smolenskdə oturanların sayı getdikcə azalmaqdadır. Bunun səbəbi camaatın uzun zamandır türk birliyindən ayrılmış və ruslar tərəfindən asimilə edilməyə başlamış olmasıdır» qeydləridir. (2, s. 57). O «yüzə gülücü metod» ifadəsi ilə rusların türkləri sıxışdırmaq üsulunu səciyyələndirmişdir. Türklərin əzm və dillərini yaşatması Əli bəyin qürur və güvənc yeridir. «Ancaq yüz yıllardır sürən bu basqılara rağmen türklər dayanmaqda, hətta ilərilənməkdədir. Dillərini, dinlərini, camilərini, kəltürlərini mühafizə etdikləri kibi, XIX yüz yılın ikinci yarısında mühüm intellektual hərəkət göstərmişlərdir. Bu hərəkət mədrəsədən çıxmış olmaqla bərabər, Batı fikirlərini çəbuq bənimsəmişdir və orta sinif tərəfindən tutulmuşdur» (2, s. 59). Orta sinif dedikdə Əli bəy ticarət və sənaye ilə məşğul olan və eyni zamanda torpaq və bina sahibi olan türkləri nəzərdə tuturdu. Əli bəy Rusiyada yaşayan türklərə məktəblərdə ana dili dərslərinin bəsit öyrədilməsini də qeyd etmişdir. O, İsmayıl Qaspiralı ilə hərəkətin canlanmasını, «Tərcüman» qəzetində təhsil reformalarının ortaya qoyulmasını, «üsuli-cədid» sisteminin yaranması, formalaşması və yayılması ilə tərəqqiçi hərəkətin formulu olmasını alqışlayaraq hamının diqqətini ciddi bir məsələyə yönəldirdi: «İsmayıl bəy «bütün məktəblərdə öyrətim dili olaraq ana dili qullanmalı, modern pədaqoci metodları tətbiq etməli» deyirdi» (2, s. 59). Əli bəy keçmiş dövrlərdə türklərin milli dili bütün saflığı ilə qoruduğunu fəxarətlə qeyd edirdi. Lakin bütün bunların qarşılığında rus siyasetinin türk dillərinə basqısı da göstərilirdi; Ruslar kəndi kəltürlərini yayarkən milli kəltürləri yox etmə qayəsini güdüyorlardı. Bu sınırlamalar və senzorlar bəzən çox saldırcı şəkillər almışdır. Quran oxunmasına da hücum edilmiş, bəzi ayətlərin okullarda oxudulması yasaq edilmişdi. Türk qövmləri oyandıqca rusların bu təzədə basqıları artdı. Dini olmayan konularda türkcə və ərəbcə öyrətim yasaq edildi. Bu qanuna görə, hesab, tarix, coğrafiya və s-in rusca oxudulması gərəkiyordu. Bir sürə sonra eyni yasaq mədrəsələrə də yayıldı. Ən sonra başqa bir qanun ana dili öyrətimini yalnız ilk okullara həsr ediyordu». (2, s. 60).

Qeyd edilən faktlar sübut edir ki, Əli bəyin həyatında türklərin problemləri ilə yaşamadığı dövr yoxdur. Təhsil illəri ilə bağlı yazdığı «Nümunə məktəbi» adlı məqaləsində («Həyat» №184-187-188-190) üç cümlə onun şəxsiyyətini, amal və məqsədini bilməyə imkan verir: «Mən türkəm, Qafqazlı bir türkəm. Türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam. Demək ki, mən bu dörd sifətlə dünyaya gəldim, bu dörd sifətlə yaşamaq məcburiyyətindəyəm» (2, s. 46). Mənəvi baxımdan, Əli bəy, doğrudan da, dosdoğru türk, qafqazlı, müsəlman bir insan kimi yaşadı və türk xalqlarının bütün problemləri, ocümlə-

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

dən, dil problemi ilə yaşadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Mövsüm, Əli bəy Hüseynzadə. «Ədəbiyyat» qəzeti, 4 mart 1998-ci il, № 10.
2. Bayat Ali Haydar, Ali bey Hüseynzadə. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1998.
3. Göyalp Ziya. Türkçülüyn əsasları, Bakı, «Maarif», 1991.
4. Hüseynzadə Əli bəy. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar, Bakı, Azər nəşr, 1996.
5. Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir, Bakı, «Mütərcim», 1997.

Sadaqat Hasanova

ALI BEY HUSEYNZADEH AND THE LITERARY PROBLEM OF THE TURK NATION

In the article it is spoken about the attitude of Ali bey Huseynzadeh to the turk nation and their language. Three main aims in the linguistic science activity of Alibek Guseynzadeh are clarified.

1. Removing of the difference between the turkish dialects.
2. Spreading of İstanbul' s turkish in the Azerbaijan.
3. Creating of the turkish languace.

Basic upon his ideas about this, the definite thoughts are put forward.

ŞİRMƏMMƏD QULİYEV
Naxçıvan Özəl Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FELİN QAYIDIŞLIQ SAHƏSİNİN SİNTAKTİK İFADƏ VASİTƏLƏRİNƏ DAİR

Bu məqalədə müasir Azərbaycan və ingilis dillərində felin qayıdışlıq kateqoriyası dilçilikdə sahə nəzəriyyəsinin prinsipləri əsasında şərh olunur. Linqvistik sahə termini əsasən sahələr arası anlayış kimi, daha doğrusu, semantik funksiyaların ümumiliyi əsasında birləşmiş müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülür. Yəni, funksional-semantik ümumilik müxtəlif səviyyəli dil elementlərinin (morfoloji, sintaktik, İctimai və humanitar elmlər seriyası

leksik,söz yaradıcılığı) bir araya gəlməsi üçün baza rolunu oynayır(1,s. 205).

Bu nəzəriyyəyə əsasən,hər bir linqvistik vahidin məzmun və ifadə planları olur.Hər hansı bir sahənin bütün müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin məcmusu həmin sahənin ifadə planını təşkil edir.Bütün bu müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin ümumi invariant mənası isə həmin sahənin məzmun planını əmələ gətirir.Beləliklə,bu məqalədə qayıdışlıq sahəsinin məzmun planının komponentlərindən birindən-sintaktik vasitədən bəhs olunacaqdır.

Hər şeydən əvvəl,qeyd olunmalıdır ki,bu vasitəni sintaktik-leksik vasitə də adlandırmaq olar.Çünki qayıdışlıq sahəsinin bu vasitə ilə ifadəsi zamanı müvafiq sözlərin leksik mənalı mühüm rol oynayır.Bununla belə,digər ifadə vasitələrində də leksik mənanın mühüm rol oynadığını nəzərə alsaq,bu vasitənin məhz sintaktik vasitə adlandırılması daha münasibdir. Çünki qayıdışlıq mənasının bu vasitə ilə ifadəsi zamanı refleksivlik məhz sintaktik səviyyədə reallaşır.

Qayıdışlıq sahəsinin sintaktik ifadə vasitəsi hər iki dildə iki formada təzahür edir:

1)refleksivlik mənasının qayıdış əvəzləri,yəni « təsirli fəl +qayı- dış əvəzləri» birləşməsi ilə ifadə olunması;

2)bu sahənin ikivalentli fellər vasitəsilə ifadəsi.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində qayıdışlıq sahəsinin sintaktik vasitələrlə ifadəsində oxşar isə fərqli cəhətlər var.

Müasir Azərbaycan dilində refleksivliyin ifadəsi zamanı qayıdış əvəzləri refleksivlik birləşmələrinin məcburi komponenti kimi çıxış edir. Lakin tərkibində «öz» komponenti olan bu sözlərin işlənmə məqamları müxtəlifdir:

1) qayıdış növün şəkildələri ilə paralel işlənmə;

2) qayıdış əvəzlərinin qayıdışlığın yeganə ifadə vasitəsi kimi işlənməsi;

3) qayıdışlıq sahəsi nöqtəyi-nəzərindən «öz» tərkibli əvəzlərin qeyri-refleksiv funksiyada işlənməsi.

Qeyd olunmalıdır ki, birinci işlənmə məqamında söhbət şəkildələrin və əvəzlərin bir-birini qismən əvəz etməsindən gedir. Belə ki, bir sıra hallarda bu və ya digər vasitənin seçimi müəyyən məna çalarının ifadəsi ilə şərtləndirilir. Yəni, o məqamlar nəzərdə tutulur ki,bu vasitələrin hər hansı biri ilə ifadə olunan əlavə çalar əsaslı semantik yük daşıyacaq qədər əhəmiyyətli olmur. Məsələn: *O, təhlükəni hiss edərək dərhal özünü bayıra atdı. O, təhlükəni hiss edərək dərhal bayıra atıldı.*

Hər iki vasitənin işlənmə bildiyi hallarda qayıdış əvəzlərinə o vaxt üstünlük verilir ki, hərəkətin məqsədli şəkildə,qəsdən icra olunduğu vurğulanır. Belə hallarda qayıdışlıqla paralel avtoka-uzativlik mənası da ifadə olunur.

Qayıdış əvəzlilərinin ikinci işlənmə məqamının iki variantı var:

a) Eyni ilkin fələ qayıdış növ şəkildərinin və «öz» tərkibli əvəzlilərin artırılması ilə əmələ gələn formalar mənə etibarlı ilə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Sanki bu iki vasitə ayrı-ayrı məqsədlərə xidmət edir. Məsələn: *dartmaq-dartınmaq-özünü dartmaq*.

b) Müvafiq qayıdış növ formaları mövcud olmur, çünki növ şəkildələri ilə əmələ gələn fəl formaları məchulluq ifadə edir və müvafiq əvəzlilər refleksivliyin yeganə ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələn: *güllələmək-güllələnmək-özünü güllələmək*.

Üçüncü məqamın işlənməsi zamanı qayıdış əvəzliləri məlum növdə olan fəllərlə sintaktik əlaqəyə girsə də, refleksivlik dərəcəsi son dərəcə aşağı olur. Başqa sözlə, həmin əvəzlilər, demək olar ki, sırf vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edir. Məsələn:

Gözlərini açanda özünü çayın kənarında gördü.

Belə hallarda əsas mənə refleksivlik olmur və qayıdışlıq dərəcəsi aşağı olduğundan müvafiq əvəzlilər qayıdışlıq kateqoriyasının ifadəçisi kimi çıxış etmir.

Qeyd olunmalıdır ki, qayıdışlıq sahəsinin «açmaq» tipli fəllərlə ifadə olunduğu hallarda da sintaktik vasitə aparıcı rol oynayır. Belə ki, həmin hallarda ilkin fəllərə xas olan potensial refleksivlik mənəsi məhz vasitəsiz tamamlığın işlənməməsi sayəsində reallaşır.

Müasir ingilis dilində qayıdış növ bir qrammatik kateqoriya kimi mövcud deyildir. Ona görə də refleksivlik sahəsinin əsas mənə variantlarının ifadəsində aparıcı rolu məhz qayıdış əvəzliləri, daha doğrusu, « təsirli fəl + qayıdış əvəzliləri» birləşmələri (V transitive+self-pronoun) oynayır. İşlənmə xarakterinə görə ingilis dilində qayıdış əvəzlilərinin iki işlənmə variantı var:

1) Qayıdış əvəzlilərinin məcburi komponent kimi işlənməsi. Belə işlənmə məqamının bir neçə variantı var:

a) Refleksiva tantum tipli, yəni qeyri-refleksiv qarşılığı olmayan fəllərdə self-əvəzlilərin bilavasitə həmin birləşmələrin tərkib hissəsi kimi işlənməsi;

b) « to throw oneself» tipli birləşmələrdə self-əvəzlilərin bilavasitə refleksivlik sahəsinin ifadə vasitəsi kimi işlənməsi; Məsələn:

And Mr.Easy threw himself back in his chair, imagining like all philosophers that he had something very clever.

Bu qəbildən olan refleksivlərin təsirli fəl komponentləri digər tamamlıqlarla işləndikdə heç bir refleksivlik seması ifadə olunmur. Başqa sözlə, refleksivlik seması məhz qayıdışlıq əvəzlilərinin işlənməsi sayəsində ifadə olunur. Müqayisə edək:

Now you must go and bring the book from where you threw it down.

He threw himself off his jaded steed...

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Bu qəbildən olan fellər qayıdışlıq mənasını self-əvəzlilər işlənmədən də ifadə edən fellərlə qarışdırılmamalıdır.

c) qayıdış əvəzlilərinin əlavə çalar ifadə etməsi üçün işlənməsi: *to behave-özünü aparmaq-to behave oneself-özünü yaxşı aparmaq*. Məsələn: *Old Driffeld had some queer ways and she had to use a good deal of tact to get him to behave decently (W.Maugham) I am going to behave myself and I am not going to dissuade you any more (P.Abrahams)*

Yuxarıdakı misallardan birincisində «özünü yaxşı aparmaq» mənası «decently» sözünün leksik mənası ilə ifadə olunduğu halda, ikinci misalda bu məna bilavasitə qayıdış əvəzliyi vasitəsilə verilmişdir.

Ümumiyyətlə, müxtəlif ifadə vasitələrinin fakultativ işlənməsi bu və ya digər dərəcədə başqa dillər üçün də səciyyəvidir. Dilçilərin ümumi fikrinə görə, fakultativlik anlayışı xeyli dərəcədə dillərin inkişaf dinamikası ilə bağlıdır (2, s. 4). Dilçilik ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, refleksivlərin qayıdış əvəzliləri olmadan işlənməsi prosesi və bu əvəzlilərin inkişafı barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur.

O.Yespersenin fikrincə, XVI əsrin əvvəllərində qayıdış əvəzliləri, o cümlədən onların cəm formaları refleksivlik mənasının ifadə vasitəsi kimi işlənməyə başlayıb. Əvvəlcə onların bu funksiyada işlənmə dərəcəsi artmış, sonra isə əksinə proses getmişdir Daha doğrusu, «*He dressed him*» forması «*He dressed himself*» formasına çevrilmişdir. Sonra isə bu forma öz yerini «*He dressed*» modelinə vermişdir (3, s. 182).

Elə həmin müəllifin fikrincə, müasir ingilis dilində qayıdış əvəzliləri o halda buraxıla bilər ki, onların işlənməməsi cümlənin semantikasında ikimənalılıq və anlaşılmazlıq yaratmır.

Müasir ingilis dilində qayıdış əvəzlilərinin istər məcburi,istərsə də fakultativ işlənməsi sintaktik ifadə funksiyası daşıyır. İkinci halda refleksivliyin ifadəsi cümlədə müvafiq fellərdən sonra vasitəsiz tamamlıqların işlənməməsi nəticəsində baş verir. Məsələn, aşağıdakı iki cümləni müqayisə edək:

He began to undress the child. He began to undress for bed.

İkivalentli fellər də müasir ingilis dilində qayıdışlıq sahəsinin ifadə vasitələrindən biridir. Belə ki, bu tipli fellərin potensial mənalardan biri müvafiq kontekstdə reallaşan refleksivlik mənası olur. Məsələn:

They fell and lay without moving (Sh.Anderson).His wife's quickness did not altogether please him; anger lines showed at the corners of his mouth as he led her into the street (D.Stewart)

Bu tipli fellərin potensial qayıdışlıq mənası ancaq müvafiq kontekstdə reallaşır. Başqa sözlə, refleksivlik sahəsinin bu vasitə ilə ifadəsi bilavasitə felin qrammatik valentlik kateqoriyası ilə bağlıdır. Yəni «to move» tipli ikivalentli

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

fellərdə valentliklərdən biri müvafiq sintaktik modeldə reallaşan zaman qayıdışlıq mənası öz ifadəsini tapır. Qayıdışlıq mənasının reallaşması üçün ikivalentli fellərdən sonra vasitəsiz tamamlıq gəlməməlidir. Refleksivlik mənası ancaq o halda vasitəsiz tamamlıqla işlənən fellərlə ifadə oluna bilər ki, vasitəsiz tamamlıq rolunda qayıdış əvəzlilikləri çıxış edir.

Göründüyü kimi, həmin tipli fellərdə refleksivlik mənasının reallaşması üçün ya vasitəsiz tamamlıq rolunda müvafiq qayıdış əvəzlilikləri çıxış etməli, ya da həmin əvəzlilər buraxılmalıdır. Məsələn: *He drew **himself** near me. He drew near me.*

Beləliklə, müasir ingilis dilində refleksivliyin ifadəsi zamanı sintaktik vasitə öz funksiyasını müvafiq sintaktik modeldə bəzi fellərin təsirsizlik kateqoriyasına malik olması və potensial qayıdışlıq mənasının reallaşması nəticəsində həyata keçirir.

Nəticə olaraq demək olar ki, hər iki dildə refleksivlik kateqoriyasının ifadəsində qayıdış əvəzlilikləri mühüm rol oynayır. Lakin müasir ingilis dilində qayıdış növ kateqoriyası mövcud olmadığından qayıdış əvəzlilikləri dominant ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бондарко А.В.. Теория морфологических категорий. Л., «Наука», 1965, 288 с.
2. Восточное языкознание: факультативность. Москва, «Наука», 1982, 152 с.
3. Otto Jespersen. Growth and structure of the English language. The university of Chicago press, 1982, 244 p.

Shirmammad Guliyev

ABOUT THE SYNTACTICAL MEANS OF THE FIELD OF REFLEXIVITY IN MODERN AZERBAIJANI AND ENGLISH.

The article is about the category of reflexivity studied on the basis of the theory of field in linguistics. It deals with one of the means of expression of this microstructure, syntactical means. The main ideas are illustrated by factual material in both languages.

ƏLYAZMALAR MƏDƏNİ İRSİMİZİN BİR HİSSƏSİDİR

Əlyazma sözü əl ilə yazılan yazı məna yükünü daşıyır. Yazı isə, bildiyimiz kimi, nitqi müəyyən dövrdə təsbit edən və onu xətti (qrafik) ünsürlərin köməyi ilə zaman və məkan baxımından yaxın və uzaq məsafələrə çatdırmağa imkan verən işarə(lər) sistemidir.

Əlbəttə, hər əl yazısına əlyazma deyilməz; əlyazmalar hər hansı elmi, bədii, mədəni, tarixi və s. əhəmiyyəti özündə ehtiva edən çox mühüm tarixi, maddi-mədəniyyət nümunələridir. Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, elmi ədəbiyyatda bəzən onlara xəzinə də deyilir. Çünki onlar hər hansı bir xalqın, regionun və bütövlükdə dünyanın tarix və mədəniyyətini öyrənməkdən ötrü əvəzsiz mənbələrdir.

Əlyazmaların tarixi yazının əmələ gəlməsi ilə başlayır, lakin tarixən piktoqrafik (şəkli), ideoqrafik (ideya əsaslı), hecavi yazı tipləri məlum olsa da, əlyazmaların mütləq əksəriyyəti tarixin qismən daha sonrakı dövrlərində fonografik (səsli; səs=qrafik=hərf) yazı tipinin nəticəsi olaraq meydana gələn əlifbalarla yazılmışdır¹.

Əlyazmalarımızın demək olar ki, hamısının ərəb qrafikası ilə yazıldığını nəzərə alaraq Ərəb əlifbası üzərində dayanmaq ehtiyacı yaranır. Bu əlifba özündə 28 hərfi birləşdirir. Təsadüfi deyil ki, bəşər tarixindəki fəvqəladə roluna baxmayaraq, o, da dünyanın başqa əlifbaları kimi bəzi nöqsanlardan xali deyil (məs: qısa saitlərin qrafik olaraq yazıda işarə edilməməsi, böyük və kiçik hərf anlayışının olmaması və s.).

Nəinki Azərbaycanın, bəlkə İlahi din olan İslamın yayıldığı, hökmü-fərma olduğu bütün müsəlman aləminin uzun əsrlər boyu istifadə etdiyi və dünya elmi, mədəniyyəti və tarixinin ən mühüm incilərinin əksəriyyəti bu qrafika ilə yazılmış, dünya tarixinə İslam renessansı (intibahı) adı ilə daxil olmuşdur. Sonrakı tarixi gedişdə obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən Şərq, o cümlədən, Azərbaycan öz maddi-mənəvi mirasına lazımınca sahib çıxıb bilməmiş, əksinə, Qərb ona nəinki sahib çıxmış, əksər hallarda hətta onu özününkü kimi təqdim etməyə cəhd etmiş və edilməkdədir. Bu baxımdan bu günkü elmi, mədəni və texniki tərəqqinin kökünü axtarsaq, gedib ərəb qrafikası ilə yazılmış əlyazmalara çıxılır. Ona görə də əlyazmalar məsələsi dövlət və ümumxalq əhəmiyyətli məsələdir. Lakin dövlət əhəmiyyətli deyib də bu problemi tək başına dövlətin çözmək borcu olduğunu düşünmək yanlış olardı. Əksinə, bu işdə hər bir təşkilatdan tutmuş hər bir vətəndaşa qədər hər

kəsin köməyinə ehtiyac vardır və bu adi kömək deyildir, bəlkə vətəndaşlıq borcundan doğan bir vəzifədir.

Ərəb əlifbasında, bəlkə də, ərəb coğrafiyasının genişliyi və İslamın əhatə dairəsinin böyüklüyü və əzəməti sonu olaraq bu əlifbanın mahiyyətini özündə daşıyan, lakin qrafik baxımından az və ya çox bir-birindən fərqlənən 100-ə qədər xətt növləri vardır. Ərəb əlifbasının xətt növlərinə ayrılması prosesi əsasən X-XII əsrlərdə baş verib və 6 əsas növ - Süls, Nəsx, Mühəqqəq, Reyhani, Moru, Ruqə (Türkiyədə Divani, İranda Təliq, Şikəstə, Azərbaycanda Nəstəliq) daha çox işlənmişdir. Bu günkü Ərəb qrafikasında Kufi, Nəstəliq, Şikəstə əsas istifadə olunan xəttlərdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Xəlifə Osmanın zamanından və onun tapşırığı ilə Qur'an-ı Kərim hər zaman Osman Taha xətt növü ilə yazılmış (çap olunmuş) və çap olunmaqdadır.

Yuxarıda deyidiyi kimi, əlyazmalarımız əsasən yad dillərdə və bu gün üçün yadlaşmış qrafikada yazıldığı üçün əndər sənət olan şərqsünas ixtisası olmayan savadlı həmvətənlərimiz belə əlyazmalarımızdan istifadədən məhrumdurlar. Bu, çox acı bir həqiqət və böyük problemdir; xalq öz keçmişindən ayrı düşmüş, nəsillər və tarixi etaplar arasında rabitə itmiş, sosial-iqtisadi, mədəni və tarixi inkişafda sanki qırılmalar baş vermişdir. Son 100 ildə xalq olaraq başımıza gətirilən bəlalərin çox zaman nəticə verə bilməsinin bir səbəbini də məhz burada axtarmaq lazımdır-deyə düşünürəm. Bu baxımdan əlyazmalar məsələsi bizim elə əsas milli məsələlərimizdən biridir. Əski əlifba (ərəb qrafikalı), ən azından, Azərbaycanın, yönümündən asılı olmayaraq, bütün orta ixtisas və ali tədris ocaqlarında fənn olaraq öyrədilməlidir. Xüsusən istənilən sahədə elmi tədqiqat işləri ilə məşğul olan mütəxəssislərimiz birbaşa öz məxəzlərimizə (əlyazmalarımıza) çıxma iqtidarında olmalıdırlar. Nəzərə alınmalıdır ki, bu günkü dünya sivilizasiyası öz rüşəsinə məhz Şərq mənbələrindən götürür. Ürək ağrısı ilə qeyd edilməlidir ki, Sovet dövründən başlayan Rus mənbələrinə əsaslanma bu gün də davam etməkdədir. Halbuki rusların da istinadı Qərb mənbələridir və Qərb də öz mənbələrini demək olar ki, bütün hallarda Şərqdən (o cümlədən Azərbaycandan) əxz etmişdir. Bu minvalla əsl özümüzün olan ədəbi, elmi, mədəni və ya tarixi uğur çox zaman başqasının nailiyyəti kimi bizə təqdim olunmuş və olunmaqdadır.

Əlyazmaların dəyərləndirilməsində onun içərdiyi məzmun, tarixi qədimliyi, incəsənət baxımından qiymətli və nadirliyi əsas götürülür.

Azərbaycanımız, başqa sahələrdə olduğu kimi, əlyazma baxımından da dünyanın ən zəngin ölkələrindən biridir. Mənbələr orta əsrlərdə tarixi Azərbaycan ərazisində bir milyondan artıq əlyazma kitabının olduğunu bəyan edir. Bu faktın özü xalqımızın tarixən nə qədər zəngin bir mənəvi sərvətə-tarix

İctimai və humanitar elmlər seriyası

və mədəniyyətə malik olduğunu bariz bir şəkildə göstərməkdədir. Əlbəttə, əlyazmalarımızın hamısının günümüzdə qədər gəldiyini düşünmək sadələşmə olardı. Onların böyük əksəriyyəti dağıdılmış, yandırılmış, məhv edilmiş, yaxşı halda isə qəsb edilərək, bəzən isə alınaraq yad ölkələrə aparılmışdır. Əlyazmaların da onu yaradan insanlar kimi bəzən çox qərribə taleləri olur. Bu gün dünyanın bir çox məşhur fond, kitabxana, muzey, universitet və digər elmi mərkəzlərini bu qəbildən olan mənəvi sərvətlərimiz bəzəməkdədir. Natamam məlumata görə dünyanın müxtəlif elmi mərkəzlərində (o cümlədən Londonun Britaniya Muzeyi, Paris Milli Kitabxanası, Drezden Kral Kitabxanası, Dublin Çester-Betti Kitabxanası, Uppsala Universiteti Kitabxanası, İstanbul Aya-Sofya Kitabxanası, Qahirə Dar-ül Kütüb Kitabxanası və s.) 12 mindən artıq Azərbaycan əlyazması saxlanılır².

Əlyazma mədəniyyətimizin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Lakin əlyazmalar, onlara dövlət səviyyəsində münasibət məsələsində də biz çox yubanmışıq. İlkin olaraq 6 dildə apardığımız araşdırmalar göstərmişdir ki, ümumilikdə Şərq ölkələrinə, xüsusən, Azərbaycana aid olan əlyazmaların ilk kataloqları 1888-ci ildə Londonda, 1889-cu ildə Upsalada və digər Avropa ölkələrində nəşr edilmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, bu tip kataloqlar Azərbaycanda 1963-cü ildən işıq üzü görmüşdür.

Dövlət səviyyəsində Azərbaycanda əlyazmalara qayğı keçən əsrin 30-cu illərindən başlamışdır. Bu o vaxtlar idi ki, bolşevik istilasının nəticəsində əlyazmalarımız kütləvi şəkildə məhv edilirdi. Məhz vətənpərvər qüvvələrin ciddi səyi ilə bu proses durduruldu və əlyazmaların dövlət səviyyəsində toplanılması, sistemləşdirilməsi, tədqiqi və nəşri işi başlandı. 1950-ci ildə Bakıda Respublika Əlyazmalar Fondu yaradıldı; 1985-ci ildə isə o zaman Moskvada işləyən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin yaxından köməkliyi ilə bu müəssisə Respublika Əlyazmalar İnstitutuna çevrildi.

Əsaslı Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin banisi M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən milli ideya kimi qoyulmuş və ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilərək milli dövlətçilik ideologiyasına çatdırılmış³ Azərbaycançılıq-Azərbaycanşünaslıq Əlyazmalar İnstitutunun əsas prioritet sahəsidir.

1996-ci ildə Heydər Əliyevin xüsusi sərəncamı ilə bu instituta dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin adı verildi. Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Azərbaycan yazılı abidələrinin qorunub saxlanıldığı və tədqiq edildiyi ən böyük elm və mədəniyyət mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir və özündə ixtisaslaşdırılmış 6 şöbə və bir laboratoriyayı birləşdirir.

AMEA Əlyazmalar İnstitutu sərgi zallarında ən nəfis yazılı abidələrimizin daimi nümayişi təşkil edilmişdir.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Əlyazmalar İnstitutunda işləmiş Məmmədağa Sultanov (institutun ilk direktoru), Cahangir Qəhrəmanov (institutun ikinci direktoru), Həmid Araslı, Rüstəm Əliyev, Məmməd Cəfər Cəfərov, Əbülfəz Əliyev, Əzizə Cəfərzadə, Əzizağa Məmmədov, Fazil Seyidov, Nəsrəddin Qarayev, Qurbanəli Məmmədov, Sulduz Rüstəmov, Novruz Ağayev, Ağəmi İbrahimov, Zəminə Hacıyeva, Hacı Mayil Əliyev, Qulam Darabadi, Mənzərə Məmmədova, Sadiq Bağırzadə kimi görkəmli alim və tədqiqatçıların və Ziya Bünyadov, Abbas Zamanov, Vasim Məmmədəliyev, Tahir Məhərrəmov kimi tanınmış şərqşünaslarımızın bu sahənin inkişafındakı əhəmiyyətli rollarını qədirşünaslıqla qeyd etməyi özümüzə mənəvi borc bilirik.

İnstitutda 200-ə qədər işçi çalışır ki, onlardan da 100-ə yaxını elmi əməkdaşlardır. Elmi əməkdaşlar arasında 9 nəfər elmlər doktoru, 33 nəfər isə elmlər namizədi vardır. İnstituta tanınmış şərqşünas alim, bacarıqlı təşkilatçı və gözəl insan Doktor Məmməd Adilov başçılıq edir. Burada A.Musayeva, M.Nağısoylu, F.Ələkbərov, P.Kərimov, Ə.Məmmədbağiroğlu, K.Şərifov, C.Nağıyeva, M.Məmmədova, A.Xəlilov, A.Sadiqov, N.Göyüşov, T.Həsənzadə, M.Paşayeva, Ş.Cəmşidov, E.Seyidbəyli, N.Səmədova, S.Cabbarlı və digər qənimət elm fədailəri çalışır, sahələrə rəhbərlik edirlər. Fədai sözünü təsadüfən işlətmədik. Əlyazma işi elmin çox əhəmiyyətli bir sahəsi olmaqla, ensiklopedik savad, səriştə, iş vərdişləri, ən əsası isə, ağır zehni və fiziki zəhmət tələb etdiyindən bu sahədə çalışanları və hər cür, o cümlədən, maddi məhrumiyətlərə baxmayaraq, çalışmaqda davam edənləri sadəcə olaraq başqa cür adlandırmaq mümkün deyildir.

Bu gün Respublika Əlyazmalar İnstitutunda 40 mindən artıq əlyazama nüsxəsi saxlanılır və bu müəssisə dünyanın bu qəbildən olan ən zəngin qurumlarından biridir. Son illərdə bu müəssisəyə dövlət qayğısının artırılmasının nəticəsidir ki, əgər keçən əsrin 90-cı illərinə qədər burada ildə cəmi 3-4 kitab nəşr edilirdisə, son illərdə illik kitab nəşri 30-dan artıq olur.

Əlyazmalar sahəsində, xüsusən Naxçıvanda başqa bir ciddi məsələ qeyri-mütəxəssislərin filoloji araşdırmalarla məşğul olmasıdır; nəticədə sahə ilə bağlı bir çox elmi ədəbiyyatlarda saxta və ya düzgün olmayan materialların ortaya çıxması müşahidə edilir. Buna görə də mənbələrimizin-əlyazmalarımızın məhz mütəxəssislərimiz tərəfindən araşdırılması çox vacibdir.

Naxçıvanda bu sahə uzun müddət dövlət səviyyəsində diqqətdən kənar qalmışdır. Halbuki, öz tarixi, mədəni, yeraltı və yerüstü zənginliklərinə və geosiyasi mövqeyinə görə Naxçıvan bölgəsi əlyazmalarının araşdırılması, Azərbaycanın və regionun elmi, mədəniyyəti və tarixi baxımından çox vacibdir. Əlbəttə, bu çətin olduğu qədər də məsuliyyətli bir işdir. Xoşbəxtlikdən, istər metodiki, istərsə də, əməli baxımdan AMEA Əlyazmalar İnstitutunun çox böyük elmi potensialı və iş təcrübəsi vardır və zaman-zaman

İctimai və humanitar elmlər seriyası

bu imkanlardan yararlanılmalıdır.

Naxçıvan MR-də əlyazmalara dövlət qayğısı ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz onun 07 avqust 2002-ci il tarixli AMEA Naxçıvan Bölməsi və onun tərkibində Əlyazmalar Fondunun yaradılması haqqında tarixi sərəncamından sonra Naxçıvanda bu sahəyə diqqət yönəldilmişdir. Bununla da dövlət səviyyəsində bu sahənin hərtərəfli inkişafı üçün zəmin yaranmış, bu günümüzlə, sabahımızla zəngin elmi, mədəni və tarixi keçmişimiz arasında körpü salınması, mənəvi sərvətimiz olan əlyazmaların maddi mədəniyyət abidələrimizin toplanılması, bərpası, gigiyenası və mühafizəsi, sistemləşdirilməsi, kataloqlaşdırılması, araşdırılması, tərcüməsi və nəşri üçün münbit şərait olmuşdur. Adı gedən sərəncam nəinki aidiyyəti üzrə dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri və mütəxəssislər, eləcə də, hər bir yurdsevər azərbaycanlı qarşısında çox böyük vəzifələr qoyur.

Əlyazması olan və ya məlumatlı şəxslərin bu barədə Fonda məlumat vermələri bir vətəndaşlıq borcudur. Çünki biz xalqımıza, dövlətimizə və gec də olsa, onun mənəvi sərvətlərinə sahib çıxmalıyıq. Məsələ burasındadır ki, əlyazması olanlar əksər hallarda hətta onun nə olduğunu belə bilmirlər. Konkret əlyazma əhəmiyyətsiz bir yazı da ola bilər və ya, əksinə, nəinki Azərbaycan, bəlkə dünya mədəniyyəti tarixində sensasiya doğura biləcək çox dəyərli bir əsər də ola bilər.

Bu da acı bir həqiqətdir ki, əlyazmalarımız, əlyazmaşünaslıq Azərbaycanda bu sahənin inkişafı ilə bağlı maarifləndirmə işi çox zəif aparılmışdır. İnanırıq ki, adı gedən sərəncam bu boşluqların doldurulması sahəsində də öz layiqli töhfəsini verəcəkdir. Əlyazmalarımız xalqımızın dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi nadir mənəvi sərvətlərimizdir. Elmin və bütövlükdə həyatım elə bir sahəsi yoxdur ki, əlyazmalarda mövzu olaraq bəhs edilməsin. Bu baxımdan onlar elmimiz, mədəniyyətimiz, tariximiz, məişətimiz, əxlaqımız, mə'nəviyyatımız, dünyagörüşümüz, dilimiz, dinimiz, inanclarımız və onların tarixidir. Biz inanırıq ki, Naxçıvanda əlyazmaşünaslığın yaranması və inkişafı, bu sahəyə aid geniş tədqiqatlar elmimizin muxtəlif tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı sahələrdə qazanmış olduğu əndər nailiyyətləri, eləcə də, ədəbi, tarixi və mədəni irsimizin bu günə qədər öyrənilməmiş və ya az öyrənilmiş incilərinin üzə çıxarılmasında böyük rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE, 1981, V c.
2. Adilov M. Milli sərvətimiz, mənəvi iftixarımız. «Elm və həyat» jurnalı, 2004, № 4-5.
3. Hacıyev İ. Heydər Əliyev və milli tarixi yaddaşın bərpası, Bakı, 2003.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Шамси Панахоглы

РУКОПИСИ НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Древние рукописи Азербайджана являются неотъемлемой и важной частью Азербайджанской науки, культуры и истории.

Научные исследования рукописей в Нахчыванской АР в государственном уровне начались лишь благодаря Указу общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева 07 августа 2002 г. о создании Нахчыванского Отделения Национальной Академии Наук Азербайджана.

Поскольку Нахчыван по своим подземным и наземным ресурсам, геополитическому местонахождению и историческим, научным и культурным богатствам является одним из богатейших регионов Азербайджана, вышеуказанный Указ открыл большие научные возможности в области собраний, реставрации, охраны, гигиены, каталогизирования, перевода и издания Нахчыванских рукописей.

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN DİALEKTİNDƏ QOHUMLUQ BİLDİRƏN SÖZLƏR

Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər, rayon və kəndlərindən toplanmış qohumluq bildirən dialekt terminləri belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, dialekt və şivələrimizdə xalqımızın tarixi keçmişi, dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşən əsl Türk-Azərbaycan mənşəli dialekt sözləri ön planda durur. Tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan sözlər ya eyni semantik yüklə, ya da fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə işlədilir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün dialekt və şivələrdən alınan nümunələrə müraciət edək.

Bəşər övladı var olduğu gündən onlar arasında qohumluq münasibətləri mövcuddur. İnsanlar bu münasibətlərdə müxtəlif terminlərlə bir-birlərinə müraciət etmişlər. Naxçıvan dialektində işlənən qohumluq terminlərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə mövcuddur. [7, s. 71] Lakin bəzi terminlər də vardır ki, onlara nə ədəbi dildə, nə də Azərbaycanın müxtəlif regionlarında təsadüf olunur.

Naxçıvan dialektində işlənən qohumluq terminlərini ümumi ənənəyə uyğun olaraq, 1) qan qohumluğu 2) nigah qohumluğu bildirən terminlər kimi iki qrupa ayırmaq olar. [3, s. 181]

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Naxçıvan Muxtar Respublikasının bəzi rayon və kəndlərində *ataya* - **dədə, qağa, qadam, aqa, ava, aba, abba, ədə, əyə, dadaş**, xüsusilə, seyid ailələrində **ağa**, ruslardan «yadigar» qalma **papa**; *anaya* – **mama, nənə, aba; böyük qardaşa – dadaş, ədə**, daha çox Şahbuz və Şərur rayonunun kəndlərində **qağa**; *kiçik qardaşa* isə – **qaqaş** (əzizləmə mənasında) deyirlər. *Bibi və xalaya* - **aba** (Ordubad); *ananın kiçik qardaşına* – **dayday, dayı arvadına** - **daycanı, əmi arvadına** – **əmcanı, əmdostu, əmmə**; başqa variantda *bibi, dayıdostuna* da **əmmə** deyilir [2, s. 40] O cümlədən, *bibiogluna* – **ədə** (Şahbuz); *əmioğluna, dayıoğluna* – **mirzə** (Qaraçuq, Qaraxanbəy, Bulqan); *nənəyə* – **ana**, əzizləmək mənasında – **cici mama, ananın anasına – maçı nənə; babaya – ata, dədə, ağa** – başqurd və qazaxlarda isə böyük sözünə başqa variantla **ağay** [4,s.9] kimi də işlədilir; bunlardan əlavə bir tayfa və nəslin bir neçə nəsil əvvələ dayanan *ağsaqqalına* – **Cəddə baba** deyirlər. Cəddə babanın nəslinin davamçıları – **övlad, nəvə, nəticə, kötüca, yadıca, sədicə, iticə** və s. kimi sıralanır.

Ailədə olan övladları neçənci övlad olduğunu da maraqlı terminlərlə xarakterizə edirlər. Məsələn: *ilk övlada* - **gözün ilk avı**; *sonuncu övlada* isə - **sonbeşik**, bəzənsə bənzətmə vasitəsilə **halvaqapan** və ya **axır-uxur**, nisbətən yaşlı ailədə doğulan uşağa isə **cənazəzınqırovu** deyirlər.

Aparılan tədqiqat zamanı diqqət çəkən Naxçıvan MR-nın Ordubad rayonunun ərazisində nikah qohumluğundan yaranan terminlərdir. Qız alıb-verən ailələr biri-birinə **quda** deyir. Gəlin hörmət əlaməti olaraq *böyük qayına* – **mirzə; qayın arvadına – mirzəcanı; kiçik qayınarvadına – gəlinba; böyük baldıza – şahbacı**; qarşılıq olaraq gəlinə də getdiyi evlərdə müraciətin müxtəlif folmalarında **bacı, gülbacı, güba** (Şərur), **gəlinbacı, şahbacı, gəlinba; böyük qardaşın arvadına – sonacanı, aba** (Ordubad); qız tərəfi *oğlana* **giyəv, kürəkən**, qızın qardaşları **yeznə** deyirlər. (Bu fars dilində işlətmək, işləyən sözündən götürülmüşdür). Bir ailədən qız alanlar biri-birinə **bacanaq**, bir kişinin iki nikahlı (kəbinli) arvadı isə **günü, günübacı** sayılır. Toy günü gəlini oğlan evinə aparən qadına **yengə** deyirlər. Bu dialekt terminin, sadəcə, Naxçıvan ərazisində və Azərbaycanın müxtəlif regionlarında yalnız bir mənası var: bu söz əslində Türk xalqlarında *qardaş arvadı, əmi* və ya *dayı arvadına*, ayrıca ərinin özünə dost bildiyi *başqa birinin arvadına* da ehtiram göstərərək deyirlər. Bu termin Naxçıvan ərazisində yalnız ilk variantdakı mənası ilə işlənir. Əslində nəzərə alsaq ki, elə toy günü gəlini bəy evinə ən yaxın, özündən böyük olan qohumları aparır, deməli, bu söz hər iki variantdakı mənanı özündə birləşdirir.

Qohumluq terminlərinin bir qismi -lıq şəkilçisi vasitəsilə, yəni morfoloji yolla yaranır. Məsələn: **atalıq, analıq, qızlıq, oğulluq, övladlıq** və s. kimi bu terminlər *ögeylik* münasibəti bildirir. -lıq şəkilçisi ilə düzələn **qardaşlıq, bacılıq, dostluq**, və s. kimi terminlər vardır ki, bunlar dostluq, yaxınlıq mənasını ifadə edir.

Adətə görə qohumluqların ən müqəddəsi hesab olunan **kirvəlikdir**. Öz oğul övladını qohumunun və ya özünə məhrəm bildiyi yaxın dostunun qucağına qoyan ailələr bir-birilərinə **kirvə**, *kirvə arvadına* isə **kirvədostu**, **kirvəcanı** (Ordubad) deyir. Dialekt terminləri bəzən mənə və işlənmə sərhəddinə malik olurlar, yəni bir-birinə çox yaxın kənddə bir termin başqa mənə, digər kənddə isə fərqli mənə ifadə edir.

Bizim bəzi rayon və kəndlərimiz vardır ki, orada nəsildə və tayfada ən çox hörmət göstərilən adama da **mirzə**, **dadaş**, **aqə** (Biçənək), **qağa** və s. deyərək xətrini əziz tuturlar.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz dialekt terminlərin bəziləri ümumişlək olsa da, bir qismi tək-tək ailələrdə işlənir. Araşdırmalar göstərir ki, ucqar bir dağ kəndindəki bir ailədə işlənilən bir dialekt terminində və ya dialekt bir sözdə tarixi dövrlərin izləri var.

Yaşlı adamlar bəzən körpə, balaca uşağın ağına, düşüncə tərzinə heyrlənəndə ona «Elə bil **əkə-bükə** (və ya **əkə-ükə**) adamdır» – deyirlər. Bu sözün etimologiyasını araşdırdığımızda görürük ki, *əkə-ükə* özbək dilində **böyük qardaş** [4, s. 71], *ükə* isə uyğur türkcəsində **böyük** deməkdir [4, s. 203]. Deməli, bu günə qədər xalq arasında bu sözün ifadəsi elə eyni türk xalqlarındakı leksik-semantik, həm də fonetik formasını qoruyub saxlayaraq bənzətmə məqsədi ilə işlənilir. **Dadaş** – Türkiyədə, xüsusilə, Ərzurum vilayətində *böyük qardaş*, ümumiyyətlə, doğu tərəfində başqa variantda qardaş, ikinci variantda isə dəliqanlı, babaigid (güclü, qüvvətli, qorxmaz gənc adam) [6, s. 113] mənasını daşıyır. **Əbə** isə qədim türklərdə uşağın göbəyini kəsən *ev mamaçasına* deyilib. Bu söz hələ də Anadolu türkcəsində – **ebe** [6, s. 147] (bəzən anaya və nənəyə də deyilir), başqırdlarla – **əbi** [5, s. 51], türkmən [4, s. 647], qazax variantlarında **ene**, qırğız variantında isə **əye** [4, s. 646] kimi formallaşıb. Türk ləhcələrinin çoxunda **əbə** və ya **əbəvəyin** [6, s. 147] *valdeyin, ata və ana* mənasını daşıyır.

Ailə üzvlərinə, yaxın qohumlara adı ilə deyil, dədə-babadan qalmış müxtəlif terminlərlə müraciət etmək bizim xalqımızın özündən böyüklərə hörmətlə yanaşmasından və mədəni keçmişə malik olmasından xəbər verir. Adətə görə ailənin ilk övladının müraciət forması ondan sonrakılar üçün adət halını alır. Bəzən bir tayfanın belə ümumi termininə çevrilir. Körpələr yeni dil açanda onu elə öyrətmək lazımdır ki, bizim ümummilli prinsiplərimizə, sarsılmaz özlə sahib olan qədim keçmişimizə uyğun olsun. Öz doğmalarımıza yad dildə müraciət etməyək.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dialekt leksikasındakı qohumluq terminlərinin müasir vəziyyəti və etnik tərkibi haqqında verdiyimiz qısa məlumat onun ümumi mənzərəsi barədə təsəvvür yaradır. Dialekt və şivələrin terminoloji kütləsində hələ üzə çıxmamış, araşdırılmamış əsl Türk-İctimai və humanitar elmlər seriyası

Azərbaycan qatı yaşayır ki, bunların öyrənilməsi Azərbaycan xalqının etnoqrafiyasını təsvir etmək və ədəbi dil tarixini müəyyənləşdirməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bozkurt F. Türklərin dili. Ankara, 1999, 844 s.
2. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Atilla, 2001, 170 s.
3. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, 274 s.
4. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüyü. I dizim. Ankara, 1991, 1183 s.
5. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüyü. II dizim. Ankara, 1992, 502 s.
6. Türkçe sözlük. Tertib edenler: Korkmaz A., Korkmaz M. Ankara, 1994, 552 s.
7. Naxçıvan MSSR dialekt və şivələri. Bakı, 1962, 326 s.

Зульфия Исмаил

РОДСТВЕННЫЕ СЛОВА В НАХЧЫВАНСКОМ ДИАЛЕКТЕ

В данной статье анализируются лексические, структурные особенности и родственные связи диалектов Нахчыванской Автономной Республики. Автор показывает, что появление родственных диалектов были связаны отношениями между членов семьи, которые созывали их не собственными именами, а словами которые обозначали уважение и поклон.

KƏMALƏ İSMAYILLI

AMEA Naxçıvan Bölməsi

BATABAT ƏRAZİSİNDƏ OLAN BƏZİ YER ADLARININ ETİMOLOGİYASI

Naxçıvan MR ərazisində, qədim tariximizlə səsləşən, Kiçik Qafqaz dağlarının ən gözəl yaylaqlarından biri də Batabatdır. Bu yaylaq ərazisində arxeoloji axtarışlar zamanı aşkara çıxarılmış əmək alətləri-maddi mədəniyyət nümunələri Naxçıvanın ən qədim zamanlardan ibtidai insanların yaşadığı ərazilərdən biri olduğunu təsdiq edir. Tədqiqatlar nəticəsində Mustyc mədəniyyətinə, tunc, ilk dəmir dövrlərinə, orta əsrlərə aid abidələr, nekropol-

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

lar, yaşayış məskənləri, qalalar, ibadətgahlar, qayaüstü rəsmlər, qoç daş heykəllər və s. aşkara çıxarılmışdır ki, bütün bunlar xalqımızın tarixi yaddaşının daş kitabələridir.

Tarixi özündə əks etdirən ikinci sərvətimiz isə toponimlərdir ki, hər bir yer adı və onun semantik mənasının dəqiqləşməsi xalqın dili, tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti və s. özəllikləri haqqında çoxşaxəli məlumat verir. Yer adlarının bir qisminin zəngin məlumatvermə gücünə sahib olduğunu bildirən A. Qurbanov, A.V. Superanskayanın fikrini qəbul edərək toponimlərin tarixin aynası olduğunu ifadə edir. (1, s. 362)

Onomastik vahidlərin tədqiqi uzun müddətdir ki, dilçi, tarixçi və coğrafiyaşünasların diqqətini cəlb etmiş, dünyanın ayrı-ayrı dillərində bu vahidlərin nəzəri məsələlərinə dair bir sıra müddəalar, fikirlər irəli sürülmüş, bu istiqamətdə müxtəlif konsepsiyalar yaranmışdır. (2, s. 8)

Son dövrlər toponimlərin geniş tədqiqata cəlb edilməsi tarixin bəzi qaranlıq səhifələrini işıqlandıraraq, xalqımızın söyköku ilə bağlı məsələlərin də aydınlaşmasına xeyli kömək etdi. V.A.Nikonovun fikrinə görə, coğrafi ad da sözdür. Buna görə də bütün sözlər kimi dil qanunlarına tabedir. Toponimika özü üçün xüsusi vasitələr icad etmir, lakin dildə mövcud olan vasitələrdən yararlanır, özü də onların az qismini götürür. Buna görə də bu anda yer adları daha çox dilçiləri maraqlandırır. Onlar yer adlarını dil mənsubiyyətlərinə, göstəricilərinə, semantik quruluşlarına görə daha düzgün və dəqiq bir şəkildə qruplaşdırır. (3, s. 9)

Yuxarıda bəhs etdiyimiz yaylaqda bir çox yer adları var ki, bu adlar dilimizin tarixini özündə yaşatmaqla bərabər, “tarixin dilini” də özündə əks etdirir. Bildiyimiz kimi, əksər hallarda toponimlər etnonimlərlə sıx bağlı olub, xalqın etnogenezindən xəbər verir. Azərbaycan xalqının formalaşmasında sak, kas, hun, peçeneq, savir, şıraç və s. kimi etnosların adını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Ərazimizdə kas etnonimi ilə bağlı bir çox adlara rast gəlinir, Xəzər, Qazax və s. bu kimi adların bu tayfa adından yaranması artıq sübuta yetirilmişdir. Kaslar ən qədim türk tayfalarından biri olub, uyğurların ulu əcdadlarının böyük bir hissəsinin mənşəcə bu kökdən olması məlumdur. Özbəklərdə kaşlıq adlanan tayfanın da məhz bunlarla bağlı olduğu ədəbiyyatlardan bizə məlumdur. Tarixdə bəzən kassit adlanan bu tayfa e.ə. 1500-cü ildən 1150-ci ilə qədər Babilistanda hakimiyyətdə olmuşlar. Kas etnonimi e.ə. I minilliyin ortalarından məlum olan kaspi tayfasının adında da iştirak edir. Kaspilərin Midiya ərazisində, həm də Albaniyada və Dərbənd zonasında yaşamaları tədqiqatlarda öz geniş əksini tapmışdır. (4, s. 124)

Xəzərlər tarixdə Şimali Qafqazın yerli əhalisi hesab olunur. Ən düzgün fikirlərdən biri də budur ki, “xəzər” etnonimi qədim kas etnonimindən və qə-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

dim türk tayfalarının adları üçün xarakterik olan ar, ər sözündən ibarət olub “kas ərleri”, “kas kişiləri”, “kas adamları” deməkdir. (4, s. 123) Mənbələrdə xəzərlərin bozal, kəbər, kulas, tərəkə və s. tayfalarının adları çəkilir ki, bunlardan kəbər tayfasının adı ilə bağlı Şərur-Dərəyələz mahalında keçən əsrdə Kəbirli kənd adı ilə rastlaşırıq. Deməli, “Kas ərlerinin” Azərbaycanda bir çox bölgələrdə, o cümlədən Naxçıvanda da müxtəlif fəaliyyətləri olmuş və onlar öz adlarını müəyyən toponimlərə bu və ya digər şəkildə verərək, günümüzdə qədər yaşada bilməmişlər. F. Rzayev Naxçıvan ərazisində kas tayfa etnosu ilə bağlı Xoşkeşin, Qozakor, Koçov, Bəyxozar, Qazançı və s. kimi adları qeyd edərək onların etimoloji yozumunu açıqlamışdır.

Batabat ərazisində də kas etnonimi ilə bağlı olduğu ehtimal oluna bilən Gəzəvar gölü və Gəzdək dağı adlarına rast gəlirik.

Gəzəvar -gəz, -əv, -ar komponentlərinə ayrılı bilər ki, burada hər bir sözün mənasına fikir verdikdə maraqlı mülahizə əldə etmək olar. Ov sözü burada mənbələrdə ən çox ərəb-fars mənşəli ab (su) sözünün fonetik dəyişmələrlə yaranmış forması kimi təqdim olunur və bu söz şərov, təcov, ovdan və s. kimi sözlərin tərkibində öz mənasını saxlayır. Bundan başqa toponimlərdə ov “keçmək” feli kimi işlənir ki, bu da ən qədim türk leksik vahidlərindəndir. Ov komponenti v≈p əvəzlənməsi ilə qədim türk dillərində “hortultu ilə içmək, keçirmək” mənalarında işlənir və rus dilində “xlebat, qlobat” kimi tərcümə olunur. (5, s. 15) Bir çox coğrafi adların etimoloji təhlili zamanı bu sözün mənası özünü doğrultmuşdur. Məsələn, Kolavat arxı-“Kollar keçən yerin arxı”, Kaçov dağı-“Kaslar keçən dağ”, Peşov arx –“Baş keçid arxı” və s. (5, s. 15) Ov tərkibi e≈o əvəzlənməsindən sonra “ev” sözü də ola bilər. “Ev” sözünün əv, əf, öy, öv, yu və s. tələffüzlərinə biz başqırd, qazax, qırğız, tatar, türkmən dillərində təsadüf edirik. (8, s. 228) O zaman Gəzəvar yer adı “Kas ərlerinin evi” mənasında anlaşıla bilər.

-ar elementi “ər, kişi” mənasında etnoslara qoşularaq bir çox toponimin yaranmasında iştirak edir. Belə ki, Xəzər, Ərəfsaq, Arsaq və s. kimi adların tərkibində birinci komponentlərin məhz canlı olduğunu-tayfa olduğunu hiss elətdirir. Abidələrimizdə dağ aşırımı mənasını verən art, ard sözünə də rast gəlinir.

Gəz komponenti ilə bağlı müxtəlif mülahizələr söyləyə bilərik. Bildiyimiz kimi, türk dillərinin bir çoxunda samit səslərin müəyyən əvəzlənmələrinə rast gəlmək mümkündür, belə ki, k>ç, g>c, z>s, k>g və s. bu kimi əvəzləmələr Azərbaycan dili dialekt və şivələri üçün də xarakterikdir.

Gəz komponentinin qaz/kas sözünün fonetik dəyişmələrlə işlənmə variantlarını nəzərə alsaq bu sözlər haqqında müxtəlif mülahizələrlə qarşılaşırıq. Qaz sözü abidələrdə “yüksəklik”, “uca”, “uca yer” mənasında işlənir. M. Seyidov “Kas-Sulaq”- Ucada yüksəklikdə olan sulu yer, “Qazbek”

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

“Ucalığın bəyi” və başqa bu kimi sözlərdə qaz sözünün mənasına aydınlıq gətirmişdir. Toponomik, etnoqrafik materiallardan aydınlaşır ki, “qazaq//qasaq” və onların “qaz//qas” tərkibi müstəqil və müəyyən şəkilçi söz qəbul etmiş halda (Qaz-an, Qaz-ıq, Qaz-bek, Kaz-oq, Kas-Sulaq və s) erkən orta əsrlərdə və sonralar işlənmişdir. Bundan başqa -gəz komponenti kas tayfa adı kimi də düşünülə bilər.

Bütün mənalar nəzərə alınaraq Gəzəvar sözünün üç etimoloji mənasını vermək mümkündür: “Kas ərlərinin keçdiyi göl”, “yüksəkdə dağ aşırımında yerləşən su, göl” və “Kas ərlərinin evi”. Hər üç variantda sözün sırf türk mənşəli olduğu çox açıq-aşkar görünür və biz sonuncu etimoloji anlamı həqiqətə daha uyğun hesab edirik.

Gəzdək dağ adı da -gəz və -dək komponentlərinin birləşməsi kimi düşünülə bilər. Əski uyğurlar “ucalıq” mənasını nəzərə alaraq uca dağ silsilələrini “Qas//kaz” adlandırmışlar. VII əsr uyğur abidəsinə də “... və Gəz dağı silsiləsini keçərək...” (6, s. 54) sözlərinə rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud” da verilən Qazlıq dağı “ucalıq”, “yüksəklik dağı” deməkdir. Qas sözünün “uca” mənası özünü daha çox “Təpəgöz sıçradı, baxdı, Basatı gördü, əlin-əlinə çaldı, qas-qas güldü...” (7, s. 117) cümləsində göstərir.

Dək komponenti isə taq sözünün fonetik əvəzlənmələrlə t<d, q<k, a<ə işlənmə variantıdır. Deməli Gəzdək-yüksək, uca dağ kimi düşünülə bilər. Bundan başqa Kasların türk etnosu olduğunu bildiyimizdən bu dağın Kas dağı olma ehtimalını daha münasib qəbul edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, 1988.
2. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2002.
3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.
4. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
5. Rzayev F. Əlinə çayı vadisi toponimlərində türk layı. (namiz. diss. avtoreferatı) Naxçıvan, 2003. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
6. Фрагменты уйгурской версии биографии Сацн-Изана Москва, 1980.
7. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1962.
8. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, 1991.

Kamala İsmayilli

THE ETİMOLOGİ OF SOME TOPONİMS İN BATABAT

In this thesis, some places' names (toponims) of one of the very ancient living place Batabat area were analysed. Here, we mentioned that according to the kas etnos the place names (toponims) are also existing. Gezevar lake and Gezdek mountain names with drawing into research etymologically analysed and the meanings of the components in the word structure were explained. Taking into consideration all meanings above mentioned, etymological meaning of the lake and mountain were discovered, the more realizeable ones were specially mentioned. So, in conclusion gezevar may be think as a "Kas men's house", Gezdek as a "Kas mountain"

NURAY ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN BƏZİ LÜĞƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir Azərbaycan dilinin dialektologiyasının bir qolunu müəyyən ərazi ilə hədudlanmış yerli dialekt və şivələr təşkil edir. Bu spesifik qrammatik cəhət hər bir şəhərin, rayonun danışığı dili və dialektində mövcuddur. Ümumiyyətlə, dialekt və şivə anlayışı dilçilik baxımından ədəbi dildən fonetik qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən regional xarakterli canlı xalq danışığı dilidir.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri Naxçıvan MR ərazisini əhatə etməklə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupunu özündə birləşdirir. Burada iki dialekt - Naxçıvan və Ordubad, üç şivə - Culfa, Şərur və Şahbuz şivələri mövcuddur (1, s. 5). Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri bir sıra özünəməxsus leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir ki, bu xüsusiyyətlər onları həm ədəbi dilimizdən, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqləndirir. Leksikonu olduqca zəngin olan bu qrupda ədəbi dildə işlənməyən bir çox söz və ifadələrlə rastlaşırıq. Göstərilən ayrı – ayrı şivələrdə bu ifadələr elə fonetik variantda işlədilir ki, eyni bir əşya, yaxud məfhum başqa – başqa sözlərlə ifadə olunur.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin leksik xüsusiyyətlərini digər dialekt və şivələrimizin leksikasında olduğu kimi iki qrupa ayırmaq olar: 1) ter-

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

minoloji səciyyə daşıyan sözlər; 2) terminoloji səciyyə daşımayan sözlər (7, s. 337). Yuxarıda deyilənlər hər iki qrupa daxil olan sözlərə aid edilə bilər.

Bu qrupa daxil olan dialekt və şivələrin leksikasının öyrənilməsinə 1950 – ci ildən başlanmışdır və bu iş bu günə qədər də öz aktuallığını itirməmişdir. Bu müddət ərzində bölgədə mövcud olan dialekt və şivələrin leksikası ayrı – ayrılıqda araşdırılsa da, problem tam həll olunmamış və yekun elmi nəticə konkret olaraq söylənilməmişdir. Lakin ərazidən toplanan materialların bir qismi “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”, “Naxçıvan şivələrinin lüğəti” kitablarında öz əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, hər bir dialekt və ya şivənin leksikası aid olduğu ərazinin tarixi keçmişini, coğrafi şəraitni, əhalinin məşguliyyətini, hətta həmsərhəd olduğu, qonşu xalqları belə özündə əks etdirir. Burada həmin xalqın dilindən yerli şivələrə keçən çoxlu sözlərə, coğrafi şəraitlə bağlı leksik vahidlərə, ədəbi dildə artıq işlənməyən, arxaikləşən ifadələrə geniş rast gəlmək olur.

Türk dillərində qohumluq və ailə münasibətləri bildirən sözlər özlərinin məzmun və şəkillərinə görə daha çox dəyişməz sözlərdir (5, s. 352). Lakin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində qohumluq və ailə münasibəti bildirən adlarda elə sözlərə rast gəlirik ki, bunlar ədəbi dildə işlənmir. Bu adlar həmin qrupa daxil olan ayrı – ayrı şivələrdə də fərqli şəkildə işlənir. Məsələn: ata və ya ana mənasında şivələrdə müxtəlif leksik vahidlərlə rastlaşırıq. Ordubad dialektində ata əvəzinə dədə, baba; Şərur və Şahbuz şivələrində isə qağa işlənilir. Ana sözü isə Ordubad dialektində nənə; Naxçıvan dialektində və Culfa şivələrində bacı sözləri ilə əvəz olunur. Və yaxud kürəkən sözü Naxçıvan dialektində kürəkən, yeznə; Culfa şivələrində giyəv, yeznə; Şahbuz şivələrində giyəv şəklində işlənir. Qeyd edək ki, bu söz əsl türk mənşəli sözdür və qədim dövrlərdən dilimizdə işlənməkdədir. Belə ki, eyni sözə güyəv şəklində XIII əsrə aid Azərbaycan dilində yaranmış ilk məsnəvi olan “Dastani – Əhməd Hərəmi”də də rast gəlirik. Görünür ki, bu söz o dövrlərdə dilimizdə işlək sözlərdən biri olmuş, lakin zaman keçdikcə tədricən arxaikləşmişdir. Dialekt və şivələrimizdə arxaikləşmə prosesi ədəbi dilə nisbətən daha ləng gedir. Ədəbi dildən arxaik sözlər sürətlə çıxdığı halda, dialekt və şivələrimizdə bu sözlər uzun müddət qorunub saxlanıla bilər ki, giyəv sözü də belə sözlərdəndir. Ədəbi dilimizdən çıxan bu sözlərin dialektlərdə yaşaması dil tariximizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli bir faktordur. Kürəkən mənasını verən bu söz göyüm şəklində Zaqatala şivəsində müşahidə olunur (2, s. 205) Türk dialektlərində bu sözə yaxın olan güvey sözü işlənilir ki, bu sözlər eyni fonetik tərkibə malikdirlər. Eyni mənada müasir başqırd və tatar ədəbi dilində kiyəv, qazax dilində küyev, özbək dilində küyav, qırğız dilində küyo, uyğur dilində isə küyoğul sözləri işlənir (8, s. 146)

Ordubad dialektində baldız mənasında xanbacı, şahbacı, nənə mənasında
İctimai və humanitar elmlər seriyası

da (ananın anası) maçı; Şahbuz şivələrində qayınarvadı əvəzinə elti, mirzəcanı işlənir.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində alət və əşya adları bildirən sözlərə aid zəngin material vardır. Məsələn: ədəbi dildəki tava sözü Naxçıvan dialektində tava; Culfa şivələrində tiyəncə; Şahbuz şivələrində sapılca, Şərur şivələrində saplıca şəklində işlənir. Mişar sözü Naxçıvan dialektində mişar, buşqu; Ordubad rayonunda sesə, seson; Şərur şivələrində puşqu; Culfa şivələrində xır-xır variantında işlənir.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində növ anlayışı bildirən sözlər ümumiləşdirici sözlərə nisbətən daha çox işlənir(7, s. 324) Yəni hər hansı bir əşya və ya məfhum ədəbi dilimizdə yalnız bir sözlə ifadə olunursa, dialekt və şivələrimizdə onun hər bir növünün ayrı – ayrılıqda adı var. Hətta bəzən heyvanların yaşı, rəngi, əşyaların xususyyətləri, tərkib hissələrinin adları da bütün təfərrüatı ilə burada öz əksini tapır. Məsələn: ədəbi dildəki mişar sözü onun bütün növlərini – həm balaca mişar, həm böyük mişar mənalarını ifadə edə bilir. Lakin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində bunların hərəsi ayrı-ayrı leksik vahidlə ifadə olunur. Şahbuz şivələrində xırxı sözü balaca mişar, Culfa və Şərur şivələrində xizər, Culfa şivələrində xırxır iri mişar mənasında işlənir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrdə işlənən sözlərin böyük əksəriyyətinə ədəbi dilimizdə rast gəlmək olmur. Bəziləri isə ədəbi dildə tamamilə başqa mənada işlənir. Eyni sözləri bostan və tərəvəz məhsulları haqqında da demək olar. Məsələn: xiyar sözünə müxtəlif variantlarda Naxçıvan dialektində gülbəsər; Ordubad dialektində və Culfa şivələrində yelpənəx; Babək rayonunun bəzi kəndlərində əyri xiyar mənasında (Cəhri) düvələx // düələx şəkilində rast gəlirik.

Ədəbi dilimizdə itburnu adlanan bitki Naxçıvan dialekt və şivələrində bir neçə sözlə - Naxçıvan dialektində həmərsün; Ordubad dialektində məməsür // məməçür, həməsil; Culfa şivələrində həməsur, həməsür sözlərilə ifadə olunur.

Burada meyvəçiliyə aid də çoxlu leksik vahidləri müşahidə etmək olur. Təkə üzümçülüklə bağlı şivələrdə çoxlu müxtəlif sözlər işlənir. Ordubad və Naxçıvan dialektində və Culfa şivələrində tənək əvəzinə mev // möv // möy, tənək zoğlarını ağaca bağlamaq üçün şiv Ordubad dialektində mevbənd; tənəyin qurumuş zoğları Ordubad dialektində və Culfa şivələrində mevrə; üzümlük Ordubad dialektində və Culfa mevlıx // mövlüx', Naxçıvan dialektində möylük; qurudulmuş üzüm Ordubad dialektində mevic // meviz // mövüz, Naxçıvan dialektində mövüz // möyüz, Culfa şivələrində meviz // mövüz şəklində işlənir. Qeyd edək ki, adı çəkilən ərəzilərdə eyni sahəyə aid olan leksik vahidlərin çoxluğu həmin bölgədəki əhalinin məşğuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Yəni bu ərəzilərdə üzümçülük inkişaf etdiyi üçün üzümçülüklə bağlı

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

sözlər də çoxluq təşkil edir. Bu başqa sahələrə, o cümlədən heyvandarlığa, kənd təsərrüfatına, baramaçılığa, arıçılığa da aid edilə bilər.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində geyim adlarının da özünə-məxsus leksik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn: yüngül gön ayaqqabı Naxçıvan dialektində qaloş, cust ; Ordubad dialektində şirbit, çus, qaloş, məs; Şərur şivələrində posdal formasında işlənir.

Bundan başqa Naxçıvan dialektində tuş gəlmək; Şahbuz şivələrində ürcah olmaq// ürcah gəlmək; Culfa şivələrində urcah gəlmək rast gəlmək mənasında işlənir.

Bölgənin yerli sakinlərinin leksikasında oyun adları, xörək və başqa yeyintilərin adları, toxuculuq, dülgərlik, quş adları, meyvəçilik və.s sahələrə aid söz və terminlərin də çox işləndiyini görmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin leksikası olduqca zəngindir. Burada ədəbi dillə və digər qrup dialekt və şivələrlə həm oxşar həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz ədəbi dilin təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin hesabına zənginləşir. Eyni zamanda ədəbi dil də buradan bəhrələnərək öz leksikonunu zənginləşdirir.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, uzun əsrlərin məhsuludur və burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti, və.s ilə bağlı olan çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələri müşahidə edirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1962.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara, 1999.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə Bakı, 1982.
4. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Bakı, 2001.
5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı, 2003.
6. Müasir Azərbaycan dili, I hissə. Bakı, Elm, 1978.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967.
8. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, 1992.

Nuray Aliyeva

SOME LEXICAL SINGULARITIES DIALEKT AND SPEAKS OF NAKHCHIVAN

In this article presented comparative analysis of lexical singularities for groups of Nakhchivan regions dialect and speaks. Here some group of dialect and speaks was İctimai və humanitar elmlər seriyası

the personification of both with some group of dialect and speaks, and the similar and distinctive features of the different regions with one-another.

Group of Nakhchivan regions dialect and speaks was investigated that original peculiarities of some lexical singularities and the dialects was given in the literary language in the comparative reason. These lexical singularities was given with old history and geographical conditions of the land, people's business in the example of the personification.

İBRAHİM BAYRAMOV
Azərbaycan Pedaqoji Universiteti

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ QƏDİM MƏNBƏLƏRDƏ

İndiki Ermənistan ərazisi türk mənşəli toponimlərlə zəngindir. Ərazinin toponimik materialları üzərində apardığımız müşahidələrdən sonra tam aydın oldu ki, toponimlərin 90%-i Azərbaycan-türk mənşəli, 10 %-i isə ərəb mənşəlidir. Ümumiyyətlə, burada tarixən erməni mənşəli toponimlər olmamışdır.

İndiki Ermənistanın Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri, eləcə də burada tarixən yaşayan qədim türk tayfaları haqqında ilk məlumatları qədim yunan, Azərbaycan və erməni mənbələrindən əldə etmək olur.

İndi Ermənistan adlanan ərazinin toponimlərinin diaxronik aspektdə izahında qədim yazılı mənbələrdə qeydə alınmış coğrafi adlar da diqqət mərkəzində dayanmışdır.

Eramızın əvvəllərində yaşamış Strabon "Coğrafiya" əsərində indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Sakasena, Araksena, Artaksat, Qoqarena toponimlərinin [1, s. 482-488], Mantiana hidroniminin [1, s. 498], sirak, apan, pasian, toxar, kimmer [1, s. 469-483] etnonimlərinin adlarını çəkir.

Eramızdan əvvəl I əsrdə Ön Asiyada böyük dövlət olan Urartu ilə bağlı müəyyən daş kitabələr tapılmışdır. Bu daş kitabələrdə indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Eriax (Gümrü rayonu ərazisində), Arkukini (Göyçə gölünün cənub şərqində), Uelikuxi (Göyçə gölünün qərbində), Adaxuni, Lueruxi (Göyçə gölünün şərqində) [2, s. 46-49], Kumeni (Gümrünün yaxınlığında), Urtexuni (Göyçə gölü hövzəsində), Qelakuni (Göyçə gölünün adı və onun ətrafındakı ərazi), Elar (Ellər – İ.B.) (Göyçə gölü hövzəsində), Darani (İrəvan şəhəri yaxınlığında) [3, s. 175, 1, 424] paleotoponimləri və kimmer və sak etnonimləri [4, s. 49] qeyd edilmişdir.

V-VII əsrlərə məxsus erməni mənbələrində, indi Ermənistan adlanan AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

ərazidə türk mənşəli toponimlərin adları qeyd olunmuşdur.

V əsrdə yaşamış Moisey Xorenskidə Şirak, Quşar, Gəngər, Quqar, Qnaşir toponimləri qeyd edilmişdi [5, s. 91].

"VII əsr erməni coğrafiyası" əsərində indi Ermənistan adlanan ərazinin türk mənşəli toponimləri öz əksini tapmışdır: Quqark, Tuaratsatala (Tövrətala), Karadunis (Qaradon), Tanqrman (Tanrı yeri), Tərnəvan (Tərnə yeri), Kanqaran, Kolt, Kotak, Şakaşen [5, s. 91, 97]. Eyni zamanda "VII əsr erməni coğrafiyası"nda Sevanın şimalında və Gürcüstanla Ermənistanın sərhədində gəngərlərin yaşadığı göstərilir [5, s. 97].

İndiki Ermənistanın türkmənşəli toponimlərinin öyrənilməsində milli mədəniyyətimizin ulu abidəsi, VI-VII əsrlərin hadisələrini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı əsas qaynaqlardan biridir. Əsərdə adı çəkilən toponimlər belə bir yəqinliklə sübut edir ki, indiki Ermənistan oğuzların vətəni olmuşdur. Dastanda adı çəkilən indiki Ermənistanla bağlı toponimlərin fonetik formasında elə bir ciddi dəyişiklik baş verməmişdir və onlar indiki Ermənistanın tarixi toponimikasında işlənmişdir: Ala dağ, Qara dərə, Ayğırközlü, Altuntaxt, Qaraçuq, Bambam təpə, Cızıqlar, Kökcə Dağ, Şəruk, Göyçə dənizi [6, s. 24, 43-44, 65, 68, 73, 131, 134].

Erməni qaynaqlarında indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan-türkmənşəli toponimlər və etnonimlər haqqında zəngin məlumatlar vardır. Belə qaynaqlardan biri Simeon İrəvanlının "Cambr" əsəridir. Simeon İrəvanlı 1763-1780-ci illərdə erməni kilsəsinin başçısı olmuşdur və Eçmiədzin kilsəsinin arxivində saxlanan sənədlər əsasında bu kitabı yazmışdır.

Simeon İrəvanlı "Cambr" əsərində indiki Ermənistan ərazisinin XVII-XVIII əsrlərdəki inzibati-ərazi bölgüsünə görə bütün yaşayış məntəqələri haqqında məlumat verir.

S.İrəvanlı indi Ermənistan adlanan ərazinin toponimləri haqqında məlumat verərkən aşağıdakı inzibati ərazi bölgü prinsipinə əsaslanır: 1. İrəvan dairəsi. 2. Abaran dairəsi. 3. Abaran və Qırxbulaq dairəsi. 4. Dərəçiçək dairəsi. 5. Karbi dairəsi. 6. Gərni dairəsi [7, s. 119-198].

Eçmiədzin kilsəsində saxlanılan XV-XVII əsrlərə məxsus arxiv materialları əsasında yazılan "Cambr"da Əştərək, Qafan, Şirak, Molla Dursun, Sarvanlar, Kənəkir, Gültəpə, Qorux, İlxıçıkəndi, Qoşavəng, Qarasukəndi, Oşakan, Əlibəyli, Göykümbət, Arbat, Abaran, Dərəçiçək, Biçni, Şorlu, Qarakilsə, Hacılar, Kirəşli, Muğni, Dibəkli, Armudağacı, Quzulu dərə, Qaradaş, Keşişkənd, İlanlı, İmamarx, Yaycı, Gölkənd, Alpavud, Çaşırılı, Qaraqoyunlu, Quyluhasar, Uşi, Xatunarx, Qızıləng, Qıpçaq, Kalara, Çatqran, Qızıltemir kəndi, Aqarak, Qoş, Qızılörən, Qırxbulaq, Kolatak, Məzrə, Ağcaqala, Cil, İctimai və humanitar elmlər seriyası

Artavuç (Ardanış-İ.B), Qarakəpənək, Ada, Dəliqardaş, Altuntaxt, Çubuxlu, Elar (Ellər – İ.B.), Solak, Qışlaq, Qoturbulaq, Uluxanlı, Tülkütəpə, Tərəkəmə, Dəmirbulaq və s. oykonimlərinin [7, s.78-350], Oşakan çayı, Zəngi çayı, Kasax çayı, Dəlmə kanalı, Canqik çayı, Gözəldərə çayı, Şah arx kanalı, Xəndək kanalı, Xatunarx kanalı, İmamarx kanalı, Qarasu çayı hidronimlərinin, Pəmbək dərəsi, Gültəpə, Qızıltəpə, Teğutlar, Bəzirgan yolu, Abran yolu, Aladağ, Elar təpəsi, Elar yolu oronimlərinin [7, s. 120-359] adları qeyd edilir. Bununla yanaşı indiki Ermənistan ərazisində yaşamış muğanlı, bayat, ayrımlı, kolanı, qaraqoyunlu, qacar, ilxıçı, tərəkəmə [7, s.92-230] türk tayfalarının adları göstərilir [7, s. 105-296].

İndiki Ermənistanın tarixi toponimlərinin öyrənilməsində Moisey Kalankaytuklunun "Alban tarixi" əsəri xüsusi yer tutur. V əsrdən başlayaraq VII əsrə qədər Albaniya çarlığının süqutuna qədərki bir dövrün tarixini əks etdirən Moisey Kalankaytuklunun "Alban tarixi" əsərində indiki Ermənistan ərazisi daxilində yerləşən Göyçə gölü, Artaşat, Yeni Qala (Eçmiədzin rayonunda yerləşir - İ.B.), Sünik, Qeqarkunik, Ararat, Şakaşen, Şəki (Sisyan rayonunda kənd-İ.B.), Sotk (Basarkeçər rayonunun ərazisində-İ.B.), Qatar, Ərgəzən, Şalat, Keğam toponimlərinin adları qeyd edilmişdir [8, s.20-203].

XIII əsrdə Gəncədə yaşamış erməni tarixçisi Kirakos Qandzaketsi (Gəncəli-İ.B.) "Erməni tarixi" (Kitabın ilk adı "Tarix" olmuşdur. "Erməni" adı sonradan əlavə edilərək kitab "Erməni tarixi" adlandırılmışdır) kitabında Artaşat, Arute (Əştərək rayonunda, İrəvan şəhərindən 55 km məsafədə yerləşir), Şirak, Kotayk, Otlus, Şirakavan, Ovayk, Əyrivəng, Biçni, Dvin, Keğam dənizi, Qeqarkuni dənizi (Göyçə gölü), Qnavuş qalası toponimlərinin adı çəkilir [9, s.69-146]. Bununla yanaşı əsərdə bu ərazidə skif, müsəlman (Azərbaycan türkü – İ.B), ağvan (alban-İ.B), xəzər, şad tayfalarının yaşadığı göstərilir [9, s.134].

XII-XIII əsrlərdə yaşamış və Gəncə şəhərində anadan olmuş Mxitar Qoş (1130-1213) "Alban səlnaməsi" əsərində 1130-1162-ci illərdə səlcuqların hakimiyyəti dövründə Albaniyada baş verən hadisələri qələmə almışdır. Bununla yanaşı əsərdə indiki Ermənistanın toponimləri də qeyd edilir: Keğam (vilayət), Tovuz qalası, Aşnak, Talin [10, s. 246-252].

Səfəvi dövlətini məğlub edən Osmanlı imperiyası XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində və XVIII əsrin 20-30-cu illərində İrəvan əyalətini idarə etmiş və osmanlılar İrəvan əyaləti üçün iki müfəssəl, dörd icmal, iki sicil dəftəri tərtib etmişdilər. Bunlardan bir sicil dəftəri, 1603-cü il tarixli "Dəftəri-sicil rəvan" Sofiyada, Kiril və Mefodi kitabxanasında, digərləri isə İstanbulda Başbakanlıq arşivində saxlanılır [11, s. 6-7].

Bu mənbələrdə Osmanlı dövründə İrəvan əyalətinin sosial-iqtisadi, demografik vəziyyəti, ərazi-inzibati quruluşu ilə yanaşı, toponimikası haqqın-

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

da tam və geniş məlumat verilir.

"İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri" 1590-cı ildə tərtib edilmişdir. "Müfəssəl dəftər"ə görə XVI əsrdə İrəvan əyaləti ərazisi üç qəzadan (İrəvan qəzası, Naxçıvan qəzası, Ordubad qəzası), 26 nahiyədən (İrəvan nahiyəsi, Karbi nahiyəsi, Naxçıvan nahiyəsi, Məvaziyi Xatun nahiyəsi, Mülki-Arslan nahiyəsi, Qarabağ nahiyəsi, Dərəşam nahiyəsi, Dərəşahbuz nahiyəsi, Bazarçayı nahiyəsi, Şərur nahiyəsi, Ağcaqala nahiyəsi, Karni nahiyəsi, Vedi nahiyəsi, Abaran nahiyəsi, Talin nahiyəsi, Ərəmus nahiyəsi, Abnik nahiyəsi, Aralıq nahiyəsi, Azadciran nahiyəsi, Şorlut nahiyəsi, Dərənürgüt nahiyəsi, Zar nahiyəsi, Zebil nahiyəsi, Əlincə nahiyəsi, Sisyan nahiyəsi) ibarət idi [11, s. 159-183].

XVI əsrdə Azərbaycanın İrəvan əyalətinin inzibati ərazi bölgüsünə daxil olan Naxçıvan və Ordubad qəzası, Naxçıvan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Şərur, Əlincə, Dərənürgüt nahiyələrinin əraziləri indi Azərbaycanın Naxçıvan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü daxilindədir

"Müfəssəl dəftər"ə əsasən XVI əsrdə indiki Ermənistan ərazisində aşağıdakı toponimlər olmuşdur: Rəvan (İrəvan), Göygünbəz, Arbad, Zəngi, Yenicə, Hacı İlyas, Terekevit, Kelare, Oxçaberd, Cevriş, Qızılqala, Kənəkir, Şahab, Zak, Zakevəng, Avan, Ərinc, Nork, Ketuze (Kotuz-İ.B.), Ərzni, Nurnus, Yeğavard, Kəmris, Pürtüq, Tahirviran, İlar (Ellər-İ.B.), Yelqovan, Tacirbəy, Tutul, Zar, Mollahəsən, Güllücə, Həsənvar, Palaslı, Qızılviran, Çəbəçili, Damagirməz, Ərkil, Debikli, Dəşt, Kamal Dərviş, Qaracaqala, Uzand, Cakerşin, Bədğus, Göykilsə, Kənkan, Ağviran, Ortaviran, Sınıqxaç, Damcılı, Qaraqala, Ağaçurum, Qazıgüney, Kavis, Əyrək, Ballica, Əramus, Əraxus, Qoca Əhməd, Muradəli, Şuşad, Zaviyyə // Şeyxlər, Şələkkərək // Qalaşlar, Qaracaviran, Qara İvad // Saki, Ağdost // Çatqıran, Donuzyeyən, Göyçəbəyli, Qaracaviran // Qaratəpə, Sisəgird, Xorsalı, Toyanlı, Molla Xızır, Hacı Bayram, Ağcaqala, Sənqovit, Veyisbəyli, Dəmirçili, Lalabəyli, Qaraqışlaq, Porsuqlu, Viran Abdal, Muradlı, Şeyxzadəli, Daşcılı, Qaraqoyunlu // Müzəffər, Yasavullu, İbrahim Sultan, Əli Bistam, Balıqçı Şahverdiviranı, Muradəli // Süleymanlı, Murad, Nuru, Üçbulaq, Tərcanlı, Bədrvanis, Tezkarab, Qızqalası, Ağmanqan, Üçtəpə, Ələyöz Dəvanı, Əyricə Gədik, Qoçu, Kərəmlər, Ərəfşan, Ağyoxuş, Kilitqayası, Başyurd, Çaqrəq, Saçlı, Qızılziyarət, Kiçik Ağmanqan (sonuncu 13 toponim mikrotoponimdir - yaylaq adıdır). XVI əsrdə İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsinə aid olmuşdur. İndi Zəngibasar (Masis) və Axta (Razdan) rayonları ilə lokalizə edilir), Qoş, Qızıləyrək, Əxis, Pirtəkiyyəsi, Pireken, Kötüklü, Qızılağıl, Dəmirkilsə, Zopanus, Parpi, Karpi, Arani, Xızır İlyas, Uşi, Maqta, Xanevəng, Ədis, Əştə
İctimai və humanitar elmlər seriyası

rək, Molla Dursun, Tus, Firəng, Qızıldəmir, Ağdəmir, Kəranpa, Oşakan, Hacı Qaralı, Kətxuda Tal, Hacılar, Yoncalıq, Hacıvəng, Dıgır, Batrinc, Qara ağıl, Ağcaqala // Xatunkənd, Üçkilsə, Ədbürrəhman, Zaviyyə, Yataq, Səliğar, Xəlifəkənd // Bayqara, Muğanlı, Uçan, Lazrəvan, Sarıvəng, Sərkuni, Ərzincan, Daşlı, Ərdic, Görpəli, Xəzaviz, Palu, Xockəri, Ağnadon, Yasaqlı, Ənqurik, Avan, Başsız, Dükən, Əlibəyli, Şəhidi-Allah, Xatunarıqlı, Mehmandar, Əyrək, Saat, Əliyarküs, Şeyxzadəli, Uluxanbəyli, Sələpürd, Şeyxəlivirani, Azərku, Yaşıllar, Piri, Sağasgird, Sarıyer, Eymür bulağı, Şirvan, Tuluca, Dikmədaş, Ədəvaz (sonuncu 5 toponim yaylaq adıdır; XVI əsrdə İrəvan qəzasında Karpi nahiyəsinə aid olmuşdur. İndi Əştərək, Eçmiədzin və Zəngibasar (Masis) rayonları ilə lokalizə edilir), Qalacıq, Pürnadik, Bazarçayı // Yaylaq, Türküt, Qızılcailsə, Ağcadamal, Kələdək, Pur, Şiqad, Tülkütəpəsi, Yenice (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Bazarçayı nahiyəsinə aid idi. İndi Sisyan rayonu ilə lokalizə edilir), Karni, Abdallar, Yuxarı Gilan, Aşağı Gilan, Koxt, Kürkcü, Əmirzik, Qızılviran, Avaniq, Qoyuyaraq, Yaxaçuxur, Yaxşıxan, Dvin // Topraqqal, Xətibçay, Xatunkənd, Gəray, Ərdəşir, İmanşalı, Alpaq, Qoyluhasar // Bicav, Sədəddin viranı, Quşçu, İnekli, Tamamlı, Qızılava, Doqquz, Ağacəri, Əliqırıq, Harınburun, Nəhri-Ənus, Musahacılı, Çatallar, Mustafalı, Əbdülmusa, Mücərrəd çuxuru, Novruzlu, Almalı, Pir Əhməd Abdal, Axuşvəng, Əngüs, Qaqauz, Babalar, Molla Polad, Yolkəsən, Candarlar, Xəlifəqulu, Əhmədqulu, Eyvani, Qaravəli, Ağcaqışlaq // Kürəkeşin, Tüklü, Qaraağıl, Göyağıl, Qurdəli, Xudabəndə, Qəssablı // Əshablı, Nuralan, Qaratəpə, Ərtus, Üzəngi (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Karni nahiyəsinə daxil idi. İndi bu kəndlərin bir qismi Vedi rayonu ilə lokalizə edilir), Böyük Vedi, Acısu, Əsti, Kiçik Vedi, Qarabağ, Ciqin, Bağçacıq, Molla Seyfəddin, Xosrov, Görçü viranı, Böyük Dəvəli, Qızılbulğun, Kiçik Dəvəli, Çukəndər, Yuxarı Qarabığ, Aşağı Qarabığ, Avşar, Qızılviran, Zəncirli, İncədərə // Gəncəli, Ağcakilsə, Kütüs, Bakir, Heks, Çaklı, Cərməris, Axurbulaq, Dikmədaş, Küsüsüz, Çardaqlı, Punus, Qaraca Abdal, Gülkənd, Tinas, Şeyxçiç, Kəvizək, Axirəs, Xəməd, Karvansara, Məngik, Sənasir, Qədlı, Tizəkü, Əngiz, Musa Dərviş, Salmansaray, Əliqara, Misir Dərviş, Şiranqoç, Qaraxaç, Herarus, Ərmük, Güldərviş, Qamışlıçuxur, Kiçik Dəvəli, Kürəvan, Atağılı, At qışlağı, Yaraqlıbucaq, Pirilər, Dəlikli (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Vedi nahiyəsinə daxil idi. İndi Vedi rayonunun inzibati ərazi bölgüsü daxilində yerləşir), Kərməsatan, Tezkeçi, Topçu, Abaranoğlu, Cəbinli, Korqoçu, Şirvancıq, Dəngəvəng, Qarabulaq, Astadingil, Kirəkird, Saçlı, Qarakilsə, Qalacıq // Ömərköy, Osman, Molla Qasım, Quşçu, Damcılı, Yarəli Dərviş, Palçılı, Qızılburun, Yarımca, Günbəzli, Sarıbudaq, Gülbədi, Sitem Dərviş, Güllüca, Baş Abaran, Cərəhacı, Bəsrı // Cayxinkənd, Dəliseydi, Zərpüştkilsə, Sarımirək, Parsıqköy, Andon // Yellidərə, Əlikiçik, Yarbaş, Candar, Qaraburun, Şirəqala,

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Xaçlıbulaq, Yaqub Dərviş // Çəmənköy, Əxinəkiğ, Lalə, Kosalar, Təkərli, Təknəli, Bazarciq, Nəzəroğlu // Cəfər Dərviş, Bulxeyir, Bazarciq, Quşoğlu, Qəzənfər, Vələdli (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Abaran nahiyəsinə aid idi. İndi Abaran rayonu ilə lokalizə edilir), Qaracavirən, Qarabörk, Gözəldərə, Kəsir, Qaracaqala, Koranə, Boncuqlu, Xasabəy, Cərcəyis, Ağzıqanlı, Molla Məhəmməd, Qavallı, Ağcaqaya, Əbdioğlu, Quruboğaz (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Şərəbxana nahiyəsinə aid idi. İndi Talin rayonu ilə lokalizə edilir), Talin, Əşnək, Mastara, Təpəcik, Korkeçilər, Dəlikəsik, Sarayciq, Vəng, Şaban, Gözlü, Mehribanlı, Ağcavələd // Canfida, Əzəbanqulu, Rind, Qalibsuncuq, Şeyxhacı, Molla Əvəz, Axsaq Əhməd // Qaracaviran, Qulu Dərviş, Yuxarı Qızılviran, Carullah // Budaq, Poladciq, Axtaxana, Yolviran (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Talin nahiyəsinə daxil idi. İndi Talin rayonu ilə lokalizə edilir), Nüyədə (Məğri rayonunun Nüvədi kəndi ilə lokalizə edilir-İ.B.), Zod, Qılıçlı, Qarasaqqal, Pirus, Yellidərə, Qızılça, Nəhadək, Daşkənd, Damğa, Qarabulaq, Zar, Çərikni, Dəştək, Ağkilsə, Ayrıman, Günlü, Barınşa // Qaragözdür, Çiçəkli, Salaməleyk, Canan // Cahanşah, Xuregid, Yenicəyi-Polad, Ağcakənd, Toz, Saray // Əminkənd, Altunküşni // Məlikkənd, Baş Zəbil, Yenicə, Xordegir, Nahiyəyi-Məşhəd, Çivangərəkəməz // Qaşqayol, Əstük, Göyçə // Suaçır, Ərkli, Şişlik, Qalagöy, Dəvəçixur, Palıdliq, Armudluq, Vənkağ, Martnos, Muz, Mərcimək, Durna qoruğu, Muncuqlu, Orduçay, Yürəkir, Əyridərə, Qaraxaç, Gəlinqaya, Sərçəli adam basar, Qorxmaz gədiyi, Keçi belı, Dikdaş, Ağyataq, Qundaq, Səfərçi, Qaragöl, Qanlıca, Həməzçəmən, Dovşanlı (XVI əsrdə Ordubad qəzasının Zar nahiyəsinə aid idi. İndi Basarkeçər (Vardenis) rayonu ilə lokalizə edilir), Əşkəmə, Əlili, Sisyan // Siscan, Tiqin // Aşiq Məhərrəm, Ağcakənd, Şəki, Şələt, Bələk, Kivas, Məzrəə, Uz, Zəbazadur, Tulus, Ketenus, Əxlətiyan, Ortukiş, Ənkləberd, Qarakilsə, Pərnəqut, Əyrə, Bazur, Ərəfsəcik, Ağabaş, Şeyxlər, Haksi, Dəstəgird, Qıvraq, Köçəri, Pisək, Kənurəs, Zənanadır, Baxış, Muxris, Məhərrəm (XVI əsrdə Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsinə aid idi. İndi Sisyan və Qafan rayonları ilə lokalizə edilir) [11, s.159-183].

XVI əsrin sonunda İrəvan əyalətində 1883 kənd, 62 məzrəə, 5 ciftlik və 1 zəmin adı qeydə alınmışdır [11, s.22].

Yuxarıdakı tarixi faktlar bir daha təsdiqləyir ki, indi Ermənistan adlanan ərazi Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla Azərbaycan türklərinin vətənidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Страбон. География. Л., 1964.
2. Пиотровский Б.Б. Урарту древнейшее государство Закавказья. Л., 1939.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

3. Меликишвили Г.И. Урартские клинообразные надписи. М., 1960.
4. Пигулевская Н. Сирийские источники народов СССР. М.-Л., 1941.
5. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ. Etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, 1990.
6. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən H.Arash). Bakı, 1977.
7. Ираванци С. Джамбр. М., 1958.
8. Kalankaytuklu M. Albaniya tarixi. Bakı, 1993.
9. Гандзакеци К. История Армении. М., 1976.
10. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, 1993.
11. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996.

Ибрагим Байрамов

ТОПОНИМЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ДРЕВНИХ ИСТОЧНИКАХ

Первые сведения о топонимах тюркского происхождения Западного Азербайджана (ныне Армения) и о тюркских племенах исторически проживающих на этой территории встречаются в древних греческих, азербайджанских, армянских источниках.

Древние азербайджанские топонимы в различных фонетических формах встречаются в книгах: «География» Страбона, жившего в начале нашей эры, «География Армении VII века», «Китаби Деде Горгуд», «Джабмр» С.Ираванци, «История Албании» М.Калантакутлу, также в Урартских клинописях.

Ə D Ə B İ Y Y A T V Ə F O L K L O R

İSA HƏBİBBƏYLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ: AZƏRBAYCANDAN DÜNYAYA

Şərqdən doğan ədəbiyyat günəşi olan Nizami Gəncəvi (1141-1209) özünün böyük və ölməz sənəti, dünyəvi ideyaları ilə bütün bəşəriyyətə məxsusdur. Necə ki Dante, Servantes, Şekspir, Balzak, Vüktor Hüqo kimi Qərb yazıçıları həm də ümumən dünyaya məxsus görkəmli sənətkarlardır.

Bir gün Şərq ölkələrindən birində iki ədəbiyyat maraqlısı şeirin peyğəmbərlərinin kimlər hesab olunması ətrafında mübahisə edir. Tərəflərdən biri Füzuli, Nəvai, Dəhləvi, Cami, Sədi, Hafiz kimi qüdrətli şairlərin adlarını çəkir. Qarşı tərəf: - Bəs Nizami Gəncəvinin adını niyə çəkmədin? – deyə soruşur. Cavab aşağıdakı kimi olur: - Sən şeirin peyğəmbərlərini soruşdun, Allahını yox!

Nizami Gəncəvi şeirin Allahıdır. Dünyanın harasından, Şərqdən, yoxsa Qərbdən baxılmasından asılı olmayaraq o, şeir – sənət səmasında günəş kimi parlayır. Bu, təkcə Şərq üçün qəbul edilən ölçü, səviyyə deyildir. Bütövlükdə mədəni dünya Nizami Gəncəvini dahi şair, qüdrətli sənətkar, bəşəri təfəkkürə malik mütəfəkkir kimi qəbul edir. Bu mənada Nizami Gəncəvi söz sənətinin möhtəşəm bahadırıdır. Onun əsərlərində dünyanın bir çox ölkələrinin və xalqlarının həyatından alınmış ibrətamiz süjetlər və işıqlı, düşündürücü obrazlar vardır. Ölməz sənətkarın məşhur «Xəmsə»si sanki Qərbin və Şərqin ədəbi ensiklopediyasıdır. Yunanıstandan Hindistana, Ərəbistandan Rusiyaya, İrandan Balkanlara qədərki geniş məkanı Nizami Gəncəvi böyük məharətlə ədəbiyyatda həkk etmişdir. Böyük fəth Makedoniyalı İskəndərin az qala dünyanın yarısını əhatə edən yürüşlərinin bütün marşrutunu dünya ədəbiyyatında Nizami Gəncəvidən başqa heç bir şair, həm də Nizami səviyyəsində işıqlandıra bilməmişdir. Nizami Gəncəvini daha çox Makedoniyalı İskəndərlə müqayisə etmək olar. İskəndərin qılıncı ilə fəth etdiyi ölkələri Nizami qələmlə ram etmişdir. Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatının Makedoniyalı İskəndəridir. O, Azərbaycan ədəbiyyatına da Makedoniyalı İskəndər şöhrəti qazandırmışdır. Makedoniyalı İskəndərin bir xidməti də Qərb anlayışını Şərq xalqlarına çatdırmaq olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin əsərləri vasitəsi ilə də Qərb geniş şəkildə Şərqi tanımaq imkanı qazanmışdır. Bu

İctimai və humanitar elmlər seriyası

mənada Nizami Gəncəvi Şərqi Qərb ölkələrində və ümumən dünyada ilk ən böyük bələdçisidir.

Nizaminin dünyaya, bütün bəşəriyyətə məxsus olması barədə heç bir mübahisə, fikir ayrılığı yoxdur. Bu mənada Qərb də, Şərq də, Nizamidən sanki dədəsinin oğlu kimi, ümumbəşəri ədəbi dəyərləri özündə əks etdirən əsərlərin dahi yaradıcısı kimi ürək dolusu söz açır. Lakin Nizami Gəncəvinin bir sənətkar kimi konkret olaraq hansı xalqa məxsus olmasından söhbət düşəndə halal haqqımıza sahib çıxmağa can atan şəriklərimiz artır. Təəssüf ki, hələ də Nizaminin fars-tacik, yaxud fars ədəbiyyatını təmsil etməsi və ya ümumi şəkildə müsəlman xalqlarına aid şair olması fikrini irəli sürən mülahizələr mövcuddur. Və bu qəbildən olan fikirlərin sahiblərinin ən çox istinad etdikləri amil dil faktorudur. Halbuki, Nizami Gəncəvinin yaşadığı XII – XIII əsrlərdə fars dilində yazıb-yaratmaq təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarında qəbul olunmuş qaydalardan biri idi. Şərqdə uzun əsrlər, o cümlədən, Nizaminin zamanında da fars dili – şeir dili, ərəb dili elm dili, türk dili isə «hərb dili»¹ kimi qəbul edilmişdi. Qoca Şərqi böyük dühası olan onlarla şairlər və alimlər mənsub olduqları xalqların dilində deyil, ərəb-fars dillərində yazıb-yaratmışlar. Hətta öz zamanında bunun bir çox üstünlükləri də var idi. Əvvəla, ərəb-fars dillərində elmi-ədəbi əsərlər yazmaqla görkəmli sənətkarlar geniş mənada ümumşərq məkanında oxunmaq, tanınmaq imkanları qazanmışlar. İkincisi, bu dillərdə danışan xalqlar avropalılara daha çoxdan bəlli olduqları üçün ərəb-fars dili sənətkarların Qərbə çıxışlarına da münasib şərait yaratmışdır. Üçüncüsü, ərəb-fars dillərini bilməklə Nizamilər Şərq xalqlarının tarixini, ədəbiyyatlarını və mədəniyyətlərini öyrənmək, əsərlərinin mövzularını, süjetlərini və qəhrəmanlarını çox geniş ictimai – tarixi mühitdən almaq imkanı əldə etmişlər. Beləliklə, bədii ədəbiyyatın əhatə etdiyi coğrafiya təbii olaraq geniş məkanı özündə cəmləşdirmişdir. Bu mənada Nizami Gəncəvi Şərqi qüdrətli sənətkarıdır, dedikdə ən azı aşağıdakılar nəzərdə tutulur: Nizami islam dininə mənsub olan böyük şairdir; O, Şərq aləmində tanınmış şöhrət qazanmışdır; Onun əsərlərində Şərq xalqlarının həyatı özünün bədii əksini tapmışdır; Nizami Gəncəvi Şərq ölkələrində qəbul olunmuş dildə yazıb-yaratmışdır; Şairin əsərləri Şərqdə daha çox oxunur... Bu prinsiplər nəzərə alınanda Nizami Gəncəvidən Şərq xalqlarının hərəsinə müəyyən pay düşür. Türk – müsəlman dünyasında sanki hər xalq Nizami Gəncəvinin əsərlərində öz taleyini görür, çarəsini axtarıb tapa bilir.

Bütün bunlarla bərabər, Nizami Gəncəvinin Azərbaycan xalqına mənsub sənətkar olması da şəksizdir. O, dünyanın böyük şairi, Şərqi qüdrətli sənətkarı olmaqla bərabər, həm də konkret olaraq bir xalqın – Azərbaycan xalqının övladı, bu qədim xalqın görkəmli şairi və mütəfəkkiridir.

1. Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Tarix AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

boyu Gəncə şəhəri həmişə Azərbaycana aid olmuş, bu şəhərdə azərbaycanlıların ulu babaları olan oğuz tayfaları yaşamışlar.

2.Tədqiqatçılar Nizaminin həyatını bütünlüklə Gəncədə keçirdiyini qeyd edirlər. Ehtimala görə o, birçə dəfə bu şəhərdən kənara çıxmışdır. Şairin Gəncədən çıxaraq getdiyi yerlərdən birinin Həmdünyan kəndi olduğunu iddia edirlər. «Xosrov və Şirin»də yazıldığına görə, Nizami Atabəy Qızıl Arslan tərəfindən 1187-ci ildə ona bağışlanmış bu kəndə getmiş, cəmi «yarımca ağac»lıq olan həmin kəndin ona ərmağan edilməsindən narazı qalmışdır:

Kənd demə, andırır dar bir kürəni,
Yarımca ağacdır uzunu, eni.
Gəlirindən artıq onun xərci var...²

Başqa bir mülahizəyə görə isə Həmdünyan kəndi Nizami Gəncəvini qane etmişdir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti Həmdünyan kəndinin bağışlaması faktının Qızıl Arslanın Nizami ilə Gəncə şəhəri ətrafındakı görüşü zamanı baş tutduğu qənaətinədiirlər. Bununla belə, həmin tarixi görüşün Gəncə yaxınlığında deyil, Gəncə şəhəri ilə Təbriz arasındakı ortaq bir məntəqədə baş verdiyini ehtimal edən mülahizələr də vardır. Görkəmli nizamişünas professor Rüstəm Əliyevə məxsus olan bu mülahizəyə əsasən, Nizami Gəncəvi Qızıl Arslanla Naxçıvan ərazisindəki məşhur Batabat yaylağına yaxın bir yerdə Zəngəzur mahalına aid Şəki kəndi ətrafında görüşmüşdür. Tədqiqatçı Əjdər Fərzəli isə bu görüşün marşrutunu da müəyyən etmişdir: Gəncə - İstisu – Naxçıvan³. Bütün hallarda Nizami Gəncəvinin Qızıl Arslanla görüşü Azərbaycan coğrafiyasına aid olan ərazidən kənara çıxmamışdır.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Nizami Gəncəvinin dövrünün görkəmli sənətkarı, Şərq memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani ilə görüşməsinə dair də ehtimallar vardır. Fikrimizcə, bir çox səbəbdən bu iki nəhəng sənətkarın görüşməsi haqqındakı mülahizələr məntiqə uyğundur. Memarlığın daş «Xəmsə»sini yaratmış Əcəmi Naxçıvaninin söz sənətinin «Xəmsə»sinin qüdrətli yaradıcısı ilə görüşməsi bu iki böyük dühanın bir-birinə hörmət və ehtiramının ifadəsi olardı. Eyni əsrdə vahid ölkə daxilində yaşayan bu qədər nəhəng sənətkarların bir-birini görməyə, tanımağa ehtiyac duymamaları qeyri-mümkündür. Hər ikisinin Atabəylər dövlətinə yaxın olmaları da onların görüşünü şərtləndirir.

Bəs bu tarixi görüş nə vaxt və harada baş tuta bilərdi? Bizim ehtimalımıza görə Əcəmi Naxçıvani ilə Nizami Gəncəvinin görüşü daha çox XII əsrin səksəninci illərinin ikinci yarısında Naxçıvan şəhərində mümkün idi. Əvvəla, ona görə ki, hər ikisi də qüdrətli olan bu sənətkarların bir-birlərindən xəbər tutmaları üçün onların sənətdə məşhurlaşması zəruri şərt sayılmalıdır. Bunun üçün isə müəyyən vaxt lazım idi. Fikrimcə, həmin görüş ən azı Nizami

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Gəncənin «Xosrov və Şirin» poemasını yazdığı vaxtdan sonra baş verə bilərdi. Bu əsərin yazıldığı 1180-ci ilə qədər Əcəmi Naxçıvani də özünün məşhur əsərlərindən biri sayılan, onu geniş dairədə tanıdan «Yusif Küseyir oğlu» məqbərəsini ucaltmışdı. Bundan sonrakı illərdə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanda Atabəylər dövlətinin tanınmış hökmdarı Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın və Qızıl Arslanın anası Mömünəxatunun məzarı üzərində məşhur məqbərənin inşa edilməsi ilə məşğul olmuşdu. Tarixçilərin qənaətinə görə, bu möhtəşəm abidə 12 il davam edən inşaat işlərinin nəticəsində başa çatdırılmışdı. Buna görə də məşhur Mömünəxatun məqbərəsinin ucaldılması qayğıları ilə ardıcıl məşğul olması Əcəminin Naxçıvandan çıxmasına maneçilik törədə bilərdi. Bundan başqa, həmin illərdə Atabəylərin paytaxtının Naxçıvana köçürülməsi də Nizami Gəncəvi Əcəmi Əbubəkr oğlunun görüşünün Naxçıvanda baş tutması ehtimalını daha da qüvvətləndirir. Tanınmış rus rəssamı A.Bondarenko da Nizami Gəncəvi ilə Əcəmi Əbubəkr oğlunun görüşünə dair geniş yayılmış rəsm əsərində fonda Naxçıvan məqbərəsindən görüntüləri canlandırmışdır. Azərbaycanın xalq şairi Nəriman Həsənzadənin «Atabəylər» tarixi dramında da Nizami Gəncəvi ilə memar Əcəminin Naxçıvandakı görüşü qələmə alınmışdır.

Bütün bunlar Nizaminin tərcümeyi-halının Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Dərbənd şəhərləri, Həmdünyan və Şəki kəndləri kimi Azərbaycan coğrafiyasına aid olan ərazilərlə, yaşayış məntəqələri ilə bağlı olduğunu bir daha yəqinləşdirir.

3. Ailə qurduğu «qıpçaq gözəli» Afaqın Azərbaycanın tarixi ərazilərindən sayılan Dərbənd şəhərindən göndərilməsi də bir daha Nizami Gəncəvinin azərbaycanlılığına dəlalət edir. Dahi şair «İskəndərnamə» poemasında Dərbənd qalasını ilhamla tərənnüm etmişdir:

Burda bir qala var ki, cənub yeli
Əssə də o yerə uzanmaz əli.
Minadan bir daşdır, saçar müşk, ənbər,
Həm gözəl, həm şəndir, bir cənnət qədər⁴.

Qıpçaq gözəli Afaq xanım Nizami Gəncəviyə Dərbənd hakimi Müzəffər ibn Məhəmməd Arslan ibn Xələf əz Sultan tərəfindən göndərilmişdir. Bu niğahdan Nizaminin Məhəmməd adlı oğlu dünyaya gəlmişdir. Nizami Gəncəvi ayrı-ayrı əsərlərində oğlu Məhəmməddən bəhs edərək onu «gözümün nuru», «dilimin əzbəri», «ömrümün ilk gülü», «ağız ləzzətim», «ciyərpərəm», «ilk piyalam» kimi vəsf etmişdir.

Rəvayətə görə oğlu Məhəmməd də atası kimi şair olmaq istəmiş, hətta şeirlər də yazmışdır. Lakin Nizami Gəncəvi oğluna həkim olmağı məsləhət bilmişdir:

Şeirdən ucalıq umma dünyada,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Çünki Nizamiylə qurtardı o da.
Hərçəndi sənətin çox rütbəsi var,
Həyatda faydalı bir elmi axtar.
...Elmlər elmidir demiş peyğəmbər,
Din elmi, təbabət elmi müxtəsər.
...İsa mərifətli həkim ol, amma,
İnsanı öldürən bir həkim olma.
...Həyat da, ölüm də qul olar sana,
Səadət və şöhrət düşər payına⁵.

Nizami Gəncəvinin müxtəlif əsərlərində öz əksini tapmış oğlu Məhəmmədə nəsihətləri ümumən Azərbaycan ədəbiyyatında nəsihətnamə janrında yazılmış ən dəyərli poetik nümunələrdir. Bu dərinmənalı nəsihətlər neçə yüz illərdir ki, həm Azərbaycanda, həm də dünyada yeni-yeni nəsillərin yetişib formalaşmasına öz töhfəsini verir.

4.Nizami Gəncəvinin əsərlərində Azərbaycan mövzusunun özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycanın qədim Bərdə şəhərini vəsf etdiyi məqamlarda şairin Vətən sevgisi aşkar nəzərə çarpır:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətəklərinə bağlamış kövsər.
Söyüdlük çöllərə vermişdir zinət,
Ağ bağı elə bil həqiqi cənnət.
Qırqovul yuvası hər sərvi ağacı,
Oxuyur kəkliyi, ötür turacı.
Səssizlik içində dincəlir gülşən,
Torpağı silinmiş qayğı, kədərdən.
Reyhanı yaşıldır illər uzunu
Hər çeşid naz-nemət bürümüş onu.
Yem üçün gələr quş bu gözəl yurda,
İstəsən «quş südü» taparsan burda.
Torpağı yağrulmuş qızıl suyundan,
Elə bil hər yanda bitmiş zəfəran.
O yaşıl yerləri dolaşib gəzsən,
Şənlikdən başqa bir xəyal görməzsən⁶.

«Xosrov və Şirin» poemasında Kəpəz dağının, «İskəndərnamə»də Dərbənd qalasının təsvirində də Nizami Gəncəvinin doğma yurd təəssübkeşliyinin şahidi oluruq.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Nizami Gəncəvinin Bərdə hökmdarı Nüşabəyə münasibətində də eyni doğmalığ hissi olunur. Şair özünün ədalətli hökmdar konsepsiyasını Nüşabə obrazı ilə yeni çalarlarla zənginləşdirmişdir. Bəlkə də Bərdə hökmdarı Nüşabə Nizami Gəncəvinin düşündüyü ideal hökmdar obrazının yekunudur:

Erkəksiz yaşayan bu dişi ceyran,
Gözəldi, göyçəkdi erkək tovuzdan.
Xoşsöhbət, ürəyi saf, mətanətli,
Bir pəri əndamlı, xoş təbiətli.
...Dərgaha yaxın da olsa, yenə də,
Evinə gəlməzdi erkək bir bəndə,
Qadınla aşardı onun hər işi,
Tapşırıq almamış ondan bir kişi.
...Qulları bir yurdda salmışdı məskən,
Yaxın bir obanı etmişdi Vətən.
Qəhrindən, kinindən onun qorxaraq,
Şəhrinə bir kişi basmamış ayaq,
Buraya getməyə versəydi fərman,
Yolunda kişilər keçərdi candan⁷.

Ağıllı, tədbirli olması, müdrikliyi ilə dünyaca məşhur olan Makedoniyalı İskəndəri mat qoyması Nizami Gəncəvinin Azərbaycan hökmdarı Nüşabənin timsalında əsl ədalətli hökmdar obrazını yaratdığını düşünməyə əsas verir.

5. Nizami Gəncəvi Şirvanşah Axsitanın «Leyli və Məcnun» mövzusunda fars dilində əsər yazdırmaq təklifini qəzəblə qarşılama faktı da şairin azərbaycanlı olmasını təsdiqləyən amillərdəndir. Şirvanşah Axsitanın məktublarından «Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə, Əskiklik gətirər türk dili bizə» kimi misraların Nizami Gəncəvinin narazı salması şairin fars yox, azərbaycanlı olduğunu açıq şəkildə göz önünə gətirir. «Leyli və Məcnun» poemasında həmin münasibətlə yazılmış aşağıdakı misraları yalnız azərbaycanlı ifadə edə bilərdi:

Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.
Nə cürətim vardı ki, evdən qaçım,
Nə də gözüm vardı xəzinə açım.
Ömrüm viran oldu, solub-saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım⁸.

Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvi Axsitanın tapşırığına yalnız oğlu Məhəmmədin xahişindən sonra əməl etmişdir.

6. Tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin fars dilində yazılmış əsərlərində şairin öz ata-anasının türk olması haqqında da məlumat verildiyini diqqət mərkəzinə çəkirlər. Şairin atası Yusif Zəki və anası Rəisə xanım türk idilər.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Nizaminin əsərlərində fars dilində yazılmış «Rəiseye-qord» kəlməsi igid, yaxud vüqarlı, qürurlu Rəisə mənasını daşıyır. Yusif Zəki Gəncə şəhərində sənətkarlıqla məşğul olmuşdur. Bəlkə də şairin «Kərpickəsən qocanın dastanı»ndakı böyük məhəbbətlə yaradılmış usta, bəna obrazı doğma atasının prototipidir.

7. Nizami Gəncəvinin əsərlərində türk kəlməsini bir neçə dəfə yerli yerində işlətdiyi də məlumdur. Şairin müxtəlif poemalarında «torke-delstan», «torke tənnaz», «törke seyah çeşm» və sair kimi sözlərin mövcudluğu bunu təsdiq edir.

8. Bir rəvayətdə Nizami Gəncəvinin müasiri Əfzələddin Xaqaninin (1120-1199) vəfatı ilə əlaqədar mərsiyə yazması öz əksini tapmışdır. Bu da Nizaminin Azərbaycanda yaşayıb-yaratdığını aydınlaşdırmağa kömək edir. Rəvayətə görə Xaqaninin vəfatı Nizamiyə ağır təsir etmiş, onun ölümü münasibətilə yanıqlı bir mərsiyə söyləmişdir:

Hey deyirdim ki, Xaqani mənim mərsiyəçim olsun,
Təəssüf ki, indi mən Xaqaninin mərsiyəçisi oldum⁹.

9. Məzarının Gəncə şəhərində olması da Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olduğunu təsdiqləyən tutarlı faktlardandır. Hazırda Gəncə şəhəri yaxınlığındakı üzərində böyük mavzoley tikilmiş həmin məzarın hələ XIX əsrdə də Nizami Gəncəviyə məxsusluğu məlum imiş. Rus yazıçısı Aleksandr Qriboyedovun, Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvaninin iki əsr bundan əvvəl Nizaminin Gəncə şəhəri ətrafındakı məzarını ziyarət etmələri, təəssüratlarını yazılı şəkildə ifadə etmələri də görkəmli sənətkarın xalq arasında da azərbaycanlı olmasına dair konkret təsəvvürlərin olduğunu göstərir. Burası da məlumdur ki, Aleksandr Qriboyedov Nizaminin məzarının təmiri üçün yüz min manat vəsait ayırmışdır. Seyid Əzim Şirvani dahi şairin uçulmuş məzarını aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

Ey Şeyx Nizami, ey nizamı dağılan,
Ey Gəncədə izzü ehtişamı dağılan.
Olmuşmu sənənlə mən kimi aləmdə,
Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağılan¹⁰.

Seyid Əzim Şirvani Şamaxıdan Tiflisə gedərkən Gəncədə yolun üstündəki Şeyx Nizami məqbərəsini ziyarət etmişdir.

10. Nizami Gəncəvinin ölməz «Xəmsə»si orta əsrlərdə və XIX əsrdə əlyazma halında Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Seyid Əzim Şirvani «Xəmsəyi-Nizami» adlanan belə mükəmməl əlyazma toplusundan birini XIX əsrin səksəninci illərinin əvvəllərində Şamaxı məktəbində şagird ikən Mirzə Ələkbər Sabirə bağışlamışdır. Seyid Əzim Şirvaninin avtoqrafında deyilirdi:

«Nuri-didəm Sabir!

Qəzəlimin birinə yazdığın məlih və şirin cavab çox xoşuma gəldi. Hazırda başqa bir şey gümanım olmadığından haman kitabı («Xəmsəyi-Nizami»

İctimai və humanitar elmlər seriyası

əlyazmasını –İ.H») sənə silə (hədiyyə) göndərirəm. Yadigari-ustadanə olmaq təriqiylə qəbul edəsiniz və şairlikdə tərəqqi etməyinizi arzu edirəm»¹¹.

Deməli, qədimlərdə Nizami Gəncəvinin əsərləri hər bir azərbaycanlı üçün əvəzsiz hədiyyə hesab olunmuşdur. Bu, indi də belədir.

Göründüyü kimi, dünya şöhrətli dahi Nizami Gəncəvi hər şeydən əvvəl böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiridir. Bu qüdrətli sənətkarı Azərbaycan xalqı dünyaya bəxş etmişdir. Nizami Gəncəvinin əsərləri dünyanın əksər mədəni xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. Bəlkə də Nizami dünya ədəbiyyatında ən çox dildə oxunan nadir sənətkarlardandır. Nizami irsinin tədqiqi ilə də az qala bütün dünya məşğuldur. Nizamişünaslıq dünya şərqşünaslıq elminin məxsusi bir istiqamətinə çevrilmişdir. Nizami Gəncəvinin haqqında ayrı-ayrı dillərdə yazılmış kitablardan və dahi sənətkarın müxtəlif dillərə tərcümə olunmuş əsərlərindən nəhəng bir kitabxana yaratmaq mümkündür. Bununla belə, hansı dildə yazıb-yaratmasından, hansı ölkədə öyrənilib-oxunmasından asılı olmayaraq, Nizami Gəncəvinin əsərləri azərbaycanlı ruhunun yüksək bədii ifadəsindən ibarətdir. Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatında Azərbaycanın qüdrətli təmsilçisi, böyük elçisidir

Azərbaycan xalqı Nizami Gəncəvi kimi ölməz sənətkarı ilə haqlı olaraq fəxr edir.

ƏDƏBİYYAT

¹ Teymur Kərimli. Nizami humanizmi və türklük. AMEA MEK, «Elmi əsərlər», IV buraxılış, Bakı, 2003, s. 104.

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, «Lider», 2004, s. 366.

³ Əjdər Fərzəli. Nizami zirvəsi. Bakı, «Gənclik», 1994, s. 41.

⁴ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (Şərəfnamə). Bakı, «Lider», 2004, s. 237-238.

⁵ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, «Lider», 2004, s. 51.

⁶ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (Şərəfnamə). Bakı, «Lider», 2004, s. 201-202.

⁷ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə Bakı, «Lider» nəşriyyatı, 2004, s. 34-35.

⁸ Nizami Gəncəvi «Leyli və Məcnun». Bakı. «Lider», s. 202-203.

⁹ Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr (tərtib edəni prof. Kamran Məmmədli), Bakı, «Gənclik», 1979, s. 14.

¹⁰ Bax: Firudinbəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild, «Avrasiya press», Bakı, 2005, s. 36.

¹¹ Seyid Hüseyn. Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə. Bax: M.Ə.Sabir. Bütün əsərləri (müqəddimə). Bakı, «Azərnəşr», 1934, s. 18.

ŞAH İSMAYIL XƏTAYI VƏ BƏKTAŞILIK

Şah İsmayıl Xətayi (1487-1524) XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının öndə gələn şairlərindəndir. Onun Türk xalq şeiri üslubuna (ənənələrinə) uyğun şəkildə yazılmış şeirlərini dörd qismə ayıra bilərik: 1. Təsəvvüf şeirləri; 2. Şiəlik – Ələvilik – Bəktəşiliklə bağlı şeirləri; 3. Hürufiliyi əks etdirən şeirləri; 4. Məhəbbət şeirləri. O, Anadoluda inkişaf edən Təkkə ədəbiyyatına böyük ölçüdə təsir göstərmiş, dövrünün Divan şeirində də yüksək bir səviyyədə dayanmışdır. 19 yaşındaykən «Dəhnamə» məsnəvisini yazmış Xətayi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xalq şeirinin bütün növlərini də bilmiş və ustalıqla istifadə etmişdir. Şeirdəki əsil ustalığı heca ilə söylədiyi deyişlərdədir. Bunlar, yüz illərdir ki, xalqın dilində yaşayır. Xətayinin şeirlərində düşüncələrini şeir diliylə yaymaq istəyən bir istək var. Şah üçün şeir bir vasitədir (1, s. 132).

O dövrün mənbələrində Şah İsmayıl Xətayi adı bir hökmdar olmaqdan çox Turan təfəkkürünün yeni təmsilçisi olaraq göstərilirdi. Bu səbəbdən Yavuz Sultan Səlim Şah İsmayıl Əfrasiyabi-əhd, tarixçi Xandəmir isə Sahib - Kiran titulu vermişlər (2, s. 129). Professor M. Qasımının göstərdiyi kimi Səlcuq dövründən sonra Ağqoyunluların zəifləməsi ilə siyasi təminatı azalaraq azlıq durumuna düşən Türkmən boyları Qızılbaş-Səfəvi bayrağı altında bir ümid-qurtuluş yeri kimi toplanırlar. Bu şəraitdə Şah İsmayıl Xətayi Türkmən elləri üçün bir xilasedici olaraq görülməkdə idi (3, s. 5). Hətta 1502-ci ildə 24 Oğuz boyundan 72 Türkmən Oymaq bəyi və 40 seyid ocağından övliyanın iştirakı ilə Ərzincanın Sarıqaya yaylağında keçirilən türkmən qurultayında Qızılbaş Səfəvi dövlətinin yaradılması haqqında qərar verilir (4, s. 94). Xalqın inamı getdikcə onu əfsanələşdirir, ilahiləşdirirdi. Bu vəziyyətə Xətayi aşağıdakı dördlüyündə də açıq şəkildə işarə etmişdir:

Xətayi Mehdi oldu
İmamlar cəhdi oldu
Doldur badəni saqi
Şadilik vaxtı oldu. (İ.Özmən, II c. s. 190)

Qeyb olmuş on ikinci İmamın – Mehdi Sahib Əz-zamanın Xətayi simasında zühur etdiyinə inam, ruhu sönmüş Oğuz boylarına yeni bir nəfəs verdi. Onlara tarixi gücünü qaytardı. Məhz buna görə də Xətayinin təsəvvüfi şeirləri, təriqət şeirləri Azərbaycan Səfəvi dövlətinin özü qədər müqəddəs və dəyərli yadigarlardır. Türklüyü birləşdirməyə cəhd göstərən Şah İsmayıl Xətayi İsmayıl Özmənin göstərdiyi kimi, Anadolu Ələviliyinə Hacı Bəktəş Vəlidən sonra təsir göstərən ən böyük şəxsiyyətdir. Təsəvvüfi deyil ki, onun adı

İctimai və humanitar elmlər seriyası

«Yeddi ulular» arasında zikr edilməkdə və şeirləri müəyyən bir inanca əsaslanmaqdadır (5, s. 134).

Xətayi poeziyasının qaynaqları içərisində Nəsimi, Hacı Bəktəş Vəli, Yunus Əmrə özünəməxsus, xüsusi yer tutmaqdadır. Bu nə ilə bağlıdır? Bəllidir ki, Xətayinin mənsub olduğu Səfəvi xanədanı adını onun ulu babası Şeyx Səfidən almışdır. Şeyx Səfinin hələ XIII əsrdə təməlini qoyduğu Səfəviyyə təriqəti şiəliyə əsaslandığından onunla əlaqəsi olan bir sıra digər təriqət və cərəyanları himayə etmişdir ki, onların içərisində hürufi, bəktəşi, qələndəri təriqətlərinin də olduğunu görürük (6, s. 64). Səfəviyyə təriqəti ilə bəktəşiyyə təriqətinin prinsipləri, ideyaları bir-birinə çox yaxın olduğundan və şiəliyə əsaslandığından onlar birgə fəaliyyət göstərmişlər. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bəktəşi və hürufi dərvişləri XV əsrdə sıx təmasda olmuş, Qızılbaş Səfəvi dövlətinin də formalaşması prosesində müəyyən rol oynamışlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ o dövrdə Anadolu Bəktəşiliyi Azərbaycanda da yayılmışdı. Bunun bir nümunəsi Hacı Bəktəş Vəlinin oğlu Baba Samitin Şimali Azərbaycanın Sabirabad rayonunun Şıxlar kəndindəki məzarıdır (7, s. 38). Baba Samit bu ərazidə fəaliyyət göstərən, Bəktəşilik ideyalarını yayan sufi təriqətinin şeyxi olmuşdur. Bunun nəticəsində bir zamanlar Azərbaycana bəktəşilər də yerləşmiş və bəktəşi təkkələri meydana gəlmişdir. Azərbaycanda hələ də Bəktəşi mənşəli soy və yer adlarına rast gəlinməsi təsadüfi deyil.

Şah İsmayıl Xətayi çox ehtimal ki, bəktəşiliyi nəzərdə tutaraq 166 beytdən ibarət olan «Nəsihətnamə» məsnəvisində bu təriqətin əsas xüsusiyyətlərini açıq bir şəkildə izah etməyə səy etmişdir. Bu nəsihətlər kitabında şair tanrının verdiklərinə şükür etməyin, onun minnət və istəklərinə boyun əyməyin gərək olduğunu göstərir. Tanrı birdir və ortağı yoxdur. Hər şeyin səbəbi və yaradanı odur. Ona yetişmək təriqətlə olur. Görən, görülən, gətirən və aparın odur. Bu təriqətin pirləri şəkər sözlüdürlər. O pirlərdə gerçəklə görünən eynidir. Bu dünya tanrının dənizinin yanında bir damladır. Ancaq bu damla dənizdən ayrı deyil. Bu həqiqətə ancaq ilahi eşqlə gedilir. Eşqi əldə etmək üçün də salavat verilməlidir. Məhəmmədin (s.ə.v.) Meracı, orada Hz. Əlini görməsi həqiqətdir. Ancaq bu bir sirdir. Hər yerdə söylənməz. Yol istəklisi bunları və 12 imamı bilməlidir. Yer üzünə Mehdiyin zühuru yaxınlaşmışdır. Onun üçün həqiqətə yetişməliyik. Bu da PİRə yetişməklə olur. Piri bulan haqqı bular. Elə isə hər şey; 7 cəhənnəm, 8 cənnət insanın özündədir. Bu insana kin bəsləmək olmaz.

Bəllidir ki, Bəktəşi təriqətinin dərvişləri təriqətdə ən yüksək məqama, dərəcəyə yetişmək üçün Aşiq, Mühib, Dərviş, Baba və Xəlifə kimi 5 mərhələ keçməli idi. Bu təriqət titulları Xətayinin təsəvvüfi şerlərində təriqət anlayışları və mənalarıyla birgə işlədilməkdədir.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi Şah İsmayıl Xətayi Bəktəşiliyə, onun AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

qurucusuna və Bəktəşi ədəbiyyatına maraq göstərmiş, Hacı Bəktəş Vəlinin təsadüfə görüşlərindən təsirlənmiş, bu vasitəylə onu dönə-dönə xatırlamışdır. Məsələn:

Əlidir qırqların başı
Uralım Yezidə lənəti daşı
Hünkar Hacı Bəktəş Vəlidir eşi
Biz Məhəmməd Əli deyənlərdən (İ.Ö. II c. s. 136).

Bəllidir ki, Hünkar Hacı Bəktəşi Vəli Xorasani (1209-1271 və ya 1245-1337) ilk Türk mütəəvvüfi Əhməd Yəsəvinin xəlifəsi Loğman Pərəndənin Anadoluya göndərdiyi vəlidir. O, burada Qələndəri, Heydəri, Babayi və s. kimi bir çox Batini qrupları bir araya gətirərək Bəktəşiliyin əsasını qoymuşdur. Hacı Bəktəş Vəlinin ən məşhur, mükəmməl əsəri ərəbcə yazdığı «Məqalət»dir (8, s. 138). 1409-cu ildə bu əsər Xətiboğlu Məhəmməd tərəfindən mənzum olaraq türkcəyə tərcümə edilmişdir (9).

«Məqalət»də Allah dərgahına çatmağın şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət içində olan tam 40 məqamı keçməklə mümkün ola biləcəyi göstərilir.

Hacı Bəktəşi Vəlinin təəvvüf sistemindəki 40 məqamdan birisi əksik olarsa həqiqətə çatmaq mümkün olmaz. «Məqalət»də 40 məqam islam təəvvüfi içərisində açıq bir şəkildə Qur`ani - Kərim və hədislərə əsaslanaraq izah edilməkdədir (10, s. 83). Şah Xətayinin təəvvüfi görüşlərinin formalaşmasında Hacı Bəktəş Vəlinin bu 4 qapı və 40 məqam haqqında görüşləri əsas mənbə rolu oynamışdır. Amma bu da bir həqiqətdir ki, Xətayi Məratibi-Ərba (dörd qapı) nəzəriyyəsi ilə məşğul olan bir nəzəriyyəçidən çox, bu halları yaşayan bir mütəəvvüf durumundadır. Hökmdar şair müxtəlif şeirlərində bu 4 qapını və onun məqamlarını zikr etmişdir. Çox zaman o təfsilata varmadan 4 qapı və 40 məqam deyərək haqqa, tanrıya doğru getməyin yoluna işarə edir.

Keçmək gərək dörd qapıdan
Qurtulasan murabbidən
Murabbidən müsahibdən
Əli gərək yol əhlinin. (İ.Ö.,II c.s. 139)
Dörd qapı qırx məqam yetmiş iki qat
Məhəbbət dedikləri təəlliyi zat
Möminə, müslimə xeyir, nəsihət
Məhəbbətdən keçən haqdan da keçər. (İ.Ö.,II c.s. 139)

Şah Xətayi Hacı Bəktəş Vəlidə olduğu kimi Allaha yetişmənin 4 qapıdan birincisi, ən önəmlisi olaraq şəriəti görür, şəriət bu qapıların bel sütünüdür. Şəriət islamın, əhli-beyt yolunun gərəklərinə əməl etməkdir. Şair şəriəti belə vəsf edir.

Şəriət öyrəndim min bir ad üçün (İ.Ö.,II c, s. 157)
İctimai və humanitar elmlər seriyası

Şəriətin incə yolları vardır (İ.Ö.,II c, s. 157)
Şəriətin yolunu Məhəmməd açdı (İ.Ö.,II c, s. 1162)
Şəriət, təriqət, mərifət haqdır.
Həqiqət odu var andan içəri (İ.Ö.,II c, s. 162)

Şair bəzən birinci qapının adını çəkmədən onun məqamlarından söz açır.

Əvvəl ol Allahın adı söylənir
Cümlə ibadətə başdır tohid (İ.Ö.,II c, s. 147)
və ya
Beş vakit farzdır sünnəti də kaç (İ.Ö.,II c, s. 153)
və ya da
Xətayim haqqı dilindən qoymaz
Daima edəriz biz haqqa niyaz
Yeddi Yasin ilə üç kərə ıxlas
Haqq nəşib eyləyə öldüyüm zaman (İ.Ö.,II c, s. 151).

Hacı Bəktaş Vəlinin təriqət və onun məqamları ilə bağlı fikirləri Xətayinin şeirlərində daha çox əks olunmuşdur:

Biz tüccar deyiliz alıb satmayız
Ərkan gözetiriz yoldan sapmayız (İ.Ö.,II c, s. 135)
Təriqətə xizmət etdim əzəldən (İ.Ö.,II c, s. 157)

Əhli-Təriqət nəfəsi
Bitirənin dəminə hu
Binlərdən qırxlara endik
Təriqət evində durduq (İ.Ö.,II c, s. 180).

Tövbə, Hacı Bəktaş Vəlidə təriqətin ilk məqamı olaraq göstərilmiş və «Allahın ipinə bərk sarılın» ayəti ilə ifadə edilmişdir (11, s. 23). Buradan yola çıxaraq Xətayi haqqa yetişməkdə pırə və tövbəyə böyük önəm verməkdədir.

Qul xətasız olmaz xəta tövbəsiz
Xəta etdim günahımı bağışla (İ.Ö.,II c, s. 145)
Əzəldən bir məsəldir ki, demişlər
Təriqət pirləri şəkər yemişlər (İ.Ö. II c. Bakı, 1976, s. 166)

Bil ol can kim, həqiqət pirimizdir
Yolunda təslim olmaq əmirimizdir (İ.Ö. II c. s. 171)

Hacı Bəktaş Vəliyə görə təriqətin ikinci məqamı bir Allah qulunun bir şeyxə mürid olmasıdır. O, müridləri üçə ayırır və izah edir (11, s. 23). Hacı Bəktaş mənşum məqalətdə müridin uzun bir izahını verir:

Kılır ol zahirini şeyxə təslim
Vəli batində idər kendü təlim

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Müridi-mütləq oldur iy dil-aram
Ki şeyxi buyruğunda kıla aram
Turur şeyxi önündə heç oturmaz

(Mənzum Məqalət, s. 157)

Xətayi eyni məfhumu belə ifadə edir:
Mürid oldur ola əhli-iradət
Hər işdə vara ala pirdən icazət

Haram edə uykusun dost aduna

Yana pərvanə tək aşkın oduna (İ.Ö. II c, s. 172)

Təriqətin son məqamı olan ilahi eşq təsəvvüfün əsasını təşkil edir. Hacı Bəktaş Vəli bu məqamı izah edərkən eşqi bir həyat gücü və təməl olaraq dəyərləndirir (11, s. 23). İlahi eşq yolundakı hər aşiqin tanrıya iman gətirməsi gərəkdir. İlahi eşq bütün hallarda tanrıya möhtacdır. Tanrının ilahi nuru insanın qəlbinə düşməyə nə qədər o insan həqiqi aşiq ola bilməz. Xətayi bu anlayışı belə ifadə edir.

Vüعودum şəhrində buldum dürr ilə dürdanə mən
Onu arzetməzəm hər cahilü nadanə mən
Küfrü iman sırrını bildim ki manidə nə var
Yüzümü döndərmişəm andan bəru rəhmana mən

(İ.Ö., II c, s. 308)

Hacı Bəktaş Vəlidə eşqin cana gətirdiyi fərəh məhəbbət adı ilə keçməkdədir. Məhəbbət isə təriqətin 9-cu məqamıdır və burada Allahın məxluqlarına sevgi bəslənməsinin vacibliyi göstərilir. Bununla əlaqədar Xətayi Hacı Bəktaş Vəli ənənəsini davam etdirərək eşqdə meydana gələn ilahi zərrə təcəllisini anladır.

Dörd qapı, qırx məqam, yetmiş iki qat
Məhəbbət dedikləri təcəlle-yi-zat
Məhəbbət dediyi haslar hasıdır
Məhəbbət olmayan haqqın nəsidir
Dost Xətayinin bu haq nəfəsidir
Məhəbbətdən keçən haqdan da keçər

(İ.Ö., II c, s. 139)

Beləliklə, Hacı Bəktaş Vəli və Şah Xətayidəki təsəvvüfi görüşlərin müqayisəsi göstərir ki, qaynaqları Orta Asiyaya, Türkünstanə uzanan türk-islam mədəniyyəti, türk təsəvvüf ədəbiyyatı təməl etibarı ilə bir bütövdür və Xətayi poeziyasını bu kontekstdən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyildir. Təsəvvüf, bəktəşilik Xətayi şerinin əsas qaynaqlarındandır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmail Özmen. Alevi-Bektaşî şiirleri antolojisi, KB yay. Ankara, 1998, II c., s. 132.
2. İsmail Özmen. A.g.e., II c., s. 129.
3. M.Qasımlı. Şah İsmayıl Xətayi poeziyası, Bakı, Elm, 2002, s. 5.
4. Cemal Şener. Alevilerin etnik kimliğı. Etik yay. İstanbul, 2002, s. 94.
5. İsmail Özmen. A.g.e., II c., s. 134.
6. Sadıqoğlu C. Azərbaycan təsəvvüfü tarixində «Səfəviyə» və onun Xətayi yaradıcılığında yeri. – «Şah İsmayıl Xətayi» məqalələr toplusu, Bakı, 1988, s. 64.
7. Нейматова М.С. Эпиграфические памятники и их значение в изучении социально-экономической истории Азербайджана (XIV-XIX вв.), АДД, Баку, 1968, с. 38.
8. Esat Coşan. Hünkar Hacı Bektaş Veli, Makalat, Scha neşriyat, İstanbul, 1990.
9. Hatiboğlu. Bahrül-Hakayık (Qaynaqlarda, çox zaman Mənzum Məqalət olaraq keçər). Hazırlayan Esat Coşan. İstanbul, 1980.
10. Abdurrahman Güzel. Hacı Bektaş Veli. Ankara, 1998, s. 83.
11. Esat Coşan. A.g.e., s. 23.

Q I S A L T M A

İ.Ö.П. s. - İsmail Özmen. Alevi-Bektaşî şiirleri antolojisi, KB yay. Ankara, 1998, II c.

Абульфаз Кулиев

ШАХ ИСМАИЛ ХАТАИ И БЕКТАШЕСТВО

Статья посвящена к изучению связей о единомыслии, мнении между Шах Исмаилом и Гаджи Вели Бекташи. Здесь исследовано «Бекташество» и выяснено, что Гаджи Вели Бекташи был одним из основателей секты Бекташество. Основы его философической концепции, составляют четыре двери и сорок ступени. По мнениню Гаджи Вели, мудрый человек достигший всевысшему должен перейти эти этапы.

Все эти проблемы встречающихся в произведениях Шах Исмаила подробно исследованы автором статьи.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

REAL VƏ İDEAL MOLLA NƏSRƏDDİN

Tarix etibarı ilə qədim və zəngin olan Azərbaycan folkloru yarandığı gündən bəri bütün dövrlərdə və bütün mərhələlərdə xalqın istək və arzularını ifadə etmiş, insanların doğma hiss və duyğularının daşıyıcısı olmuşdur. Bir çox yazılı ədəbiyyat nümunələrindən fərqli olaraq folklor irsi, yaxud ayrıca götürülmüş folklor nümunəsi heç vaxt sifariş və göstərişlə yaradılmamışdır. Xalq və xalq nümayəndələri ehtiyac və zərurət olduğu məqamda daxili düşüncələrini bədii formada ifadə etmək imkanı tapmış və onu çox hallarda son dərəcə yüksək səviyyədə yerinə yetirmişdir.

Məlumdur ki, yaradıcı xalqla folklor irsi arasındakı münasibətlərin miqyası və sistemi geniş və rəngarəngdir. Bu sistemdə ən aparıcı xətlərdən birisi və ən ümdəsi hiss və duyğunun, arzu və istəyin ifadə formasıdır. Ona görə də bütün xalqlarda şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrları yaranmış və formalaşmışdır. Bu janrları əhatə imkanlarına görə şərti olaraq kiçik, orta və böyük janrlara bölmək olar. Yəni təkrar edirik ki, bu bölgü son dərəcə şərtidir. Ona görə ki, atalar sözləri həcm baxımından kiçik, lətifə və rəvayətlər həcm baxımından orta, nağıl və dastanlar həcm baxımından böyük olsalar belə onların hər birinin dəyəri və əhəmiyyəti vardır. Folklor janrının müxtəlifliyi xalq fikri və düşüncəsinin miqyasından və imkanlarından törəmişdir.

Bu baxımdan qədimliyi ilə heç də digər janrlardan geri qalmayan və ifadə imkanları baxımından kifayət qədər potensiala malik olan lətifələrin Azərbaycan folklor tarixində özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır. Xalqı və insanları lətifələrə daha sıx tellərlə bağlayan cəhətlərdən biri həmin lətifələrin qanına və canına hopmuş yumor hissidir. Şübhə yoxdur ki, özünün ağıl-qaralı, sevincli-kədərli günlərini yaşayan xalqın haradasa yumora da ehtiyacı vardır. Yumor sadəcə olaraq gülüş deyil, eyni zamanda insanların dərd və kədərinin, ağrı və acısının yüngülləşdirilməsi deməkdir. Ona görə də Azərbaycan folklor materialları içərisində lətifələr əvəzsiz xalq yaradıcılığı nümunələridir.

Azərbaycan lətifələri bir sıra müdriklərin adı ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı tarixində Bəhlul Danəndənin, Abdal Qasımın adı ilə bağlı xeyli sayda lətifələr vardır. Yaxud bir çox lətifələr yer adları ilə bağlıdır ki, onlardan ən aparıcısı Şəki lətifələridir.

Ümumiyyətlə, bizim folklorlarda lətifələrin inkişafı iki istiqamətdə mümkün olmuşdur. Onlardan birincisi ayrı-ayrı müdriklərin adı ilə bağlanması, digəri isə yer adları ilə əlaqədar olmasıdır. Hər halda bu iki xətt heç vaxt bir-birini rədd etməmiş, bir-birinə mane olmamış, əksinə bir-birinə

İctimai və humanitar elmlər seriyası

yardımcı olmuş, bir-birinin inkişafına kömək etmişdir. Bunun ən parlaq nümunəsini Şəki lətifələri ilə Şəkiddə yaşayan Hacı əminin adı ilə bağlı olan lətifələrin qarşılıqlı əlaqəsində görmək olar.

Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında lətifə janrının inkişafı və məşhurlaşması daha çox Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlıdır. Bu lətifələr o qədər klassik və cazibədar lətifələrdir ki, onlar yalnız Azərbaycan ərazisində deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində, xüsusilə qardaş Türkiyə, İran və Orta Asiyanın türkdilli respublikalarında da məşhurdur.

Molla Nəsrəddin lətifələri, daha geniş mənada isə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının qeyri-adi bir obrazı olmaqla yanaşı, qeyri-adi xalq təfəkkürünün məhsuludur. Molla Nəsrəddinlə bağlı lətifələr və digər faktlar göstərir ki, o, ilk növbədə real düşüncənin məhsuludur. Yəni bu obraza başdan ayağadək uydurma, fantastik obraz kimi baxmaq qətiyyəən doğru deyildir. Molla Nəsrəddin obrazında realılıqla, gerçəkliklə bağlı bütün nişanələr vardır.

Molla Nəsrəddin xalqın, cəmiyyətin, adamların içərisindən çıxan bir obrazdır. Belə bir həqiqət vardır ki, xalq folklor nümunələrində öz həyatını, məişətini, arzu və istəyini ifadə edirsə, deməli real faktlara söykənir. Real faktlara söykənən bədii mətn isə real və konkret obrazın formalaşmasını da şərtləndirir.

Real Molla Nəsrəddin haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan Molla Nəsrəddindir. Bu məqamda o, həyat mübarizəsini axıra qədər davam etdirə bilməyənləri uğurla əvəz edir. Molla Nəsrəddin qazı, molla, bəy, xan və digər təbəqələrin nümayəndələri ilə qarşılaşır. Hər şeydən qabaq bu qarşıdurmalar təsadüfi deyil. Bəlkə də belə demək daha uğurlu və ağılabatan olar ki, həyatda bu cür real qarşıdurmalar olduğu üçün onlara müqabil olan lətifələr meydana çıxmışdır.

Real Molla Nəsrəddin o yerdə təbii görünür ki, bu qəhrəman adamların yaşayışına, gün-güzəranına, inkişafına mane olan qüvvələrə qarşıdır. Həmin qüvvələri Molla Nəsrəddin lətifələrinin tənqid hədəfləri də adlandırmaq olar. Məsələn, «Ya xan ölür, ya eşşək» lətifəsində adamlara zülm edən, onlara yazığı gəlməyən xanlar tənqid edilir. Orada göstərilir ki, eşşəyi danışdırmaq üçün xandan beş il möhlət və min qızıl pul alan Molla evə gələndən sonra arvadı əhvalatı bilib ondan soruşur:

«- Ay Molla, bu nədir, xeyir ola?»

- Heç səsini çıxartma, bu pulları xərclə, görək başımıza nə gəlir, - deyib əhvalatı arvadına danışır.

- Ay Molla, yəqin sənın başına hava gəlib... Eşşək də danışarmı?»

- Əlbəttə, eşşək danışmaz. Amma onu görək danışdırasan.

- Bəs indi ki, danışmaz, niyə boynuna götürübsən?»

- Necə yəni niyə? Zarafat deyil, gör nə qədər pul almışam.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

-Yaxşı bəş beş ildən sonra vədə tamam olanda xana nə cavab verəcəksən?

Molla bir az fikirləşib deyir:

-Heç fikir elmə, arvad! Bu pulları götür, bol-bol xərclə, vaxt başa gələnə qədər ya xan ölər, ya eşşək». (1. 53)

Bu lətifədən tam aydınlığı ilə görünür ki, real Molla Nəsrəddin həmişə adamların başına oyun gətirmək istəyən, onları soyub talayan, ürəyində adamlara qarşı bir damla belə rəhm və humanist duyğular olmayan xana və xanlara qarşıdır. Lətifədə xanın rəiyyətə verdiyi zülm və sitəmin konkret nümunəsi yoxdur. Yəni təsəvvür etmək son dərəcə çətindir ki, xan öz tabeliyində olan hər hansı bir fəqir-füqəranı necə döyür və necə söyür? Amma həmin zülm və sitəmin miqyası barədə müəyyən təsəvvür əldə etmək olar. Bu ilk növbədə min qızıl pulun dəyərində öz ifadəsini tapır. Belə başa düşmək olar: xan o qədər əzazildir ki, Molla Nəsrəddinin ürəyini min qızıl pul ancaq soyuda bilir.

«Qələt yağ küpəsindədir» lətifəsində isə real Molla Nəsrəddinlə rüşvətxor qazı qarşılaşır. Burada nəql olunur ki, Molla işinin rüşvətsiz düzəlməyəcəyini başa düşüb qazıya belə bir kələk gəlir. Evdə küpənin içini sarı palçıqla doldurur, üstünə iki barmaq qalınlığında yaxşı inək yağı töküüb qazıya aparır. Molla qazıdan özünə lazım olan kağızı alandan sonra qazı bu işdən xəbər tutur və qazı ilə Molla arasında belə bir söhbət olur:

«Qazı mollaı görüb deyir:

-Molla o kağızı ver görüm, orada kiçik bir qələt var, düzəltmək istəyirəm.

Molla cavabında deyir:

-Cənab qazı, zəhmət çəkməyin!.. Mən kağıza baxmışam. Qələt kağızda deyil, yağ küpəsindədir». (1. 215)

Şübhə yoxdur ki, belə bir lətifənin yaranması tam real zəminə əsaslanır. Yəni Molla Nəsrəddinlə qazının qarşılaşması adi halda yalnız bir faktdır. Lakin bu hadisə həyatdakı yüzlərlə belə faktların ümumiləşmiş nümunəsidir. Ona görə ki, hər hansı bir lətifə mövzusunə çevrilmək heç vaxt təsadüfün nəticəsi ola bilməz. Folklor nümunəsində reallaşan mövzunun söykəndiyi hadisə və əhvalat real həyat üçün xarakterik və tipikdir.

Yaxud «Cüceli toyuq» lətifəsində ədalətsiz hökmlər çıxaran hökmdarlar «Sən gündə gəlirsən» lətifəsində gördüyü bütün işlərində doğruluq və düzlükdən uzaq olan hakimlər tənqid olunur. Bu nümunələrin sayını artırmadan demək olar ki, Molla Nəsrəddin lətifələrində bəylərə, xanlara, hakimlərə, valilərə, mollalara, qazilərə qarşı birmənalı şəkildə mübarizə vardır.

Real Molla Nəsrəddin mühafizəkar, bir çox hallarda isə mürtəcə qüvvələrə qarşı duran cəmiyyətin qabaqcıl dünyagörüşə malik insanlarıdır. Həmin insanlar, nə qədər ki, xalqın istək və arzularını həyata keçirə bilmirlər, onda real Molla Nəsrəddinə çevrilir və şüurlarda mübarizə aparır.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Bəs ideal Molla Nəsrəddin kimdir? İdeal Molla Nəsrəddin gülən və güldürən Molla Nəsrəddindir. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün lətifənin gülüşlə bağlılığına yenidən nəzər yetirmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan xalqının ən dəyərli və tükənməz sərvətlərindən biri də, heç şübhəsiz, zəngin ənənələrə malik olan gülüş mədəniyyətidir. Bu mədəniyyət birdən-birə yaranmamış, uzun əsrlərin sınaqları ilə cilalanmış, müxtəlif forma və üsullarda ehtiva olunmuş və nəhayət, folklor irsimizin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Gülüşün isə daha çox istifadə edildiyi janr məhz lətifədir. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Molla Nəsrəddin lətifələrində real Molla Nəsrəddinlə yanaşı dayanan ideal Molla Nəsrəddin həmin lətifələrin gülüş hissəsində gizlənmişdir.

Fikrimizi daha da aydınlaşdırmaq üçün Molla Nəsrəddin lətifələrindən birini xatırlayaq. Orada deyilir ki, Molla Nəsrəddin evlərinə gələn oğrunu tutub zirzəmiyə salır. Sonra isə onun ayaqlarını bağlayıb kənd içərisinə çıxır. Burada məlum olur ki, Molla oğrunun əllərini bağlamağı yaddan çıxarıb. Ona deyəndə ki, oğru əlləri ilə ayaqlarını açıb qaçacaqdır, onda Molla özünü itirmədən deyir: «Oğru bizim kəndçimizdir. Əgər əllərini bağlamaq mənim yadıma düşməyibsə, ayaqlarını açmaq heç vaxt onun da yadıma düşməyəcək». (3. 27)

Bu lətifədə gülüş doğurmaq keyfiyyəti ideal Molla Nəsrəddinə xasdır. Başqa sözlə, oğru ilə mübarizə aparan həyatdakı mübariz qəhrəmanın simvolu kimi nəzərdə tutulan real Molla Nəsrəddinlə, lətifə daxilindəki gülüş komponentinin daşıyıcısı isə ideal Molla Nəsrəddindir.

«İşimi ehtiyatlı tutmuşam» lətifəsində isə xan Molla Nəsrəddini şəhərə vergi məmuru təyin edir. Eyni zamanda Molla Nəsrəddinə bəllidir ki, xan hirsləndiyi üçün vəzifədən çıxarılmış məmura vergi dəftərlərini yedirir. Ona görə də Molla Nəsrəddin haqq-hesabları parça-parça çörəklərin üzərinə yazır. Bunu görə xan hirslənib soruşur:

- Məmləkətdə kağız tapılmırmı? Bu nədir?

- Xan sağ olsun, mən yaxşı bilirəm ki, sən hirslənib bu dəftərləri mənə yedirdirəcəksən. Mənim keçmiş məmur kimi o qədər iştahım yoxdur ki, kağız-kuğuz yeyəm. Bunu nəzərə alaraq əvvəldən işimi ehtiyatlı tutmuşam» (2. 47)

Bu lətifədə də real Molla Nəsrəddinlə ideal Molla Nəsrəddin yanaşı dayanmışdır. Xana və şəhər məmurlarına qarşı mübarizə aparan real Molla Nəsrəddindir. Özünü müdafiə üçün gülüş yaratmaq qabiliyyətinə malik olan isə ideal Molla Nəsrəddindir.

Nümunələrin sayını artırmadan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Molla Nəsrəddin lətifələrinin gülüş nəbzi, mahiyyəti və ömür qazanmaq şansı məhz ideal Molla Nəsrəddindən asılıdır. O, nə qədər güclüdirsə, lətifənin də həyatı bir o qədər uzunömürlüdür.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Başqa sözlə, ideal Molla Nəsrəddin mühafizəkar və mürtəcə qüvvələrə qarşı açıq-açığına mübarizə apara bilməyən insanlardır. Həmin insanlar nə qədər ki, öz məqsədlərinin reallaşmasına nail ola bilmirlər, ideal Molla Nəsrəddinə çevrilib gələcəyə ümidlə baxırlar (əlavə məlumat almaq üçün bax: 4,5,6,7,8,9,10).

Lətifələrimizin, daha doğrusu, folklorumuzun nadir qəhrəmanlarından olan Molla Nəsrəddin öz şəxsiyyətində tarixi və bədii olanı - real və ideali təcəssüm etdirir. Onun xalq tərəfindən sevilməsinin də səbəbi məhz elə bundadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev T. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1992.
2. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı, 1971.
3. İyirmi üç Molla Nəsrəddin. Bakı, 1992.
4. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı, 1965.
5. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı, 1994.
6. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı, 2002.
7. Milletlararası Nasrəddin Hoca sempozyumu bildirişləri. Akşehir, 1991.
8. Nail Tan. Günümüzde yaratılan Nasrəddin Hoca fikraları. Ankara, 1990.
9. Sakaoğlu Saym. Nasrəddin Hoca fikralarından seçmələr. Ankara, 2005.
10. Türkmən F. Nasrəddin Hoca latifələrinin şərhli. İzmir, 1999.

Маггеррам Джафарлы

РЕАЛЬНЫЙ И ИДЕАЛЬНЫЙ МОЛЛА НАСРЕДДИН

В статье исследованы анекдоты Молла Насреддина, которые распространились не только в Азербайджане, в том числе и в Турции, Иране, Средней Азии и тюркоязычных странах. Автор статьи подтверждает что, реальные черты героя –это его критика общественных недостатков, а идеальные черты его связаны с обличающим юмором. Здесь исследованы и другие проблемы, связанные Молла Насреддином.

**VƏLİ BAXŞƏLİYEV,
MƏHSƏTİ İSMAYIL**
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANDA YAYILMIŞ ƏFSANƏLƏRDƏ SU STİXİYASI İLƏ BAĞLI MOTİVLƏR

Azərbaycan xalqının kosmologiyasında dünyanın çoxqatlı quruluşu ilə bağlı müxtəlif təsəvvürlər olmuşdur. Bəzi folklor nümunələrində dünyanın yeddiqatlı olduğu, ən yuxarı qatda isə Tanrının oturduğu göstərilmişdir. Dünyanın çoxqatlı olması xalqımızın ibtidai təsəvvürləri ilə bağlı olmuş, daha sonra dünyanın üçqatlı olması haqqında ideoloji görüşlər formalaşmışdır. Azərbaycan xalqının mifologiyasında formalaşan təsəvvürlərə görə dünya üçqatlıdır. O Göy, Yer və o biri dünyadan ibarətdir. Bəzi tədqiqatçılar mifoloji dünyanın quruluşunu Göy, Orta dünya və Yeraltı dünya kimi ifadə etmişlər (7, s. 25). Araşdırmalar göstərir ki, xalqımızın o biri dünya ilə bağlı təsəvvürləri olduqca müxtəlif olmuşdur. O bəzən göydə, bəzən yerdə, insanların ətrafında, bəzən isə yerin altında təsəvvür edilmişdir. Folklor nümunələrinin tədqiqi göstərir ki, insanlara qorxu və ölüm gətirən hər şey o biri dünya və orada məskən salan bəd qüvvələrlə əlaqələndirilmişdir. Azərbaycan xalqının yaddaşında saxlanan mifik təsəvvürlərə görə qaranlıq, meşə, su və s. bəd ruhların məskənidir. B.Ögəl şeytanların və bəd ruhların hər zaman yerin altından çıxması düşüncəsinin əski Türk inanclarına dayandığını qeyd edərək yer altından çıxan qaynaqda-suda ciyər kimi bir şeyin görülməsi və bunun böyüyüb dev olması motivinə diqqəti çəkir (10, s. 540-541). Mifoloji yasaqlara görə «gecə vaxdı axar suya əl basmazdar, çünkü su gecələr mələhlərin olur. Onları narahat eləsən sənə zəfər toxuyallar. Gecələr suyun üstündən keçmək olmaz. Yoxsa su ruhları bundan acıqlanıb həmin adama xətər yetirər» (1, s. 154). Naxçıvanda yayılan əfsanələrdə rastlaşdığımız su və su stixiyası ilə bağlı inanclar da bu mifoloji təsəvvürləri əks etdirir. Su stixiyası ilə bağlı təsəvvürlərin əks olunduğu əfsanələrdən biri də Nuh əfsanəsidir. Əfsanəyə görə insanlar pis əməllərinə görə və günah işlətdikləri üçün Tanrı tərəfindən cəzalandırılırlar. Yerin üzünü su alır, bütün canlı aləm məhv olur. Tanrının seçdiyi, Nuhun gəmisinə sığınan insanlar və heyvanlar salamat qalaraq yeni sivilisasiyanın başlanğıcını qoyur. Əfsanədə suyun məhvedici, ölümgətirici xüsusiyyəti ön planda verilmiş, o xaos qüvvə kimi təsvir edilmişdir. Suyun ölümgətirici keyfiyyəti Yusif Xas Hacibin «Kutadqu bilik» əsərində də göstərilmişdir.

Hayatımın sonunda, bir atlı (atçı) bir su verdi,
Ben de alaraq içtim, tüketip suyu kandım! (11, s. 339)
AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Yarisını içip de, yarisını (yarımı) koyduysam,
Hayatımın yarisı, ancak kalmış demektir!
Ben ise kadehteki suyu tastamam (tükəl) içtim,
Hayatımı tükettim, artık esən, hoşça kal!
Tükenmişdir hayatın, artık kazıldı mezar (kırım)!... (11, s. 340)

Azərbaycan xalqının miflərində Tanrının dünyanı sudan yaratması haqqında təsəvvürlər mövcuddur. Xalq inancına görə hər şey nədən yaranıbsa, ona da qayıtmalıdır. Nuh əfsanəsində daşqın Tanrının iradəsi ilə baş verir, yer üzündə olan haqsızlıqları aradan qaldırmaq üçün Tanrının iradəsini yerinə yetirir, nizamlı idarəetmənin başlanğıcını qoyur. Daha doğrusu əfsanədə su stixiyasının nizamlayıcı kosmik başlanğıc tərəfindən idarə olunması, nizamlı mədəni məkanın bərpa edilməsi öz əksini tapmışdır. Su stixiyasının nizamlayıcı kosmik başlanğıc tərəfindən idarə olunması Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarında, o cümlədən dastanlarımızda əks olunmuşdur. Bu Kitabı Dədə Qorqud dastanında «su Tanrının üzünü görmüşdür», yaxud «su haqq didarın görmüşdür» ifadəsi ilə verilmişdir (5, s. 107; 6, s. 34).

Su stixiyası ilə bağlı ilkin təsəvvürlər Sara haqqında əfsanədə də əks olunmuşdur. Qeyd edək ki, əfsanənin olduqca müxtəlif variantları vardır. Əfsanələrin birində deyilir ki, Sara Arpaçayın sahilində oturduğu zaman ölkənin xanı hərisliklə qıza tamaşa etməyə başlayır. Bunu görən Arpaçay aşıb-daşır və Saranı qoynuna alaraq qaçır. Burada xan şəri-xaosu təmsil edir. Əfsanənin başqa bir variantında şər qüvvə əjdaha ilə təmsil olunmuşdur (6, s. 233). Hər iki variantda şərin aradan qaldırılması, insanları pis niyətdən çəkəndirmək üçün Arpaçay Tanrının iradəsini yerinə yetirərək Saranı alıb qaçır və şərin təntənəsinə yol verilmir. Bu həm də şər törədənlərin nə vaxtsa cəzalandırılacaqları ilə bağlı sosial-psixoloji təsəvvürləri əks etdirir. Nuh əfsanəsində olduğu kimi burada da şərin qarşısını alan suyun daşmasıdır. Analoji hadisə Zeynəb gölü əfsanəsində də əks olunmuşdur. Teymurləngin zülmündən qaçan Zeynəb mərdliklə vuruşur, lakin mühasirəyə düşdükdə ələ keçməmək üçün özünü gölə atır (2, s. 73). Qanlı göl əfsanəsində su stixiyası ilə bağlı motivlər bir qədər fərqlidir. İnsanların təsərrüfat həyatı ilə bağlı olan bu əfsanədə deyilir ki, kişi şum edərkən özü də öküzləri də susayır... O Tanrıya yalvarır ki, buradan su çıxarsın, əvəzində isə qurban kəsəcəyini vəd edir. «Belə də olur. Buradan bir bulaq çıxır. Kişi özü, sonra öküzləri sudan doyunca içirlər. Amma kişi vədinə xilaf çıxır». İkinci il kişi yenə oranı şumlayanda su ələ gur çağlayır ki, kişi öküzləri ilə yerə batır (2, s. 74-75). Hər üç əfsanədə su ilə bağlı əsas cəhət onun kaosla bağlı olması, ölümqətirici xüsusiyyətə malik olmasıdır.

Sara əfsanəsində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri onun anası Gözəlin
İctimai və humanitar elmlər seriyası

Arpaçayın qızı olmasıdır. Bu motiv fikrimizcə suyun ilkin başlanğıc olması, onun həyatverici xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların fikrinə görə çay kosmoqonik təsəvvürlərdə mediator rolundadır, yəni həm bu dünya, həm də o biri dünya ilə bağlıdır (5, s. 110). Digər dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan türklərinin də mifoloji görüşlərində su xaotik başlanğıc kimi ikili xüsusiyyətə malikdir. O həyatı məhv etdiyi kimi, həm də həyatvericidir. Şübhəsiz ki, bu insanların ibtidai təsəvvürlərində həyatın o biri dünyada davam etməsi, suyun ilkin yaradılışda iştirak etməsi ideyası ilə bağlı olmuşdur. Koroglundun atlarının dərya cinsindən olması, Göy-göl əfsanəsində qoçların göldən çıxaraq sürüyə qarışması (2, s. 70) bu ideoloji təsəvvürlərlə bağlıdır.

Əfsanələrdə su stixiyası həm də suda yaşayan heyvanların obrazı ilə ifadə olunmuşdur. Çünki su xaotik başlanğıc kimi təsəvvür edildiyindən, orada yaşayan heyvanlar da xaosun təmsilçisi hesab olunmuşdur. Bu baxımdan Nuh tufanındakı ilan obrazı diqqəti çəkir. Nuhun gəmisini dəryada üzərkən « bir gün bir siçan gəmini deşdi. Nuh Nəbi gördü ki, gəmi qərq olacaq. Üz tutdu gəmidəkilərə ki, kimin imkanı varsa əlac eləsin». İlan deyir ki, mən əlac edərdəm, ancaq dünyada ən şirin şey nədir gərək mənə verəsən. Nuh peyğəmbər razı olur. İlan qıvrılaraq deşiyi tutur və gəmini batmaqdan xilas edir (2, s. 68). Göründüyü kimi gəmidəki heyvanlardan suyun qabağını yalnız ilan alır. İlanın bu funksiyası Azərbaycan xalq nağıllarında mövcud olan digər epizodlarla müqayisə edildikdə daha aydın olur. Azərbaycan xalq nağıllarında əjdahanın suyun qabağını kəsərək insanları susuzluğa məhkum etməsi ilə bağlı epizodlar vardır. Ona yalnız bir gözəl qız qurban edildikdən sonra insanlara su verir (6, s. 233). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Sara əfsanəsinin bir variantında onu məhv etmək istəyən şər qüvvə əjdaha ilə təmsil olunmuşdur. Sara haqqında əfsanələrin variantlarından bəlli olur ki, onun anası Gözəl vaxtilə əjdahaya qurban verilən qızlardan biri olmuş, lakin qaçıb canını qurtarmışdır (6, 234). Naxçıvanda yayılan «Cincili bulaq» əfsanəsinə görə insanlar əjdahaya qurban vermədikləri üçün bulağın suyu kəsilir. «Əjdaha yeddi il bir tərəfi üstə yatır, yeddi il də o biri tərəfi üstə. Yeddi ildən bir tərəfin yerini dəyişəndə su gəlir, sonra kəsilir» (2, s. 69). «Məlikməmməd» nağılında Məlikməmməd suyun qabağını kəsən əjdahanı məhv edərək padşahın qızını xilas edir və işıqlı dünyaya çıxmaq üçün şəhərin padşahından 40 tuluq su, 40 şaqqa ət alır (3, s. 305-306). Əfsanə və nağıllarımızdakı epizodları ümumiləşdirərək demək olar ki, əjdaha, yaxud ilan bu epizodlarda suyun tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Suyun normal tənzimlənməsi üçün isə qurban verilməsi gərəkdir. Nuh əfsanəsində də Nuh peyğəmbər ilana dünyanın ən şirin şeyini vəd edir. Lakin qaranquşun xilaskarlığı sayəsində dünyanın ən şirin şeyi olan insan qanını içmək ona müyəssər olmur. Peyğəmbər ona torpağı verdiyi üçün o torpaqda yaşayır və torpaqla qidalanır.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Azərbaycanın folklor nümunələrində xaotik başlanğıc kimi suyun əsas təmsilçilərindən biri də balıqdır. Balığın Su Tanrısı olması digər türk xalqlarının da mifologiyasında əks olunmuşdur. M.N.Xanqalovun verdiyi məlumata görə buryatların qaya təsvirlərində Su Tanrısı balıq obrazında verilmişdir (13, s. 121-141). B.Ögəl qeyd edir ki, Yakut türkləri Baykal gölüne böyük önəm verərək gölün lap dərinliyində əfsanəvi Arğıt balığı, Arat balığı yaşadığına inanmışlar. Onların mifik düşüncəsinə görə Baykal gölünün dibi dünyanın dabanı, sahili isə dünyanın kənarı kimi təsəvvür edilmişdir (10, s. 439-440). Qüzey Yapon adalarında yaşayan xalqlar isə yer sarsıntılarının zəlzələ balığından qaynaqlandığına inanmışlar (10, s. 439). Altay yaradılış dastanında müqəddəs bir ilhamla könlü dolan Ülgen göylərdən gələn səsle buyruq alır, göylərin əmri ilə duracaq yer tapan Ülgen dünyanı yaratmaq istəyəndə sularda yaşayan Ağ Ana «yaptım oldu» müqəddəs sözünü öyrətməklə kömək edir. Tanrı Ülgen dənizdən yeri sonra göyü-dünyanı yaradır.

Bu dünyanın yanına, yarıtılmış üç balık.

Bu böyük balıkların, üstünə dünya konmuş,

Balıklar çok böyükmüş, dünyaya destek olmuş (10, s. 433).

Azərbaycanın bir çox folklor nümunələrində su sahibinin yarı balıq yarı insan formasında təsvirinə rastlanır ki, bu da xalqımızın ideoloji təsəvvürlərində zoomorf obrazların insan obrazları ilə əvəz edilməsinin təzahürü hesab edilə bilər. Nümunələrdən birində deyilir ki, bir gəlin hər gün Arazdan su götürəndə cavan bir oğlanın ona baxdığını görür. Bu əhvalatdan xəbər tutan əri çayın qırağına gəlir tüfənglə sudan baxan oğlanı vurur. Bu zaman bütün Araz qana boyanır. Yarı balıq, yarı insan bir ölü göyə qalxıb suya düşür və yox olur. Bir iki gün sonra kişi də xəstələnib ölür (1, s. 52). Azərbaycanın xalq yaradıcılığı nümunələrində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri insan oğlunun xaotik qüvvələrin təmsilçiləri ilə evliliyinin baş tutmamasıdır. Sara əfsanəsində də bu cəhət özünü göstərmişdir. Şahbuz rayonundan toplanmış miflərdə oğlanın insan şəklinə düşmüş ilan-qızla evliliyinin pozulması hallarına rastlanır (9, s. 10). Fikrimizə görə, bu epizodlar bu dünya ilə o biri dünya arasındakı ziddiyyəti, onların əksliyini və barışmazlığı ilə bağlı əski dünyagörüşün ifadəsi hesab edilməlidir. Su ilə bağlı inanclar Azərbaycan folklorunda olduqca geniş yayılmış və müxtəlif məna ifadə etmişdir. «Şər vaxdı su içməzdir. Çünki şər vaxdı ölülərə su verillər. Hər kim şər vaxdı su içirsə, öz yaxın ölülərinə veriləsi suyu kəsir (1, s. 144). Yaxud «çay nənəsi qoca arvat cildində olur, özü də həmməşə çayda yaşayır. Körpüdən, addamaşdan keçəndə ki, çaya çox baxırsan, onda, çay nənəsinin acığına gəlir. Başını gücəlləndirir, gözün axır, yıxılırsan çaya. Çünki çay nənəsin hesləndirmisən, o da səni boğmağ isdiyir» (1, s. 52). Altay əfsanələrindən birində Su atasından danışılır. Əf-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

sanəyə görə Kartaqa Mergen, Qara-qır atına minərək hər yerdə, hər kəsdən bacısını soruşur. Ağ dəniz sahillərinə gələrək Dəniz Atasına ey Su atası babam, bacımın harada olduğunu bilirsənmi deyər soruşur. Su atası əgər dənizdədirsə onu taparam deyərək durna balığı donuna girir və dənizin diblərinə dalır (10, s. 445). Hazırda İlanlı dağda xalqın ziyarət etdiyi Lisə piri su inancının bariz nümunəsidir. Buradakı su müqəddəs sayılır. Toplamalar zamanı aydın oldu ki, yaz vaxtı ağacları tırtıldan qorumaq üçün bu sudan gətirər ağaclara səpərlər. Suya gedəndə, hətta qayıdanda da danışmazlar. Belə ki, danışqı suyun hökmünü sındırmış. Araşdırmalar Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda su, Su Tanrısı, su stixiyası ilə bağlı inancların olduqca qədim tarixi köklərə malik olduğunu göstərir. Naxçıvanda aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı Sarıdərə nekropolundakı qəbirlərin birindən aşkar olunan bəzək əşyalarının birinin üzərində yarı insan yarı balıq təsvirə rastlanmışdır (4, s. 149). Arxeoloji abidələrin tədqiqi zamanı həmçinin balıqqulağı keçirilmiş xeyli bəzək əşyalarına, qəbirə balıqqulağı qoyulması adətində rastlanmışdır (4, s. 149). Demək olar ki, balıqqulağından hazırlanmış muncuqlar Tunc dövrünə aid sığa və boyunbağların əsas atributlarından biri olmuşdur. Ölkəmizin ərazisində yaşayan qədim əkinçi-maldar tayfaların ideologiyasında su məhsuldarlığın mənbəyi olduğu kimi, sürüləri məhv edən boran, qış, yaxud fəlakət gətirən leysan yağışlar onların təsəvvüründə xaosu təmsil etmişdir (4, s. 77, 149, 209-210). «Yetim İbrahim və sövdəgər» nağlında İbrahim Xurşid xanımı xilas etmək istəyərkən əvvəlcə onları qara duman təqib edir. Qara duman sonra qara divə, daha sonra isə çişkin çovğuna və qara yağışa dönür (12, s. 14-15). Qeyd olunan faktlar su stixiyası ilə bağlı təsəvvürlərin Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşündə inkişaf edərək formalaşdığını, xaosu təmsil edən qüvvələrin təbii fəlakət, heyvan, yarı insan yarı heyvan və nəhayət insan şəklində təsəvvür edildiyini təsdiq edir. Bunlar su və su stixiyası ilə bağlı inancların ümumtürk təfəkkür tərzinə əsaslandığını, bəzən isə ictimai məzmun qazandığını təsdiq edir (8, s. 38-41).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı, Elm, 1988.
2. Azərbaycan Folklor Antologiyası. Bakı, Sabah, 1994.
3. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, III cild, Təkmilləşdirilmiş II nəşr. Bakı, Çıraq, 2004.
4. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 2004.
5. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı, Elm, 2001.
6. Qafarlı R. O. Mif və nağıl (epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

7. Nəbiyev A. Azərbaycan mifologiyası. Folklorşünaslıq məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşri, 2002, s. 6-92.
8. İsmayıl M. Yeddi bulaq əfsanələri və ümumtürk baxışında su anlayışı. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri, 2005, № 16, s. 38-41.
9. Xalq yaddaşının izləri. Bakı, Elm, 2005
10. Türk mitolojisi. Ögəl Bahaəddin. I cilt, TTKB, Ankara, 2003.
11. Türk mitolojisi. Ögəl Bahaəddin. II cilt, TTKB, Ankara, 2003.
12. Ələkbərov S.U. Föklorda estetik və əxlaqi fikirlər. Bakı, Gənclik, 1978.
13. Хангалов М.Н. Собранные сочинения в трех томах. Улан-Уде, 1958, т. I.

Veli Bakhshaliyev, Mehseti Ismayil

THE MOTIVES CONNECTED WITH WATER ELEMENT IN THE LEGENDS SPREAD IN NAKCHIVAN.

In this article the beliefs connected with water element have been investigated in a comparative way. The investigation confirms that the ideological imaginations connected with water element spread in legends in Nakchivan reflect the mythological world outlook of Azerbaijani people and they are based on general Turkish manner of thinking.

RAFİQ BABAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

FOLKLORDA “DUZ YÜKÜ” MƏSƏLƏSİ (NAXÇIVAN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Hələ ilkin başlanğıcdan-mədəni qəhrəmanları “gözü tutar-tutmaz” mif dünyasında duzu da bədii predmetə çevirməklə poetik sözün, yaqin, öz umacaqları olub; umacaqların hədsiz-hududsuzluğu bu predmetin bədii yükünü artırır, ifadə üsullarını çoxaldıb.

“Duzu bu dünyada yerə töhsən, o dünyada kirpirlərinlə yığarsan” (1, s. 59) inamına gəlib çıxmaqdan ötrü məğzində-mayasında müdriklik, iman, doğruluq-düzgünlük çağlayan etnik düşüncə tarixin hansı uzaqlıqlarından keçməli idi; seçilən bir bədii predmet kimi öz təxti-tacını mənəvi yaddaşın ən “seysmik nöqtəsində” qurmalı idi?

Əzizinəm nə çarə?

Biçarəyə nə çarə?

Ət qoxudu duz gətir,

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Duz qoxudu nə çarə? (2, s. 15)

O “seysmik zolaqdakı” vahimə, qorxu, nigarançılıq bədii boyalarla obrazlaşdırılmışdır. Ab-havası bu bayatıda yaşayan dünyanın nəyi varsa, onu tarazlaşdıran duzdur, əgər duz da qoxuyursa, onda zəlzələ qopar, dünya alt-üst olar. Bu dünyada hər şeyin çarəsi olan duzun (ona inamın, etiqadın) qoxuması ilə dərmanı tapılmayan bir dərd-çarəsizlik başlar. “Nə çarə” ifadəsinin üç dəfə təkrarlanması da, elə bil, təkrar-təkrar bunu yada salır.

Orası da var ki, “adi mətbəx duzunu Şumerlər canlı varlıq kimi canlandırırıldı. Onlar göz dəymə, cadu-piti, tilsimdən adamları xilas etmək üçün duzu canlı bir insan kimi, dost kimi köməyə çağırırdılar:

Bəd ovsunlarla mən bağlanmışam,
Bəd fitnə-fəsadlara düçar olmuşam!
Duz, qurtar məni bu vəsvətədən,
Aç mənim ovsunlarımı!
Qır, dağıt bu cadu-pitini!

Məlum olduğu kimi, hazırda Azərbaycanda göz dəymədən, cadu-pitidən qurtarmaq üçün üzərliklə bərabər duzdan da istifadə edilir və təxminən eyni məzmununda dualar oxunur” (3, s. 58-59).

Bədii mətnlərdə (inanclar, sınaqlar, ovsunlar, bayatılar, nağıllar) duza dürü-dürü umacaqlarla yanaşmaq “duz-çörək - düz-çörək” hesabına bir müqəddəslik gətirdiyi kimi həm də bu predmetlə günahlar aşkarlanıb (“duzu yeyib duzlağı zibilləmə”), andlar içilib (“duz haqqı”), canlı bilinib (“Duzun uzunə gülməsən, dava-dalaş düşər”), etiqada çevrilib (“ehsan veriləndə duza dua oxunur”), ovsun olub (“yağışı kəsməhdən öteri duz-çörəyi daşın üstünə qoyub deyirdih:

Mən anamın ilkiyəm, ağzı qara tülküyəm”) (4, s. 167)

Hərdən də dəlilli-sübutlu informasiya poetik ovqat qazanıb: “Axırda gördü yuxusu gəlir, xəncərini çıxarıb barmağının başını yardı, yerinə duz tökdü. Gecə ta səhərə kimi barmağının ağrısından yata bilmədi” (5, s. 300)

Naxçıvan folklor mühitində bir bədii predmet kimi duzun “küllü-ixtiyarlığı”, ona münasibətin özünəməxsusluğu, bəlkə, bu diyarın təbiətindəndir? Bu təbiət də bədii mətnlərdəki təbiəti proqnozlaşdırır?

“Mənbələrdə Naxçıvan duz mədənlərinin hələ Nuh peyğəmbər zamanında, yaxud daş dövründən fəaliyyətə başladığı qeyd olunur” (6, s. 39).

Bu tarixi yaddaşı öz yaddaşında qeydə alan folklor ifadələrə bədiyyatın qüdrətli qələmi ilə saysız-hesabsız, sirli-schirli don biçmişdir.

Söz-söhbəti də duzu qədər dadlı-tamlı, dərdlərə dərman olan naxçıvanlılar məğzində-mayasında məzəmmət, kədər də gizlənən bir deyimə gülə-gülə üz tuturlar: “Dəvəyə deyirlər, səni qonaqlığa çağırırlar. O da deyir:

- Öpməli dodağım yox, qucmalı belim yox. Ya Naxçıvana duza göndərəcəklər, ya Bərguşada düüyüə”.

Qədim diyarın təbii sərvəti yaradıcılığın təbii işığında bədii sərvətə çevrilib, bu sərvətə çeşidli-çeşidli umacaqlarla üz tutulub.

İnanıblar ki, çörəklə duz insanı da, təbiəti də təhlükədən qurtarandı.

“İlan hansı həyətdən əl çəkməzsə, qabağına duz-çörək qoyarlar, deyərlər ki, sən bu duz-çörək, bizdən əl çək” (2, s. 33).

“Hansı həyətdə bayquş olarsa ev yiyəsi qorxar. Tez duz-çörək gətirib quşun qabağına qoyar və deyər: “Səni and verirəm bu duz-çörəyə, çıx burdan get, bizdən uzaq ol” (4, s. 141).

Duz canlıdır.

İlaxırda qazana əvvəl-əvvəl duz töküb, ona öz diləklərini çatdırırlar.

Duz şəfa verəndi, açılmayan qapıları açan, sağalmayan dərmlərə dərman olandır.

“Uşağı şeşə vuranda barmağı duza batırıb uşağın damağına surtəllər” (4, s. 171).

“Uşax ağlağan olsa, heş zadın üstündə ağlasa, dədəsinin, anasının başını yeyər. Gərəh onun ağzına duz töküb başmax tayıynan vırsan” (4, s. 172).

İnanıblar ki, duz göz dəymənin, nəzərin, cadu-pitinin, tilsimin qənimidir. Şər qarışandan sonra üzərrik yandırmazlar, ocağa duz atarlar ki, xata-bala sovuşsun.

Evin bərəkətinin duzla gəlib, duzla getməyinə də inanıblar.

Şər qarışandan sonra qonum-qonşuya duz verməzlər. Gecələr duz ortada qalsa, şeytan evin urzasın oğurlar.

Duzla uyulanan palaz şəffaf olar- deyəndə duzun təbii gücü-qüdrəti göz qabağına gəlib.

O elə müqəddəsdir ki, bir zərrəsi də ayaq altına düşməməlidir.

“Analar deyər, duz töküləndə sağ çiyindən atın, evdə dala-dalaş olmasın” (7, s. 81).

“Duz yerə töküləndə davı olar, gərəh duzun üstünə qənd qoyasan” (1, s. 62).

Hərdən duzun “eşq-məhəbbətlə də işi olur ” – məhəbbətin qədərini bildirir.

Qız-gəlinin xörəyin duzunu artıq eləməsi nişanlısını, ərini çox sevməsinə işarədir.

Bəd ayaqda, acılı dəmlərdə də duz köməyə gəlir. Ürəyindəki ağrını unutmaq istəyirsənsə, barmağın çərt, yerinə duz bas. Belədə ürəyinin ağrısı barmağının ağrısı ilə əvəz olunur.

Mətnlərdəki əhval müxtəlifliyi, mövzu genişliyi öz təbii sərvətini qəribə müdrikliklə, ustalıqla bədii sərvətə çevirən bu qədim diyarın ruhundan, daxi-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

lindən qaynayıb gəlib, tarixi yaddaşın mənəvi yaddaşa çevrilmə prosesində regional atributlar əhəmiyyətli rol oynayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994.
2. Yol gələr Ordubada. Naxçıvan: Əcəmi, 2005.
3. Nağıyev C. Qədim Şərqi ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Asya, 2004.
4. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988.
5. Azərbaycan nağılları (5 cildə). Bakı: Çıraq, 2004.
6. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azər nəşr, 1997.
7. Xalq yaddaşının izləri. Bakı: Elm, 2005.

Рафиг Бабаев

ТЕМА СОЛЬ В НАХЧЫВАНСКОМ ФОЛКЛОРЕ

Статья посвящена верованиям предков, их различным обычаям и традициям связанной солью в бытие. В Нахчыванском фольклоре соль выступает как художественный предмет, живое бытие, святейшее существо, могущество жизни и т.д. В нашем фольклоре те или иные черты связанные с солью, ее жанровые разновидности всесторонне анализированы автором статьи.

FƏRQANƏ KAZIMOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ƏLİQULU QƏMKÜSARIN SİYASİ SATİRALARI

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli mövqe qazanmış “əməl dostların”dan biri də Əliqulu Qəmküsardır. Ədəbiyyat tariximizdə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında bir sıra əsərlər yazılmış, eləcə də “Molla Nəsrəddin” – çilər irsinin tədqiqində onun da yaradıcılığı incələnməmişdir. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirən A.Zamanovun şair haqqındakı “Əliqulu Qəmküsar” məqaləsi (1, s. 118-131) İ.Ağayevin “Əliqulu Qəmküsar” monoqrafiyası (2, s. 1-118), o cümlədən L.Hüseynzadənin “Əliqulu Qəmküsar (həyat və yaradıcılığı)” (3, s. 1-156) adlı namizədlik dissertasiyasında şairin bədii yaradıcılığı ədəbi-elmi təhlilə cəlb olunmuşdur. Lakin bütün tədqiqatlarda, o cümlədən “XX əsr Azərbaycan ədə-
AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

biyyatı tarixi” (4, s. 213-218) dərslində də şairin yaradıcılığı sosializm realizmi, partiyalılıq prinsipləri baxımından xarakterizə olunmuşdur. Müasir dövr isə şairin yaradıcılığına yeni prizmadan yanaşmağı tələb edir.

Əliqulu Qəmküsərin ədəbi yaradıcılığında siyasi satiralar özünəməxsus yer tutur. XX əsrin əvvəllərində istər Rusiyada, istərsə də qonşu dövlətlərdə baş verən hadisələri yaxından izləyən, Cənubi Azərbaycanda gedən milli-azadlıq hərəkatını ilhamla tərənnüm edən şair zalımların əsarəti altında əzələn, ac, yoxsul, səfil həyat keçirən xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə, mətin, yekdil olmağa səsləmişdir.

Cənubi Azərbaycan həyatı, Səttər xan hərəkatı Əliqulu Qəmküsərin siyasi satirik yaradıcılığında ən çox işlənmiş mövzulardandır.

Əliqulu Qəmküsər Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının məşhur mücahidi Səid Səlmasi ilə yaxınlıq etmiş və əqidə dostu olmuşdur.

Uzun müddət Bakıda yaşayan Səid Ağabala Səlmasi Xəlilzadə vətənpərvər şair kimi xalqın acı taleyini daim düşünmüş, vətəninin xilasını və xalqının səadətini naminə əlinə silah alaraq qəhrəmancasına düşmənlə vuruşmuşdur. Nəticədə vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

S. Səlmasinin öldürülməsi Əliqulu Qəmküsərə böyük təsir bağışlamış və 1909-cu ildə “Tərəqqi” qəzetində “Şəhidi-mərhum Səid Səlmasinin tərcümeyihalı” məqaləsini və 1911-ci ildə “Yeni Füyuzat” jurnalının 11 yanvar tarixli 2-ci nömrəsində “Şəhidi-hürriyyət Səid Səlmasinin ruhuna ithaf” şeirini yazmışdır:

Ah, ey nocavan, ki qəlbində
Daima bəslədin həvayi-vətən
Vətən uğrunda, millət eşqində
Laləgun oldu qanlarınla kəfən (5, s. 92)

-deyən şair Səlmasinin həyat məsləkinin, əqidəsinin vətəninin, xalqının azadlığı olduğunu və bu yolda canını fəda etdiyini vəsf etmiş və bu əqidəsinə görə onu alqışlamışdır.

“Yeni Füyuzat” jurnalının 15 fevral 1911-ci il tarixli 6-cı nömrəsində isə Əliqulu Qəmküsər S. Səlmasinin vaxtı ilə ona yazmış olduğu bir məktubu “Səid Səlmasi kimdir?”⁶ müqəddiməsi ilə birlikdə dərc etdirmişdir.

1909-cu ildə İranda məşrutənin elan edilməsini, cəllad Məmmədəli şahın biabırçasına qaçmasını alqışlayan Əliqulu Qəmküsər “Əkildin” satirasını yazaraq onun təkrar İrana qayıtmaq kələyinin baş tutmamasına acı-acı gülmüşdür:

Ey Məmmədəli, bu növi ki, İrandan əkildin
Doydun, bilirəm, axır özün candan, əkildin
Söz verdi sənə eylə ki, ilk dəfə Süpəhdar,
Oldun o ləinin hamı fikrinə xəbər dar,
Düşdün yenidən səltənətin fikrinə, təkrar
İctimai və humanitar elmlər seriyası

Məşrute verən neməti-ehsandan əkildin (5, s. 34).

Əliqulu Qəmküsarin hədəflərindən biri də 1909-cu ildə mücahidlərə, eləcə də dinc Təbriz əhalisinə qanlı divan tutan Rəhim xan və onun ətrafı olmuşdur. Şair Rəhim xanın İrana qayıtmasını qəzəblə qarşılaraq, 1910-cu ildə yazdığı “Gəldi yenə Rəhim xan, İrana, barakallah” misrası ilə başlayan satirasında xarici qəsbkarların əlində oyuncağa çevrilmiş Rəhim xanların, Məmmədəli şahların, Zilli-sultanların və onların ətraflarının hakimiyyətə hansı yollarla gəlmələrini və bu gəliş üçün cızdıqları planları açıqlamış, bu qatillərin xalqı qanına qəltan etdiklərini, ölkəni viran qoyduqlarını, bir sözlə əsl simalarını nifrətlə qamçılaraq:

Bunlar ki, getdi, dəydi çun bir-birinə İran,
Oldu bütün vilayət əhrrar əlində viran,
Odur ki, nail oldu, dilxahinə Rəhim xan,
Müjdə yetişdi Zilli-Sultanə, barakallah! (5, s. 24).

İstər bədii, istərsə də məzmun etibarilə Ə. Qəmküsarin qüvvətli satiralarından olan bu şeirdə təkrar olunan “barakallah” sözündə çox qüvvətli bir rişxənd, istehza və acı gülüş vardır.

Şairin İranda baş verən hadisələrə həsr etdiyi şeirlər onun müşahidələrinin nəticəsidir. İ. Ağayev yazır ki: “Bu illərdə S.Səlməsi də, Ə. Qəmküsar da məşrutə inqilabının taleyini ayrı-ayrı ağaların, hökmdarların simasında axtarırdılar... Onların hər ikisi ölkədə baş verən fəlakətlərə görə ayrı-ayrı adamları müqəssir görürdülər” (2, s. 88-89).

Bu fikri bütövlükdə qəbul etmək düzgün olmazdı. Fikrimizcə ayrı-ayrı şəxslərin təmsalında şair mövcud quruluşu, dövləti ittiham etmişdir. Digər tərəfdən bu qəbildən olan satiralarının əksəriyyətində xalqın siyasi cəhətdən yetişməməsi, qəflət yuxusundan oyanmaması şairi daim düşündürmüş, narahat etmişdir. Əgər haqqında bəhs etdiyimiz satiralarda dərin nifrət, qəzəb hissləri üstünlük təşkil edərsə, 1911-ci ilin sonlarından 1913-cü ilədək bu hərəkətə həsr etdiyi digər şeirlərində isə şair sönükdür, çünki o, xalqı oyada bilmir. Ruhdan düşən şairin sözlərində bir süstlük, ifadələrində yumuşaqlıq, xalqdan inciklik, təəssüf hissləri nəzərə çarpır. O, daha çox xalqı günahkar sayır:

Dedilər gərçi mülki-İranə
Açdı məşrutə bir tərifi-nəcat,
Püfləyib ruhi-tazə hər yanə,
Eylədi mürdəkanə bəxş həyat
Ləğvdir büsbütün bu əfsanə,
Demişəm mən bu mətləbi kərrat
Altı min il yatan səfilanə
Oyananmaz, mahalıdır, heyhat... (5, s. 87)

Şair 1911-ci ildə yazdığı “İranlılar” adlı məşhur satirasında da onları
AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

məzəmmət edərək yazmışdır:

Barakallah, çox nəcib insandılar iranlılar,
Hər kim eşşəksə ona palandılar iranlılar
Gəlməmişdən Məmdəli uymuşdular məşrutəyə,
Etiraz etmişdilər hər bimürüvvət lutiyyə,
Nitqidə natiqləri bənzərdir sanki tutiyyə,
Zənn edərdir cümlə, şəksiz, qandılar iranlılar (5, s. 32).

Şeirdə məşrutənin qələbəsindən sonra İranda baş verən hadisələrin bir növ xronikası verilmiş, təşkil olunan müxtəlif məclislərdə ölkə həyatının müzakirə olunması, lakin xalq üçün faydalı bir iş görülməməsi çox təəssüflə təsvir olunmuşdur:

Hər nə məclis qurdular, hər yerdə şura etdilər,
Bir ətin, bir əkməyin taksində dəva etdilər,
Hər yerin hakimlərin bir bisərüpa etdilər,
Onların hər məkrinə tovlandılar iranlılar (5, s. 33).

Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq və istiqlaliyyət mübarizəsinin susdurulması Əliqulu Qəmküsərin bu mövzunu bir növ kənara qoymasına səbəb olmuş, şair yalnız 1913-cü ildə “İranlıya” rədifli satirasını və 1914-cü ildə “Qorxuram bayramımız qara gələ” (5, s. 67) şeirini yazaraq 1917-ci ilədək bu mövzuya nöqtə qoymuşdur. 1917-ci il oktyabr ayının 18-də “Molla Nəsrəddin” jurnalının 20-ci nömrəsində “İranlılar” rədifli şeiri ilə çıxış etmişdir. 1913-cü ildə yazdığı “İranlıya” rədifli satirasında İranda məşrutənin məğlubiyyətini qəbul etmək istəməyən şair yenə xalqdan küskündür. O, xalqı yekdil olmamaqda, bir-birinə dayaq durmamaqda, avamlıqda günahlandırmışdır. Satirada şiə-sünni məsələsi də ön plana çəkilmiş, türk xalqına münasibət bildirilmişdir ki, indiyədək aparılan tədqiqatlarda bu məsələyə toxunulmamışdır:

Şiədi, dünyada cəlal istəməz,
Elm oxumaz, fəzlü kəmal istəməz,
Cənnətə müştəqdi, mal istəməz,
Kövsər olub səlsəbil iranlıya

Aləmi-islamə vurub min ləkə,
Sünniyə yanmaz ürəyi bir tikə,
Türk adı yanında hər kəs çəkə,
Güllə vurur, eylə bil, iranlıya (5, s. 42).

Şairin 1917-ci ildə qələmə aldığı digər “İranlılar” rədifli şeirində də ağır zillət içərisində yaşayan, yadelli işğalçıların fitnə-fəsadlardan qurtarmayan, öz doğma el -obasından didərgin düşən, lakin bu zülmərdən can qurtarmaq üçün bir araya gələ bilməyən, öz pis, çirkin adətlərindən əl götürməyən, qəflət yuxu-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

sundan ayrılmayan, əksinə ölkəsindən didərgin düşən xalqa son yangısıdır. Şeir mübarizəyə çağırış ruhundan xalidir:

Görmədim mən bir nəfər iranlı, fəryad etməsin,
Mollanın, xanın əlindən dad-bidad etməsin,
Qürbət eldə xanımanın daima yad etməsin,
Zülmədən qaçmışlar İrandan kənar iranlılar (5, s. 83).

Vətənpərvər şair Əliqulu Qəmküsərin Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq və istiqlaliyyət günlərini görmək arzusu puça çıxmış və şair 1917-ci ildə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə başlanan milli-azadlıq hərəkatına etinasız yanaşmış, heç bir münasibət bildirməmişdir.

Əliqulu Qəmküsər nəinki Cənubi Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələri izləmiş, o cümlədən Yaxın Şərqi ölkələrində, xüsusilə Türkiyədə baş verən xalq hərəkatı ilə maraqlanmışdır. O, 1913-cü ildə yazdığı “Kamil Paşa, kamilliyinə min barakallah” misrası ilə başlayan satirasında Türkiyəni xarici imperialistlərə satan və türk kəndlilərini Avropa qəsbkarlarına qul edən Kamil paşa kimi dövlət başçılarının satqın siyasətini tənqid etmişdir:

Kamil paşa, kamilliyinə min barakallah,
Etdin nə gözəl millətini xürrəmi xəndan.
Tədbirlə, politikayla bütün, əshədi billah,
Dünyaları qıldın özünə valehü heyran (5, s. 39).

1917-ci ilin əvvəllərində Rusiyada, Zaqafqaziyada baş verən böyük siyasi hadisələr siyasi aləmi izləyən Əliqulu Qəmküsəri düşündürməyə bilməzdi. Şair “Nə yağurduq nə yapdıq, hazırca kökə tapdıq”, “İstibdadi-ruhani”, “Senzor” felyetonlarında, o cümlədən “Pristav”, “Çox da Rusiyada nəşr oldu ədalət, bizə nə?” satiralarında dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətini bildirmişdir.

“Pristav” satirasında şair çar jandarmalarının, pristavlarının zülm altında inləyən xalqa qarşı etdiyi ədalətsizlikləri, zorakılıqları acı-acı nəzmə çəkmiş, çürük hakimiyyətin iç üzünü açıb göstərmişdir:

Bir əsr idi çıxmışdı ki, meydanə pristav,
Məxluqu gətirmişdi bütün canə pristav.
Çıxsaydın əgər gəzməyə kəndlərdə görərdin.
Nə zülm eyləyir rəncbərə, dehqanə pristav (5, s. 76).

Əliqulu Qəmküsər nəinki bu satirasında, eləcə də digər satiralarında da pristavların, jandarmaların timsalında xalqın qanını soran, Qafqazı viranə qoyaraq İrana soxulan Rus dövlətini ittiham etmişdir. O, çar Rusiyasının tapdığı altında inləyən doğma Azərbaycanında baş alıb gedən hərəmərcliklərə, özbaşınalığa, xalqın hər cür zülm və haqsızlıqlara məruz qalmasına biganə qala bilməzdi.

“Güczüs edir...” şeirində şair xalqı ayıq olmağa, haqqın dalınca getməyə

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

çağırmış və yaranmış vəziyyətdən isifadə edən düşmənlərin fitnə-fəsad törətdiklərindən onları xəbərdar etmişdir:

Düşmənlər eyləyir bu işlərdən istifadə,
Səy eyləyirlər olsun fitnə-fəsad aradə
Şərh eyləmək gərəkmez bu mətləbi ziyadə,
Mən olmuşam bu günlər qail bu etiqadə
Hər yerdə var müfəttin çatsın gərək cəzayə (5, s. 80).

Əliqulu Qəmküsərin siyasi satirik yaradıcılığında “İngiltərə” şeiri xüsusi yer tutur.

Xarici imperialistlərin doğma Vətəninə dişlərini qıcadığını görəndə, 1905-ci ildən regionda baş verən siyasi hadisələri diqqətlə izləyən, xalqının onsuz da acı olan taleyi üçün ağlayan Əliqulu Qəmküsər ingilis “hamiləri” nin əsl məqsədlərini yaxşı başa düşür və onlara qəzəb və nifrətini ifadə edərək məzlum xalqı ayıq-sayıq olmağa çağırırdı:

Qoymayaq olsun ki, sahibi-ixtiyar İngiltərə
Yoxsa bizlərdən çəkər axır damar İngiltərə
Əsrlərdəndir bu millət Asiyada kök salıb,
Hər yeri, hər ölkəni min fənd-fel ilə alıb.
Aləmi bərbad edibdir, bircə Gürcüstan qalıb
İstər etsin onu da tar-mar İngiltərə (5, s. 100)

Əliqulu Qəmküsərin siyasi satiralarının təhlili göstərir ki, şair milli-azadlıq mücadiləsində hər bir xalqın özünəməxsus yolunun olması, öz müqəddəratını özünün həll etməsi qənaətində olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Zamanov A. Əməl dostları. Bakı, 1979.
2. Ağayev İ. Əliqulu Qəmküsər. Bakı, 1976.
3. Hüseynzadə L. Ə. Qəmküsər (həyat və yaradıcılığı)- filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 1949.
4. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982.
5. Əliqulu Qəmküsər. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1959.
6. Yeni Füyuzat. 1911, 15 fevral, № 6.

Фаргана Казымова

ПОЛИТИЧЕСКИЕ САТИРЫ АЛИКУЛИ ГЯМКУСАРА

В статье исследованы политические сатиры Аликули Гямкусара. Здесь всесторонне анализированы его сатиры по новым аспектам. Автор статьи одновременно исследовал наследства поэта. Исследования показывают, что Аликули

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Гямкусар всегда был сторонником самоопределения народа.

NAZİRƏ ƏSGƏROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

MƏHƏLLİ LƏTİFƏLƏRİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lətifə folklorlarda tənqidi gülüşün bir formasıdır. Onun qarşısında yumor və satiranın imkanlarından istifadə etməklə öz misilsiz rolunu oynamaq kimi əhəmiyyətli bir vəzifə durur. Lətifə əsrlər boyu xalqın müqəddəs ideyaları ilə bağlı mühüm təsir vasitələrindən biri olmuşdur. Azərbaycan xalqının da öz həyat tərzinə uyğun lətifələri vardır.

Xalq lətifələri həm tənqid obyektinin özü üçün, həm də ümumilikdə cəmiyyət üçün faydalıdır. Xalq lətifələri insanları pisləkdən, bu pisləkləri törədən səbəblərdən uzaq olmağa səsləyir, insanları xeyirxah işlər görməyə sövq edir, kimdən uzaq olmağı, nədən ibrət götürməyi öyrədir. Bəzən insan çatışmayan cəhətlərini görə bilmir. Bu zaman xalq lətifələri tənqidi gülüş üsulu ilə bu nöqsanları açıb göstərir.

Məlumdur ki, müxtəlif xalqlar ayrı-ayrı ictimai-mədəni inkişaf proseslərində ümumiləşdirilmiş yumoristik-satirik bədii folklor obrazları yaratmışdır. Məsələn, Ezop, axmaq İvanuşka, Petruşka, Jan-Sarsak, Pulçinillo və s. belələrindəndir. A.M.Qorkinin sözləri ilə desək, bu obrazlar “ən dərin və parlaq, bədii cəhətdən mükəmməl tipləri bütün düşmən qüvvələrə qələbə çalan”, “həmişə ağıllı” çıxan və “bədbinlikdən uzaq olan” tiplər olmuşdur¹.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalq lətifələri daha çox Molla Nəsrəddinin, müəyyən dərəcədə isə Bəhlul Danəndənin adları ilə bağlıdır. Bu lətifələrdən başqa Azərbaycanda müəyyən bir yer, bölgə ilə bağlı məhəlli lətifələr də vardır. Məsələn, Ayrım bəzəmələri (lətifələri), Şəki lətifələri bu qəbildəndir. Bu lətifələrin bəziləri müəyyən bir şəxsin adı ilə bağlıdır. Ayrım lətifələri daha çox Tağı adlı şəxsin, Naxçıvan regionu Əlincəçay ərazisində Qəssaboğlunun, Naxçıvanda Mirabdulla ağanın adları ilə bağlı olmuşdur. Lakin Azərbaycanın müxtəlif regionlarında Şəki, Gəncə, Naxçıvan, Salyan və digər yerlərdə söylənen bəzi məhəlli lətifələr yerli şəxslərin adlarına istinadən söylənilir. Bəzən də müəllifi məlum olmayan, kiminsə başına gələn əhvalat kimi danışılır. Belə lətifələr nisbətən yaranma zamanına görə son dövrlərin məhsuludur. Şəxsiyyəti, yəni müəllifi məlum olan məhəlli lətifələrə görə Salyanda Mirzə Bağır, Gəncədə Bəmzə Musa, Naxçıvanda Molla Tanrıverdi oğlu Hüseyn tanınmışdır².

Məhəlli lətifələrdə də müsbət obrazlar lətifə qəhrəmanı olurlar. Bu ob-
AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

razlarda daha çox yüksək insani keyfiyyətlər müşahidə olunur. Lakin, bəzən onların xarakterində mənfi hallara da rast gəlirik. Bu isə onların daha çox fərdi keyfiyyətləri ilə bağlıdır.

Qeyd olunduğu kimi Naxçıvan ərazisinin ayrı-ayrı rayonlarında, kəndlərində lətifə qəhrəmanlarına rast gəlirik. Başqa janrlara nisbətən lətifələrin yaranmasında məhdudiyət, demək olar ki, yoxdur. Hər bir dövrün xarakterindən asılı olaraq geniş xalq kütləsi tərəfindən maraqlı lətifə nümunələri meydana gəlir. Toplanmış lətifələr arasında belələrinə təsadüf edilir.

Xalq lətifələrinin poetik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, lətifələrdə daha çox üç əlamət-incə yumor, hikmətli söz və ironiya özünü göstərir. Bəzi lətifələrdə bunlardan biri əsas yer tutur.

“Kim çox yeyir” məhəlli lətifəsində Mirabdulla ağadan soruşurlar ki, molla çox yeyir, ya seyid?” Cavab verir ki, “bir molla yeddi camışcan, bir seyid isə yeddi mollacan yeyir.” “Hamama apar” lətifəsində isə uşağı gecə-gündüz ağlayıb yatmayan bir qadın bunun əlacını Mirabdulla ağadan soruşduqda cavab verir ki, hamama apar.

Birinci lətifəyə görə, bir molla nə qədər tamahkardırsa, bir seyidin tamahı da ondan yeddi dəfə çoxdur. İkinci lətifədə isə qadının sadələvhlüyü, yuxusuzluğu lağa qoyulur. Daha doğrusu, birinci lətifədə gülüş, tənqid hədəfi dindarlar, ikincidə sadələvh qadın və avara, tənbel adamlardır.

Bildiyimiz kimi lətifələr bir-birinə yaxın olan məzəli əhvalatları, qərribə hadisələri, bəzəmə, gülməcə, məzhəkə, lağa qoymaq və digər anlayışları əhatə etmişdir.

Kütləvi lətifələrdə olduğu kimi həyatdakı yaramaz gülünc hadisələri, yeniliklə köhnəliyin arasındakı mübarizəni əks etdirən dialoqla olan lətifələr məhəlli xüsusiyyətlərini də saxlayır. Belə lətifələrin birində deyilir:

Qonşu gəlib Abbasquludan mişar istəyir. Abbasqulu mişarı gətirib qonşusunun yanında başlayır o tərəf, bu tərəfindən öpməyə.

Qonşu soruşur:

- Kişi, belə niyə edirsən?

Abbasqulu deyir:

- Qonşu, ayrılıqdı. Deyirəm bəlkə getdi, bir də gəlmədi³.

Aldığını qaytarmayan qonşu haqqındakı bu lətifənin ideyası Molla Nəsrəddindən pul alıb qaytarmayan qohumu ilə bağlı lətifəyə daha çox bənzərdir.

Əxlaqi ideya, nəzəri-psixoloji hal, az sözlə hərəkət və hadisələrin tamamlanması belə lətifələr üçün səciyyəvidir. Onların poetik strukturu da tezis, antitezis, nəticə və sübutdan ibarət qurulur. Göründüyü kimi lətifələrdə əvvəlcə qəhrəmanın növbəti sərgüzəşti haqqında çox qısa, yığcam məlumat ve-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

rilir. Culfa rayonunun Əbrəqunus kəndində toplanmış məhəlli lətifəni nəzərdən keçirək.

Hay düşür ki, Əlincəçay kəndlərinə katda seçəcəklər. Şərurdan Kərim bəy Bənəniyar kəndinə gəlib varlılara boyun olur ki, əgər onu seçsələr nə istəsələr onu verəcək. Bunun üçün Şərura gəlib onun evində “quyu” demək kifayət edər. Elə ki, Kərim katda seçilir, Qəssaboğlu Bənəniyar yoxsullarını yığıb Şərura aparır. Onları öyrədib Kərimin evinə yollayır. Kimi düyü, kimi toxlu, kimi isə pul qoparır. Vaxt keçdikcə Şərur varlıları gəlib çıxırlar. Onlardan biri təşəxxüslə içəri girib ucadan “quyu” deyir. Kərim verməyə bir şeyi olmadığından başını bulayır “Nə dərin oldu bu quyu” –deyə cavab verir. Bunu eşidən Qəssaboğlu gülərək deyir:-Nə qədər dərin olsa quyu, içində sərin olar suyu.

Nəzərdən keçirdiyimiz məhəlli lətifədə əvvəlcə hadisə və ya iş haqqında qısa, yəni ilk anlayış verilir, tezis irəli sürülür, ikinci hissədə birincinin əksinə antitezis qoyulur. Üçüncü hissədə isə nəticə əldə edilir. Belə quruluş prinsipi lətifələrə xas keyfiyyətdir.

Məhəlli gülməli söhbətləri ilə tanınanlardan biri də Məhərrəm adlı bir şəxs olmuşdur. Onunla bağlı məhəlli lətifələrdən birində deyilir ki, kəndin mollası Məhərrəmdən üç manat pul alır ki, quran oxuyacam, dədən getsin cənnətə. İki-üç gündən sonra molla yenə ondan bu məqsədlə pul istədikdə Məhərrəm deyir:

-Molla, dədəm cənnətdə nə günah işlədib ki, ordan çıxarıblar?⁴

Nəzərdən keçirilən lətifələrdə dini ehkamlara qarşı çıxmış, mürtəcə din xadimlərinə, ruhanilərə xas səciyyəvi keyfiyyətlər sənətkarlıqla ifşa olunmuşdur.

Bu məhəlli lətifələrdə xalq sübut edir ki, avamların, nadanların ruhani atası sayılan, həqiqətdə isə nadan, yalançı, ikiüzlü, tamahkar, rüşvətxor mənfi sifətləri olan mollalar, şeyxlər, axundlar dindən, dini mövhumat və xurafatdan istifadə edərək xalqın başına olmazın müsibətləri açır, var-yoxlarını əllərindən alırlar.

Lətifələrin sonu çox ibrətamiz olur. Elə bir lətifə olmaz ki, orada müəyyən bir əxlaqi, əqli, ictimai nəticə verilməmiş olsun. Çox zaman fikir bir cümlə ilə ifadə olunur. Həmin lakonik ifadəyə görə lətifə yadda qalır və tətbiq olunur. Bu baxımdan lətifələr xalq məsələsinə çox yaxındır. Məlumdur ki, bir çox lətifələrdən çıxan nəticələr xalq içərisində məsəl kimi işlənir, el arasında yaşayır.

Aşağıdakı məhəlli lətifələri nəzərdən keçirək:

Bir xəsisin evinə qonaq gəlir. Bu qonaq da ev sahibini çox yaxşı tanıyırdı. Bilirdi ki, o təkdi. Nə arvadı var, nə uşağı. Ancaq kalan pulu var. Qonaq da bərc pul almaq məqsədilə onlara gəlir. Ev sahibi qonağı gülərlərlə

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

qarşılayır. Uzun qış gecəsi xeyli söhbət edirlər. Söhbət əsnasında ev sahibi dolana bilmədiyindən, güzəranının yaxşı olmadığından gileylənir. O qədər sızıldayır ki, qonaq ondan pul istəmədən xudahafizləşib gedir.

Evdə arvad soruşur:

-Nə oldu, pul aldınmı?

Kişi ah çəkərək deyir:

-Yox, evi tikilmişin balası elə bil yeddi yetimlə bir dərədə qalıb⁵.

Toplanmış başqa bir lətifədə deyilir:

Bir gün Mərdan ova gedir, lakin ov tapa bilmir. Yolda onun izinə rast gəlir. İzə güllə atır. Kəndə qayıdanda soruşurlar ki, nə oldu, nə vura bildin?

Cavab verir ki, onların hamısını təmiz qırmışam, izini də belə güllələmişəm.

Ümumiyyətlə, lətifələr təkcə gülüş doğuran bir janr deyil, həmçinin yumor vasitəsilə zərbi-məsəllər də yarana bilər.

Məlumdur ki, yeddi yetimlə bir dərədə qalıb, izini belə güllələmişəm kimi atalar sözləri və zərbi-məsəllər lətifələrdən yaranmışdır.

Mərhum folklorşünas İdris İbrahimov bu prosesi, yəni atalar sözləri və zərbi-məsəllərin yaranmasında lətifələrin və əksinə lətifələrin əmələ gəlməsində atalar sözü və zərbi-məsəllərin rolu məsələsini belə aydınlaşdırmışdır: “Bu janr (atalar sözləri və zərbi-məsəllər) lətifələrdən, xüsusilə Molla Nəsrəddin adı ilə bağlı olan lətifələrdən də çox istifadə etmişdir. Lətifələrin fəal surətdə atalar sözləri sırasına keçməsinin başlıca səbəbi onların dərin tənqidi, təlimi məzmunlarından başqa bir də həcmcə çox yığcam olması ilə bağlıdır.”⁶

Satira, gülüş lətifələrin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Satiranın mühüm bir əlamət və xüsusiyyəti də məkan və zamana bağlılığıdır. “Xalq satirası meydana çıxdığı dövrə, məkana, zamanın, yerin şəraitinə, başqa sənət növlərinin hamısından daha çox bağlı olur”⁷. Yəni bu lətifələr müəyyən bir məkanda, müəyyən bir zamanda yaranmış regional nümunədir. Lətifə cəmiyyətdə baş vermiş gündəlik hadisələrin içərisindən doğur, bu hadisələri əks etdirir və təkmilləşir. Bir qism xalq satirasında zaman və məkanın vəhdəti pozulduğu uydurma hadisələrə bağlı olan lətifələrə rast gəlmək mümkündür. Lakin bununla belə onlarda da məkan və zamanın müəyyən vəhdətini görmək olar.

Məhəlli lətifələrin poetik xüsusiyyətlərini öyrənərkən folklor dilinin poetikasını nəzərə almaq lazımdır. Professor Kamil Vəliyevin sözləri ilə desək: Bu dil sərrastdır, ən başlıcası isə dilə baxsan, bu dildə danışan xalqın özünü, düşüncə tərzini, duyum yönünü aydın görürsən⁸. Lətifələrin dili də folklor dili olmaqla, gözəllikləri əks etdirən dildir.

Beləliklə, müəyyən qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan regionunda tarixən gülməli, rişxəndli söhbətlər çox olmuş, bunların əsasında bəzi lətifələr

İctimai və humanitar elmlər seriyası

yarandıdır. Bu lətifələrin çoxu regionlarla bağlı müəyyən şəxslərin adı ilə söylənən nümunələrdəndir. Belə şəxslər, müəlliflər həm də lətifə qəhrəmanlarıdır. Onu da qeyd etmək ki, lətifələrin poetik gücü bədii imkanları təkcə onun yığcamlığı, dilinin və süjetinin bitkinliyi ilə ölçülmür. Poetik güc, imkan daha çox lətifələrdə deyildiyi kimi incə yumor, hikmətli fikir, məntiqi nəticə və tənqidlə nəticələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərzəliyev. T. Xalq lətifələrin yaradıcısıdır. // "Azərbaycan" jurnalı 1965, № 4, s. 20.
2. Fərzəliyev. T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı, 1971, s. 115.
3. Azərbaycan folklor anatologiyası, Naxçıvan folkloru. Bakı, 1994, s. 258.
4. Yənə orada, s. 259.
5. Yənə orada, s. 256.
6. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 1961, s. 141
7. Nesin Əziz. Nəsrəddin Xoca haqqında tədqiqat. // "Azərbaycan" jurnalı, 1966. № 12, s. 148.
8. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984, s. 19.

Назира Аскерова

ПОЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛОКАЛЬНЫХ АНЕКДОТОВ

В статье исследованы жанровые и поэтические особенности локальных анекдотов. Автор проанализировав местные анекдоты пришла к заключению, что в нем обобщены социально-политические процессы и личные соотношения людей. Показываются, что поэтическая сила местных анекдотов выражена в их лаконичности, образности языка и законченности сюжета.

YUSİF SƏFƏROV

Naxçıvan Muxtar Respublika kitabxanası

XALQ YARADICILIĞINDA GERÇƏKLIYİN İZLƏRİ

Şifahi yaradıcılığın bəzi nümunələri xalqın tarixi keçmişi ilə səsleşir. Bunlar sırasında əmək nəğmələri, bayatı kimi xalq şeri nümunələrinin öz yeri var. Əmək nəğmələri və bayatılar qədim köklərə malikdir.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Əmək prosesi ilə əlaqədar yaranmış nəğmələrin ilkin nümunələri daha çox ritmə, ahəngə uyğun yaranmışdır. Ahəngə uyğun olaraq əvvəl bir-iki, üç hecalı sözlər, sonra tədricən dörd hecalı bütöv misra və bəndlər yaranmışdır. Belə nümunələr çox az miqdarda dövrümüzə gəlib çatmışdır. Yeddi hecalı əmək nəğmələri isə bundan sonra yaranmış nümunələrdir.

Əlincədə boz öküz,
Qaldırıbdı toz öküz,
Şumla yerin canını
Çıxsın yaman göz öküz.

Yaxud:

Əlincənin buludu,
Topa, topa buludu,
Tanrı bir yağış yetir
Zəmilərim qurudu.

Əski çağlardan Əlincəçay ərazisi əkinçilik, heyvandarlıq üçün əlverişli olub. Əmək nəğmələrinin hansı dövrdə yarandığını müəyyən etmək çətindir. Lakin onun Əlincə ərazisi ilə bağlı yarandığı şübhəsizdir. Qədim əlincəçaylı nə vaxtsa, əməklə bağlı bu nümunələri yaratmışdır. Şəkli xüsusiyyətlərinə görə, bayatı şer forması ilə eyni olan belə əmək nəğmələri kamil poetik nümunələr olmaqla, həm də regionda daha tez oturaq həyata keçirildiyindən xəbər verir. Başqa bir əmək nəğməsində deyilir:

Göy dağın bulaqları,
Göy bitib qıraqları,
Öldü cütün macqalı
Dağıldı hodaqları.

Göy dağ əkinçi, maldarlıq təsərrüfatı üçün əlverişli bir yerdir. Nümunənin Göy dağın yaxınlığındakı Boyəhməd (Culfa rayonu) kəndində qeydə alınması və kəndin cənub-şərqi kəndəki həmin dağla bağlılığı əmək nəğməsinin buradakı əkinçilik peşəsi ilə bağlı yarandığına şübhə yeri qoymur.

Nəzərdən keçirilən əmək nəğmələri regionla bağlı yaransa da, kütləvi xarakter almışdır. Belə nümunələrə, yaxud bunların variantlarına Azərbaycanın başqa bölgələrində də təsadüf etmək mümkündür.

On bir hecalı əmək nəğmələri inkişaf mərhələsinə görə yeddi hecalılara nisbətən son dövrün məhsuludur. Bəndlərdə 4, 5, bəzən 6 misraya təsadüf olunur. Əmək nəğmələrinin bir qismi əkinçiliklə bağlı olduğu kimi, maldarlıq və qoyunçuluqla bağlı nümunələri də az deyil.

«Sayaçı sözləri» adlanan bu əmək nəğmələri dövr etibarilə əski çağların məhsuludur.

Bu saya yaxşı saya,
Hamiya yaxşı saya,
İctimai və humanitar elmlər seriyası

Həm çəsməyə, həm çaya,
Həm ülkərə, həm aya,
Həm yoxsula , həm baya
Bu saya kimdən qaldı?
Adəm atadan qaldı.

Bu poetik parçada qoyunçuluğun mənşəyi əski çağlarla bağlanır, onun Adəm atadan qaldığı söylənir. Naxçıvan regionunda qoyunçuluğun müqəddəs peşə kimi Adəm, eləcə də Musa peyğəmbərdən qalması haqqında əmək nümunələrinə, əfsanələrə təsadüf olunur. Ehtimal ki, belə sayacı sözləri mənşəyini qoyunçuluqla bağlı döl, nəsil artırma mərasimlərindən, oxunan nəğmələrdən götürmüşdür.

Əski çağlarda Naxçıvan regionunda xalqımızın əmək fəaliyyətinin istiqamətlərindən biri də qoyunçuluq olmuşdur. Azərbaycanın bu bölgəsində qoyunçuluqla bağlı mərasimlər keçirilmiş, yaranmış sayacı sözlərində qoyunun əsas məziyyətləri təriflənmişdir:

Nənəm, a ağbaş qoyun,
Qarlı dağlar aş, qoyun
Yağından plov olar,
Quyruğundan aş, qoyun.

Nənəm, a qızıl qoyun,
Arxaca düzül qoyun.
Əgər sənə kəm baxsam,
Əlimdən üzül, qoyun.

Nümunələrdə heyvandarlıq məhsullarının əhəmiyyətindən, qoyuna olan məhəbbətdən, münasibətdən söz açılır. Əvvəldə deyildiyi kimi, sayacı sözlərinin yaranma dövrü qədim olsa da, bu qəbildən olan nümunələr poetik təfəkkürün kamilləşmə dövrünün məhsuludur.

Xalqın keçmişlə bağlı müəyyən bir dövrü, tarixi kəsimi əks etdirən nümunələr arasında Arazla bağlı folklor örnəklərinə çox rast gəlinir. Bu da təsadüfi deyil. Zaman baxımından bizdən çox uzaq olmayan, lakin son dərəcə faciəli, qanlı hadisələrlə səciyyələnən XIX əsrin əvvəlləri şifahi xalq yaradıcılığında ağır, kədərli izlərlə qalmışdır. Naxçıvandan qeydə alınmış nümunələrin birində deyilir:

Araz haşalı yandım,
Odu maşalı yandım,
Bu aləmə od düşdü,
Mən tamaşalı yandım.
Başqa birində oxuyuruq:
Arazı ayırdılar,

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Qum ilə doyurdular.
Mən səndən ayrılmazdım,
Zor ilə ayırdılar.

Hər iki bayatının Naxçıvan regionundan başqa Azərbaycanın digər bölgələrində də variantlarına rast gəlmək olur. Belə kütləvi bayatılar üçün məkan məhdudluğu yoxdur. Onların variantları da az deyil.

Məlumdur ki, 1-ci və 2-ci Rus-İran müharibələri (1804-1813), (1826-1828) dövrlərində Naxçıvan bölgəsi daha böyük dağıntılara məruz qalmış, insanlar həlak olmuş, çoxları bir-birindən ayrı düşmüşdür. Naxçıvan xanlığı da çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmiş, 1828-ci il tarixli «Türkmənçay» müqaviləsi ilə Azərbaycanın çar Rusiyası və İran dövləti arasında iki yerə bölünməsi başa çatmışdır¹.

Deyildiyi kimi, belə ağır şəraitlərdə insanların qəm-kədəri, ayrılıq hissələri ilə bağlı onlarla xalq yaradıcılığı nümunəsi yaranmışdır.

Arazım çağlar, axar,
Dörd yanı bağlar, axar,
Əlim suyuna çatmaz,
Sinəmi dağlar, axar²

«Araz» sözü ilə başlanan aşağıdakı bayatıda isə insanların «uzaq düşən elinə» qovuşmaq istəyi, arzusu əks olunub.

Araz axar lilinən,
Dörd bir yanı gülünən,
Qismət olsa danışam
Uzaq düşən elinə³

Bu bayatı da tarixiliyi özündə yaşadan nümunədir. Azərbaycanın çox yerində olduğu kimi, buna Naxçıvanda da təsadüf olunur. Bayatların yarandığı mənbə də müxtəlif olur. «Hər şeydən əvvəl, bunlar Azərbaycan xalqının mübarizəsi, tarixi, həyat və məişətilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Müxtəlif dövrlərdə xalqın xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi ilə əlaqədar bayatların söyləndiyini görürük»⁴

Folklorumuzda Naxçıvan regionu ilə bağlı bayatılar az deyil. Belə bayatların ilkin variantlarının Naxçıvan regionunda yarandığına şübhə etməmək olar. Aşağıdakı bayatılar bu qəbildəndir.

Əzizim Şərildi,
Naxçıvandı, Şərildi,
Bizə gələn bəd gəldi
Bu nə yaman şər ildi.
Ordubadın yolları,
Qoşa bitib kolları,
Yaman xoşuma gəlir,
İctimai və humanitar elmlər seriyası

Yarın qulac qolları⁵
Digər bir regional nümunədə deyilir:
Əzizinəm Alınca,
Əl çatmazdı Alınca.
Üzülüb əldən getdim
Yar könlünü alınca⁶

Deyildiyi kimi, belə bayatıların ilkin yarandığı variantlar Naxçıvan regionu ilə bağlıdır. Bunlarda Naxçıvan, Ordubad, Əlincə, Şərur kimi şəhər, tarixi yer adları çəkilir.

Bayatı mənzum nümunələri, əksərən xalq havaları əsasında yarandığından tarixən dəyişikliyə az uğrayır və ilkin formasını nisbətən mühafizə edir. Belə nümunələrdə qədim etnosların izlərinə, bəzən adlarına təsadüf olunur.

Gəl gedək Hun dağına,
Yaş tökək Qun dağına,
Oğlu ölən ananın
Qan damar qundağına⁷

Bayatıda türk soylarından birinin adı yaşamaqdadır. Hun tayfalarının Azərbaycan ərazisində azı e. ə. II əsrdə yaşadığı məlumdur. Bundan qabaqkı əsrlərdə də Azərbaycanda başqa türk soyları tərkibində Hunların yaşadıkları haqqında məlumatlara rast gəlinir.

Yuxarıdakı bayatı Hunların adını dağ adı kimi özündə yaşadır. Şifahi xalq yaradıcılığında müəyyən izləri olan Hun soybirləşmələrinin adına rast gəlinməsi xalqımızın soykökü, keçmişlə bağlı məsələlərdən biridir.

Folklorda xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş digər soyların adları, izlərinə də rast gəlmək olur. Bunlardan biri Sak, digəri Tur tayfalarının adıdır. Naxçıvan regionunda sakların yaşadıkları dağ və məhəllə adlarına indi də təsdiq olunur. Nüs-nüs (Ordubad rayonu) kəndində Sak məhəlləsi və kəndin qərb hissəsində Sak dağı vardır. Q. Qeybullayev mənbə və tarixçilərə əsasən Kür-Araz arası ərazidə Turan tayfasının hələ e. ə. yaşadığını və onların, həm də Sak adlandığını qeyd etmişdir⁸. Mənbələr Sakların ibtidai-icma dövrü dağılmağa başladığı zamandan Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o sıradan Arazın şimal və cənub torpaqlarında yaşadıklarını da təsdiq etməkdədir⁹. Bütün bunlar folklorda öz izini, təsirini saxlamışdır.

Eləmi, bu Tur dağlar,
Sənə yağsın nur dağlar.
Gəldim, gördüm el köçüb,
Oba ağlar, yurd ağlar¹⁰.

Məlumdur ki, Tur Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvan regionunda yaşamış türk-dilli soylardan biridir. «Turan» sözündə bu etnosun adı saxlanmışdır. Tur-türk tayfa adını da bildirir. Məlum olduğu kimi, türk sözünün bir anlamı da «güclü», «uca» mənasındadır. Tur soyadı bayatıda dağ adı kimi, ehtimal ki,

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

həm də «ucalıq» mənasında işlənib.

Yaxud:

Əzizim Təklədənəm ,
Tək evli Təklədənəm,
Arazbar tərləniyəm,
Sonalar Təklədənəm¹¹

Bayatıda Təklə sözü yer, yaşayış məntəqəsi anlamında işlənir. Folklor örnəklərində Təklə sözünün el, tayfa mənasında işləndiyinə çox rast gəlinir. Bu da əsassız deyil. Mənbələrdən məlumdur ki, Təklə tayfa, qəbilə adıdır. XVII-XVIII əsrlərdə bu tayfanın Azərbaycanın çox yerində, eləcə də Araz bölgəsində yaşadığı məlumdur. Bu sırada onların XVII əsrdə Muğan çölündə yaşayıb maldarlıqla məşğul olduqları, bundan əvvəl 1540-cı ildə Osmanlı ərazisindən Azərbaycana gəldikləri də qeyd olunmalıdır¹². Yuxarıdakı bayatıda Təklə (Təkəli) etnoniminin məkan, yer adı kimi işlənməsi də bunlarla bağlıdır.

Beləliklə, araşdırılan xalq yaradıcılığı nümunələri tarixiliklə, gerçəkliklə səsleşən bir çox məqamları qoruması ilə daha çox səciyyəlidir. Araşdırma xalq yaradıcılığı nümunələrinin gerçəkliklə səsleşdiyini təsdiq edir. Bayatılarda Hun, Tur, Təkəli və başqa türk etnoslarının adlarına rast gəlinir. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə müəyyən rol oynamış bu türk soylarının bayatılarda, yaxud folklorun digər janr nümunələrində işlənməsi qanunauyğun haldır. Təbii ki, qədim və zəngin folklorumuzun yaranmasında bu etnosların da müəyyən əməyi vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828) . Bakı, 1966, s. 3-4.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, 1-ci kitab. Bakı, 1994, s. 282,
3. Yenə orada, s. 284.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981, s. 147.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, 1-ci kitab. Bakı, 1994, s. 285, 289-290
6. Yenə orada, s. 271.
7. Bayatılar. Bakı, 1985, s. 148.
8. Budaqov B., Qeybullayev Q. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2002, s. 27.
9. İsmayılov M. Sənin ulu baban. Bakı, 1989, s. 151-152.
10. Bayatılar, Bakı, 1985, s. 36.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

11. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, 1972, s.162
12. Budaqov B., Qeybullayev Q. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izah-
lı lüğəti. Bakı, 2002, s. 161-162.

Юсиф Сафаров

СЛЕДЫ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Народное творчество еще больше связан с Нахчыванским регионом. В образцах распространившихся в Нахчыване, Шаруре, Алындже, Ордубаде, Аразе можно заметить название жилищных объектов и рек. Это также показывает некоторые образцы народного творчества, созданные в регионе.

AYDIN HƏSƏNOV

«USTA ZEYNAL», ASTA ZEYNAL

Bir əsr müddətində çox, lap çox şeylər olub, «Usta Zeynal»ın 200 yaşı tamam olana qədər də çox şeylər dəyişəcək, ondan sonra da, amma erməni xisləti dəyişməyəcək ...

«Usta Zeynal» heç zaman ideyasının aktuallığından, siqlətindən qalmayacaq. Yəni də yazılmış və yazılacaq çox-çox əsərlərdən, romanlardan, povestlərdən, hekayələrdən böyük və nəhəng olacaq...

Təbiilik, reallıq və incə müşahidə qabiliyyəti, çoxlarının görə bilmədiklərini görmək, duya bilmədiklərini duymaq, yana bilmədiklərinə ürəkdən yanmaq Mirzə Cəlilin əsərlərinin əsas məziyyətlərindəndir. Necə ki, Firidun bəy Köçərli hələ 1906-cı ildə «Usta Zeynal»a həsr etdiyi məqaləsində deyirdi: «Sadəlik, təbiilik və real həyata yaxınlıq Məmmədquluzadə hekayələrinin əsas məziyyətləridir. Hər şeydən görünür ki, müəllif öz xalqının həyatını və dünyagörüşünü yaxşı bilir və incə müşahidə qabiliyyətinə malikdir» (2, səh.135).

Usta Zeynal arxayın və səbrli adamdır, tamahkar deyil, təmiz və səliqəlidir. Onun bütün hərəkətlərində bir astagəllik var. Ümidini, pənahını daha çox təvəkkülə bağladığından hər bir işin vaxtında yerinə yetiriləcəyinə möhkəm inanır.

Çox da zəhmətkeş deyil, bir qədər də tənbəldir. İlk dəfə Muğdusunin təmir etdirmək istədiyi otağa daxil olanda işin çətinliyi sanki onu xoflandırır və

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Muğdusiyyə deyir ki, xozeyin, qorxuram sabah axşama kimi, işi başa gətirə bilməyim.

Usta Zeynal sözünün üstündə duran adamdı, verdiyi vədini hökmən yerinə yetirməyə çalışandı. Şəyirdi Qurbana deyir ki, «kişi odur ki, verdiyi sözə əməl etsin».

Bir dəfə Muğdusi otağa girəndə görür ki, ustalar yenə də söhbətə başlayıblar, biri-birilə mübahisə edirlər, onlara etirazını bildirir. Birdən Usta Zeynal Muğdusiyyə tərəf dönüb əlindəki malını iki dəfə döşünə vurub deyir:

« - İş mən görəcəyəm, mən! Ürəyüvi niyə sıxırsan, xozeyin? Canın sağ olsun. Bu nə işdi ki, mən sabaha qurtara bilməyim? Mən ölməmişəm ki, sənin işin yarımçıq qalsın. Əgər mən sənin işini sabah qurtarmasam, mən səndən bir qəpik də istəmirəm».

Hacı Rəsul da onu tərifləyib deyir ki, Usta Zeynal sözünün üstündə duran adamdır, mömindir, zirəkdir, ağıllıdır, artıq dərəcədə vəfalıdır və indiyə qədər bir dəfə də olsun namazını qəzaya qoymayıbdır.

Usta Zeynal erməniləri yaxşı tanıdığından, onlara qarşı dərin nifrəti var. Bu nifrətin kökündə ustanın öz gözləri ilə gördükləri və ata-babalarından eşitdikləri mühüm rol oynayır.

Usta Zeynal ermənilərdən gördüklərinin və eşitdiklərinin Muğdusinin öz dilindən təsdiqini tapmasını istəyir. Muğdusi Akopla söhbətlərində bu çərçivədən kənərə çıxmaq istəmir. Əlbəttə, Usta Zeynal buraya pul qazanmaq üçün gəlmişdi. Sanki, işləmək və bundan qazanacağı 4 manat yaddan çıxır.

Usta Zeynal savadsız adam deyil, ayıqdır, ətrafında nələrin baş verdiyini çox gözəl başa düşür, dünyanın gediş-gəlişindən baş çıxarır. Əlbəttə, diplomat da deyil, bəlkə də sənətilə bağlı astagəllik edir və bir az da özünü avamlığa qoyur.

Muğdusiyyə gəldikdə isə o, mənfəətini qoruyan və işgüzdür. Yaşayışı təmin olunub. Çoxlu dostu var. Oğlunu layiqincə qarşılamağa tələsdiyindən, ya bəlkə də bicliyindən Usta Zeynalla söhbətdən yayınır. Amma, Usta Zeynalın niyyətini, astagəlliyini yaxşı başa düşür. Usta Zeynalın yadına düşür ki, erməninin evində işləyir və burada hər şey murdardır, elə erməninin özü də murdardır, ona görə də buradakı əşyalardan istifadə etmək olmaz. Onda şəyirdi Qurbanı öz evinə küpə, ləyən, parç və lülə-yin üçün göndərir.

Muğdusi Usta Zeynala deyəndə ki, bu şeylərin hamısı onun evində var, artıq zəhmət çəkmək və vaxt itirmək lazım deyil, o zaman Usta Zeynal niyyətini gizlədir, ermənilərin mürdar olduqlarını dilə gətirmir.

Usta Zeynalın işə sərf etdiyi vaxt, Muğdusiyyə verdiyi suallardan və Qurbanla etdiyi söhbətlərdən daha çox vaxt aparır. Onun təbiəti belədir.

Usta Zeynal öz millətini hər cəhətdən ermənilərdən üstün və uca hesab edir. Onun fikrincə müsəlmanlarla erməniləri heç bir cəhətdən müqayisə etmək

İctimai və humanitar elmlər seriyası

olmaz. Muğdusidən oğlunun xətti haqqında soruşarkən, o, cavab verir ki, oğlunun xətti, yəni yazmağı, qələmi söz yox ki, çox yaxşıdır. Bu cavab qətiyyənlə Usta Zeynalın xoşuna gəlmir. O, əlindəki işini yarımçıq buraxıb taxtanın üstünə çöməlir və deyir ki, «Xozeyin, nə qədər yaxşı olsa, mən and içə bilərəm ki, bizim oxuyanların xətti kimi ola bilməz».

Sonra da Cənubi Azərbaycandakı qardaşı oğlunun xəttini misal gətirir, çox da dərslər oxumayan qardaşı oğlunu ürəkdən tərifləyir. Birdən-birə mətləbə dəxli olmadan Akopa deyir: «...allah öz cəlalı xatirinə sənənin də övladının dağını sənə göstərməsin, yazıqsan».

Usta Zeynalın Akopa aşağıdakı sorğusu savadsız, siyasətdən başı çıxmayan adi, dindar və fanatik bir adamın sualı ola bilməz. Usta Zeynal şirin-şəkər Cənub ləhcəsi ilə Muğdusidən soruşur:

« - Xozeyin, niyə sizin padşauuz yoxdu?».

Bəzilərinin savadsız, avam və tənbel hesab etdiyi Usta Zeynal bu sualın cavabını bildiyi halda, çox astagəlliklə Muğdusi Akopa, bütün ermənilərə və onların havadarlarına demək istəyir ki, heç zaman ermənilərin öz dövləti olmamışdır. Əgər bir ölkənin padşahı olmayıbsa, deməli onun dövləti də olmayıb. Ancaq ermənilər hər zaman hansı əsrdəsə, müstəqil dövlətlərinin mövcud olduğu haqqında tarix kitablarında çoxlu cəfəngiyatlar uydurublar və bununla da bizə öz üstünlüklərini, soyköklərinin qədimliyini sübut etməyə çalışıblar. Onlar indi də Ermənistanın müstəqil olduğunu deyirlər və bu yalandan qətiyyənlə utanıb xəcalət çəkmirlər. Ermənilər bilməlidirlər ki, hər hansı bir dövlətin ərazisində xarici ölkənin böyük bir ordusu saxlanılırsa, o halda müstəqillikdən danışmaq uydurmadan başqa bir şey deyildir.

Əlbəttə, adi bir ustadən belə sualı gözləməyən Akop kirvə cavab tapa bilmir və otaqdan çıxır.

İkinci gün ustalar işə başlayanda Qurban deyir ki, usta bizim xozeyin yaxşı adama oxşayır. Usta Zeynal da cavab verir ki, Akop yaxşı adamdır, amma allah dinə gətirsin. Usta Zeynala görə ən yaxşı din müsəlman dini olduğundan, ermənilər də gərək müsəlman olaydılar. Qurban təkrar soruşanda ki, bəs ermənilər niyə müsəlman olmurlar? Usta Zeynal bildirir ki, ermənilərin hamısı çönüb müsəlman olsalar, onda allah cəhənnəmi kimdən ötrü xəlq edib və kimi ora göndərəcək?

Usta Zeynal qəti əmindir ki, allah tala cəhənnəmi ermənilər üçün yaradıb. Onlar o qədər günah sahibləridir ki, öləndə hamısı cəhənnəmə gedəcəklər.

Donuz ətini yeməkdən söhbət düşəndə isə Usta Zeynal erməniləri heyvanla müqayisə edir və deyir:

«Mən deyirəm ki, ermənilər özləri də görürlər ki, donuz ətində bir ləzzət yoxdu; amma boyunlarına düşüb, ta əl çəkə bilmirlər... Neyləsinlər yazıqlar?»

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

Adamın adam xörəyi olar, heyvanın da heyvan xörəyi.»

Elə bu zaman Muğdusi içəri girir, Usta Zeynal ondan soruşur: « - Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə de görüm, o zəhrimarda (donuz ətində – A.H.) nə ləzzət görübsünüz ki, yeyirsiniz?».

Usta Zeynal demək olar ki, heç zaman işləyə-işləyə danışmır. Papiros yandırır, çöməlir taxtanın üstünə və söhbətə başlayır. Bu da ona arxayın danışmağa, fikirlərini asta-asta, məntiqlə söyləməyə imkan verir. Belə daha yaxşıdır onun üçün.

Usta Zeynalın ermənilərə heç bir inamı yoxdur. İşin ləng getdiyini görən Muğdusi Usta Zeynalın Hacı Rəsulun yanına şikayətə gedir. Hacı Rəsul da oğlunu Usta Zeynalın yanına göndərir ki, usta verdiyi vədə əməl etsin.

Usta Zeynal bundan çox qəzəblənir və erməni millətinin iç üzünü acıb ortaya qoyur. Qurbana deyir:

«- Qurban, görürsən bu erməni millətini. İstəyirsən yüz min dəfə imama, peyğəmbərə and iç, qəsəm elə, heç vaxt sənin sözünə inanmayacaq. De ki, ay kafir oğlu kafir, burda nə bir o qədər iş var ki, sən mənim sözümə inanmayıb, Hacı Rəsulu iltimaşçı salırsan?».

Usta Zeynal belə əqidədədir ki, ermənilər allahı tanımır, dini etiqadları yoxdur, heç nəyə inanmırlar və onları nəyəsə inandırmaq çətindir. Bir sözlə ermənilərdə insanlıq nişanəsi yoxdur.

Bəli, yüz il bundan əvvəl ulu babalarımız ermənilər haqqında belə fikirdə idilər. Onlar gördüklərini deyirdilər. Böyük Cəlil Məmmədquluzadə kasıb, amma savadlı və ayıqdan-ayıq adı bir bənnanın dili ilə bizi çox-çox mətləblərdən hali edirdi, ancaq biz neylədik, bu böyük dahini eşitdikmi?!

Əsil faciə isə onda başlayır ki, Qurban su gətirdiyi küpəni səhv salır, yəni məlum olur ki, Qurban suyu erməni Muğdusunin küpəsində gətirib.

Bundan bərk sarsılan və qəzəblənən Usta Zeynal üzünü Qurbana tutub deyir:

« - Qurban, allah sənə lənət eləsin! Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya-aləmi mirdar elədin». Yəni, buna görə allah səni qarğısın.

Usta Zeynalın fikrincə dünyanın ən murdar milləti ermənilərdir və Qurban erməninin küpəsində su gətirməklə bütün dünyanı murdarladı.

Bundan sonra Usta Zeynalın verdiyi vədlər, özünü öyməsi, alacağı zəhməthaqqı, içdiyi and – hamısı bir anın içərisində puç olub gedir. Ona görə ki, daha dünya bir erməninin küpəsindən murdarlandı və bu murdarçılığı heç nə ilə təmizləmək olmaz və bu erməni murdarlığının bir rəmzi mənası da var ki, ümumiyyətlə ermənilərin xarakteri murdarlıqdan yoğrulub.

Allah sənə rəhmət eləsin, Böyük Mirzə Cəlil!

İctimai və humanitar elmlər seriyası

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, I cild, Bakı, Azərneşr, 1983.
- 2 Köçərli F. Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1963.

Айдын Гасанов

«УСТА ЗЕЙНАЛ», АСТА ЗЕЙНАЛ

В статье исследован армянский вопрос по произведению «Уста Зейнал» видного Азербайджанского прозаика Д.Мамедкулузаде. Автор статьи по словам Уста Зейнала разоблачает гнусный армянский характер и выдвигает передний план мастерства Д.Мамедкулузаде.

GÜLŞƏN ƏLİYEVƏ

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏR ƏDƏBİYYAT TARİXİ KONSEPSİYALARINDA FÜZULİ

20-ci illərdə ədəbiyyatşünaslar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yaratmaq kimi əsas vəzifələrini icra edərkən yazılı ədəbiyyatın mənşəyini axtara-axtara gəlib M.Füzuliyə çıxmışdılar. Ayrı cür desək, 20-30-cu illərdə ədəbi-nəzəri fikrində M.Füzuli Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin Birinci Şəxsiyyəti, MƏNŞƏ problemi isə – BİRİNCİ MƏRHƏLƏSİ demək idi. Və bu mənşəni sübut etmək, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin birinci mərhələsini səciyyələndirmək 20-30-cu illər Azərbaycan füzulışünaslığının əsas istiqaməti və bir elmi sistem kimi onun təşəkkül prosesinin başa çatması – birinci mərhələsinin bitməsi idi. 20-30-cu illər tənqidi və ədəbi-nəzəri fikrinin axtarışları, o cümlədən füzulışünaslığın təkamülü 1937-nin represiyaları ilə sona vardı, daha doğrusu yarımçıq qaldı...

M.Füzulinin ədəbiyyat tarixçiliyi kontekstində, mənşə problemi olaraq araşdırmaya keçməzdən əvvəl 20-ci illərdə klassik irsə, o cümlədən konkret M.Füzuliyə münasibətlə bağlı bir mühüm məsələyə də toxunaq: bu 20-ci illərdə K(b)P-nin adından, əvvəlcə onun yardımı ilə təşəkkül tapıb, sonralar ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində təhlükəyə çevrilmiş, habelə milli respublikalarda MİLLİ NİHİLİZİM yaratmış PROLETKULTÇULUQ idi.

Maraqlıdır, M.Füzuliyə münasibətdə M.F.Axundzadə yalnızlığı 20-ci illərdə prolektun təsiri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin iftixarı

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərləri», 2006, №2

olan əruz və heca vəznlərinə, tara, muğamata nihilist münasibət kontekstində – yeni məzmun da ortaya çıxdı.

Bir qədər diqqət yetirilsə, əruz vəzninin inkarı elə qəzəlin və M.Füzulinin inkarı demək idi. Belə inkarçılıq daha çox Rusiyadan baş alan yalnis nəzəriyyələrdən gəlirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq istedadı və şəffaf şəxsiyyəti olan M.Müşfiq, 20-ci illərdə sanki üzünü M.F.Axundzadədən üzünə bəri M.Füzulinin bəyənməyənlərinə üz tutub deyirdi:

Özümüzü öyməyəlim,
Füzuliyə dəyməyəlim.
Utanmazmı,
Füzulini söyən.
Özü bir heç ikən?!
Özü bir heç ikən?!
Özü bir heç ikən?!
Özü bir heç ikən?!

Nəzərə alsaq ki, «20-ci illər ədəbiyyatşünaslığının nəzəri meyar axtarışlarında ədəbiyyatda köhnə ilə yeninin müqayisəsi əsas istiqamətlərdən, yollardan biri idi». (N.Şəmsizadə), onda deyə bilərik ki, dövrün özü tərəfindən irəli sürülən bu müqayisədə «köhnə» - klassik ədəbiyyat poetik-fəlsəfi cəhətdən həmişə üstünlük təşkil edirdi. Belə olanda ədəbiyyat və mədəniyyətdə «yeni»yə hegemonluq qazandırmaq üçün metodoloci vasitə kimi siyasi-ideoloci təyziqlərə, kor-koranə inkarlara əl atılır, bu yerdə siyasi iddialar, estetik meyarları üstələyir.

20-30-cu illərdə füzulışünaslığın təşəkkülü iki əsas istiqamətdə baş verirdi: Birincisi, ədəbiyyat tarixçiliyinin problemi kimi – M.Füzuli yazılı (ana dilli!) ədəbiyyatın banisi kimi təsdiq olunur; İkincisi, 1925-ci ildə M.Füzulinin ədəbi fəaliyyətinin 400 illik yubileyi münasibətilə yazılan tədqiqat və məqalələrlə.

Artıq qeyd etdik ki, XX əsrin əvvəlindən başlayaraq ədəbiyyat tarixçiləri «Füzuli rəhmətullaəleyh ədəbiyyatımızın atasıdır» (Rəşidbəy Əfəndiyev), «Türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur» (Firudunbəy Köçərli) qənaətlərini irəli sürüb sübuta yetirmişlər. F.Köçərlinin 1907-ci ildə yazılmış bu fikri əfkari ümumiyyə 1925-ci ildə məlum oldu. Sovet dönəmində M.Füzulinin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyindən bəhs edənlərdən biri də Y.V.Çəmənəminli idi. 1921-ci ildə İstanbulda çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» kitabında «Hər ölkənin ədəbiyyatı o ölkənin tarixi qədər qədim olmalıdır» başlanğıcından çıxış edən müəllif «Yazılı ədəbiyyatımızın təqribən altı əsrlik tarixi var. Azərbaycan ədəbiyyatının baniliyi... Nəsimiyə müyəssər olmuş. Nəsimi ədəbi dövrün başçısıdır»¹. fikrini irəli sürdükdən sonra diqqəti M.Füzulinin həyatına və ədəbi mövqeyinə yönəlir: «Füzuli şeri təqdir və təsdiq edən bir şair olduğu üçün təhsilinin inkişafına qeyrət etdi və zamanına məxsus bəzi fənnləri öyrəndi; Füzulinin qə-
İctimai və humanitar elmlər seriyası

naəti bu idi ki, elmsiz şer əsası yox divar kimidir. Türkçə yazdıqlarının içəri-sindən ən gözəl parçalar Azərbaycan ləhcəsindədir...

Azərbaycanda Füzuli ən məruf şairlərdəndir. Cavan şairlər Füzulinin təqlidən şerə başladılar, xanəndələr onun göftəsini söylərlər... Füzuli ən böyük şairlərimizdən biridir. Avropa müdəqqiqi Kibb bütün türk ədəbiyyatında Füzulidən böyük şair olmadığını iddia edir»².

Füzuliyə həsr etdiyi müxtəsər oçerkə Y.V.Çəmənəzəminli onun tərcümeyi-halı haqqında və divanlarının dibaçələrinə əsasən azərbaycanlı olması və irsi haqqında o zaman üçün aktual, bu gün üçün məlum mülahizələr yüyürdü.

Burada maraqlı cəhət odur ki, müəllif Bağdadı fəth etmiş Ş.İ.Xətaiyə «Bəngü-badə» poemasını həsr etməsindən, Qanuni Sultan Süleymana İraqı fəth etdikdən sonra İbrahim paşa vasitəsilə şerlər təqdim edib, lütfərə nail olduğunu qeyd edir. M.F.Körpülüzadə «Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər» (1926-B., «Sabah» 1996) əsərində M.Füzulinin 941-ci ildə Bağdadı zəpt edən Sultan Süleyman Qanuniyə «Gəldi bürcü övliyaya padişahi-namdar» qəsidəsini göndərdiyini söyləyir. Belə çıxır ki, M.Füzuli yaşadığı ölkəni kimi fəth etsə, ona şer həsr edib ənam almırmış... Şübhəsiz ki, şairin həm Türkiyə sultanına, həm də Şah İsmayla rəğabəti onu təmiz qanlı bir türk olmasından irəli gəlib, millətçiliyi, vətənçiliyini üstələyib.

20-ci illərdə M.Füzuli haqqında mötəbər fikir söyləyənlərdən biri – görkəmli filosof və dövlət xadimi, azərbaycançılıq ideologiyasının – «Azərbaycan qayəsi»nin ideoloqu M.Ə.Rəsulzadə idi. O, 1922-ci ildə Türkiyədə çap etdirdiyi «Azərbaycan Cumhuriyyəti» adlı dəyərli kitabında yazırdı: «Yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türklükün dahi şairlərindən, azərbaycanlılarca Əbü şüəra künyəsini daşıyan Füzuli mərhumun dərin bir nüfuzu, böyük bir mürşüdlüyü vardır.

Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə mərufdur. Azərbaycanın ən çox oxuduğu, ən çox sevdiyi şair Füzulidir. Azərbaycan şeri son zamanlara qədər adətən Füzuliyə tənzirədən ibarət idi... Hafiz divanı farslar üçün nə isə, Azərbaycan türkləri üçün də Füzuli divanı odur. Bu böyük şair və dahinin müvəffəqiyyəti ilə türkçə şer yazmaq «sühuləti» kəşf edildikdən sonra Füzulini tənzir və təqlid edənlər çoxaldı. Azərbaycan türk ədəbiyyatı müstəqil bir cərəyan aldı»³. M.Ə.Rəsulzadə M.Füzuliyə nəzərən Azərbaycan ədəbiyyatı üzərində ədəbi-tarixi təsnifat aparır. «Azərbaycan kultur gələnləri» əsərində M.Füzulini «Şərqi ən böyük liriki» olaraq tərif edir.

20-ci illərin ortalarında M.Ə.Rəsulzadə «Böşeviklərin Şərq siyasəti» əsərini nəşr etdirir, burada, o, M.Füzulini böyük türkçü kimi araşdırmaya cəlb edir, və bu zaman onun türkçə «Divan»ının dibaçəsinə və «Leyli və Məcnun»-un müqəddiməsinə istinad edirdi. Bu əsərində o, M.Füzulinin böyük fəxrlə

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

«Türk ədəbiyyatının parlaq günəşi»⁴ adlandırır.

1925-ci ildə çap olunmuş «Füzuli» məcmuəsi füzulşünaslıqda böyük təkan rolunu oynadı. Bu qiymətli ədəbi-tarixi məcmuəyə İ.Hikmətin geniş «Füzuli» məqaləsi, Zinət Ənuşirəvanın «Füzulinin yaşadığı dövr və mühit» tədqiqatı, professor Bəkir Çobanzadənin «Füzuli və onun yeri» adlı çox dəyərli əsəri, habelə Tofiq Fikrətin «Füzuli» şeri, A.Şaiqin «Füzuli» mənsuməsi daxil idi. İ.Hikmətin və B.Çobanzadənin məqalələri ədəbi-fəlsəfi traktat səviyyəsindədir. Elə bu məcmuədə çap olunmuş məqaləsində B.Çobanzadə M.Füzulini sufi hesab edən, onun eşqini sufi eşq kimi qiymətləndirənlərə cavab olaraq yazırdı: «Böylə dövrlərin... bütün Şərqi sardıqına bir əlamət də şüdə ki, yalnız şairlər degil, xalq da mistik, sufi ruhunda bülünmüşdür. Əsasən böyük sufi şairləri xalq ruhunun tərcümanı olmuş və yaxud olmağa çalışmışdılar.

Lakin Füzuli sufi, mistik degildir. Gerçək, sufilər kibi, o da «şərab»dan, «eşq»dən bəhs edər. Lakin onun bəhs etdiyi şərab, üzümdən yapılmış qırmızı şərab, «meyi-ləl»dir.

«Eşq»inə gəldikdə, burada da biz xalqın «Qara sevda» dediyi melanxoliyə, ən yüksək həyəcan və yəs dərəcələrinə qədər çıxan cinsi bir sevgi, səltənət və məzhəb qavğalarından uzaq bir guşədə ailə qurmaq istəyən həssas fərdiyyəçi-individualist sevgisi görürüz...

Gərçi Füzulidə həmən sufi parçalar da vardır; çünki o, İrənin, ərəbin klassik sufi şairlərindən nümünələr gətürmüş, dərslər almış, təsir qapmış ola bilər»⁵.

Göründüyü kimi, professor B.Çobanzadənin ümumi ruhu etibarilə Füzulidə sufizmi inkar edən mülahizələri ziddiyətlidir. Bu cəhət 20-ci illər ədəbiyyatşünasları üçün səciyyəvi əlamətdir. Onlar Şərq təfəkkürü ilə düşünüb kommunist ideologiyasına uyğun yazmağa çalışırdılar. B.Çobanzadə

«Füzulinin yeri Şərqin yetişdirdiyi «ölməz böyüklər» arasındadır» - deyərək M.Füzuli sənətindəki səmimiyyətin tarixi-fəlsəfi mahiyyətini açır, bu səmimiyyəti «pək böyük yenilik, pək böyük qəhrəmanlıq» kimi mənalandırır. B.Çobanzadə «Şikayətnamə» Füzulinin digər əsərləri kibi zamanımıza qədər bizi güldürməkdə və ağılatmaqdadır» söyləyərək M.Füzulini müasirlik kateqoriyası ilə dəyərləndirir, ona öz dövrünün tələbləri ilə qiymət verir: «Füzuli dörd yüz il əvvəl ədəbiyyatımızın dumanlı, bulutlu üfiqlərindən doğmuş, ölməmişdir. Və bəlkə daha çox əsərlər ölməyəcəkdir. O, bizim bu gün də könlümüzdə, hafizəmizdə, məktəb və səhnəmizdədir. Ona bir müasirimiz, yaşadığımız dərslərə yanılmış olmarız. O, dörd yüz yıl yaşayan bir insandır»⁶.

B.Çobanzadə M.Füzulinin sünni və şiyə məzhəbləri arasında intriqaalar yaratdığını, habelə sultanlara şer yazdığını kəskin tənqid edir, «O da şerindən, istedadından hər Şərq şairinin tiranlara vermək məcburiyyətində olduğu vergiyi ödəmişdir»⁷ yazır.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Bir dilçi alim kimi M.Füzulinin dili üzərində dayanan B.Çobanzadə onun dilini istedadı ilə vəhdətdə izah edir, şairin yaradıcılığında «Füzuliyə qədər ədəbiyyata çıxmamış xalq sözləri vardır» və Füzuli dilinin türkcənin Azərbaycan şivəsi olduğunu qeyd edir.

Klassik irsimizin fədakar tədqiqatçısı, XX əsrin böyük ədəbiyyatşünas və kitabşünası S.Mümtaz hələ 1923-cü ildə yazdığı Şah İsmayıl Xətai məqaləsində M.Füzulinin «dahi şairimiz və mayeyi-iftixarımız Sultanüşşüəra Füzuli»⁸-deyə yüksək qiymətləndirirdi. 1925-ci ildə M.Füzulinin ədəbi fəaliyyətinin 400 illiyi münasibətilə onun iki məqaləsi çap olundu⁹.

Klassik irsin mahir bilicisi S.Mümtazın «Füzuli gecəsi münasibətilə» məqaləsi ədəbiyyatşünas Cabbar Əfəndizadənin M.Füzulinin yubiley gecəsində etdiyi məruzənin tənqidinə həsr olunub.

S.Mümtazın əsas iradı C.Əfəndizadənin M.Füzuli qəzəlləri ilə Ə.Nəvainin mürşidi özbək (Cığatay) şairi Lütfi qəzəllərini və onlara yazılmış təxmisləri səhv salması, Lütfinin qəzəllərini Füzulinin adına oxuyaraq M.Füzulinin cığatay dilindən faydalandığını sübuta çalışması ilə bağlıdır. Məqalə, böyük vətəndaşlıq və təssübkeşlik duyğusu ilə yazılıb.

«Könüllər fatchi» məqaləsində M.Füzulinin «dahilik rütbeyi-aliüali ilə təltif olunanlardan birisi» hesab edib, «kürklü, çuxalı sevimli babamız» deyə dilə gətirir və onu Homer, Firdovsi, Molyer, Şekspir, Nəvai ilə müqayisə edir, bunların insaniyyət yaşadığıca yaşayacaqları qənaətinə gəlir.

S.Mümtaz M.Füzulinin böyüklüyünü ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində qiymətləndirir:

«Məncə bütün türk aləmində daha böyük şöhrətə malik olaraq və tam mənası ilə böyük şairlik ünvanı-cəlilini qazanan yalnız üç sima var ki, onlar da tarix etibarilə Seyid İmaməddin Nəsimi, Mir Əlşir Nəvai və Molla Məhəmməd Bağır Füzulidir...

Füzuli böyük dahidir ki, aşib-daşib gələn sellərin önünü aldı, ruhumuzu oxşadı, qonşulara tanıtdırdı, qabiliyyətimizi göstərdi, ədəbiyyatımızı dirilti». Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə tarixi romanlar müəllifi kimi daxil olmuş M.S.Ordubadi həm də istedadlı tədqiqatçı olmuşdur. Böyük şair Qətran Təbrizinin irsini öyrənmək sahəsində M.S.Ordubadinin dəyərli xidmətləri var idi. Tariximizi, xüsusilə ədəbi-tarixi şəxsiyyətləri dərinləndirən M.S.Ordubadi M.Füzulinin yubileyi zamanı maraqlı bir məqalə ilə çıxış etmişdir. «Kommunist» qəzetində S.Mümtazın məqaləsi ilə eyni sayda dərc olunmuş məqaləsində M.S.Ordubadi də eynilə həmkarı kimi M.Füzulinin Homer və Firdovsi ilə müqayisə edir, zəmanəsinin, sovet quruluşunun tələblərinə uyğun olaraq şairin müharibə əleyhinə sülh, ədalət, əminlik tərənnüm edən şerlərini təhlil edir, əsas diqqəti «Şikayətnamə»yə yönəldərək burada dövlət məmurlarının, «padşahların gülüş hədəfinə çevrilməsinə şairin cəsarəti, ruhu-

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

nun məğrurluğu» kimi qiymətləndirir. M.S.Ordubadi də bəzi müasirləri kimi sinfi-ideoloji mövqedən yanaşdığı üçün dahi şairin poetik sənətkarlığına kifayət qədər diqqət yetirməmişdir. Özünün «Füzuli və təsəvvüf» adlı məqaləsində Ə.Hüseynzadə öz mülahizələrini professor B.Çobanzadənin M.Füzulinin sufi olması haqqında fikrinin tənqidi üzərində qurur. Ə.Hüseynzadə «Leyli və Məcnun»u sufi ədəbiyyat nümunəsi kimi təhlil edir, bizcə ən diqqətəlayiq fikir budur ki, o 20-30-cu illər ədəbiyyatşünaslığında M.Füzuliyə münasibətdə əsas mübahisəli məqam EŞQ-in xarakteri məsələsi idi. Markisist-materialist tənqidçilər bu eşqi həyatı, cismani, idealist ədəbiyyatşünaslar ilahi hesab edirlər. 1928-ci ildə H.Zeynallı, A.Şaiq, A.Musaxanlı, C.Əfəndizadədən ibarət müəllif heyəti tərəfindən «Ədəbiyyatdan iş kitabı» dərslisi çap olundu. Bu əsəri 20-ci illərin ilk ədəbiyyat nəzəriyyələrindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Həmin kitab üçün böyük ədib A.Şaiq «Feodalizmin kamal dövründə türk saray aristokratiyasının ədəbi üsulu» (s. 134-165) fəsilərini yazır. Onun kitabda M.Füzuli haqqında söylədiyi fikirlər 1958-ci ildə «Məhəmməd Füzuli» məcmuəsində «Füzuli haqqında düşüncələrim» adı ilə çap olunub.

A.Şaiq müasiri B.Çobanzadənin «O da şerindən, istedadından hər Şərq şairinin tiranlara vermək məcburiyyətində olduğu vergiyi ödəmişdir» fikrini misal gətirir və buna etiraz edərək yazırdı: «O qəsidəçilik üçün yaranmamışdı və heç bir zaman qəsidə şairi ola bilməzdi. Zira ki, elmi ilə, fitri istedadı ilə yalnız əsrinə deyil, əsərlərə nüfuz edə bilmiş böyük bir istedad idi. Qəsidə nə olduğunun o çox gözəl bilirdi. Məmləkəti, xalqı yıxan, yandıran iqtisadi və ictimai həyatı kökündən qurudan bu qüvvələrə qarşı, onun qəlbi hörmətlə deyil, nifrətlə çarpırdı»¹⁰. Göründüyü kimi, M.Füzuli dühasını dərinədən duysa da, M.Füzulinin müdafiə hissi, 20-30-cu illər tənqid üsuluna xas sinfi təhlil təbiətən türkçək olan A.Şaiqin mülahizələrində də mövcuddur. A.Şaiq M.Füzulinin az qala feodalizmi qamçılayan ideoloq, zəmanəsindən narazı, onu devirmək istəyən lider kimi təqdim edir:

«O zülmət səltənətində, yalnız qüvvətin hakim olduğu yerdə, nə söz, nə əql, nə də zəka və istedadın heç bir qiymət və əhəmiyyəti olmadığını bildiyi halda Füzuli susmadı. Duyduğunun, gördüyünü söylədi. Qaba və cahil cəmiyyəti incə-incə iyilədi. Çirkinliklərin, qabalıqlarını üzlərinə oxudu, oxudu deyil, tufürdü».

Belə çılpaq sosioloqi qənaətlərinə əyanilik sübut olaraq A.Şaiq «Şikayətnamə»ni, xüsusilə «Salam verdim, rüsvət deyildir deyə almadılar» tezisini misal gətirir. Qəribədir ki, M.Füzuliyə belə münasibət üsulu sovet alimlərinin sonrakı tədqiqatlarına da yol açdı. Əslində bu asan yol idi. Dahi şairin mürəkkəb məcazlarla dolu poetikasını açmaq, ondakı EŞQ-in və QƏM-in fəlsəfi mahiyyətinin dərk və şərh etmək əvəzinə sosiolizmin siniflik təliminə

İctimai və humanitar elmlər seriyası

cavab verən belə ibarələr işlətmək xüsusi elm tələb etmirdi. A.Şaiq M.Füzulinin sufi şairi olmasını iddia edənlər də eyni sosioloji mövqedən əks cavab verirdi: «Şairdəki hüzn və kədər, şübhəsiz, mühitindən aldığı hüzn və kədərdir. Fərd deyil, ictimaidir ki, heç bir zaman onadan ayrılmaz. Bu kədər və iztirabla ta ölüncəyə qədər inləmişdir. Şairi nə sərvət, nə rütbə, nə də fərdi səadət maraqlandırmadığından o hamısına göz yummuş, eşqindən başqa heç bir şeyə boyun əyməyərək sərvəti, rütbəni və hər bir fəziləti öz fəzilətində görməyə və o nankor mühitdə yaşaya bilmək üçün lazım olan səciyyəni özündə yaratmağa çalışmış və yaratmışdır».

Əlbəttə, indiki halda böyük ədib A.Şaiqın mülahizələri ilə razılaşmaq çətinidir. Bu mülahizələr fərdi amili ictimai amilə qurban verən dövrün məhsulu idi. Bu o demək deyil ki, A.Şaiq M.Füzuli haqqında sifarişli bir yazı yazmışdır. Böyük ədib «Füzuli şerlərini düşünərək deyil, hiss edərək söyləmişdir. Onun lisanı, qəlbi bütün bir şeydir. Şerlərindəki səmimiyyət və təbiyyət də bundan irəli gəlir».

A.Şaiq Azərbaycan romantik tənqidinin nümayəndəsi, ədəbiyyatımızda romantizm ədəbi cərəyanının yaradıcılarından biri idi. M.Füzuli öz poetik və estetik ənənələri baxımından romantik A.Şaiqə çox yaxın və doğma idi. Bununla belə, dövrün ideologiyası, sosializm realizim nəzəriyyəsi romantik A.Şaiqə də nəzəri-metodoloji təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda M.Füzulinin ədəbi fəaliyyətinin geniş qeyd edildiyi bir dövrdə – 1925-ci ildə böyük «Molla Nəsrəddin» curnalı da bu tarixi «Füzuli» məqaləsi ilə qeyd edir. Məqalənin «Axtarışlar» rubrikasında «Füzuli» məqaləsi tam mətni ilə» adlı təqdimatla çap etdirən görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik İ.Həbibbəyli bu məqalənin ədəbi-tarixi əhəmiyyətini belə qiymətləndirir: «Füzuli» məqaləsi – dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsinin yaradıcı dərk etməyin, ondan öyrənməyin molla-nəsrəddinçi proqramıdır.

«Füzuli» məqaləsi – Füzuli sənətinin müasirliyini, həmişə yaşarlığını bir daha təsdiq edən, əsaslandırılan qiymətli elmi publisistika nümunəsidir.

...Bu məqalə Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən sanki birnəfəsə yazılmış və böyük bir monoqrafiyanın mövzusunun əsas elmi nəticələrini əhatə edə biləcək qədər əhəmiyyətli və səmərəli bir əsərdir». Məqalədə «böyük bir monoqrafiyanın mövzusu» olan tezislər bunlardır: «rəhmətlik Füzuli «Molla Nəsrəddin»in birinci nömrəsindən başlayıb bu günə qədər məcmuəmizdə iştirak etmiş və şerlər yazmışdır. İndi çox adamlar deyəcək ki, molla səfəhləmişdir... İnanmırsınız, götürünüz «Molla Nəsrəddin» məcmuələrinin 20 illiyini tökünüz qabağınıza, hansı şerə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır...»

Füzuli azərbaycanlıdır. Çünki dili Azərbaycan dilidir. Onun məktəbi-ədəbisi bizim şairlərin başına girib, bütün əsərlərində bir Füzuli ruhu görün-

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

məkdədir...

«Füzuli diridir, Füzuli şer dövrünün hazırladığı yeniliyə məğlub olmaz və sarsılmaz bir qüvvədir». Dahi Azərbaycan şairi M.Füzuliyə «Molla Nəsrəddin» üçün çox çətin və gərgin bir zaman olan 1925-ci ildə verilən bu qiymət Mirzə Cəlilin böyük əzm və cəsarətinin yeni bir nümunəsi idi.

XX əsrin 20-30-cu illərində M.Füzuliyə düzgün qiymət verənlər sırasında dövrün görkəmli tənqidçisi Ə.Nazim xüsusi yer tutur. O, öz ədəbiyyat tarixi konsepsiyasını yaradarkən ədəbi-tarixi prosesi təsnif edərək birinci dövrü belə səciyyələndirir: «Birinci dövr (Ə.Nazim XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərini nəzərdə tutur – G.Ə.) klassik Azərbaycan ədəbiyyatının çiçəklənmə mərhələsi, necə deyərlər, onun «qızıl əsridir». Füzuli həmin epoxanın dahi nümayəndəsidir və bu vaxta qədər lirikasının sənətkarlığı baxımından əlçatmaz olaraq qalır. Bu epoxanın xarakterik xüsusiyyətini mistik müsəlman dünyaduyumunun panteist məhəbbət və insanın ilə vəhdətinin ifadəsi olan romantik-simvolist (Füzulidə) mistik-naturalist (Nəsimidə) üslubi mahiyyətdən ibarətdir»¹. Beləliklə də, Ə.Nazim M.Füzulinin ədəbiyyat tariximizdəki yerini doğru və yüksək müəyyənləşdirməklə bərabər, onun sufi olduğunu da qəbul edirdi.

1930-cu ildə rus dilində Azərbaycanın ilk ədəbiyyat tarixi adlana biləcək bir əsər, maarif komissarı və tənqidçi M.Quliyevin «Oktəbrğ i torskəə literatura» kitabı çap olunur. Baxmayaraq ki, bu dəyərli əsərində o «əruz»u fars poeziyasından gəlmə köhnəlmiş sufi forma hesab edir, «heca köhnəlmişdir, o poeziyaya monotonluq və yeknəsəqliq gətirir. O daha az ritmik və emasio-naldır» kimi yalnız, prolekultçu mülahizələr irəli sürür, bununla belə ana dilli yazılı Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyini M.Füzulidən başlayırdı.

M.Quliyev «bütün mədəni Şərqdə məşhur olan» bu böyük şairi «Füzuli dindar bir müsəlman, öz epoxasının ata və baba ənənələrini davam etdirən oğlu idi»³ deyərək şairi tarixilik prinsipi ilə doğru qiymətləndirirdi. M.Quliyev «Leyli və Məcnun»u sufi bir əsər hesab edir, sufizmə mütərəqqi ədəbi-fəlsəfi hərəkət kimi önəm verən tənqidçi M.Füzuli haqqında yazırdı:

«Füzulinin qəzəlləri pessimizimlə yığılmışdır: şair həyatın boşluğundan və fəniyindən şikayətlənir...

Füzuli zəmanəsinin ən qabaqcıl mədəni adamı idi. Fəlsəfə və ictimai elmlər sahəsindəki bütün nailiyyətləri ona məlum idi. Onun hər şeri misilsiz fikir deməkdir. Şairin hər bir obrazında geniş həyatı bilik, psixologiya, təbiət hadisələrinin dərin təhlili meydana çıxır». «Oktyabr və türk ədəbiyyatı» kitabı göstərir ki, M.Quliyev bir ədəbi-fəlsəfi cərəyan kimi sufizim və hürufizim haqqında öz dövrü üçün geniş məlumatı malik idi.

XX əsrin 20-30-cu illərində M.Füzuliyə münasibət baxımından böyük dramaturq C.Cabbarlının bir spesfik fikri diqqət cəlb edir. XX əsr Azərbaycan

İctimai və humanitar elmlər seriyası

can ədəbiyyatının milli ədibi, teatrşünas və kinoşünası olan C.Cabbarlı «M.F.Axundov» sərlövhəli məqaləsində M.Füzulidən bəhs edir. Həmin mülahizələr «Füzuli haqqında» adı ilə 1958-ci ildə çap olunmuş «Məhəmməd Füzuli» məqalələr məcmuəsinə daxil edilib. M.Füzuliyə yüksək qiymət verməklə bərabər, burada C.Cabbarlı öz ədəbi mövqeyinə, sənət konsepsiyasına doğma olan M.F.Axundzadənin məlum yalnız mülahizəsinə də bəraət qazandırmağa çalışır. O, bir yandan yazır ki, «Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatına fars və ərəb girdablarından dartıb çıxartmış və dörd yanını sarmış boşluq içərisində yeni doğulmuş ədəbiyyatını çiyinlərinə almış və yenilməz addımlarla ta yüksəklərə qaldırıb parlaq bir sentimentalizm ədəbiyyatı olmaq üzrə vaxtına təqdim etmişdir». Digər tərəfdən isə belə nəticəyə gəlir ki, «Füzuli öz dühası ilə Azərbaycana parlaq klassik bir ədəbiyyat verdi. Lakin eyni zamanda onun dühası Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı üzərinə düşüb onu ağırlığı altında əzməyə başladı. El ağzından çıxmış ədəbiyyat bir dahinin qələmi altında yonuldu və birdən-birə klassik bir yüksəkliyə qalxdı Mühit isə bu yücxacaq bir hazırlığa malik deyildi». Əlbəttə, C.Cabbarlı böyük sənətkar, ağıllı və savadlı şəxsiyyət idi və o M.Füzulinin irsinə yaxından bələd idi, ədəbi-tarixi mövqeyini gözəl bilirdi. Görünür, sələfi M.F.Axundzadə kimi, C.Cabbarlı da M.Füzuli dühasının ağırlığını həmişə öz üzərində hiss etmişdir.

20-30-cu illərdə klassiklərə, xüsusilə M.Füzuliyə müraciət tənqidi və ədəbi-nəzəri fikri gündəlik şüarlardan, siyasi-ideoloji xırdaçılıqdan xilas edir, bədii fikrin möhtəşəm, qlobal problemlərinə doğru istiqamətləndirirdi. Bu isə ədəbiyyatşünaslığın elm kimi təşəkkülü üçün tarixi zərurət idi.

ƏDƏBİYYAT

¹Yusifbəy Vəzirov. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. «Azərbaycan» jur., 1989, №8, s. 158-159.

²«Azərbaycan» jurn.. 1989, №8, s. 162.

³Rəsulzadə M. Azərbaycan Cumhuriyyəti, B., Elm, 1990, s. 15.

⁴Rəsulzadə M. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. B., «Sabah» 1994. s. 111.

⁵Çobanzadə B.Füzuli və onun yeri. «Məhəmməd Füzuli» (Elmi-tədqiqi məqalələr). B., Azərnəşr, 1958, s.367-368.

⁶Çobanzadə B. Füzuli və onun yeri, s.364-365.

⁷Yenə orada, s. 370.

⁸Mümtaz S.Şah Xətai. «Maarif və Mədəniyyət» jurn. 1923, № 8-9, s. 12.

⁹Mümtaz S. Könüllər fətəhi. «Kommunist» qəz. 18 may 1925; Füzuli gecəsi münasibətilə.

¹⁰Şaiq A. Füzuli haqqında düşüncələrim. «Məhəmməd Füzuli» məcmuəsi. B., Azərnəşr, 1958, s. 378.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərləri», 2006, №2

Гюльшен Алиева

**ФИЗУЛИ В КОНЦЕПЦИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ ИСТОРИИ
20-30 ГГ. XX ВЕКА**

В этой статье речь идет о Мухаммед Физули, о его позиции в Азербайджанской литературе. Он ценится как один из первых великих представителей письменной литературы. В статье также отражено отношение критиков 20-30 гг. прошлого столетия к Мухаммед Физули.

SƏBİNƏ ƏLİNCƏLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

AZƏRBAYCANIN MİLLƏTPƏRVƏR OĞLU

Bəşər tarixində insan dünyagörüşünün formalaşmasında, söz yox ki, mətbuatın müstəsna xidməti olmuşdur. Eynilə Azərbaycan mətbuatı şərəfli yol keçərək Azərbaycan xalqının məfkurəsinin aydınlaşması və oyanışına öz tarixi möhürünü vurmuşdur. Əsası XIX əsrin II yarısında qoyulmuş Azərbaycan mətbuatı istər anadilli, istərsə də rusdilli olmaqla milli mədəniyyətin tərənnümü, ədəbiyyatın təbliği, xalqın maarifləndirilməsi istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. Əlbəttə, Azərbaycan mətbuat tarixinə nəzər salsaq, nəşr olunan bütün qəzet və jurnalların fəaliyyətinin lazimi səviyyədə olmadığını hiss edirik. Lakin tarixi şərait, ictimai-siyasi durum nəzərə alınarsa, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan bütün mətbu orqanlarının az və ya çox dərəcədə tarixi mahiyyətini qeyd etmək vacibdir. Qeyd olunan dövrlərdə, məlumdur ki, çox çətinliklərlə çarına icazə verilən və sensorun güclü nəzarəti ilə çap olunan mətbu orqanları milli tərəqqiyə təkan verməklə yanaşı, bəşəri ideyaların təbliğatına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng simaları sayılan M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə kimi ədiblərimiz tərəqqi və azadlıq uğrundakı savaşa öndə gedən bayraqdarlar olmuşlar. Adı bu görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərlə yanaşı çəkilməyə layiq olan şəxslərdən biri də Məhəmmədəğa Şahtaxtıdır. Kimdir Məhəmmədəğa Şahtaxtı? Dövrünün Vətənə can yandıran oğullarından biri.

Məhəmmədəğa Şahtaxtı (1846-1931) elə bir tarixi dövrdə yaşayıb-yaradırdı ki, Azərbaycanın varlığı milli ruhlı, mütərəqqi düşüncəli vətəndaşlara bağlı idi. Bu vətəndaşlar-M.T.Sidqi, C.Məmmədquluzadə, E. Sul-İctimai və humanitar elmlər seriyası

tanov və onlarca millətin ehtiyac duyduğu sağlam zəkalar üzərilərinə düşən tarixi missiyanı şərəflə yerinə yetirirdilər. Məlumdur ki, məhz o dövrlərdə cəhalət və əsarətdən qurtuluşun yeganə yolu maarif, xalqın maarifləndirilməsi idi. Və təbii ki, mütərəqqi ziyalılar bunu aydın dərk edərək xalqı bu yolla irəliləməyə çağırırdılar. Yazıçı və jurnalistlər öz qələmlərini silaha çevirib siyasi, mədəni, ədəbi yöndən insanları maarifləndirirdilər. Bunun nəticəsi idi ki, artıq azərbaycanlılar qəzet oxuyur, övladlarını məktəblərdə oxutdururdular. Hətta tək-tük də olsa təhsil almaq məqsədi ilə yalnız Şərqi deyil, dünyanın müxtəlif ölkələrinə üz tuturdular. Üstəlik tək ruhani biliklərə yox, dünyəvi elmlərə maraq güclənməkdə idi. Belə bir tarixi şəraitdə bir sıra sağlam fikirli millətpərəstlər formalaşdı. O cümlədən, Məhəmmədəğa Şahtaxtlı da millətin nicatı üçün ümumxalq işinə ürək qoyurdu.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlı bütün ömrü boyu xalqı üçün çalışmış, bacarıq və qabiliyyətini millətində sərf etmişdir. Məhəmmədəğa Şahtaxtlının ümumi intellektual səviyyəsini, bilik dairəsini, istərsə də milləti üçün etdiklərini nəzərə alaraq tam qətiyyətlə bildirmək olar ki, bu insan unikal şəxsiyyət olmuşdur. O, nəinki öz dövrü və zamanı üçün, hətta bu gün üçün də fenomen sayıla bilər. Çünki bu şəxsiyyətin fəaliyyəti sərhəd tanımamışdır. Onun imzasını biz jurnalist kimi “Московские ведомости”, “Новое время”, “Тифлисский листок”, “Баку”, “Каспий”, “Новое обозрение”, “Ислам и просвещение”, “Kəşkül”, “Yeni yol”, “Kavkaz” və s. qəzet və jurnalların səhifələrində, nəşir kimi “Şərqi-Rus”un redaktoru kimi görürüksə, mütəfəkkir kimi sədasını Almaniyadan, Fransadan duyuruq. Müxtəlif illərdə Paris Ali Təcrübi Təhsil məktəbində, Fransa kollecində və Bakı Universitetində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmiş Məhəmmədəğa Şahtaxtlı ictimai xadim kimi də millətində səmərəli xidmət göstərmişdir. Belə ki, ictimai xadim olaraq M.Şahtaxtlı bizim qarşımıza ikinci Dövlət Dumasında deputat, Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq şöbəsinin başçısı kimi çıxır. (1, s. 59-61)

Bir cəhəti də vurğulamaq yerinə düşərdi ki, bu gün dünyamızın anbaan tərəqqi və inkişaf etdiyi bir dövrdə geniş dünyagörüşə, texniki biliklərə malik olan müasir insan dünya dillərini öyrənməyə can atır. Filologiya elmləri namizədi Əsgər Əliyev M.Şahtaxtlını “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk çox dil bilən-poliqlot” (1, s. 60) adlandırır. Belə ki, Məhəmmədəğa Şahtaxtlı ərəb, fars, rus, alman, ingilis, fransız, türk, latın, yunan, italyan, həmçinin fars dilinin qədim forması olan pəhləvi və zend dillərində sərbəst danışmış, hətta bu dillərin bir neçəsində mühazirələr oxumuş, məqalələr yazıb dövrü mətbuatda çap etdirmişdir.

M.Şahtaxtlı çoxşaxəli fəaliyyəti ilə ancaq və ancaq millətində xidmət edərək onun maariflənməsində, istərsə də xaricdə təbliğ olunmasında böyük işlər görürdü. Beləliklə, M.Şahtaxtlının milli canfəşanlığının nəticəsi idi ki,

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

1903-cü ildə XX əsrin ilk anadilli qəzeti olan “Şərqi-Rus” meydana gəldi. Məlum olduğu kimi, qəzet xalq arasında böyük rəğbətlə qarşılandı, şöhrəti qısa zaman kəsiyində geniş ərazini əhatə etdi. Başlanğıcda həftədə üç dəfə nəşr olunan ictimai-siyasi, elmi, ədəbi qəzet sonradan gündəlik qəzetə çevrildi. “Şərqi-Rus” Azərbaycanın daxilində maraqla oxunur, əl-əl gəzirdi. Dahi Mirzə Cəlil “Şərqi-Rus”un 27 iyun 1904-cü il tarixli nömrəsində “Müştəri” imzasıyla “Naxçıvana bir səyahət” adlı məqaləsində əməkdaşı olduğu qəzetin oxucu kütləsinin çoxluğuna sevinərək yazırdı: “Bu əsnada bir nəfər qədim dostlarımdan sual etdim ki, indi Naxçıvana çox qəzet gəlir?”

Rəfiqim cavab verdi:

-“Şərqi-Rus” qəzeti çox gəlir və buranın adamları onu oxumağı çox dost tuturlar.

Soruşdum ki, həftədə neçə dəfə ziyarət olur?

Cavab:- Rəbiüs-sani ayının səkkizinə kimi həftədə üç dəfə ziyarət və qiraət olurdu. Amma indi həmd olsun Tanrıya ki, hər gün oxunur.

Bu cavabı ki, dostumdan eşitdim, çox şad və məsrur oldum və dedim:

Şad dil baş ke, dilşadəm kərdi.

Nəhayət dərəcədə təbrik edirəm “Şərqi-Rus” qəzetini ki, iki ilin müddətində Xudavəndi-ələmin hövl və qüvvətilə müsəlman qardaşlarımızın arasında gün kimi aşkar oldu. Təbrik edirəm! Maşallah.” (4, s. 114-115)

Lakin qəzetin auditoriyası təkcə azərbaycanlı oxucularla məhdudlaşmırdı. “Şərqi-Rus”un şöhrəti Azərbaycanın hüdudlarından kənara da yayılmışdı. Şövqi Novruzovun qeyd etdiyi kimi, “Şərqi-Rus” qısa bir vaxtda bütün Rusiyaya yayıldı. Qəzet türk dili qrupuna daxil olan xalqların Ümumrusiya qəzetinə çevrildi.” (7, s. 23)

M.Şahtaxtlı “Şərqi-Rus”u nəşr etməklə nəinki Azərbaycan mətbuatının inkişafında müstəsna xidmət göstərmiş oldu, həmçinin müxtəlif dünyagörüşlü, ziddiyyətli baxışlı insanları bir auditoriyada birləşdirməyə müvəffəq oldu. Düzdür, “Şərqi-Rus”un fəaliyyətində ziddiyyətli məqamlara da rast gəlinir. Bu məqamlara da tədqiqatçılar qismən aydınlıq gətirmiş, bir sıra hallarda obyektiv, bəzən subyektiv münasibət göstərmişlər. Məsələn, Əziz Mirəhmədov yazır ki, “1904-cü ildə “Şərqi-Rus”un ideya-siyasi hərəkətində və maddi vəziyyətində böyük çətinliklər, səhvlər meydana çıxdı. Redaktorun Zaqafqaziya ruhani idarəsi ilə sazişə girməsi buna ən canlı misaldır. Qəzetin Azərbaycan həyatını çox zəif işıqlandırması da onun işində ciddi kəsir idi. İdeya istiqamətindəki ziddiyyət, tənqidin kəsərli olmaması, Şahtaxtinskiyin şəxsi vəsaiti ilə nəşr edilməsi çox çəkmədən “Şərqi-Rus”u hər cəhətdən böhranlı bir vəziyyətə saldı.” (6, s. 301)

Ola bilər ki, tənqiddə meylli olan bu qəzetin tamamilə tənqidi qəzet olmadığı bir sıra tədqiqatçıları qane etməsin. Lakin unudulmamalıdır ki,

İctimai və humanitar elmlər seriyası

C.Məmmədquluzadənin də xüsusi vurğuladığı kimi, “siyasət nədir ki, siyasətin qorxusundan “s” hərfini yazmağa cürət olunmayan” (5, s. 114) bir dövrdə M.Şahtaxlı məqamı düşdükcə tənqid qırmancı ilə nöqsanları qamçılıydı. Onun bir tərəfdən mütərəqqi, müasir Avropa yönümlü fikirləri qəzetin yazılarına təsir göstərirdisə, digər tərəfdən Şərq təxəyyülü, dini mənsubiyyəti də özünü biruzə verirdi. Əlbəttə, Məhəmmədəğa Şahtaxlı mövhumat və fanatizmə qarşı inadlı mübarizə nümayiş etdirirdi, lakin bu mübarizə dinə qarşı yönəlməmişdi. M.Şahtaxlının dünyagörüşündə bu ikili istiqamət tamamilə normal və təbii qarşılanmalıdır. Hesab edirik ki, onun dünyagörüşündə olan müxtəlifliyi ziddiyyət kimi deyil, Şərq ilə Qərbin vəhdəti kimi qəbul etmək daha düzgün olardı. Bir məqamı da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, Əziz Mirəhəmədovun bu qənaətinə sovet ideologiyasının ateizm təbliğatı öz təsirini göstərməmiş deyildir.

Bir qədər əvvəl qeyd olunduğu kimi, “Şərqi-Rus” ətrafına müxtəlif dünyagörüşlü oxucuları cəlb etmişdi. Bunun da səbəbini, təbii ki, “Şərqi-Rus”un əhatə və mövzu dairəsinin genişliyində axtarmaq lazımdır. Qəzet bütövlükdə Rus imperiyasının ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyatını işıqlandırmaqla bərabər ədəbiyyat və incəsənətin təbliğatına böyük yer ayırır, dil, əlifba məsələsini daim gündəmdə saxlayırdı. Ən başlıcası isə qəzet öz ətrafına mütərəqqi ziyalıları toplamışdı. M.Şahtaxlı təcrübəli jurnalist kimi bir çox yazıçı və jurnalistlər üçün də təcrübə mənbəyi idi. Akademik İsa Həbibbəyli haqqı olaraq qeyd edir ki, “Avropada mükəmməl ali təhsil almış, Rusiya və Şərq ölkələrində zəngin jurnalistlik yolu keçən Şahtaxlının idarəsində işləmək onun (C.Məmmədquluzadə-S.Ə) üçün universitetin jurnalistika fakültəsində oxumaq qədər əhəmiyyətli idi.” (3, s. 49)

Mirzə Cəlil təkcə jurnalist kimi yox, naşir kimi də “Şərqi-Rus”da təcrübə keçmişdir. 1904-cü il noyabrın 24-dən 1905-ci il yanvarın 15-dək “Şərqi-Rus”un redaktoru olmuşdur. (8) “Şərqi Rus”da “püxtələşən” təkcə Mirzə Cəlil deyildi. Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Q.Şərifov, M.S.Ordubadi M.C.Şürbi və bir çoxları imzalarının tanınmasında az da olsa “Şərqi-Rus”a borclu idilər.

Daima axtarışda olan Məhəmmədəğa Şahtaxlının “Şərqi-Rus”dan sonrakı fəaliyyəti də məhsuldar olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə Məhəmmədəğa Şahtaxlı Bakı Universitetinin təşkilində iştirak etmiş, hətta Bakıda fransız dilində qəzet nəşr etməyə təşəbbüs göstərmişdir. (2, s. 61)

Sovet hakimiyyəti illərində Məhəmmədəğa Şahtaxlının adı tarixə Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Bakıda keçirilən birinci türkoloji qurultayın fəal iştirakçılarından biri kimi düşmüşdür. Məlumdur ki, M.Şahtaxlı bütün fəaliyyəti boyu əlifbanın islahı məsələsi ilə dərindən məşğul olmuş, bu barədə

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

xeyli kitab nəşr etdirmişdir. Bu kitablar arasında “Sövti Şərq əlifbası” (Tiflis, 1902), “Xətti Məhəmmədəğa” (Tiflis, 1903), “Усовершенствованная мусульманская азбука” (Тифлис, 1879), «Фонетическая восточная азбука» (Тифлис, 1902), «Фонетическое восточное письмо» (Тифлис, 1902), «Пояснительная записка о фонетической восточной азбуке» (Тифлис, 1902) kimi dilçilik baxımından əhəmiyyətli dərslik və yardımçı dərs kitabları da var. Məhəmmədəğa Şahtaxlı sovet hakimiyyəti illərində də dil, əlifba uğrunda mübarizəsini dayandırmamışdır. Məhz 1926-cı ildə keçirilən türkoloji qurultayda o, Səmədəğa Ağamalı oğlu və Fərhad Ağazadə kimi dilçilərlə bərabər latın qrafikalı əlifbanın tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Bu illər ərzində M.Şahtaxlı pedoqoji fəaliyyətini davam etdirmiş, elmlər doktoru, professor adını almışdır. O, pedoqoji fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi, milli kadrların yetişdirilməsi işinə xüsusi önəm verərək bu sahədə də mübariz olmuşdur. Mütəfəkkir, ictimai xadim, pedaqoq və nəşir M.Şahtaxlı ömrünün sonlarındakı jurnalist qələminə də yerə qoymamışdır.

Beləliklə, Azərbaycanın millətpərvər oğlu xalqına, sözün əsl mənasında, qulluq edirdi. Bir tərəfdən o, özü çalışırdı, digər tərəfdən isə qanında milli qeyrət, millət eşqi sezdiyi vətəndaşlara millət üçün çalışmağı öyrədirdi və onlara şərait yaradırdı. Zənnimizcə, M.Şahtaxlını dövrünün ziyalıları üçün ağsaqqal hesab etmək olar. Necə ki, sonralar Mirzə Cəlil özünü bütün Mollanəsrəddinçilərin “ağsaqqalı” sayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə. Görkəmli alim-dilşünas. «Ulduz» jurnalı, 1975, № 12.
2. Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: Nurlan, 2004, 158 s.
3. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə:mühihi və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 682 s.
4. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 4 cildə (tərib, müqəddimə və izahlar- İsa Həbibbəyli), IV cild, Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 471 s.
5. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 6 cildə (tətib edənlər-Əziz Mirəhmədov, Turan Həsənzadə), VI cild, Bakı: Azərnəşr, 1985, 310 s.
6. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Maarif, 1983, 363 s.
7. Novruzov Ş. Şərqi-Rus və Fransa mətbuatı, «Elm və həyat» jurnalı, 1965, № 6.
8. Novruzov Ş. Müvəqqəti redaktor: Cəlil Məmmədquluzadə. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 1966, 11 noyabr, № 135 (7255).

Alingali Sabina

PATRIOTİK MAN OF AZERBAIJAN

The article is about Mahammadağa Shahtakhtli. He was an outstanding publicist, scholar, pedagogue and statesman. In M. Shahtakhtli' s initiative the «Shargi Rus» was published in 1903 year. It was in our native language. He has written a lot of books about our alphabet. He could speak in many different languages as Arabic, Persian, Russian, German, English, French, Turkish, Latin, Greece And etc.

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANDA SUFİ MƏKTƏBLƏRİ

Mövzu ilə bağlı tarixə ümumi nəzər salsaq məlum olur ki, İslam dinində mistik cərəyan olan sufizm VIII əsrdə İraq və Suriyada yaranmışdır. Məğrib ölkələri və İspanyada IX əsrdə, İran, Azərbaycan, Orta Asiyada IX-X əsrlərdə, Hindistan, Malakka və Sumatrada XIII-XV əsrlərdə yayılmışdır. Zaman keçdikcə zənginləşən, dolğunlaşan bu məktəb öz cərgəsində bir sıra alimləri və mütəfəkkirləri birləşdirərək genişlənməyə başlamışdır. IX-X əsrlərdə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda formalaşan bu məktəblər demək olar ki, özünün yeni bir mərhələsini başlamış və başqa sufi məktəblərindən özünəməxsus təlimi, fəlsəfi baxışı ilə fərqlənmiş, digər sufi məktəblərini özündə birləşdirməyə qadir olmuşdur. Ordubad və Naxçıvan sufi məktəblərinin müxtəlif elm sahələrindəki böyük nəaliyyətlərini əks etdirən mənbələr dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bunlardan Naxçıvanın və Muxtar Respublikanın digər ərazilərində mövcud olan daş kitabələrdə həkk olunan sufi terminlərini misal gətirmək mümkündür. Bir sıra tədqiqatlardan və kitabələrdən məlum olur ki, sufi ariflərindən bəziləri Naxçıvanın müxtəlif yerlərində yaşamış, özünəxas fəlsəfi xətti ilə seçilmiş və Naxçıvan ərazisində də vəfat etmişdilər. “Корпус эпиграфических памятников Азербайджана”¹

Təsəvvüf – ərəb sözü olub məna etibarı ilə müxtəlif formalarda izah edilmişdir. İbn Xəldun “Məcmu əl – bəhreyin”də², bu sözün kökünün (suf) svf olduğunu və yun mənasına gəldiyini, həm də sufi böyüklərinin yun libas geydiyini göstərmişdir. Digərləri isə, Cəhəri “Səhhah”³da, Firuzabadi “Qamus”⁴da, İbni Cəvzi “Təlbisi iblisi”idə, Kirmani “Meyar-əl-lüğət”⁵ də sözün kökünü sufe olduğunu, Cahiliyyət dövründə Kəbə evində bir xidmətçinin adı olduğunu və həmişə ibadətə məşğul olduğunu qeyd etmişlər.

Sufizm məktəbinin banilərindən hesab olunan Cüneyd Bağdadi bu sözü aşağıdakı kimi şərh etmişdir: Sad hərfi sədr və səfaya, vav hərfi vədə və vəfaya, fa hərfi isə fəqr və ғnaya işarədir. Digərləri isə sufi sözündəki sad hərfini sin hərfi kimi götürərək sözün kökünün sufyon (yunan sözü) olub, elm və hikmət mənasında götürmüşdülər.

Göstərilən bu mənalarda ən məşhur və ümumi qəbul edilən ibn Xəldunun versiyası olmuşdur.

Sufi məktəblərini ümumilikdə araşdıraraq onları aşağıdakı səciyyəvi cəhətlərdə birləşdirmək mümkündür: Sufizm cərəyanı idealist metafizikanın (İrfan), xüsusi tərkib – dünya qrafikası ilə birləşdirilməsi, müridin mistik məhəbbət yolu ilə Allahı dərk etməyi və tədrisən ona qovuşmağa yaxınlaşması təlimi; müridi Allaha qovuşanadək mistik yol (təriqət) ilə aparən ustadın (mürşid, pir) rolunun mühüm olması. Sufilər xüsusi rəqlər və ya duaların sonsuz təkrarı ilə intuitiv idraka “nurlanmaya”- ekstaza cəhd etmişlər. Sufinin Allaha çatmaq yolunda ani olaraq nurlanması, ekstaz vəziyyətinə gəlməsi (hal) təlimi Əbu Əbdullah əl-Muhasibiyə aid edilir.

Cüneyd Bağdadinin yaratdığı fəna (sufinin fəvqəlvərlığa – bəqaya aparən, onu Allaha qovuşduran) təliminə görə əbədilik mütləqdə mövcuddur. Cüneydə görə sufinin sirli yolunda ilk pillə - şəriət, 2-cisi təriqət, 3-cüsü həqiqətdir (həqiqəti Allahda tapmaq).

Həllac Mənsura görə sufinin ruhu Allah ilə real qovuşa bilər. Ekstaz anlarında o, “Mənəm həqq!” (Allah mənəm) deyər qışqırmış. Ona görə də bid’ətçilikdə təqsirləndirilib, edam edilmişdir (922-ci il). Qəzalinin islahatçılıq fəaliyyəti sayəsində ortodoksal islamda sufizminin təqibi dayandırıldı. Sührəvərdi işraqlilik (sirli nurlanma) təlimini, Həmədəni Eyn-əl Quzzat, İbn-əl-Ərəbi və Əhməd Qəzali vəhdəti – vücud nəzəriyyəsini yaratmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, sufi məktəblərində işlənən terminlər cəmiyyətin əksər insanları üçün dərk olunmaz olduğundan həmin məktəbin nümayəndələri həmişə təqiblərə və edamlara məruz qalmışlar.

Sufizmi özünün ideologiya və fəlsəfi baxışları ilə də müxtəli firqələrə bölünmüşdür. Belə ki, Əbu Məali sufiliyin iki əsas firqədən: 1)Nuriyyə, 2)Hluliyyədən ibarət olduğunu göstərmiş, ancaq heç bir açıqlama verməmişdir. Müqəddəs Ərdəbilli Hədiqə⁶ əsərində yazır ki, sufizmin neçə firqə olması ixtilafıdır; bəzisi onu yeddi, bəzisi altı, bəzisi isə onun dörd firqə olduğunu; 1.Hluliyyə, 2.İttihadiyyə, 3.Əşaqiyyə, 4.Vasiliyyə olduğunu qəbul etmişdir.

Amma aparılan tədqiqatlardan belə məlum olur ki, əsl həqiqətdə sufizm iki əsas firqədən ibarətdir. 1.Hluliyyə, 2.İttihadiyyə. Digər firqələr isə bu iki firqənin şaxələrindən hesab olunmuşdur.

Seyyid Mürtezə özünün, “Təbsirə”⁷ əsərində sufi təriqətinin 6 əsas firqəyə bölündüyünü və onların fəlsəfi baxışlarının aşağıdakı ardıcılıqla oldu-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

ğunu bəyan etmişdir.

1. İttihadiyyə: Bu firqənin banisi Hüseyn ibni Mənsur Həllac olmuşdur.

Bir sıra dlimlər, o cümlədən Bağdadi “Əl-Frəq beyn əl-Frəq”⁸ əsərində Hüseyn ibn Mənsur Həllacı Hluliyə firqəsindən hesab edərək bu firqənin özünün 10 cərəyandan - 1.Səbaliyyə: Əbdullah ibn Səbanın davamçıları olub Allahın ruhunun Əli(ə)də hlul etdiyini, onu Allah kimi olduğunu qəbul etmişdilər. 2.Bəyaniyyə: Bəyan ibn Səmanın davamçılarından olub, Allahın ruhunun peyğəmbərlərdə, onun davamçılarında və nəhayət, Bəyan ibn Səmana yetişdiyini iddia etmişdilər. 3.Cənahiyyə: Əbdullah ibn Maviyyə ibn Əbdullah ibn Cəfərin ardıcılları olub, Allahın ruhunun Əli(ə) və onun övladlarında, onlardan isə Əbdullaha yetişdiyini qəbul etmişdilər. 4.Xitabiyyə: Əbu əl-Xitab Əsədin ardıcılları olaraq Allahın ruhunun İmam Cəfəri Sadiqdə, sonra isə Əbu Xitabda hlul etdiyini qəbul etmişlər. 5.Şəriyyə: Allahın ruhunun peyğəmbərdə və onun Əhli-beytində hlul etdiyini iddia etmişdilər. 6. Rəzamiyyə: Allahın ruhunun Əbu Müslim Xorasanidə təcəlla etdiyini bəyan etmişdilər. 7.Məqnəiyyə: Heşəm ibn Həkəm ibn Əta Allahın ruhunun onda hlul etdiyini iddia etmişdir və həmişə üzünü niqabla örtülü saxlamışdır. 8. Həllaciyyə: Hüseyn ibn Mənsur Həllac və onun davamçıları Allahın ruhunun Həllacada hlul etməsini və Həllacın Allah kimi qəbul olunmasını iddia etmişdilər. 9.Həlmaniyyə: Əbu Həlman və davamçıları bu iddiada olmuşdular ki, Allah gözəl sifətli insanlarda hlul etmişdir. Bu insanlarla rastlaşan zaman üzü üstə onlara səcdə edərmişlər. 10.Əzafiriyyə: Muhəmməd ibn əl-Şəlməğani Allahın ruhunun özündə təcəlla etdiyini iddia etmişdir.

2. Əşaqiyyə: Bu fikirdədilər ki, eşqin vasitəsi ilə həqiqəti dərk etmək və ona çatmaq olar. Ağıl bu yolda insana kömək etmir.
3. Nuriyyə: bu fikirdədirlər ki, insan üçün iki örtük pərdəsi var. Biri Nuri (yaxşı sifətlər), digəri isə Nari (insan təbiətinə və əxlaqına yad olan sifətlər).
4. Vasiliyyə: Bu ideyadadırlar ki, hər kəs öz nəfsini və əxlaqını pak saxlasa Allah tərəfindən ona mərifət hasil olar. Mərifət hasil olan zaman isə insan haqqa birləşir. Bu zaman insan müqəddəsləşir.
5. Sufizm cərəyanından biri olub bu fikirdədilər ki, insan kəmalata və haqqa çatmaq üçün nəzəri elmlərə etibar etməməli, dərs oxumamalı və elmi kitabları araşdırmamalı, bəlkə zohd və riyazət yolu ilə əbədi səadət və mərfətə çatmaq olar.
6. Sufizm cərəyanından biri olub, bu fikirdədilər ki, insan elm və dəyanətlə kəmalə yetişə və həqiqəti dərk edə bilməz. Bəlkə, rəqs, saz və avaz təbiətin harmoniyası və bu harmoniya axarına düşməyi bacaran insanlar həqiqəti dərk edə bilirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, 7-8-ci əsr (hicri) sufizmin parlaq inkişaf tarixi kimi hesab edən tarixçilər yazır ki, bu iki əsrdə sufizm Türkiyə, İran, Hindistan, Türküstan və s. ölkələrdə genişlənmişdir. Xüsusən, Azərbaycanda Şeyx Şəhhab əd-din Əhəri (695-97-hicridə vəfat etmiş), Şeyx Mahmud Şəbustəri - Gülşəni-raz əsərinin müəllifi (730 hicridə vəfat etmiş), Şeyx Səfi əd-din ibn Şeyx Cəbrail Ərdəbili (735 hicridə vəfat etmiş), Deyzəc Qurban, Qazi Şəhhab Əli Türk (Qütb sultan arifi) ləqəbi ilə məşhur olan sufi ariflərini göstərmək olar ki, bu dövrdə yaşamışlar.

Əbd ər-Rəhman ibn Əhməd Cami özünün, “Nəfəxət əl-Uns”⁹ əsərində sufizmdə bu günə kimi yaşayan Bektaşilər təriqətindən və onun banisi Hacı Bektaş Vəli-dən bəhs edərək qeyd edir ki, Bektaşilər ən çox Türkiyə və Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda yayılmış sufi təriqətidir. Həmin əsərdə müəllif sufizmin digər fırqəsi olan Hürufilikdən bəhs edərək göstərir ki, bu məktəbin banisi Fəzlullah Hürufi Astərəbadi ibn Əbu Muhəmməd Təbrizidir. O, 740-cı ildə (h) anadan olmuş və 804-cü ildə (h) öldürülmüşdür. Fəzlullahın fikrincə hər kəs əgər istəsə müqəddəs kitabları dərk etmək, peyğəmbərlərin rəmzlərini öyrənmək və həqiqətə çatmaq istəsə gərək hərflərin mənasına və onların xasiyyətinə bələd olsun. Buna görə də onu (fəzl huruf), davamçılarını isə Hürufiyyə adlandırmışlar. Bildiyimiz kimi Azərbaycanın dahi şairi İ.Nəsimi Fəzlullahdan sonra bu təriqətin rəhbərliyini öz öhdəsinə götürmüş və yüksək bir mərhələyə çatdırmışdır.

Əhməd Cami öz əsərində göstərir ki, Fəzlullah Əmir Teymuru bu məktəbin təlimlərinə dəvət etmiş, Səmərqənd alimlərindən bir neçəsi onun qətlinə fərman vermişdir. Bu faktı ibn Həcər Əsqəlani “Əl ənbə”¹⁰ adlı əsərində də təsdiq etmişdir.

Hürufi təriqətinin banisi Fəzlullahın, Əmir Teymurun oğlu Miranşahın fərmanı ilə Təbriz yaxınlığında boynu vurulduqdan sonra bu məktəbin davamçıları Osmanlı Türk dövlətinə keçmiş, Bektaşi dərvişləri kimi məşhurlaşmışlar. Fəzlullah Hürufidən dörd kitab bu dövrə qədər gəlib çatmışdır:

- 1 – Ərşnamə
- 2 – Cavidannamə
- 3 – Yuxunamə
- 4 – Məhəbbətnamə

Hürufiliyyə fırqəsinin süqutundan sonra onun təməlləri əsasında “Noqtəviyyə” təriqəti Mahmud Pəsixani Gilani tərəfindən hicri tarixinin 800-cü ilində yaradılmışdır.

Məhmud Pəsixan Gilaninin əlyazma əsəri bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu əsər sual-cavab formasında tərtib olunmuşdur. Əsərin surəti Tehran Milli Kitabxanasında 2626 şifr nömrəsində saxlanmaqdadır.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri İsmayıl Hacıyevin Fondumuza təqdim etdiyi əlyazmaları araşdırarkən diqqətimizi bir əlyazma daha çox cəlb etmiş və aparılan uzunmüddətli araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Fonda aid olan bu əlyazma Məhəmməd Həsən Ordubadi tərəfindən o dövrün elm və tədris mərkəzləri üçün nəzərdə tutulmuş və dəqiq elmlər sahəsinə aid olub, heyyyət və astronomiya elmlərini əhatə etmiş, istər o dövr, istərsə də, bu günün astronomik hesablamaları ilə tənəsüblük təşkil edir. Əsərin ümumi məzmununa, müqəddiməsinə, göstərilən tarixlərə və müəllifin əsaslandığı mənbələrə diqqət yetirsək məlum olur ki, M.H.Ordubadi Mahmud ibn Mühəmməd ibn Ömər əl-Xəyyam nəzəriyyəsinin davamçısı və islahatçısı olmuşdur. Nəticə etibarı ilə demək olar ki, Ordubad şəhərində “Əl-Həqiqət” elm mərkəzi və onun aparıcı amillərindən biri olan M.H.Ordubadi dövrünün tanınmış sufi alimlərindən biri olmuşdur.

Hal-hazırda naxçıvanlı olan bu alimin həyat və yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmalarımız davam etməkdədir. Qeyd etmək istərdim ki, Əlyazmalar Fondunda olan bu dəyərli əsər Naxçıvanın elm adamları üçün etibarlı və sağlam bir mənbə ola bilər.

Əsər və müəlliflə bağlı yaxın gələcəkdə əldə olunan yeni məlumatlar Naxçıvan ictimaiyyətinə təqdim olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, Баку, 2001, s. 160-211.
2. Ibn Xəldun. Məcmu-əl-Bəhreyn, Beyrut, 1341, s. 401.
3. Cəhəri. Səhhah, Bağdad, 1410 s. 281.
4. Firuzabadi. Qamus cild I, Tehran, 1362, s. 423.
5. Kirmani. Meyar əl-lüğət, Tehran, 1374, s. 801.
6. Müqəddəs Ərədbili. Hədiqə, Təbriz, 1364, s. 603.
7. Seyid Mürtəza. Təbsirə, Misir, 1415, s. 720.
8. Bağdadi. Əl-frəq-beyn-əl-frəq, Bağdad, 1405 X fəsl, s. 185-190.
9. Əbu əl-Rəhman ibn Əhməd Cami. Nəfəxət əl-Uns, Beyrut, 1320, s. 268-320.
10. İbn Həsər Əsqəlani. Əl-Ənba, Bağdad, 1402, s. 381-85.

Фахрадин Эйлазов

АЗЕРБАЙДЖАН ЯВЛЯЕТСЯ ОДНОЙ ИЗ СТРАН ВОСТОКА, ГДЕ И РОДИЛАСЬ И ВЫСОКО РАЗВИВАЛАСЬ ФИЛОСОФИЯ МИСТИЦИЗМА

Изучение мистицизма в Нахчыване как философско-религиозной школы открывает большие перспективы в научном исследовании истории, науки и культуры всего региона. На основе исследования рукописей, сохранных в фонде

Нахчыванского отделения НАНА выяснено, что М.Г.Ордубади был одним из продолжителем теории Омара Хайяма.

AYNUR CƏLİLOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

SUFİ NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN QUŞÇUOĞLU YARADICILIĞINDA ƏKSİ

XV əsr sufi şeirinin görkəmli simalarından sayılan Bayrək Quşçuoğlu öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. Xətayi yaradıcılığında gördüyümüz xəlqiliyi və milliliyi Quşçuoğlu poeziyasında da müşahidə edirik. Təriqətə bağlılıq və bunu poetik dillə ifadə və təbliğ etmək Nəsimi, Xətayi, Yunus Əmrə kimi Quşçuoğlu yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir.

Quşçuoğlu yaradıcılığının mahiyyətini anlamaq üçün sufi nəzəriyyələrinin açılmasına və keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salmaq lazımdır. Sufi nəzəriyyələri dedikdə ilk olaraq vəhdətül-vücuda və ona bağlı olaraq inkişaf etmiş dövrüyyə və tənəsüx elmləri nəzərdə tutulur. Vəhdətül-vücuda nəzəriyyəsi yunan filosofu Platonun ruhun ölməzliyi haqqındakı irəli sürdüyü fəlsəfi ideyalarının Şərq fəlsəfəsində ifadəsidir (4, s. 310). Platonun ruhun ölməzliyi haqqındakı nəzəriyyəsi isə öz başlanğıcını başqa bir dini təlimdən – buddizmdən götürmüşdür. Hind buddizminə görə ölən insanların ruhları başqa insanlara keçir və bu davamlı dövr edir. Uyğur türklərində də buna bənzər inam olmuşdur və onlar bunu “sansar” adlandırmışlar. Onlar ruhun başlanğıcda 4 ünsür – od, su, hava, torpaqda olub, sonra canlılara keçməsinə inanırdılar (6, s.169). Platon buddizm təlimini genişləndirmiş və elmi cəhətdən nəzəri əsaslarını işləmişdir. Platonun fəlsəfəsinə görə, bədən ölsə də ruh ölmür və əbədi olaraq ruhlar dünyasına keçir. Allaha qovuşmaq da elə burdan başlayır. Allaha qovuşmaq ruhlara məxsus xüsusiyyətdir, ancaq bir istisna var: cəzbə halında olan insan müvəqqəti, bir anlığa Allaha qovuşur və sonra yenidən həyata qayıdır, əlbəttə ki, bu proses insanın xəbəri olmadan baş verir. Sufi nəzəriyyələrinin platonizmdən götürdüyü məhz, bu xüsusiyyətdir.

İslam dünyasında vəhdətül-vücuda nəzəriyyəsinin banisi Məhiyəddin bin Ərəbi (1164-1241) hesab olunur ki, o, bu təlimə öz fəlsəfi fikirlərini qataraq zənginləşdirmiş və yaymışdır (4, s. 320). Bu nəzəriyyənin kökünü bütün mövcudatın Allahdan – Mütləq Vücutdan yaranması təşkil edir. Mövcudatın

İctimai və humanitar elmlər seriyası

özünü isə 5 aləmə bölünür: ümumi aləm, ruhlar aləmi (cəbərut), mələklər aləmi (bərzəx və ya mələkut), mülk aləmi (yaşadığımız dünya) və insanlıq aləmi. İnsan Allahın yaratdığı ən dəyərli məxluq olduğuna, yəni Allahın özünə bənzədiyinə görə ayrıca, həm də mürəkkəb bir aləmdir. Sufi şairləri və sufi mütəfəkkirlərini digərlərindən fərqləndirən cəhət insana yüksək qiymət verməkləridir. Buna görədir ki, Nəsimi və Xətayi insanı “əhsəni – təqvim” (ən yaxşı yaranış) adlandırmışlar:

Əhsəni-təqvim bilən nəçük ənləhəq deməsin?
Bəs nədən bərdar olubdur Mənsurun divanəsi. (3, s. 105)

***

Ruh müsəvvər oldu yüzündən beabı gil,
Sənsən, şəha bu əhsəni-təqvimə kimiya. (7, s. 37)

Quşçuoğlu da Allaha həsr etdiyi qəzəlində insana eyni sevgi ilə yanaşmış, onu yaranmışların şərəflisi adlandırmışdır:

İlahi, yedigim nemət sənindir,
Müşərrəf yaranan xilqət sənindir (5, s. 37)

Vəhdətül – vücud nəzəriyyəsinin əsasında insan və onun eşqi dayanır. İnsan deyilən canlı cisim, nəfs və ruhdan ibarətdir. Ruhun təmizlənməsi və Allaha çatması üçün nəfsin yox olması lazımdır. Nəfsin aradan götürülərək ruhun paklanması iradə və dözümlü tələb edən hərəkət olduğundan hər bir sufi üçün sınaq mərhələsi hesab olunur. Yalnız seçilmiş sufilər bu mərhələni keçərək ali məqama – İlahi Qüdrətin dərgahına yüksələ bilirlər. İnsan varlığının üçlü mahiyyəti bütün sufi şairlərində olduğu kimi Quşçuoğlunda da verilmişdir. Onun:

Nədən ikimizə üç yar deyirlər,
Aramızda məhəbbət var, deyirlər (5, s. 92) –

mətləsi ilə başlayan qəzəlində ilahi həqiqətə qovuşmağın necə çətin və incə yollardan keçməklə mümkünlüyü ifadə edilmişdir. Quşçuoğlu bir çox şeirlərində əsl sufiyə, ürəyində ilahi eşq və vicdan saflığının iştirakı olan dərvişlə dəgmə (təsadüfi) insanları müqayisə etmiş, ruhi təmizliyin vacibliyinə diqqəti çəkmişdir:

Dəgmə kişi sufi olmaz, sinəsinin safi yox,
Əlini mürşidə vermiş, könlünün insafi yox.

Əlini mürşidə vermiş, həqqin buyurduğu tutmuş,
Xidməti qəbul degildir, əgər Allahdan xofi yox.

Bir konüldə xofi - Allah, mehri - Məhəmməd olmasa,
Qaranquluq dama bənzər, zəncirü - tənafi yox. (5, s. 3 5)

Vəhdətül – vücut nəzəriyyəsinə bağlı olan, lakin ayrıca nəzəri bilik forması olan dövriyyə nəzəriyyəsi də Quşçuoğlu yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Dövriyyə nəzəriyyəsinə vəhdətül – vücutla birləşdirən ittihad (birləşmə), təhəllül (həll olma) və tənəsüx (nəsx olma, ləğv) etiqadlarının izlərini yunan və hind fəlsəfəsində müşahidə etmək mümkündür. Neoplatonizm fəlsəfəsi nümayəndələrinin irəli sürdüyü təlimə görə ruhların bir qismi insanlara, digər bir qismi isə qeyri-insanlara (heyvanlara və s.) keçir. Bunun səbəbi ruh sahibinin törətdiyi günah və saleh əməllərin kəmiyyətindən asılıdır. Yəni İlahi Qüdrətə qovuşmağın yolları bu əməllərin az və ya çoxluğundan asılı olaraq müəyyən zaman həddi keçdikdən sonra baş verə bilər. İslam aləmində məşhur olan sufilərin hamısı bu ideyanın tərəfdarı olmamışlar. Məs: M. Ərəbi, C. Rumi, Qəzali kimi sufi mütəfəkkirlər tənəsüx, ittihad və təhəllül təlimlərini məqbul hesab etməmişlər, yəni ruhun dəyişməzliyini, sabitliyini qəbul etmişlər (4, s. 307).

Dövriyyə nəzəriyyəsi Səfəvi, Hürufi, Nöqtəvi və Əhli-həqq təriqətləri nümayəndələrinin dünyagörüşündə və yaradıcılığında genişliyi ilə əks olunmuşdur. Əhli-həqq təriqəti tərəfdarlarının təsbit etdiyi cədvələ əsasən dövriyyə nəzəriyyəsinin ruhlar arasında dövr etməsi sistemləşdirilmişdir (5, s. 15). Həmin cədvələ əsasən ilahi ruh ilk dəfə Əli bin Əbu Talibdə təcəlli etmişdir. Əhli-həqqçilərin nəzərinə əqli-küll və mütləq kamal Əli(ə)dədir. Əli(ə) şəxsiyyətinə pərəstiş və məhəbbət, hətta ilahi səviyyəsinə qaldırılması Əli(ə)nin kamil insan, sufilərin təqdir etməsi ilə bağlıdır. Əli(ə)nin həyat salnaməsini yazanlar onun kamil ruh daşdığı, dünyanın hər cür şər, pis əməllərindən uzaq, nəfsinə qalib gəlmiş ruh və cisim sahibi olduğunu göstərirlər(1, s. 87). Lakin Əli(ə) şəxsiyyətinə hədsiz pərəstiş, ifrata varmaq Əliallahlığa (Əli bin Əbu Talibin Allah səviyyəsinə qaldırılması) gətirib çıxarır ki, bu da yalnız və zərərli ideyadır. Əliallahlığın nəzəri konsepsiyası isə boş və həqiqətə uyğun olmayan fikirlər yığınınından ibarətdir (2, s. 82). Ümumiyyətlə, Əli bin Əbu Talibin şəxsiyyəti şiə müsəlmanları arasında həddən artıq şişirdilmiş və uydurulmuş formada təqdim olunur ki, bu da son dövrlərdə təbliğat vasitəsinə çevrilmişdir.

Dövriyyə nəzəriyyəsinə görə Allahın yaratdığı bütün varlıqlar bütöv bir dairə şəklində ardıcıl yaranma və məhv olma tsikli ilə dövr edir. İki hissədən ibarət olan bu dairə qabi-qövseyin (2 qövş dairəsi) adlanır. Qabi-qövseyinin enmə hissəsinə qövsi-nüzul, qalxma hissəsinə qövsi-şüud deyilir. Nəzəriyyə də adını elə buradan götürmüşdür. Yaranmışlar ardıcıl olaraq bir qayda üzrə hərəkət edərək maddi aləmi (cəmad (kainat), nəbat (bitki), heyvan, insan) əmələ gətirmişdir. Bu təkcə maddi aləmin dövretməsi deyildir; insan ruhlarının bir birini əvəzləməklə dövriyyəyə daxil olması da bura daxildir: belə ki, ölmüş insan bədənindəki ruh başqa yeni doğulmuş keçməklə tarazlığı saxlayır ki, bu

İctimai və humanitar elmlər seriyası

da dövriyyə qanunlarına müvafiq qaydada İlahi Qüdrət tərəfindən idarə etdirilir. Bu qaydaya əsasən Tur dağında olan ilahi işıq dövr edərək Musaya, sonra İsayə, sonra Məhəmməd(s)ə, Əli(ə)yə və s. keçmişdir. Dövriyyənin sonunda kamil insan dayanır ki, onun ruhu İlahi Varlığa qovuşaraq qabi-qövseyinin sonunda dayanır. Sufi nöqtəyi-nəzərindən kamil ruh daşıyıcısı Əli(ə) olduğundan o, Allahdan sonra birinci sırada dayanır. Quşçuoğlu Əhli-həqq təriqətinə mənsub sufi şair kimi dövriyyəyə öz şeirlərində çox yer vermiş və poetik gözəlliklə vəsf etmişdir. Onun:

Əzzəldən axirə varam ki, varam,
Təhqi q eyləyəne Xavəndigarəm –
mətləli qəzəli dövriyyə qanunlarını əks etdirən qəzəl kimi diqqətə layiqdir:
Əxi Cəbrailəm, barani-xassam,
Ərənlər tanıya Binyamin yaram.

O yar görər məni, mən görrəm onu,
Yatmaram bir ləhzə, daim bidaram...

Gəhi Musa, gəhi İsa ruh ollam,
Qırxlar məclisində həm Əli yaram.

Gəhi Nuham, gəhi Xızram, gəhi Yar,
Gəhi Mənsur kimi mən payidaram.

Gəhi Yaqub kimi ağlaram zar-zar,
Gəhi Əyyub kimi həm səbirvaram.

Nəmrud İbrahimi atanda nara,
Xəlilə gülzar olan mən o naram.

Gəzərəm on səkkiz min aləm üstə,
Vətənim yarın könlüdür, qonaram.

Quşçuoğlunun sözünü küfr sanma,
Canla birəm don ilə səd hezaram (4, s. 63)

Burada şair öz ruhunun Allahdan başlayaraq mələklərə, peyğəmbərlərə, təriqətin pirlərinə keçməklə 18000 aləmin hamısını donbadon gəzməsini və sonra yenidən Yarına qovuşmasını dilə gətirmişdir. Eləcə də Nəsiminin “Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam” (3, s.269) qəzəli ilə Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir, Günbədi-çərxi-fələk, gər dişi-dəvvar nədir? (3, s. 233) –

mətləli qəzəli tamamilə dövriyyə nəzəriyyəsinə həsr olunmuşdur. Xətayinin:

Hezaran dona girdim mən, dolandım,

Bu gün xəsm ilə mən meydanə gəldim (7, s. 130) –

qəzəli də eynilə dondan-dona girən ruhun dövr etməsinə həsr olunmuşdur.

Dövriyyənin müxtəlif yollarla ifadəsini Quşçuoğlu yaradıcılığında tam görmək mümkündür. Şair islami dünyagörüşü sufi əxlaqla birləşdirərək dövriyyəni özünəməxsus incəliklə vermişdir.

Həqdən buyruq olalı kanü-məkan içindəyəm,

Yenə özümü tanıyalı gənci-pünhan içindəyəm...

Ərənlərə vədə verdi həzarə donda gələrəm,

Həzarə donda yetmişəm, saəti-man içindəyəm (5, s. 67)

İnsanın dondan-dona keçərək mükəmməlləşməsi ədəmə keçmək üçün bir vasitədir. Tədricən Allaha yaxınlaşan sufi sonda Allaha qovuşaraq arzusuna çatır. Quşçuoğlu da Allaha sidqilə bağlandığından donbadon dəyişərək Əhli-həqq təriqətinin quyəndəsi (kəlam söyləyən) olmuş, onun dilindən gələn müqəddəs sözlər isə Əhli-həqqilərin dilinin əzbəri olmuşdur. Quşçuoğlu özü haqq dərində yüksək məqama çatmaq üçün çox don dəyişmişdir. Şair bir şeirində özünün necə kamilləşməsini qələmə alır:

... Hər zaman əxi-yarlardan, axır divanə gəzərdim
Girdim İsanın donuna pustumu parə çəkdilər.

Bir zaman da Seyyid olub, vardım Hələb, Şama sarı,

Bir zaman da Mənsur idim Bağdadda darə çəkdilər.

Mən həq ilə bir idim, qəndil içində sir idim,

Bu zamanda məni cildə həzar-barə çəkdilər.

O zamandan bu zamana donbadon gəzib gəlmişəm,

Dedilər ki, gəl xəbər ver, məni xəbara çəkdilər (5, s. 50).

Burada şair özünün min dəfə don dəyişərək gah İsa peyğəmbərin, gah Seyyidin (Nəsiminin), gah da Mənsur Həllacın ruhunu gəzdirməsini, sonda haqq ilə bir olmasını diqqətə çəkmişdir. Min dəfə donunu dəyişdikdən sonra Allaha çatmaq sufi üçün çətin, lakin şərəfli bir yoldur. Sufi şairlərin yaradıcılıq ideyaları bir-birilə üst-üstə düşdüynə görə tənəsüx etiqadını Yunus Əmrə yaradıcılığında da müşahidə edirik:

Zəhi dərya ki qətrədən görindi,

Nə dəryadur, nə qətrədür, gör, indi.

Sana gəl, sən sənin səndə buli gör,

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Sana baq, səndəki kimdür, gör indi.

Muradı on səkkiz bin aləmün sən,
Bu gəflət pəs sana kimdəndür indi?
Fəna ol kim, bulsın zövqi-vüslət,
Bu sözüm düşmədür sana, yor indi.

Əgər ayinə bin ola, baqan bir,
Görən bir, görünən bin bir görindi.

Əsldə aşiqü mə'suqə birdür,
Bu birdən gərzi kim yüz bin görindi.

Səladur kimə gərç olmaq dilərsə,
Yunus, bu bəhrə gəvvas ol gir indi. (8, s. 230)

Buradan məlum olur ki, Yunus Əmrə Quşçuoğlu, Nəsimi, Rumi kimi eyni ruhla dəfələrlə dünyaya gəlmiş, 18000 aləmin arzusu olmuş, özünü Haqda tapmışdır. Fəna olmayan Haqqa qovuşa bilməz. Haqq məqamında aşiqlə məşuq birdir. Bu elə aşiqdir ki, yüz min dəfə donunu dəyişdikdən sonra sonda kamil formada məşuqla birləşərək vəhdətül-vücudə daxil olur. Yunus Əmrənin bu şeirində həm dövriyyə, həm də vəhdətül-vücud fəlsəfəsinin təsiri güclüdür.

Ümumiyyətlə götürdükdə, dövriyyə sanki, darvinizmi xatırladır. Necə ki, Darvinin təlimi təbiətdəki ibtidai varlıqların alilərə doğru ardıcıl təkamülü ideyasını müdafiə edirsə, dövriyyə də o qayda üzrə bəşəriyyətin, bütün mövcudatın və ruhların təkamülünü qəbul edir. Yaradanın özünün də bütün kainatı sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyə doğru yaratmasına şübhə yoxdur. Allahın yaratma fəaliyyətinin sonu insanla nəticələnmişdir ki, o da Allahın özünü dərk edən şüurlu varlıq kimi yaranmışların əşrəfi hesab olunur. İnsanların isə ən şərəfli ruhunu paklaşdırmaqla dövriyyə qanunlarından keçib Haqq dərğahına yüksələn, qəlbi ilahi eşqlə dolu əsl sufidir. Quşçuoğlu əsl sufi kimi Allah məqamına yüksəlmiş və əbədilik qazanmışdır:

Kim ki içdi Quşçuoğlu içdigi peymanədən,
Bizəval oluban ömrü, bu tükənməyən yaşə bax! (5, s. 29).

Quşçuoğlu yaradıcılığının hər hansı hissəsinə baxsaq orada sufi nəzəriyyələrinin izini açıq-aşkar görürük. Əhli-həqq şairi Bayrək Quşçuoğlunun bir sufi dərviş kimi yaradıcılığının əhəmiyyətli detallarının araşdırılması şairin mənəvi dünyasına bələd olmağımıza şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı, 1997.
2. Belyayev A. Y. Müsəlman təriqətləri. Bakı, 1991.
3. İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam. Bakı: Gənclik, 1991.
4. Köprülü Fuad. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Ankara, 1981.
5. Məhəmmədzadə Hüseyn Siddiq. Bayrək Quşçuoğlu. Kəlamlar. Tehran, 1369 (1990).
6. Ögel Bahaəddin. Türk mitolojisi. Ankara, 1971.
7. Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən. Bakı, 1988.
8. Yunus Əmrə. Əsərləri. Öndər nəşriyyat. Bakı, 2004.

Aynur Jahlova

THE REFLECTION OF MYSTIC THEORY IN KUSHCHUOĞLU LITERARY ACTIVITY

The real representative of mystic theory in XV century was Bayrak Kushchuoglu who is distinguished by his simplicity and originality. Like other Azerbaijan mystic poets in Kushchuoglu's literary activity one can observe sect tiedness and feelings propagate. In spite of this the expression of mysticism theory in Kushchuoglu poetry shows his understanding in this brunch of science.

RAMİZ QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

MİRZƏ CƏLİLİN “POÇT QUTUSU” ƏSƏRİNDƏ “KİÇİK” ADAM OBRAZI: İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ESTETİK MAHİYYƏTİ

Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii böhran vaxtında Azərbaycan Molla Nəsrəddini Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə doğdu və onun böyük ədəbiyyatını yaratdı. Öz əsərləri ilə xalqın “kiçiklərini” sevməyin və sənətə gətirməyin yolunu göstərdi. Mirzə Cəlil toplumu, xalqı qəhrəman seçdi. Bu xalqın “tələb və təklif” qanunlarını, dəyər nəzəriyyəsini vermək üçün onun fərdiyyət və şəxsiyyətindən başalmalı idi. Və başladı da. Elə bu məqsədlə də Məmmədquluzadənin tipik qəhrəmanı Novruzəli (və Novruzəlilər) oldu. Xalqın şəxsiyyət yetişdirmə qabiliyyətini yoxlamaq üçün onun yetişdirdiyinə baxmaq lazım idi. (Dənizdən bir damla da bəsdir.) Bu vasitə ilə də yolun başlanğıcına getmək, xalqın problemlərini çözmək mümkün idi. Kələfin ucunu tapan müəllif yarananın özünü anlamaq üçün nəticəyə üz tutdu. Çünki nəticə

İctimai və humanitar elmlər seriyası

bütün səbəblərin üzləşdiyi, toplandığı bir nöqtədir. Müəllif bir cərrah kimi xəstəliyin səbəblərini tapmağa cəhd etdi. Novruzəli uzun və çətin yolun başlanğıcı idi. Novruzəli yaxşını tapmaq üçün pisimiz, pisimizi anlamaq üçün yaxşımız idi. Bu mənada Cəlilin yaradıcılığında “Novruzəlinin taleyi-xalqın taleyi” idi.

Novruzəlini göstərmək, onu görənlərə güldürmək müəllif üçün (özü də xalqın təmsili idi. -R.Q.) öz eybinə gülərək islah etmək yanğısı idi. Hər şeyi xalqın, ictimai mühitin qaymaqlarında axtarmaq yarıtmaqlığının əksinə olaraq Mirzə Cəlil xalqın ən adisindən, ictimai mühitin “dibindən” axtardı, göstərdi və tənbeh etdi. Çünki Novruzəli bir tip olaraq xalqın, ictimai mühitin ən qaymaq yetirməsi idi. Bundan yaxşısını bu mühit yetirə bilməzdi. Novruzəlidə nə vardısıa mühitinin tökdükləri idi. Bu baxımdan, Novruzəli xalqın, ictimai mühitinin tərbiyələndirmək ənənələrinin əzib-döyüb yaratdığı bir şəxsiyyət tipi, onun bədii ifadəsi idi.

Novruzəlini xanın gülüş hədəfinə çevirməklə müəllif özü öz yaratdığına gülmək üsulunu ifadə etdirirdi. Bu yolla da yaradanların, səbəbkarların özünə nifrətlə, qəzəblə güldürdü. Çünki öz günahlarına “diş ağartmaq” bədii üsulunun nə olduğu yaxşı məlumdur. Bu göstəri də şəxsiyyətsizliyin, “mənəviyyət əxlaqsızlığının” özü idi. Bir tipin “olmayanına”, o biri tipin “olanına” cyni anda gülmək ustalığı idi. (“Meymun baxar güzgüyə, adın qoyar özgəyə”.)

Novruzəli bir şəxsiyyət və fərdiyyət olaraq xalqın ictimai inkişafında hərəkətverici qüvvədir. Buna görə də məhz Novruzəliyə gülmək bu taleyə yas tutub ağlamağın, acımağın özüdür. M.Cəlil Novruzəlini qəhrəman seçməklə xalqı əsas qəhrəman ünvanına çevirdi. “Böyük” qəhrəmanlar yaratma ənənəsinin əksinə olaraq “kiçik” qəhrəmanlar yaratdı. Həmişə müsbəti yaradıb nəsihət etməyin əksinə olaraq pisi, “neqativi” yaradıb tənbeh etməyin yolunu seçdi. “Kiçik” ləri başa gətirdi ki, papaqları dəyişdirmək, təmir və düzəliş etmək tendensiyasından qurtarıb başların özünü yaratsın. Bununla da mükkəməl “pozitiv” olmağın yolunu mükkəməl “neqativ” dən başlamaqla təsbit etdi. Müəllif çox ağıllı olaraq toplumun gələcək uğurlu inkişafının taleyinin onun fərdlərindən başladığını, bu mənada, xalqın, millətin ümuminkişafının ponaramasını onu öz çiyinlərində daşıyan, təmin və təsbit edən şəxsiyyət və fərdiyyətlərin timsalında olduğunu ortaya qoydu, hər bir fərdi-şəxsiyyət və fərdiyyəti bütövün meyarına çevirdi. Bütövlükdə xalqın millətin mənsub olduğu xarakterini və psixoloji keyfiyyətlərini, xasiyyət-naməsinə, dünyagörüşü və mədəniyyətini, konkret münasibət və tələbatını (motivlərini) fərdlərin timsalında ifadə etdi.

Bu əsərində müəllif bir məsələyə çox diqqət verir və bütün nəzəri onun üzərinə yönəldir. Bu detal bütün əsərin əsas qayəsinin anlaşılması və əsas mə-

nanı döyməsi üçün meyardır. Bu elə detaldır ki, bir kiçik həcmli replikada müəllifi düşündürən, narahat eyləyən çox böyük, lazımlı və vacib mətləblər ifadə olunur. Diqqət edin: Novruzəli “poçt qutusunu” deyil, məhz “divanxananı” tanıyır. Əgər qəbul etsək ki, əsər üçün “poçt qutusu” dünyada gedən qlobalizasiyanın, inteqrasiya və ümumi inkişaf perspektivlərinin bədiiləşdirilmiş obrazıdır, o cümlədən, “divanxana” ortodoksial hakimiyyətin, regionda öz strateji maraqlarını reallaşdırmağa səy göstərən müstəmləkəçi siyasətin, siyasi və zorakı aparatın, əzən və əzdirən bir “mexanizm”in obrazıdır, onda Novruzəlinin konkret bir azərbaycanlı kəndlisi kimi onlara olan münasibəti qloballaşma və interqrativ inkişafdan geriliyinin və şəxsiyyətin milli inkişaf və şüurunun istismar olunub zor aparatının təzyiqi altında aşılması məsələlərinin bədii cəhətdən aydın və tutarlı şəkildə ifadəsidir. Elə bu əsərdə “Divanxananı yaxşı tanımağa məcbur edildiyi halda, poçt qutusunun, poçtxananın mahiyyətini bilməyən Novruzəlinin taleyinin təqdimi əsasında ədib Azərbaycan kəndlisinin böyük müdafiəçisi olduğunu nəzərə çarpdırmışdır”. (1, s. 14) Novruzəli (və Novruzəlilər) “elə nəhəng bir mexanizmlə əzilirlər ki, onların ağı bu mexanizmi dərk etməyə acizdir”. (Dobrolyubov) Bunu da əlavə etsək ki, Novruzəli təkcə iqtisadi, hüquqi cəhətdən deyil, həm də milli-mənəvi, milli-sosioloji baxımdan da istismar və talan olunur, onda bu Novruzəlilər kütləsinin niyə məhz divanxananı tanımaları aydın və şayan olar. Özünün strateji-siyasi maraqlarını “eninə və dərininə” reallaşdırmağa cəhd göstərən müstəmləkəçi bir ölkənin, o cümlədən, özünə siyasi “rıçaq” elədiyi dinin, şəriət və ənənələrin Novruzəlini necə və hansı günə qoyduqları çox gözəl bədii əks olunur. Xan, əlbəttə, Mirzə Cəlilin və Sabirin “boynuyoğun”, “qarnıyoğun”, “bivec lotu” obrazlar dəstəsinə aiddir. Bu obraz Baron Rozenin nəzərdə tutduğu kimi “rəzil vəziyyətdən yüksək dərəcəyə qaldırılan” “zadəganlıq mənəbinin hüquq və üstünlüklərini hiss edib bu dövləti sevən” “müstəmləkəçi dövlət nökrinin” (3, s. 18) obrazıdır. Buna görə də poçtxananı tanımayan Novruzəlinin məhz haranı daha yaxşı “əzbər” tanıdığını bilən xan ona lazım olan ünvanı tanımaq üçün məhz divanxananı nişan və tanışlıq verir (...nəçərnək divanxanasını ki, tanıyırsan?).

Katda tərəfindən incidilən Novruzəli görün bunun səbəbini nədə görür: “Əslinə baxasan bizim bu katdamız özgə tayfadandı...” Bir tərəfdən zülmə, istismara məruz qalır insan, digər tərəfdən ona edilən bu zülmün səbəblərini bilmir, zülm və istismarın sosial-ictimai maliyyətini anlamır, buna görə də bu “düşmənçiliyi” məhz ona öyrədilmiş şəkildə anlayır; belə başa düşür ki, bu düşmənçilik və zülm “özgə tayfadan olma” ilə, yerlibazlıqla əlaqədardır. (“Parçala, hökm sür!”) Burada belə bir məsələ də özünü biruzə verir ki, yuxarıdan və aşağıdan olan əlaqəli təzyiqlər Novruzəlini səbəbini bilmədiyini-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

dən “çarəsizlik” məngənəsinə qovur, belə də onda köləlik, rəiyyətlik, kəndlilik, öz halından razılıq, məmnunluq psixologiyası yaranır, hakim olur. Zülmə qarşı etiraz yox, zülmədən fağır olmaqla yan keçmək, qaçmaq çarəsini tapır. Bu münasibətdə Novruzəlilərin sosial statusu “nökərçilik” dərəcəsinə minir. Təkcə bunlarmı? Xeyr. Əsərdə aydınca görünür ki, Novruzəli doğrudan da, “uşaq deyil”, öz bildiyini yaxşı bilir və öz bildiyini də heç kimə verən deyil. O, öz nökrçilik ixtisasını dərinədən bilir. Öz işində məsuliyyətli, diqqətçil, qayğıkeş və dürüstdür, sədaqətli və səxavətlidir. (“Bu şəxs çox vaxt xanın yanına gəlib-gedər. Hər gələndə olmaz ki, undan, ərişdədən, baldan, yağdan gətirməsin.”) Olmaz ki, xana olan xidmətində gözündən bir şey yayınsın. Lazım olmayanları «bilmir» və heç bilmək də istəmir. Novruzəli bilir ki, “uşaq deyil”, amma bilmir ki, poçtxana nədir və məktubu poçtxanaya necə salmaq olar. O heç məktubun nə olduğunu da bilmir. Ona verilən kağızı - məktubu ora-bura atmağa hazırdır, təki “ulaq” ac qalmasın, toyuqlar qıçı bağlı qalmasın və s. Novruzəli gününü divanxanada keçirə-keçirə bir dəfə də maraqlanmayıb ki, divanxana ilə üzbəüz bu “dam-daş”, bu “qutu” nədir, nədən yanadır, kimdən ötürür? Bu mənada, Novruzəlidə aşırı dərəcədə sosial biganəlik və laqeydlik var. Bilmir, bilmədiyini də öyrənməyə can atmır. Novruzəli “uşaq deyil”, amma müstəqil nəticə çıxarmaq, fəaliyyət göstərmək qüdrəti də yoxdur. (“Yadımdan çıxdı səndən soruşum ki, kağızı qutuya salandan sonra durum qutunun yanında, ya qoyum gəlim evə”). Nəhayət, Novruzəli özgə “tayfadan” olan insanlara-erməni uşağı və rus qadınına baxıb, onların yerişini getmək istəyir, (bu bəlkə də ona işarədir ki, sadə Azərbaycan adamı da erməni və ruslar kimi ümuminkişafa qoşulmaq, yerimək istəyir. Amma şəxsi sədaqət və bu inkişafa biganəlik onu bu inkişafdan geri qoyur), amma “xüsusi geyimli bir urusun” gəlişi onu çaşdırır və yolunu yenə də “divanxanadan” saldırır. Beləliklə, Novruzəli bir şəxsiyyət olaraq “keydir”. Yaxasını qırağa çəkə-çəkə özünü günahsızlaşdırmaq (“Bir kətdi adamam, mən nə bilirəm kağız nədi, qutu nədi, poçt nədi?”) istəyi onu həmçinin, səbəblərdən də uzaq salır, yenə də şüuru cayır. (“Bunlar hamısı Allahdandır. Gərək belə olaymış”). Ona lazım olmayan şey üçün çarpışır, döyüşür, gözünə divanxana da görünmür. Özünə lazım olan azadlığı üçün isə tərپənmir, “özgənin malına tamah salmağı” günah bilən Novruzəli özgəni döyməyi günah bilmir. Şəriət qaydalarını dərinədən bilən və əməl edən Novruzəli dövlət qanunlarını bilmədiyindən məhəl də qoymur. Belə olduqda gözünü açıb özünü divanxanada görən Novruzəli bunun səbəbini nədə görəcək? Əlbəttə, taledə, qəzavü-qədərdə, qismətdə, Allah yazısında. Novruzəlidə bu hüquqi yoxsulluq haradandır? Novruzəli “yazılı” qanunları öyrənmək və əməl etmək cəhdində deyil, onda hüquqi biveclik var, ancaq “yazılmamış” qanunları o əzbərdən bilir və əməlində qaçırdığı bir müddəə da yoxdur. Beləliklə, Novruzəlini hüquqi varlıq olmağa qoymayan

səbəblər var. Dövləti ilə hüquqi münasibətlərə girib vətəndaş olmaq, hüquqlar əldə etmək, siyasi, hüquqi mahiyyət kəsb etmək, dövlətinin taleyində iştirak etmək və s. kimi vacib zəruri məsələlər Novruzəlini gələcəyin potensial milli inkişafetdiricisi şəxsiyyətinə çevirər. Sözsüz ki, imperiya siyasəti üçün bu amil dəhşətli qorxu saçırdı. Buna görə də bir tərəfdən Novruzəlinin özündə hüquqi yoxsulluq və kütlük vardısı, digər tərəfdən onu hüquqi münasibətlərə daxil olmağa qoymayan “mexanizm” təzyiqi vardır. Çünki Novruzəli özündə bu potensialları daşıyırdı, demək ki, o, mövcüd “mexanizm” siyasəti üçün potensial inqilabçı, millətçi, azadlıq mücadiləçisi və s. fəal şəxsiyyət görünürdü. Ona görə də bu gələcək potensialdan onun əlini kəsmək üçün “divanxana” üsulu əsas idarəetmə üsulu idi.

Beləliklə, bir tərəfdən Novruzəliyə ictimai-tarixi şərait və ortodoksiya mənbələri qənimdirsə, digər tərəfdən özü özünə qənimdir. Hər cür əzaba qatlaşmağa cəsarət tapan Novruzəlilər bircə öz vəziyyətlərini anlamağa cəsarət tapmırlar. Bu avamlıqdan doyan müəllif o dərəcədə qeyzlənir ki, əsərlərində iki cür “uzunqulaq” surəti yaradır: həqiqi “dördayaqlı” uzunqulaq və “ikiayaqlı” uzunqulaq. Əgər nəzərə alsaq ki, zoğal ağacı Mirzə Cəlil üçün zülm və hakimiyyət mənbəyinin obrazıdır, onda belə bir gülməli vəziyyətlə-müəllif məntiqi ilə qarşılaşmalı olarıq; “ikiayaqlı” uzunqulaqlar zoğal ağacı ilə həqiqi uzunqulaqları döyəcləyə-döyəcləyə işlədir, “sahibi-ixtiyarlar” həmin zoğal ağacı ilə “ikiayaqlı” uzunqulaqları xidmət elətdirir. Bu təhqirli münasibəti göstərməklə müəllif özünün sonsuz hiddətini, acığını, dəhşətini ifadə etdirir: “Niyə belə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan qardaşlarım?!” Mirzə Cəlil Novruzəlilərin, Məhəmməd həsənəmilərin, Usta Zeynalların avamlıq və nadanlığında “özünü də günahkar sayır” (Drayzer), “xalqı cəsarətləndirmək üçün öz-özündən dəhşətləndirir”. (Marks) Novruzəlidə olanlar (xana sədaqət, şəxsi borc, əxlaq) ictimai-tarixi şərait və inkişaf üçün yararsız və yaramazdır. Novruzəlidə nə çatmır? Bu müqayisə olunanların qarşılığında *vətəndaş hissi*, *vətənə sədaqət*, *vətənə xidmət*, *milli şüur* və *məsuliyyət* hissləri. Novruzəlinin özgə millətdən olan həməsrləri isə bunlarla fəxr və qürur duyur, öz varlığını bunlarla müqayisə edir. Bax elə müqayisə baxımından, Y. Qarayevin sözləri ilə desək “... mövcud ictimai münasibətlər şəraitində Novruzəli çoxdan “çəkisizlik” şəraitində yaşayır.” (2, s. 52)

Novruzəlidə ümumdünya inkişafı fonunda gerilik vardısı, məsuliyyət və bəşəriyyət çatmırdı. Xalqın inkişafını təmsil etmək baxımından geriliyi vardısı, vətəndaşlıq məsuliyyəti çatışmırdı, deməli, şəxsiyyət çatışmırdı. Amma bütün bu çatışmamazlıqları ümumləşdirmək timsalında təmsil etdiyi ümumun-xalqın fərdiyyəti idi. Bu çatışmamazlıqları görmək, duymaq və ifadə etmək isə bir vətəndaş-sənətkar fəryadı idi. Həm də bu “çatışmamazlıqları” göstərmək ustalığı da özünəməxsus olaraq «çatışan-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

larla» müqayisə olundu. Müəllif Novruzəlinin “nəyi vardısı” ortaya qoydu, “olmayanlarını” “olanlarının” təhlil və müqayisəsindən doğurdu.

Əlbəttə, bizim fikirlərimiz ifrat görünə bilər və mübahisə doğurar. Hər halda, bu da ayrıca baxış prizması və təhlil istiqamətidir. Ancaq bunu da deməliyik ki, 1988-ci illərin oyanışı, bu illərin ictimai-tarixi hadisələri bir daha bir məsələni andırdı ki, şəxsiyyətin tələbi, xalqın mübarizəsi olmadan heç nəyə (ən azı sosial ədalətə) nail olmaq mümkün deyil. Öz taleyini müəyyənləşdirməkdə yalnız hər bir kəs-şəxsiyyət özü ədaləti gözləyə və öz maraqlarını təmin edə bilər. Xalqı təmsil edən ayrı-ayrı fərdləri oyatmadan ümumxalqı inkişafa cəlb etmək, maraqlı salmaq olmaz. Əlbəttə, hər kəsin meyarı özüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. C. Məmmədquluzadə: Biblioqrafiya. Bakı, 2005.
2. Qarayev Y. Mirzə Cəlilin Novruzəlisi. «Ulduz» jurnalı, 1973, № 10.
3. İbrahimov M. Böyük demokrat. Əsərləri 10 cildə, IX cild, Bakı, 1982.
4. Məmmədquluzadə Cəlil. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni, müqəddimə və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli). Bakı, 2003.

Рамиз Касымов

В ПРОИЗВЕДЕНИЕ «ПОЧТ КУТУСУ» М.ДЖАЛИЛА ОБРАЗ МАЛЕНЬКОГО ЧЕЛОВЕКА: ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ХАРАКТЕРЫ И ЭСТЕТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В статье автором исследуется образ Новрузали в рассказе «Почт кутусу» и он охарактеризуется как рядовой тип общества. Автор показывая те, элементы образа, которые унижают Новрузали, а также объясняет возникновение этих причин. В результате автор уточняет то, что в этом образе в отношении глобализации отсутствует современность и гражданская ответственность. Причины его положений объясняются социально-политическими и его индивидуальными особенностями.

İ N C Ə S Ə N Ə T

ƏLİ QƏHRƏMANOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN TEATRİNİN YARANDIĞI İCTİMAİ SİYASİ ŞƏRAİT

XIX əsrdə Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Naxçıvan da iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda baş vermiş ciddi dəyişikliklər nəticəsində yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Bu dövrdə Avropa ilə Şərqlə arasında gedən ticarətdə Naxçıvanın vasitəçilik rolu oynaması, onun bir çox nümayəndələrinin Rusiya və Avropanın şəhərlərini gəzmələri və onların əhali arasında apardıqları söhbətlər xalqın mədəni dirçəlişinə, maariflənməsinə təsir göstərirdi.

1837-ci ildə Naxçıvan və 1851-ci ildə Ordubad şəhərlərində rus-tatar (rus-azərbaycan-Ə.Q.), az sonra Naxçıvan və Ordubad qəzalarının iri kəndlərində də rus-tatar məktəbləri açıldı. 1873-cü ildə Naxçıvan və Ordubadın 58 məktəbində 1332 şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə 73 nəfər müəllim məşğul olurdu¹. Bu məktəblər vasitəsilə Naxçıvan və Ordubad qəzalarının qabaqcıl adamları dünya xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi ilə tanış olur, nəticədə ictimai-siyasi, fəlsəfi-estetik fikirlərin Azərbaycanda yayılması üçün münasib şərait yaranırdı.

1838-ci ildə yerli şairlərin, maarifpərvər adamların təşəbbüsü ilə Ordubad şəhərində «Əncüməni-Şüəra» ədəbi məclisi yaradılır. Müəyyən fasilədən sonra 1863-cü ildə bu məclis yenidən fəaliyyətə başlayır və ətrafına görkəmli ziyalılardan Məhəmməd Tağı Sidqi, Hacı ağa Fəqir, Əhməd ağa Şəmi, Usta Zeynal Nəqqaş, Məşədi Həsən Dəbbağ, Hacı Hüseyn Bikəs və başqalarını² toplayır. Məclisdə ədəbiyyata, maarifə dair söhbətlər aparılır.

Teatr meydana gəlməmişdən çox-çox əvvəl Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhali arasında kütləvi əyləncələr, teatrlaşmış səhnəciklər göstərilirdi. Belə tamaşalar əsasən Bahar bayramı-Novruz şənliklərində Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin küçə və meydanlarında, eləcə də böyük kəndlərin əksəriyyətində təşkil olunurdu. Bu tamaşalar adətən bir həftə, bəzən on gün davam edirdi. Adət üzrə tamaşanın gedişinə rəhbərlik etmək üçün xan seçilirdi. Xan hər təbəqədən ola bilərdi. O, küllü ixtiyar sahibi idi. Tamaşa zamanı seçilən şəxs xan libası geyir, keçi tükündən və yaxud pambıqdan saqqal və bığ qoyur, əksər hallarda üzünü kömürlə qrimləyərək taxtında əyləşir, hökm verir,

İctimai və humanitar elmlər seriyası

məzəli və şirin sözləri ilə camaatı əyləndirirdi. Tamaşalarda uşaqdan böyüyə, cəmiyyətin bütün üzvləri iştirak edirdilər. Burada zurnaçı dəstələri, nağara və qavalçılar camaatı əyləndirirdi. Musiqi sədaları altında kişilər dəstələrə düzülüb yallı gedir, kəndirbazlar müxtəlif oyunlar göstərir və onların növcələri (şagirdləri-Ə.Q.) isə təlxək libası geyinib müxtəlif hərəkətləri, məzəli şirin sözləri ilə tamaşaçıları valeh edirdilər. Bu tamaşalarda günün ən vacib məsələləri- ictimai-siyasi hadisələr də öz əksini tapırdı. Meydançalarda oyunbazların ağzından ən yeni xəbərlər eşitmək olurdu. Şekspirin dediyi kimi, «Həqiqəti həmişə küçələrdə eşitmək olar» ancaq heç kəs ona fikir vermir. Oyunbazlar ciddi bir hadisəyə öz meyxanalarında kinayəli yanaşır, bunu eşidən tamaşaçılar bu və ya başqa ictimai hadisələrə öz münasibətini aydınlaşdırma bilirdi. Buna görə də ruhanilər və hakimlər oyunbazlara qarşı daim mübarizə aparır, onların işini şeytan əməli hesab edirdilər³.

Müstəqil olaraq meydana gələn Naxçıvan teatrı Azərbaycanın başqa şəhərlərində yaranan teatr mərkəzlərindən daha güclü idi və Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafına daha səmərəli təsir göstərirdi. C.Cəfərov yazırdı: «Naxçıvan Azərbaycan teatrina E.Sultanov, M.T.Sidqi, C.Məmmədquluzadə, B.Kəngərli, H.Cavid, Ə.Qəmküsar, K.Ziya, R.Təhmasib kimi görkəmli dramaturq, aktyor və teatr təşkilatçıları vermişdir»⁴.

Naxçıvan ziyalıları içərisində öz biliyinə, bacarığına və təşkilatçılığına görə E.Sultanov (1866-1935) fərqlənirdi. O, 1882-ci ildə öz evində «Ziyalılar cəmiyyəti»⁵ təşkil edir, qabaqcıl adamlarla, savadlı gənclərlə, məsləkdaşlarla əlaqə saxlayır. Şəhərin bütün tərəqqipərvər, açıqfikirli adamlarından-Paşa ağa Sultanov (1849 – 1902), Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi) (1874-1915), Mirzə Ələkbər Xəlilov(1862-1896), Əsəd ağa Kəngərli, Qurbanəli Şərifov (1854-1917), Baxşəli ağa Şahtaxtı, Nəsrulla Şeyxov (1863-1921) və başqalarını həmin cəmiyyətə cəlb edir. E.Sultanov özü cəmiyyətin təşkilatçısı və rəhbəri olur. «Ziyalılar cəmiyyəti»ndə dövrün ictimai-siyasi, qadın azadlığı məsələləri müzakirə edilir, yeni məktəblər, kitabxanalar açmaq qərara alınır, elmi-ədəbi mübahisələr keçirilirdi. Burada Puşkin, Tolstoy, Belinski, Dobrolyubov kimi görkəmli rus yazıçı və şairlərinin də əsərləri oxunur, tərcümə edilir və fikirləri üzərində elmi mübahisələr aparılır, xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq üçün hər cür səy və təşəbbüslərə əl atılırdı.

Dövrün tərəqqipərvər, açıqfikirli ziyalılarından M.A.Şahtaxtı (1846-1931), Qurbanəli Şərifov (1854-1917), Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903), Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), Eynəli Sultanov (1866-1935), Mirzə Əlməmməd Xəlilov (1862-1896), Mirzə Ələkbər Bəyalı oğlu Süleymanov(1862-1921), Mirzə Məmməd Zamanbəyov və başqalarının təşəbbüsü və səyi nəticəsində 1883-cü ildə Naxçıvanda ilk dəfə olaraq «Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti»⁶ adlı bir ədəbi cəmiyyət yaradılır. Şəhərin tərəqqipərvər, yeni

fikirli adamları cəmiyyətin fəaliyyətinə kömək etsələr də ruhanilər, hökumət məmurları buna yaxşı münasibət bəsləmirdilər.

Yazıçı, şair, dramaturq, publisist, tərcüməçi, pedaqoq, teatr xadimi, teatr tənqidçisi E.Sultanovun fəaliyyəti Azərbaycan teatr tarixində ən gözəl səhifələrdən birini təşkil edir. Onun qaynar, hərtərəfli fəaliyyəti və fədakarlıqla dolu həyatı Naxçıvan teatrının yaranma və təşəkkülündə çox əhəmiyyətli olmuşdur. E.Sultanov həmməsləklərini öz ətrafında toplamağı, gənclərin qəlbində incəsənətə sönməz məhəbbət alovu yandırmağı, xalqına vətənpərvərlik hissləri aşılamağı bacarırdı.

1883-cü ildə C.Məmmədquluzadə və onun naxçıvanlı həmyaşıdları Qori seminariyasında tələbə ikən E.Sultanov təhsilini başa vurub, doğma şəhərinə qayıdır, lakin burada əvvəlki həyat tərzinin hökm sürdüyünü, ətalət və xurafatın həmyerlilərini əsrlərin mürgüsündə saxladığını görür və böyük həvəslə huşyar dostlarından-Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Qurbanəli Şərifov, Nəsrulla və Fərəculla Şeyxov qardaşları (Nəsrulla və Fərəculla Şeyxovlar şair Əliqulu Qəmküsar Nəcəfovun dayılarıdır- Ə.Q.) ilə birlikdə ilk mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynayır. E.Sultanov və dostlarının təşəbbüsü, fəaliyyəti C.Məmmədquluzadəni də ruhlandırır. Böyük demokrat yay tətildə Naxçıvana gələrkən görür ki, onun gənc ziyalı dostları artıq yenilik toxumunu səpmişlər. Buna görə də o, dostlarının səy və təşəbbüslərini alqışlayır. C.Məmmədquluzadə təhsilini başa vurub Naxçıvana qayıtdıqda E.Sultanovla görüşür, onun dərin biliyi, yüksək mədəniyyəti Mirzə Cəlili valeh edir. O, E.Sultanovu köhnəliyə qarşı mübarizədə özünün ən yaxın silahdaşı hesab edir və onunla birlikdə fəaliyyətə başlayır. Bu münasibətlə böyük demokrat yazır: «Mən darülmüəlliməni qurtaran zaman Naxçıvanda özümdən artıq huşyar dostlarıma rast gəldim. Mənim səsimə səs verən sındaşlarımdan qabaqca əzizim Eynəli Sultan oldu»⁷.

E.Sultanov və C.Məmmədquluzadə Naxçıvan teatrının yaradılmasında əsas rol oynayırdılar. Faktlardan aydın görünür ki, Naxçıvanda teatrın əsasının 1883-cü ildə qoyulması ilk peşəkar dünyəvi Azərbaycan teatrının yaradılmasının 10 illiyinə təsadüf edir. Bu tarixi sübut edən bir sıra mənbələrə nəzər salmaq məqsəduyğundur. Belə ki, o dövrdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”nin nümayəndələri M.F.Axundovun “Müsyö-Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərini tamaşaya hazırlamış və İrəvana, xalq məktəbləri inspektoru Tselovalnikova aşağıdakı məzmununda teleqram göndərirlər:

“Naxçıvandan İrəvana teleqraf

1883-cü ilin 11 aprelində qəbul edildi.

Xalq məktəblər inspektoru Tselovalnikova.

Naxçıvan müsəlman (şiə) dram sənəti həvəskarları tərəfindən may ayın-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

da acların xeyrinə, 1848-ci ildə nəşr edilmiş “Çadust” kitabından teatr tamaşası göstərməyə icazə vermək haqqında səadətli qubernator yanında vəsadət etməz rica olunur.

Fayfi (İmza:)”⁸

Teleqrama razılıq alındıqdan sonra tamaşa 1883-cü ilin may ayında Hacı Nəcəf Zeynalovun evində göstərilir.

Məşhur mollanəsrəddinçi, şair, publisist Əliqulu Qəmküsarin (1880-1919) qardaşı, tanınmış jurnalist və ictimai xadim Rzaqulu Nəcəfov (1884-1938) yazır: “Naxçıvan Dövlət Arxivində mövcud olan materiallardan mühəqqəq (aydın) sürətdə görünür ki, əvvələn 1883-cü il aprelin 11-də şəhər rus yeddiillik məktəbinin direktoru Fayfi tərəfindən Naxçıvanda (Azərbaycan) dram həvəskarlarına 1948-ci ildə təb (nəşr) olunmuş “Çadust” kitabından (bu rəqəm 1859-cu il oxunmalıdır. Çünki, M.F.Axundov pyeslərini 1850-1856-cı illər arasında yazmışdır. M.F.Axundovun tam külliyyatı “Təmsilat” kitabında 1859-cu ildə nəşr olunmuşdur. “Çadust” “Müsyo-Jordan və Dərviş Məstəli şah” pyesinə işarədir- Ə.Q), acıqların xeyrinə teatr oyunu (tamaşa göstərmək) çıxarmağa icazə vermək üçün qubernator yanında vəsadət etmək haqqında İrəvan xalq məktəbləri inspektoru Tselovalnikova teleqram göndərilmişdir.”⁹

R.Nəcəfovla yanaşı Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, sənətsünəslıq doktoru, professor, görkəmli teatr tənqidçisi Cəfər Cəfərovun, filologiya elmləri doktoru, professor Əli Sultanlının, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, sənətsünəslıq doktoru, professor İncilab Kərimovun, sənətsünəslıq doktoru, professor, əməkdar incəsənət xadimi İlham Rəhimlinin, sənətsünəslıq namizədi Əli Qəhrəmanovun, teatrşünəslardan Cəlil Vəzirovun, Cabir Səfərovun və digər sənətsünəsların yazdıqları kitab və elmi məqalələrində, xüsusən də Azərbaycan SSR EA-nın nəşri olan «Azərbaycan tarixi» kitabının 2-ci cildində Naxçıvanda ilk teatr tamaşası 1883-cü ilin may ayında M.F.Axundovun “Müsyo-Jordan və Dərviş Məstəli şah” pyesinin oynanılması elmi və tarixi əsaslarla sübut olunmuşdur.

Aparılan tədqiqat aydınlığı ilə sübut edir ki, 1883-cü ilin may ayında M.F.Axundovun “Müsyo-Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərinin tamaşası ilə Naxçıvan teatrının təməli qoyulur. Bundan sonra yerli müəllimlər “Kəl döyüşü” və “Üsuli-çədid”¹⁰ adlı iki vedovil də yazıb (1885) tamaşaya qoymuşlar. «Qafqaz» qəzetinin 23 avqust 1886-cı il tarixli nömrəsində yazılır ki, çərşənbə axşamı, avqustun 12-də məktəb səhnəsində gənc müsəlman müəllimləri cəmiyyəti üzvlərinin iştirakı ilə tatar (Azərbaycan- Ə.Q.) dilində tamaşa göstərilmişdir. Axundovun «Müsyo-Jordan» komediyası və «Görünməyən şal» vedovili oynanılmış, tamaşadan hasil olan pul yoxsul şagirdlərin xeyrinə sərf olunacaqdır¹¹.

Bundan başqa ikinci bir sənəd isə «Novoye obozreniye» qəzetinin 10 -

22 noyabr 1884-cü il nömrəsindəki məlumatdır. Orada da qeyd edilir ki, bu ilin maslyannoy həftəsində (fevralın 2-ci yarısında- Ə.Q.) Naxçıvan şəhər məktəbinin inspektoru Nikolayevin təşəbbüsü və həvəskarların iştirakı ilə xeyriyyə məqsədi üçün rus dilində tamaşa göstərilmişdir¹². Bu göstərilən tamaşa E.Sultanovun «Tatarka» («Azərbaycan qadını»- Ə.Q.) əsəri idi.

E.Sultanovun «Tatarka» pyesi dövrü üçün son dərəcə əhəmiyyətli idi. Ədib bu əsəri yazmaqda məqsədi Azərbaycanda qadın azadlığı düşmənlərinə zərbə vurmaq idi. Əsərin qəhrəmanı ağıllı, fərasətli, namuslu, gözəl bir xanım olan Sənəm öz həyat yoldaşı Ağaşəriflə xoşbəxt yaşayır. Əxlaqca pozğun Həsənəli bəy Nisə qarının köməkliyi ilə Sənəmi ələ almaq, onu ərindən ayırmaq məqsədi ilə hər cür iyrenc, insanlığa xas olmayan işlərə əl atır. Nəhayət Nisə qarının köməkliyi ilə Sənəmlə görüşməyə nail olur. Sənəmin məqsədi isə əxlaqca pozğun olan Həsənəli bəyi evinə buraxmaqla onu rüsvay etmək idi. Həsənəli bəy Sənəmgilə gəlir. Bu zaman qapı döyülür. Sənəm «vay ərimdir» -deyə narahat olmağa başlayır. Həsənəli bəy isə özünü itirərək nə edəcəyini bilmir. Bu anda Sənəm sandığı Həsənəli bəyə göstərir və sandığın içində gizlənməyi məsləhət bilir. Sənəm sandığı bağlayıb, açarı cibinə qoyur. Ağaşərif onun qapını gec açdığından şübhələnir. Sənəm əri Ağaşərifə deyir ki, evdə yad adam vardı. Tələsik onu sandıqda gizlətdim, sonra da qapını açdım. Ağaşərif hirslənib sandığın açarını Sənəmdən almaq istəyir. Sənəm isə açarı ona verdikdə gül-gülə «apardım-apardım» deyir. Doğrudan da bir gün əvvəl çəkişdikləri Ağaşərifin yadına düşür, açarı əlindən salır və arvadına qoşulub gülməyə başlayır. Onlar çəkişərkən şərtləşmişdilər ki, kim uduzarsa, dərhal vəd etdiyi şeyi verməlidir. Odur ki, Ağaşərif bazara qayıdır. Sənəm isə sandığı açıb Həsənəli bəyə deyir ki, xilas olduğun üçün bütün ömrün boyu mənə minnətdar olmalısən və unutma ki, mən bir dəqiqənin içərisində səni məhv edə bilərdim. Başqasının arvadına sataşmağın, onu ləkələməyin nə qədər alçaq iş olduğunu anla və sən əqidədə olan insanlara de ki, biz müsəlman qadınları sizin fikirləşdiyiniz qədər də aciz və ağılsız deyilik.

Pyes tamaşaya qoyularkən Sənəm rolunu Əbülqasım Sultanov, Nisə rolunu Rəhim Xəlilov, Pəri rolunu Nəsrulla Şeyxov, Ağaşərif rolunu Mirzə Ələkbər Süleymanov oynamışdılar¹³.

Akademik İsa Həbibbəyli E. Sultanovun «Tatarka» pyesiylə bağlı fikrini belə ifadə edir: «Doğrudan da XIX əsrin ikinci yarısında qadın taleyi ilə bağlı bu cür hadisələr Azərbaycan milli məişəti üçün səciyyəvi idi... «Tatarka» pyesi də milli Azərbaycan mühiti və məişətindən doğmuşdur»¹⁴. «Tatarka» pyesinin vaxtında çox böyük müvəffəqiyyət qazanmasının sirri pyesin dramaturji cəhətdən kamilliyində deyil, daha çox əsərdə qoyulan məsələnin dövrü üçün son dərəcə səciyyəvi olmasında idi. Həmin illərdə dini mövhumatın kök saldığı Naxçıvan kimi yerdə qadını «əqli-naqis» adlandıran, onu alçaldan

İctimai və humanitar elmlər seriyası

şəriət «ehkamlarına» qarşı çıxmaq, azəri qadınlarının ağıl və fərasətini təqdir etmək çox mühüm ictimai ədəbi hadisə idi. Elə buna görədir ki, Hacı Saleh ağaların başçılıq etdiyi din xadimlərinin, şəriətçi dələduzların təzyiqi ilə komediyanın oynanılması dəfələrlə qadağan olunmuşdur. E.Sultanov bu cür müqavimətlərə mərdliklə sinə gərmiş, həvəsdən düşməmişdir.

1884-cü ildə əyalət teatrında rus dilində göstərilən bu komediya həm Naxçıvan teatrının tarixini, həm də Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrini öyrənmək üçün maraqlı materialdır. E.Sultanovun müasirlərindən Ə.Sultanov yazır: «Eynəli Sultanovla məni yaxınlaşdıran Naxçıvan səhnəsi olmuşdur. O, olduqca tərəqqipərvər bir şəxs idi. Dövrün xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq səhnə aləmində çətinliklərə qarşı yorulmadan çalışır, əmələ gələn çətinlikləri nəyin bahasına olursa-olsun aradan qaldırırdı. O, bizə həm artistlik, həm də rejissorluq edirdi. Biz ondan çox şeyi öyrəndik»¹⁵.

Eynəli bəyin bu dövr fəaliyyəti təkcə teatr tamaşaları təşkil etmək, ədəbi məclislərdə yeni, qabaqcıl fikirləri təbliğ etməklə məhdudlaşmır. O, eyni zamanda bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. 1892-ci ildə dostu Əsəd ağa Kəngərli ilə birlikdə gizli mətbəə təşkil edir. Burada ictimai-siyasi məzmunlu bəyannamələr çap etdirir¹⁶.

Onların bu işindən xəbər tutan Naxçıvan xanları ədibi ələ verirlər. Gizli mətbəə müsadirə olunur. Bundan sonra qəza rəisinin göstərişi ilə Eynəli bəy təqib olunur. «İnqilabi fikirlər təbliğ etməkdə təqsirləndirilib» nəzarət altında saxlanılır. Nəhayət, 1908-ci ildə vətəninə sürgün edilir.

Məlum həqiqətdir ki, Naxçıvan teatri ilk tamaşalarından sonra Eynəli-bəy Sultanovun (1866-1935), Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932), Məhəmməd Tağı Sidqi Səfərovun (1854-1903) təşkilatçılığı, hüquqşünas Paşa Ağa Sultanovun (1849-1902), müəllimlərdən Mirzə Cəlil Mirzəyev-Şürbinin (1873-1915), Mirzə Əbülqasım Sultanovun (1866-1916), Sadıq Xəlilovun (1866-1905) və digər ziyalıların köməkliyi ilə daha da inkişaf etmiş, xalqın maariflənməsində, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində müstəsna rol oynamışdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. «Qafqaz» qəzeti, 1874-cü il, № 83.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, 3-cü cild, Bakı, 1960, s. 160.
3. Sultanlı Ə.Xalq dramları, onun quruluşu və xüsusiyyətləri. Bakı, 1946, s. 98-99.
4. Cəfərov C. Əsərləri. 2 cildə. 1-ci cild, Bakı, 1968, s. 312.
5. Naxçıvan MR MDA. Fond 15, siyahı 1, saxlama vahidi 38, s. 1.
6. Nəcəfov R.Uzun bir xatirə. «Dan ulduzu» jurnalı. 1928, № 12.
7. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1951, s. 472.
8. Naxçıvan MR MDA, F.S.-26, siyahı 1, iş 204/ 212, s. 1.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i, 2006, №2

9. Cəlil Məmmədquluzadə: məqalələr və xatirələr məcmuəsi. Rzaqulu Nəcəfov « Cəlil Məmmədquluzadə və Azərbaycan səhnəsi» məqaləsi, Bakı, 1967, s. 79.
10. Azərbaycan teatrının salnaməsi. Bakı, 1975, s. 54.
11. «Qafqaz» qəzeti, 23 avqust 1886-cı il, № 222.
12. «Новое обозрение» qəzeti, 10 noyabr 1884, № 86.
13. Xəlilov Ə.Naxçıvan teatrinin tarixi. Bakı, 1964, s. 17.
14. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 1997, s. 215.
15. “Elm və həyat” jurnalı, 1973, № 12, s. 21.
16. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 1997, s. 247.

Али Гахраманов

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ УСЛОВИЕ О СОЗДАНИИ
НАХЧЫВАНСКОГО ТЕАТРА**

В статье подробно исследовано общественно-политическое условие Нахчыванского театра в конце XIX века, и о первой спектакле сыгранной на Азербайджанском языке в 1883 году. Автор статьи одновременно коснулся проблемным вопросам актеров-любителей. Автором всесторонно анализированы их выступления, которые встречались угрозами, преследованиями, давлениями и т.д. Все это утверждено историческими фактами и архивными материалами.

NİZAMİ ALIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

“NUHUN TÜRƏSİ” BƏHRUZ KƏNGƏRLİNİN YARADICILIĞINDA

Naxçıvan MR Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından, o cümlədən tarixi abidələrlə zəngin bölgələrindən biridir. Bu diyar hələ ən qədim zamanlardan sənətkarlıq və memarlığı ilə Yaxın Şərq dünyasında tanınmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuşdur ki, hələ Daş və Tunc dövrlərində bu ərazidə yaşayış olmuşdur.

Qədim Yunan alimi Klavdi Ptolomeyin “Coğrafiya”sında Naksuana adlanan bu şəhər Zaqafqaziyanın ən iri və gözəl şəhərləri arasında xatırlanır. Yazılı mənbələrə və arxeoloji axtarışlara əsaslanaraq tədqiqatçılar güman edirlər ki, Naxçıvan şəhəri 3500 il bundan əvvəl yaranmışdır¹.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Bu diyarın qədimliyini əks etdirən amillərdən biri onun tarixi, arxeoloji və memarlıq abidələridir. Naxçıvan şəhərinin belə qədim abidələrindən biri də keçən əsrin birinci rübünə kimi şəhərin cənubi-şərq hissəsində “Nuhun qəbri” adı ilə məşhur olan türbə olmuşdur. Bu türbənin Yezidabad qalasının yanındakı xarabalıqları indi də qalmaqdadır. Bir çox elmi mənbələrdə “Nuhun türbəsi”nin xarici görünüşü, tikinti quruluşu, memarlıq üslubu və türbənin tikintisində işlədilən inşaat materialları haqqında maraqlı və lazımı məlumatlar vardır.

“Nuhun türbəsi”nin xarici görünüşü və memarlıq üslubu haqqında ən sanballı və nadir mənbələrdən biri Azərbaycanın ilk peşəkar rəssamı, Azərbaycan təsviri incəsənətində realist və plener boyakarlığın əsasını qoyan naxçıvanlı rəssam Bəhruz Kəngərliyə naturadan çəkdiyi “Nuhun türbəsi” ilə bağlı silsilə əsərləridir.

Rəssamın “Nuhun qəbri” adlandırdığı bu əsərlərindən beşi, o cümlədən bir orijinal, dörd reproduksiya (fotoqrafiya üsulu ilə şəkildən surət çıxarma) Naxçıvan şəhərindəki Bəhruz Kəngərli Muzeyində nümayiş etdirilir.

Bəhruz öz mənzərələrini adətən kiçik ölçülü kağız, karton və kətan parçalarda çəkirdi. Bu əsərlər ölçülərinin kiçikliyinə baxmayaraq, bədii və texniki ifaçılıq cəhətdən tamamlanmış mənzərə sayılır. Çünki bu kiçik kompozisiyalarda rəssam təbiətdən aldığı ötürü təəssuratını deyil, müəyyən bir yerin bədii obrazını əks etdirməyə çalışırdı. Buna görədir ki, Bəhruzun əsərlərinə mücərrəd bir mənzərə kimi baxmaq olmaz. Onun hər bir əsəri müəyyən konkret bir təbiət guşəsinin rəssam tərəfindən bədii surətdə ümumiləşdirmiş obrazı, portretidir². Məhz buna görədir ki, Naxçıvanla yaxından tanış olan hər kəs rəssamın çəkdiyi memarlıq abidələri, dağ, dərə, təpə, şalalə və s. mənzərə təsvirlərinə ötürü baxdıqda asanlıqla onları tanıyır.

Belə mənzərələrdən “İlanlı dağ”, “Ağrı dağı”, “Nəhəcir dağı”, “Asəfkəf” dağı, “Qızlar bulağı” şalaləsi, məscidləri, konkret motivləri əks etdirən mənzərələr içərisində Naxçıvanın qədim memarlıq abidələrindən “Mömünə xatun”, “Yusif Küseyr oğlu” türbələri, “Nuhun qəbri” və “İmamzadə” kompleksi kimi tabloları xüsusi yer tutur. “Nuhun qəbri” və “Mömünə xatun” türbələrini rəssam bir neçə dəfə müxtəlif ölçü və texnikada, günün müxtəlif vaxtlarında, müxtəlif variantlarda gah etüd, gah da tamamlanmış şəkildə işləmişdir. “Nuhun qəbri”ni böyük sənətkar bəzən lap yaxından kiçik detalları ilə verdiyi halda, bəzən isə onu uzaqdan, qızmar günəşdən yanmış çöl və Naxçıvandan görünən Ağrı dağının fonunda təsvir etmişdir.

Bəhruz Kəngərli “Nuhun qəbri” adlı ilk memarlıq mənzərəsini 1916-ci ilin yayında çəkmişdir (Şəkil 1). Əsər sulu boya texnikası ilə kağız üzərində təsvir edilmişdir.

Şəkil 1. Nuhun qəbri 1916. S., b. 5.5 × 7. R. Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi

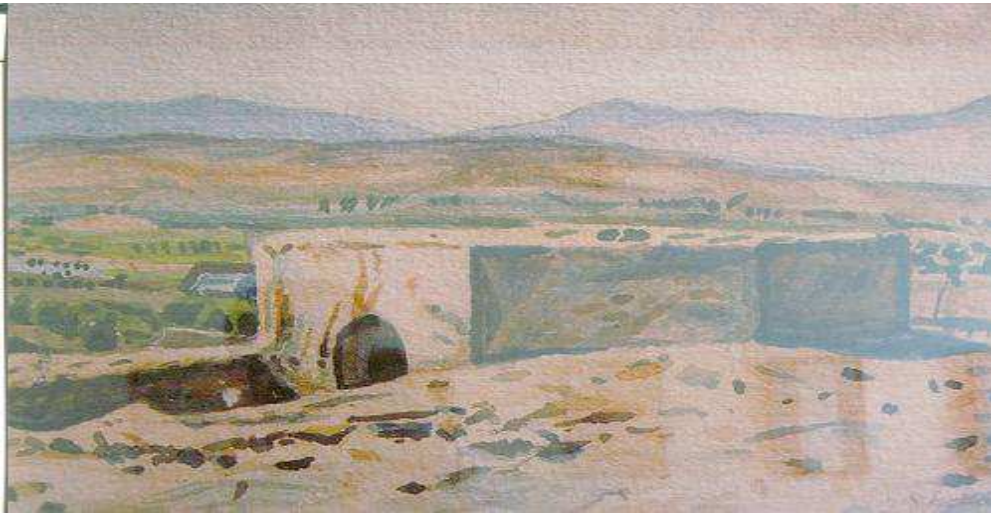
Tablonun ölçüsü 5.5 × 7 sm-dir. Bu əsərdə gündən qovrulmuş hündür bir düzəngahda, prizmatik quruluşda, çardağı düz olan bir türbə görünür. Arxa planda təsvir edilən sıra dağlar, Araz çayı və yaşıllıqlara qərq olmuş bağlar mənzərənin fonunu təşkil edir. Hər iki arxa plan tamaşaçının diqqətini türbə təsvirində cəmləyir. Əsərdə türbə və onun sərdabəsinə gedən yol dağıdılmamış, bütöv şəkildədir. Türbə divarlarının torpağa yaxın hissələrinin suvağı tökülsə də, binanın bütövlüyünə xələl gətirməmişdir. Əsərdə binanın həcmi və memarlıq formasının düzgün verilməsi, havanın təmizliyi, rənglərin təbiiliyi və ahəngdarlığı, kölgə-işıq və rəng keçidlərinin zənginliyi diqqəti cəlb edir. Əsərdən görüldüyü kimi türbə Naxçıvan memarlıq məktəbinə xas olan qırmızı və çəhrayı rəngdə bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Qapı boşluğunun çatma tağı “Mömünə xatun” türbəsinin sərdabə qapısının çatma tağı ilə eyni üslubdadır³. Türbənin səkkizbucaqlı quruluşu “Yusif Küseyr oğlu” türbəsinin səkkizüzlü prizmatik həndəsi quruluşu ilə eynidir.

Rəssam çox da hündür olmayan türbəni naturada görüldüyü kimi yarıdan çoxunu torpaqdan üstə, qalan hissəsini isə torpaqdan altı təsvir etmişdir. Əsərdə türbənin sərdabəsinə gedən yolun kərpic döşəməsi yolu hər iki tərəfdən əhatə edən hasarlar və onların üstündəki dekorativ bəzək elementlərinin perspektiv quruluşu xüsusi bir peşəkarlıqla verilmişdir. Giriş qapısının perspektivdəki görünüşünə əsaslanaraq türbənin divarlarının 70-75 sm qalınlığında olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək olur.

Bəhrüz Kəngərli “Nuhun türbəsi” ilə bağlı ikinci əsərini üç il sonra 1919-cu ilin yaz aylarının əvvəllərində yaratmışdır (Şəkil 2). Rəssam “Nuhun qəbri” adlandırdığı bu əsəri də sulu boya texnikası ilə kağız üzərində işləmişdir.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Əsərin ölçüsü birinci tabloya nisbətən daha böyük 10 × 13 sm-dir. Əsər etüd xarakteri daşısa da, natura quruluşunun düzgünlüyü, məkanın aydın verilməsi və zaman baxımından qiymətli sayılır.

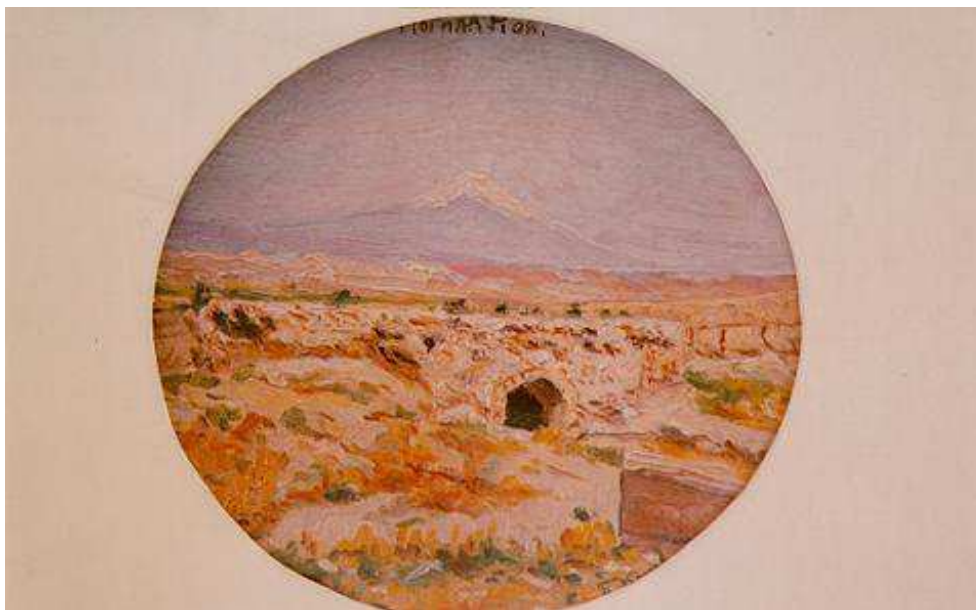
Şəkil 2. «Nuhun qəbri». 1919. S., b. 10 × 13. R. Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi

Bu tablo digər əsərlərdən hüzürverici sakitliyi, havanın təmizliyi, rənglərin şəffaflığı və soyuq mavi koloriti ilə fərqlənir. Əsərə baxarkən tamaşaçıda reflektik olaraq sərinləmək təsiri oyanır. Türbənin arxasına düşən kölgədə əsərin səhər saat 9-10 radələrində çəkildiyi bilinir. Bəhrüz bu əsəri türbənin sağ tərəfində duraraq üzünü Nehrən kəndinə tərəf təsvir etmişdir.

Əsərdə türbənin səkkizüzlü prizmatik quruluşu bir daha bütün çılpıqlığı ilə gözümüz önündə sərgilənir. Əsərdən görüldüyü kimi türbənin divarları təmir edilmiş bina çox baxımlı və tərtəmizdir. Bu görüntünün özü onu deməyə əsas verir ki, Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası qurulana, yəni 28 iyul 1920-illə qədər “Nuhun türbəsi” yerli əhali tərəfindən bütün səviyyələrdə qorunmuş, müqəddəs bir yer kimi ziyarət edilmiş və daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bəhrüz Kəngərlinin “Nuhun qəbri” adlı üçüncü əsəri Azərbaycan təsviri incəsənətində çox az təsadüf edilən bir texnika ilə, levkas üslubunda taxta tabaq içərisinə yağlı boya ilə çəkilmişdir (Şəkil 3). Əsərin diametri 20.8 sm-dir.

Bəhrüzün memarlıq mənzərələri içərisində 1920-ci ilin avqust ayında çəkdiyi “Nuhun qəbri” adlı bu əsəri ifaçılıq texnikası və bədii xüsusiyyətlərinə görə

Şəkil 3. Nuhun qəbri. 1920. Y., b. Ø 20.8. R. Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi

rəssamın ən qüvvətli dəyərli əsərlərindən sayılır. Rəssamın bu əsəri “Nuhun türbəsi”nin yerini müəyyənləşdirmək baxımından da çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Ağrı dağını və Yezidabad qalasının divarlarını əsas naturanın fonunda verməklə türbənin arxa planı əsasən yerinin dəqiqləşdirilməsi üçün əsas yaratmışdır.

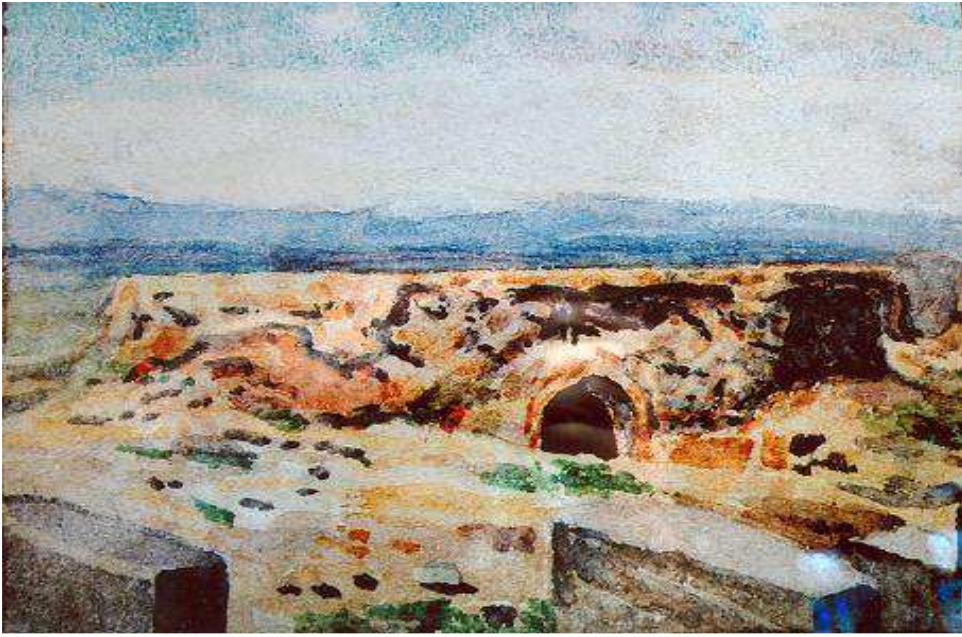
Bu əsərdə türbənin dağıdılmış vəziyyəti onu təsdiq edir ki, Naxçıvanda Sovet Sosialist Respublikası qurulduqdan sonra dini və tarixi binaların məhvinə yönəldilən rus kommunist siyasəti yüzlərcə dağıdılmış dini memarlıq abidələrimiz kimi “Nuhun türbəsi”ndən də yan keçməmişdir. Türbənin eksteryerinin tamamilə dağıdılmasına baxmayaraq, binanın həcmi, sərdabə qapısının konstruktiv quruluşu və memarlıq formasının düzgün verilməsi, havanın qovurucu istiliyi Naxçıvan üçün xas olan qızılı rənglərin zənginliyi və təbiiliyi insanı valeh edir. Rəssam günəş şuasının təsirindən türbə və onu əhatə edən təbiətdə əmələ gələn incə rəng keçidlərini və qızmar günəşli hava üçün səciyyəvi olan parlaq isti koloriti sənətkarlıqla ifadə edə bilmişdir.

Bəhrüz Kəngərlinin “Nuhun qəbri” adlı silsilə əsərlərindən dördüncüsünü 1921-ci il yazında yaratdığı güman edilir (şəkil 4). Əsər sulu boya

İctimai və humanitar elmlər seriyası

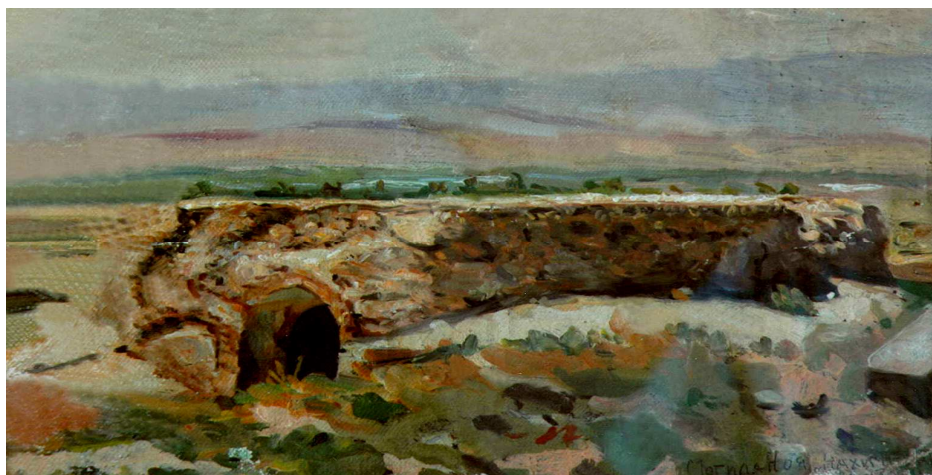
texnikası ilə kağız üzərinə çəkilmişdir. Ölçüsü 7.5×9.5 sm-dir. Əsər ilk baxışda etüd xarakteri daşısa da, rəssamın naturaya ciddi münasibəti, əsas natura

Şəkil 4. Nuhun qəbri. 1921. S., b. 7.5×9.5 . R. Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi

üzərində apardığı dəqiqləşdirmə və xırdalamalar əsəri canlandırmış, ona etüddən çox tamamlanmış mənzərə görünüşü vermişdir. Əsərdə türbənin uçurulmuş divarları yarıya qədər torpağa qorq olmuş sərdabə qapısı və ətrafa səpələnmiş bişmiş kərpiçlərin rəngarəngliyi tamaşaçının diqqətini daha çox cəlb edir. Tablodə rəssam mavi fonu və birinci plandakı qəbir daşlarını soyuq rəngdə verməklə diqqəti əsas natura obyektini kimi dağıdılmış türbəyə yönəltməyə çalışmışdır. Rəssamın Naxçıvan şəhərindəki Bəhruz Kəngərli Müzeyində saxlanılan “Nuhun qəbri” əsəri bu adda nümayiş etdirilən yeganə orijinal boyakarlıq əsəridir (şəkil 5). Tablonu rəssam yağlı boya ilə kətan parça üzərində yaratmışdır. Ölçüsü 30×33 sm-dir. Əsərin 1921-ci il yayın sonunda çəkildiyi güman edilir. Bu fikiri əsaslandıran amillərdən biri türbənin 1920-ci ildəki görünüşünə nisbətən daha çox dağıntıya məruz qalmasıdır. Tablonun yayda çəkildiyini isə naturanın əsas fonunu təşkil edən dağların və ağacların rənginə, eləcə də birinci plandakı ot bitkilərinin zəngin rəng çalarlarından və

əsər üzərinə çökmüş isti hava effektindən asanlıqla təyin etmək olur. Türbənin uçuq divarlarına və sərdabə qapısına düşən kölgələr, ətrafda təsvir olunan

Şəkil 5. Nuhun qəbri. 1921. Y., b. 30 × 33. Bəhrüz Kəngərli Muzeyi

detallardakı işıq-kölgə münasibətləri əsərin günorta vaxtı çəkildiyini göstərir. Tablodakı işlənilən rənglər günəşin düşmə bucağından asılı olaraq naturanın və havanın aldığı rənglərə uyğun olan isti və tünd tonlarda həll edilmişdir.

Bəhrüz Kəngərlinin bədii sənətkarlıq cəhətdən yüksək səviyyədə olan bu əsəri də digər əsərləri kimi “Nuhun türbəsi”nin tarixi və memarlıq baxımından öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı, 1985. s. 9.
2. Kərimov K. Bəhrüz Kəngərli. Bakı, 1962, s. 34.
3. Məmmədzadə K.M..Azərbaycanda inşaat sənəti. Bakı, 1978, s. 122.

Низами Алыев

«МАВЗОЛЕЙ НОЯ» В ТВОРЧЕСТВЕ БАХРУЗА КЕНГЕРЛИ

Статья посвящена пяти произведениям художника созданными 1916-1921 гг. по натуре мавзолея Ноя. Бахруз Кенгерли является первым профессиональным художником и основателем реального, пленерного и живописного творчества Азербайджана. Первично автор статьи научно коснулся творчества Бахруза. Здесь

İctimai və humanitar elmlər seriyası

одновременно исследованы архитектурное сооружение, строительный материал, экстерьерный вид и структурный тип зодчества.

CƏLİL VƏZİROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAZİM HİKMƏTİN PYESLƏRİ NAXÇIVAN SƏHNƏSİNDƏ

Şərqi ən qədim sənət ocaqlarından biri olan Naxçıvan teatri hələ XIX əsrin 80-ci illərində dinin və xurafatın üstün rol oynadığı bir əyyamda təşəkkül tapmış, formalaşmış geniş sənətsevər kütləsinin səmimi rəğbətini qazanmışdır. Başda Eynalı bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla dövrün işıqlı ziyalıları Mirzə Cəlil Şurbi, Əbilqasım Sultanov, Mirzə Sadiq Qulubəyov Əlməmməd Xəlilov, M. T. Sidqi və başqa yanardaşların ciddi səyi nəticəsində Naxçıvanda teatr tamaşaları oynanılmışdır. 1883-cü ilin may ayında Mirzə Fətəli Axundovun “Musyo Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasının oynanılması Naxçıvan teatrının təvəllüd tarixinə çevrilmişdir.

O illərdən düz 123 il keçir. Bu teatrın tarixini vərəqləyəndə onun solmaz və parlaq sətirlərində Azərbaycan, rus dünya və qardaş xalqlar dramaturqlarının dərin mündərcəli, bədii vüsətli, romantik pafoslu əsərləri nəzərlərdə məhəbbətlə diqqətlənir. Belə səhifələrdən birini də türk dramaturgiyası təşkil edir. Bu gün sevrəliklə qeyd etməliyə ki, türk ədiblərinin pyesləri özünün sosial-ictimai kontekstlə, romantik ovqatı ilə qədim sənət ocağına yeni bir ab-hava yeni bir istiqamət gətirmişdir.

Nazim Hikmətin, Orxan Kamalın, Əziz Nesinin, Turan Oflazoğlunun, Rəşad Nuri Güntəkinin pyesləri müxtəlif illərdə tamaşaya qoyulmuş və bu pyeslərdəki sosial-ictimai siyasi hadisələr mənə və mündərcəsinə ciddi konfliktinə, psixoloji gərginliyinə görə geniş tamaşaçı kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir.

Naxçıvanlı sənətsevərlər ilk dəfə türk dramaturgiyası ilə ötən əsrin 60-cı illərinin axırlarında görüşmüşlər. Nazim Hikmətin həyat yoldaşı Vera Tulyakova ilə birlikdə yazdıqları “Kor padşah” pyesinin ilk tamaşası 1968-cil dekabr ayının 29-da olmuşdur. Böyüklər üçün nağıl kimi hazırlanmış bu tamaşa Şərq ölkələrinin faşizmə müharibəsevərlərə despotizmə qarşı etiraz səsi kimi səciyyələnirdi. Pyesin ümumi konsepsiyasında bəşəri ideyalar aparıcı motivə çevrilmişdir. Tamaşanın quruluşçu rejissoru, Azərbaycanın əməkdar artisti Vəli Babayev maraqlı vasitələrlə müharibə tərəfdarlarını kəskin tənqid

edirdi. Onun rejissor yozumunda sosial ədalət prinsipləri bəşərlik kimi müsbət emosiyalar qüvvətli bir himn kimi səslənirdi ¹.

Naxçıvan MR əməkdar incəsənət xadimləri rəssam Məmməd Qasımovun və bəstəkar Məmməd Ələkbərovun işindəki bədii məziyyət, lakoniklik tamaşanın təsir qüvvəsini daha da artırırdı. Azərbaycanın xalq artistləri İbrahim Həməzəyevin, Aydın Şahsuvarov, Sofiya Hüseynovanın, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi Nizami Həməzəyevin yaratdıqları müxtəlif səpgili obrazlar tamaşanın emosional dərinliyinin vüsətli olmasına xidmət edirdi.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulan türk ədiblərinin əsərlərinin əksəriyyətinin quruluşçu rejissoru, Azərbaycanın əməkdar artisti Vəli Babayev olmuşdur.

1980-ci ildə Naxçıvan teatri yenidən Nazim Hikmət dramaturgiyasına müraciət etdi. “Bayramın birinci günü” tamaşasının quruluşçu rejissoru, Azərbaycanın əməkdar artisti Vəli Babayev, quruluşçu rəssamı isə əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Qasımov idi.

Bu əsərdə bir çox ciddi sosial-ictimai problemlər bütün kəskinliyi ilə meydana qoyulmuşdur. Pula hərislik, heç nədən varlanmaq və bunun fonunda çirkinliklər, mənəvi eybəcərliklər, rəzalətlər meydana atılır. Bütün bu sosial ədalətsizlikləri, mənfi xislətləri rejissor konsepsiyasında görmək mümkündür. Türkiyənin çağdaş yaraları rejissor təqdimində və ayrı-ayrı aktyorların ifasında çox təbii və inandırıcı şəkildə səciyyələnmişdir. Tamaşanın aparıcı siması olan Fəxründə xanım obrazını xalq artisti Zəroş Həməzəyeva ustalıqla tamaşaçılara təqdim edirdi. Fəxründə xanımın ziddiyətli xarakterini, daxilindəki narahatlıqları, ətraf mühitə qarşı laqeyidliyini aktrisa tutarlı vasitələrlə rəsm edirdi. Azərbaycan Respublikasının xalq artisti Zemfira Əliyevanın ustalıqla yaratdığı Zəhra obrazı da tamaşaçılar tərəfindən səmimiyyətlə qəbul olunurdu. Zəhranın özümlü dünyası, səmimi rəftarı, qəlbindəki pak duyğular Zemfira xanımın yanarlı ifasında xüsusi diqqət çəkirdi. Digər ifaçılar haqqında da səmimi sözlər demək lazımdır.

“Bayramın birinci günü” tamaşası quruluşçu rejissor Vəli Babayevin sənət bioqrafiyasında önəmli bir yer tutdu. Rejissor müəllif ideyasını düzgün açmaqla, hadisələrin dinamik inkişafını bir daha gücləndirməli olmuşdur. Təbii ki, bu işdə tamaşanın quruluşçu rəssamı Məmməd Qasımovun da danılmaz xidmətini qeyd etməliyik. Rəssam lakonik yolla hadisələrin dinamizmini artırmaq üçün müasir səhnəqrafiya üsullarından ustalıqla istifadə etmişdir. Ustad rəssam kimi tanıdığımız Məmməd Qasımov bu dəfə də öz işi ilə xüsusi diqqət çəkirdi. Ümumiyyətlə, “Bayramın birinci günü” tamaşası bir daha sübut etdi ki, Naxçıvan teatri Nazim Hikmət dramaturgiyasına yüksək hisslərlə yanaşır ².

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Nazim Hikmət dramaturgiyası bəşəri hissli, ciddi problemlə bir dramaturgiyadır. Qüdrətli dramaturqun ən sevərli səhnə əsərlərindən biri də “Qərribə adam” pyesidir. Bu pyes demək olar ki, dünyanın ən öncül sənət ocaqlarında tamaşaya qoyulmuş və müəllifinə ümumdünya şöhrəti qazandırmışdır.

1989-cü ilin may ayının 30- da tamaşaya qoyulan bu qiymətli əsər gənc rejissor Əsgər Əsgərovun Naxçıvan teatrında ilk debütü idi. Gənc rejissor Əsgər Əsgərovun “Qərribə adam” kimi kəskin konfliktli, ictimai-siyasi münə-dərəcəli, bəşəri ideyalı bir əsərə müraciəti hər şeydən öncə təqdirə layiq bir hal kimi qəbul olunmalıdır. Bunu demək vacibdir ki, Əsgərin ilk rejissorluq işi olmasına baxmayaraq tamaşada diqqəti cəlb edən bir sıra elementlər, vəziyyətdən doğan təbii mizan-səhnələr vardır. Müəllifin siyasi və bədii baxışını tutarlı ifadə vasitələrində cəmləşdirmək rejissor konsepsiyasında təbii və baxımlıdır. Rejissor kapitalist dünyasını və onun son dərəcə tipik bir nümayəndəsi olan Rəcəb bəyin rəzalətini, yırtıcılığını, pula hərisliyini, bir sözlə qoyun cildinə girmiş canavarlığını geniş platformada götürmüş və sosial ədalətsizliyin bu cəmiyyətdə labüdlüyünü daha qabarıq bir şəkildə şərh etməyə çalışmışdır³.

Rejissor təqdimində əzən və əzilənlər, xeyir və şər kimi əks-qütblər qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Əzən Rəcəb bəylər, əzilənlər isə İstanbulda hamı tərəfindən tanınan mənəviyyatca daha yüksəkdə duran “qərribə adam” vəkil Əhməd Rzadır.

Əhməd Rzanın “qəribliklərini” demək olar ki, bütün İstanbul əhli bilir. Bu pak və mənən təmiz adamı yalnız bir şey maraqlandırır. Həqiqət! Həqiqət isə sosial ədalətsizliyin, vəhşiliyin, dərəbəyliyin burulğanında çabalayıb məhv olur. Əhməd Rzanın mübarizəsi məhz sosial ədalətsizliyin əleyhinədir.

Bütün tamaşa boyu biz bu kəskin konfliktli mübarizəni görür və aydınca hiss edirik. Rejissor təqdimində bu kontekst aparıcı bir amilə çevrilir. Təbii ki, bu açım proseslərində rejissora quruluşçu rəssam Əbülfəz Axundov və musiqi tərtibatçısı Yusif Əsgərov daha çox yardım əlini uzatmışdır. Lakoniklik, yığcamlıq, milli kolorit hadisələrin dinamik inkişafına xeyli kömək edir. Xüsusən geyimlərdə olan sərrastlıq daha çox diqqəti cəlb edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, rəssam müəllifin qarşıya qoyduğu ciddi problemi – kapitalizm cəmiyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini, əzən və əzilən siniflərin nümayəndələrini doğru və düzgün səciyyələndirməyə çalışmışdır. Lakin tamaşaya diqqətlə nəzər yetirəndə aydın hiss olunur ki, teatrının qarderebu kasaddır. Məhz bu kasadlıq tamaşanın personajlarının geyimində daha çox hiss olunur.

Quruluşçu rejissor Əsgər Əsgərovun bu tamaşada üzərinə başqa bir bədii yük də düşmüşdür. O da Əhməd Rza obrazıdır. Açıq demək lazımdır ki,

tamaşanın ümumi qayəsi, daha doğrusu rejissor yozumu düzgün mənalandırıldığından Əhməd Rza obrazı da ifaçı tərəfindən çox təbii və biçimli çıxmışdır ⁴.

Əhməd Rza- Ə. Əsgərov mənən təmiz və pak bir insandır. O, vəkildir. Amma onun “qəribəlikləri” bütün İstanbulda tanınır. Mənsəb sahiblərinin onun qəribəliklərinə acığı tutur, lakin əzilən sinif onun bu siyasi baxışını bəyənilir və alqışlayır. Çünki Əhməd Rza həmişə xalqın tərəfindədir və xalqın səsinə eşidir. Rəcəb bəy (Aydın Əliyev) öz gözəl qızı Aytəni ona ərə vermək istəyir, ona çoxlu pullar vəd edir. Lakin Əhməd Rza hər şeyi rədd edib, istəmir ki, Rəcəb bəyin əlində oynucağa, robota çevirilsin. O Rəcəb bəyin yetim qardaşı qızı Nihalı (Yasəmən Ramazanova) sevir, onunla evlənilir.

Hadisələrin sonrakı axarında Əhməd Rza bütün rəzalətlərlə, çirkəblərlə üzləşir. Rəcəb bəyin, dünyalar qədər sevdiyi Nihalın həyatı baxışlarına nifrət edir. Hadisə o yerə gəlib çatır ki, o hətta Nihalı da, Rəcəb bəyi də evdən qovmalı olur. Əhməd Rza başa düşür ki, onu əhatə edən insanlar Nəcmi də (Həsən Ağayev), Əbdürrəhman da (Zöhrab İmanquluyev), Kamil də (biz onu səhnədə görmürük ancaq tez-tez adını eşidirik) eyni yuvanın quşu, eyni məslək sahibidirlər. Bir sözlə, natəmizlər zümrəsinə daxil olan adamlardırlar. Uzun tərəddüdlərdən sonra çıxılmaz vəziyyətdə qalan Əhməd Rza qəribəliklərindən əl çəkib “doğru” yola qədəm qoyur. Bir gün beş gün, bir il, iki il... sonralar duyur ki, bu “doğru” yol onu daha böyük bataqlıqlara, çirkəblər dənizinə doğru sürükləyir. Və tez bir zamanda bu yoldan dönüb özünün “qəribəliklər” dünyasına qayıdır. Əhməd Rza gözəl dərk edir ki, insanın azadlığı, insanın təmiz yaşayışı hər şeydən ucadır. Məhz o bu yolu tutub gedir. Çünki Əhməd Rzanın daxili dünyası, hiss və duyğuları tərtəmizdir. Təmiz və pak adamlar çirkinli aləmdə yaşaya bilməzlər. Əhməd Rza tərəkəmə-dırnağa saf və billurdu.

İstər quruluşçu rejissor, istər quruluşçu rəssam, istər musiqi tərtibatçısı və istərsə də tamaşanın iştirakçıları çalışmışlar ki, Nazim Hikmətin qarşıya qoyduğu ciddi problematikanı real vasitələrlə tamaşaçılara təqdim etsinlər. Tamaşanın yaradıcıları məhz müəllifdən gələn yüksək ideyanı düzgün səciyyələndirmək üçün əsl mənada axtarışda olmuşlar.

Tamaşa nikbin bir akkordla bitsə də adamları ehtiyatlı olmağa çağırır ki, sosial ədalətsizliyin hələ də kapitalizm cəmiyyətində tam kökü kəsilməyib.

Nazim Hikmətin “Kor padşah”, “Bayramın birinci günü”, “Qəribə adam” pyeslərinin Naxçıvan teatrında uğurla tamaşaya qoyulması aydınlığı ilə sübut edir ki, naxçıvanlı sənətçilər böyük və təkrarsız dramaturga yüksək sayqılar bəsləyir. Heç şübhə yoxdur ki, Naxçıvan teatrında Nazim Hikmət səhifəsi davam edəcək və ölməz söz ustasının dugər səhnə əsərləri də tamaşaya qoyulacaq və bu yanarlı səhifə özünün romantik və çağdaş ovqatı ilə teatrsevərlərin qəlbində, şüurunda və yaddaşında ilıq bir məlhəmə çevriləcək-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

dir. Müstəqillik illərində Nazim Hikmət dramaturgiyasına müraciət təbii ki, daha diqqətli önəm kəsb edər. Çünki Nazim Hikmət dramaturgiyası ciddi xarakterlər və ciddi sosial problemlər dramaturgiyasıdır.

Ə D Ə V İ Y Y A T

1. “Şərq qapısı” qəzeti, 21 noyabr 1977-ci il.
2. Yenə orada, 8 sentyabr 1989-cu il.
3. “Qobustan” toplusu, 2002, №3 səh. 17.
4. “Şərq qapısı” qəzeti, 2 yanvar 1992-ci il.

Джалил Везиров

ПЬЕСЫ НАЗИМА ХИКМЕТА НА НАХЧЫВАНСКОЙ СЦЕНЕ.

Автор статьи всесторонно исследует драмы великого Турецкого драматурга Назима Хикмета, сыгранными на Нахчыванской сцене. Исследования показывают, что драматургия Назима Хикмета были затронуты серьезные социальные проблемы и серьезные характеры. Поэтому обращение постановщиков к драматургию Назима Хикмета, в годы независимости имели особое значение.

İQTİSADİYYAT VƏ FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ

MƏMMƏD RZAYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ŞƏXSİYYƏT ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTLƏRİ SİSTEMİNDƏ

Tarixin bütün mərhələlərində olduğu kimi müasir keçid dövründə də şəxsiyyət ilə mədəniyyət bir-birindən ayrılmazdır. Mədəniyyət, onun inkişaf səviyyəsi, mövcud mədəni mühit şəxsiyyətin formalaşması və inkişafında müstəsna dərəcədə böyük rol oynayır. Həmin amillər şəxsiyyətin davranışı, nail olmağa çalışdığı məqsədlərə və bütövlükdə fəaliyyətinə güclü təsir göstərir.

Hər bir cəmiyyətdə şəxsiyyətin varlıq üsulu mədəni-tarixi xarakter daşıyır. Məhz mədəni-tarixi prosesin tərəqqisi gedişində şəxsiyyət də inkişaf edir, onun mənəvi dünyası daha da zənginləşir. Onun yaratdığı nailiyyətlər şəxsiyyətin mənəvi sərvətlərinə çevrilir. Şəxsiyyət sözügedən prosesdə yaradılan dəyərləri sadəcə əxz etmir, onlara dəyişdirici münasibət bəsləyir. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev demişdir: «Mədəniyyət bəşəriyyətin topladığı ən yaxşı nümunələrlə xalqları zənginləşdirir və onların mədəniyyəti bu yolla inkişaf edir» (1, s. 54).

Bu günün reallıqları mədəniyyət ilə şəxsiyyətin münasibətlərinin prinsipə yeni şəkildə qavranılmasına doğru dönüş yaradır. Məsələn bundadır ki, insanı əhatə edən bütün həyat dünyası qeyd-şərtsiz olaraq mədəniyyətyaradıcı əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyət insanın mövcudluğunun bütün rəngarəng təzahür formalarında getdikcə daha çox məna alır. İnsan, onun xüsusi anlaşılan mədəni inkişaf səviyyəsinin necə olmasından asılı olmayaraq «mədəniyyət insanı» kimi çıxış edir. İnsanın mədəniyyətdəki varlığı heç də həmişə sözün əsl mənasında şüurlu səviyyədə qavranılmır, lakin o həmişə insanın mədəni dünyaya təbii mənsubiyyətinin yaşanması, hiss olunması deməkdir. Buna görə də fərdin mədəniyyətə münasibəti mədəni ənənələrin, dilin, adət ənənələrin–bütövlükdə mədəni mühiti təşkil edən amillərin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi vəzifəsini ifadə edir. Sözügedən baxımdan yanaşdıqda şəxsiyyətin mədəniyyət aləmində varlığı, onun real həyat prosesi kimi çıxış edir (2, s. 42).

Müasir cəmiyyətin ümummədəni mühitinin transformasiyası prosesində şəxsiyyətin başqa subyektlərə münasibəti də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, cəmiyyətin ümumi vəziyyətini və inkişaf perspektivini əks etdirən yeni mədəniyyət nümunələri məhz subyektlərarası qarşılıqlı təsir sferasında yaranır.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Keçid dövrü şəxsiyyət tipini mədəniyyət mövqeyindən araşdırarkən aşağıdakı məqam mütləq nəzərə alınmalıdır. Söhbət bu problemə dinamik vəziyyətdə yanaşmağın, onu real proseslərlə bağlı şəkildə götürməyin zəruriliyindən gedir. Məsələnin mahiyyəti bundadır ki, indi ictimai həyatın bütün sferalarında və tərəflərində baş verən əsaslı dəyişikliklər özünün müvafiq əksini bu dövrün şəxsiyyətində və onun mədəniyyətində də tapır. Həm də onların qarşılıqlı əlaqələri dinamik xarakter kəsb edir. O öz məzmununa görə zəngin olub aşağıdakı üç istiqamətdə özünü göstərir: 1) insanın şəxsiyyəti və mədəniyyəti arasında kortəbii və stixiyalı, təbii qarşılıqlı təsir; 2) onlar arasında ictimai şüur formaları (elm, incəsənət, əxlaq, fəlsəfə), kütləvi şüur və ictimai psixologiya tərəfindən formalaşdırılan mədəniyyət simvollarının sabit sistemi vasitəsilə yaranan spesifik qarşılıqlı təsir. 3) insanın şüuru, onun psixikası, aktiv, yaradıcı təbiəti ilə şərtlənən dəyişdirici mənəvi və maddi fəaliyyətdə ifadə olunan qarşılıqlı təsir (3, s. 227).

Müasir şəxsiyyət rəngarəng mədəni keyfiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq əsasən iki mədəniyyət mərkəzinin (Şərqi və Qərbi) orbitində fəaliyyət göstərir. Şərqi və Qərbi bütün tarix boyu bir-birilə qarşılıqlı təsirdə inkişaf edərək yüksəlmiş, eyni zamanda aralarındakı münasibətlərdə müxtəlif çətinliklər və ziddiyyətlər də özünü göstərmişdir. Bu baxımdan əsrlərdən bəri davam edən Şərqi və Qərbi sivilizasiyalarının münasibətləri məsələsi müasir dövrdə daha tez-tez müzakirə olunur. Hər iki regionun gələcəyi, onların nailiyyətləri və üstünlüklərini üzvi əlaqələndirmək yolu ilə vahid dünya birliyinin yaradılıb yaradılmayacağına dair mübahisələr bu gün də səngimək bilmir. Təbii ki, bu halda söhbət həm də şəxsiyyətin Şərqi və Qərbin əldə etmiş olduğu mədəni və mənəvi nailiyyətlərə münasibətini də gündəmə çıxarır.

Müasir şəxsiyyət tipinin formalaşmasında mədəniyyətin böyük rolu həm də bunda ifadə olunur ki, baş verən əsaslı dəyişikliklər nəticəsində insanın mənəvi aləmində müxtəlif və çox vaxt da ziddiyyətli xarakter daşıyan məqamlar özünü göstərir. Belə şəraitdə insanın öz varlığının mənasını dərk etməyə yönələn axtarışları sürətlənir. Sonuncuların yolu isə əsas etibarilə mənəvi dəyərlərin yenidən mənalandırılması və mədəniyyət ənənələrinə müraciət etməkdən keçir. Sözügedən prosesdə şəxsiyyət müasir Şərqi və Qərbi mədəni dəyərlərini bir-birilə müqayisə edir, onlardan üstün hesab etdiyinə bəraət qazandırır, onlara meyil edərək, öz həyat fəaliyyətində yerinə yetirməyə çalışır. Sonuncu hal onu sübut edir ki, indi şəxsiyyət özünün düçar olduğu mənəvi böhrandan çıxış yolunu həm də mütərəqqi hesab etdiyi mədəniyyətdə, sivilizasiyada görür.

Son zamanlar elmi ədəbiyyatda Şərqi mədəniyyəti və Qərbi mədəniyyəti «anlayışları» geniş şəkildə işlənilməyə başlanmışdır. Bu təsadüfi olmayıb onunla izah edilir ki, bu iki böyük regionun mədəniyyət sahəsində və mənəvi

dəyərləndirici istiqamətdə tarixi və siyasi statuslarında diqqəti çəkən və bu günkü baxımdan cəlbədicə görünən cəhətlər yetərincədir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, bu göstəricilər üzrə onlar arasında ümumi, spesifik və fərqləndirici cəhətlər kifayət qədərdir (4, s. 82).

Ümumilikdə götürdükdə Şərqi mədəni potensialı daha çox dinin güclü olması, cəmiyyətin ənənəvi təşkili, şəxsiyyətin sosial-etik səpkisinin güclülüyü ilə seçilir. Qərbi isə daha çox cəmiyyətin industriallaşması, dövlət quruculuğunun demokratizmi, yüksək, texnoloji inkişaf və ictimai həyata onun güclü təsiri ilə səciyyələnir. Sonuncu amillərin güclü olması Qərbdə çox vaxt şəxsiyyətdə texnofobiya adlı vəziyyəti (texniki inkişafdan qorxuya düşmək və buna görə ondan üz döndərmək cəhdi) yaradır. Texnofobiya elə bir şəraiti ifadə edir ki, burada texniki priyomlar və obyektlər insan tərəfindən onun varlığı üçün təhlükə kimi qəbul olunur. Bu fikir kütləvi şüur səviyyəsində də geniş yayılmağa başlayır (5, s. 298-299).

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyəti dövründə ideoloji həyatda hökmranlıq edən marksist fəlsəfənin siyasi kollektivizmə yüksək yer verməsi və fərdiliyi ümumi içərisində əridib itirməsi, avrasiyaçıların müvafiq baxışlarının geniş yayılmasına əlverişli qida vermişdi. Avropa sivilizasiyası isə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının qorunmasına daha çox təminat verir. Lakin bu məqamı həddən artıq şişirtmək doğru olmazdı. Belə ki, industrial cəmiyyətin fonunda şəxsiyyətin individuallığı məsələsi yalnız mənəvi və mədəni sferalara aid edilir. Həmin məqama diqqət yetirərək məşhur amerikalı politoloq C. Qelbreyt göstərirdi ki, industrial sistemdə şəxsiyyətin müəyyən bir problemi yaranır ki, bu istehsalda və istehlak sferasında fərdiyyətçiliyin məhv edilməsini tələb edir. Sonra o, sözünə davam edərək həyəcanla bildirir ki, «biz hamımız insan şəxsiyyətinin suverenliyi və toxunulmazlığı ideyasına tərəfdar çıxırıq, lakin insan şəxsiyyətini necə xilas etmək olar və ümumilikdə onu xilas etmək mümkündürmü?» (6, s. 379).

Şərqi və Qərbi daxili həyat və təfəkkür formalarını dərinlən araşdırdıqda məlum olur ki, Şərqi təfəkkürünün və həyat formalarının müəyyən elementləri Qərbdə yayılmışdır. Eynilə də Qərbi sözügedən sahələrdəki elementləri Şərqi özünə yer tapmışdır» (7, s. 83-84).

Ümumiyyətlə Şərqi və Qərbi mədəniyyətlərinin qarşılıqlı münasibətləri haqqında son dərəcə müxtəlif fikirlər söylənilməkdədir. Tədqiqatçıların bir qrupu göstərir ki, Şərqi Qərbi ilə eynidir, onlar arasında o qədər də dərin fərqlər yoxdur. Digərləri ayrı-ayrılıqda onları hər birinə məxsus olan spesifikliyi vurğulasa da, aralarında ümumi və oxşar cəhətlərin olduğunu qəbul edir. Bəziləri isə qeyd edirlər ki, Şərqi ilə Qərbi bir-birindən o qədər fərqlənir ki, onlar arasında hər hansı ciddi təmas əlaqələri ola bilməz.

Əlbəttə, Şərqi ilə Qərbi mədəniyyətində, insanların həyat və təfəkkür tə-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

zində müəyyən özünəməxsusluqlar da vardır ki, onları nəzərdə tutmaq vacibdir. Məsələn Şərqdə belə bir fikir əsas yer tuturdu ki, mövcud olan hər şey yarandığı gündən mükəmməl xarakter daşıyır, buna görə də bütün cəhdlər həmin mükəmməlliyi qoruyub saxlamağa yönəlməlidir. Odur ki, burada insanın yaradıcılığı demək olar ki, qəbul olunmur və qadağan edilirdi. Sonra, Şərqdə ekoloji problem də Qərbdəkindən fərqlənir. Şərq ictimai fikrində təbiətə münasibətdə belə bir mövqe hakim idi ki, təbiət də mükəmməl varlıq kimi yaranıb, buna görə də onu olduğu kimi qoruyub saxlamaq, ona müdaxilə etməmək, onu korlamamaq lazımdır. Qərb ictimai şüurunda isə uzun müddət təbiətdən mərhəmət gözləməmək, onu özümüzə tabe etmək «şüarı» hakim yer tutmuşdur.

Müasir şəraitdə bütövlükdə bəşəriyyətin və eləcə də hər bir insan şəxsiyyətinin əsas mənafeləri Şərq və Qərb arasında dialoqu genişləndirməyi zəruri edir. Bu tələbat indi həmişəkindən daha güclüdür. Hazırda hansı regionda yaşamasından asılı olmayaraq, bütün insanlar sanki bir gəmidə üzürlər. Buna görə də həm Şərqi, həm də Qərbi tarixi və milli-mədəni ənənələrində onları ayıran və fərqləndirən cəhətlərdən daha çox, bu sivilizasiya növlərinə xas olan ümumi və oxşar cəhətləri axtarıb tapmaq və geniş təbliğ etmək (onlar isə kifayət qədərdir), qarşılıqlı anlaşmaya və razılığa aparan yollarla getmək vacibdir. Bu münasibətdə XX əsrin görkəmli filosofu A.Şveytserin aşağıdakı sözləri prinsip kimi qəbul oluna bilər. «Təsəvvür edək ki, Avropa və hind fəlsəfəsi arasında disput keçirilir: onlardan hər birinin özünün müstəsna dərəcədə doğru olduğunu iddia etmək hüququ vardır. Çünki hər ikisi hədsiz dərəcədə qiymətli ideyalar xəzinəsinin mənbəyidir. Odur ki, Qərb və Şərq üçün, onlar arasında keçmişdə olmuş bütün tarixi fərqlərin fəvqünə yüksələrək, bəşəriyyət üçün vahid fikir tərzini işləyib hazırlamaq zəruridir» (7, s. 56).

Beləliklə, mənəvi mədəniyyət və onun şəxsiyyətə təsiri baxımından Şərq-Qərb münasibətləri problemi olduqca mürəkkəb olub, özündə çoxlu istiqamətləri və tərəfləri əhatə edir. Bununla bağlı məsələləri nəzərdən keçirərkən şəxsiyyətin individual keyfiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayan mənəvi dəyərlərin və mədəni sərvətlərin spesifikliyi ilə bağlı cəhətləri, digər tərəfdən isə onların universal xarakter daşıyan keyfiyyətləri ayrılmaz vəhdətdə götürülməlidir. XX əsrin tarixi, dünya ölkələri arasında münasibətlərin inkişafı, onların əməkdaşlığı və birliyinin artması, eyni zamanda dövrün global problemlərinin və ümumi tələyüklü məsələlərin həllində tarixi məsuliyyətin dərk olunması ilə əlamətdardır.

Müasir dünyada gedən siyasi və mədəni proseslər güman etməyə əsas verir ki, bəşəriyyətin sağlam düşüncəsi Şərq və Qərb sivilizasiyalarının qarşı durmasını aradan qaldıracaq, onların qarşılıqlı əlaqələrini daha da möhkəm

ləndirəcəkdir. Bu sivilizasiyalar arasında geniş miqyaslı dialoqu möhkəmləndirmək, həmin mədəniyyətlərin ayrı-ayrılıqda hər birinə xas olan müsbət cəhətləri əlaqələndirmək və onlardan şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı naminə istifadə etmək müasir Azərbaycan cəmiyyəti üçün daha çox spesifikliyə malikdir. Belə ki, ölkəmiz coğrafi məkan baxımından hər iki sivilizasiyanın qovuşma sərhəddində yerləşdiyi üçün bir tərəfdən burada sözügedən məsələnin həlli baxımından daha əlverişli şərait yaranır (hər iki mədəniyyətə xas olan mütərəqqi cəhətləri əlaqələndirmək üçün). Digər tərəfdən Azərbaycan həm Şərqi, həm də Qərbi mədəni dəyərlərinin özünəməxsus şəkildə toqquşma meydanı kimi çıxış edir. Belə vəziyyətdə cəmiyyətimizin hər bir üzvü qarşısında mənəvi dəyərlər labirintində düzgün seçim edə bilmək zərurəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997.
2. Быстрицкий Е.К. Личность в мире культуры (философско-онтологический аспект). Автореф. дис. док. философ наук. Киев, 1992.
3. Социология на пороге XXI века. М, 1998.
4. Məmmədova S. Şərqi-Qərbi problemi: tarix və müasirlik. Fəlsəfə. Ekologiya. Mədəniyyət. 18-ci buraxılış, Bakı, 1993.
5. Современная западная философия. Словарь. М, 1991.
6. Арсеньев А.С. Философские основания понимания личности. М, 2001
7. Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикаций. М, 1988.

Мамед Рзаев

ЛИЧНОСТЬ В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРЫ ВОСТОКА И ЗАПАДА

В статье рассматриваются вопросы влияния культуры на формирование и развитие личности, анализируется специфика этого влияния в орбите двух центров культурных ценностей в современный период развития всеобщей мировой цивилизации, что является актуальным для азербайджанского общества, синтезирующего в себе прогрессивные стороны западных и восточных ценностей.

İLQAR QILICOV
Bakı Dövlət Universiteti

İQTİSADI FƏALİYYƏT VƏ DƏYƏRLƏR

Maddi nemətlər və xidmət növləri istehsal edən iqtisadi fəaliyyət cəmiyyətdə çox böyük rol oynadığı üçün, burada dəyərlərin təzahürü xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi mühüm elmi maraq doğurur. Doğrudur, marksizm fəlsəfəsinin hökmranlığı dövründə cəmiyyətdə iqtisadi fəaliyyətin rolu həddən artıq şişirdilirdi, o hər şeyin əsası və müəyyən edicisi hesab olunurdu. Bu qəbildən olan baxışların əsassız olduğunu göstərməklə yanaşı, digər ifrat həddə də yol vermək olmaz. Söhbət marksizmi tənqid etmək naminə maddi nemətlər istehsalının və bütövlükdə iqtisadi həyatın ümumi cəmiyyət sistemində əhəmiyyətini və rolunu azaltmaqdan gedir. Belə baxışlar elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda haqlı olaraq tənqid edilir və ictimai həyatın sferaları arasında iqtisadi həyatın və fəaliyyətin çox mühüm yer tutduğu vurğulanır (4, s. 592).

Yaxın vaxtlara qədər, həm də iqtisadi dəyərlər, dəyərlərin xüsusi tipi və ayrıca növü kimi seçilib götürülmürdü, ən yaxşı halda onların qorunub saxlanılmasından və vacibliyindən bəhs olunurdu. Nəticədə insanların iqtisadi fəaliyyətində dəyərlərin tənzimləyici mexanizmi və ondan istifadə məsələləri elmi fikrin diqqət mərkəzindən kənar qalmışdı. Müasir keçid dövründə iqtisadi həyatın fəlsəfi səpkisinin öyrənilməsinə diqqət artır. İqtisadi sferanın və iqtisadi həyatın ümumfəlsəfi məsələlərinə marağın artması, özünün konkret ifadəsini həm də bunda tapır ki, son illərdə insanların iqtisadi fəaliyyəti və davranışına aksiologiyanın sözün əsl mənasında nüfuzu baş verməkdədir. Bunun nəticəsində iqtisadi dəyərlərin yeni-yeni incəliklərini aşkar etməyə və onların digər dəyərlər sistemində yerini uzə çıxarmağa, habelə iqtisadi davranışda dəyərlərin tənzimləyici rolunu geniş araşdırmağa imkan yaranır. İqtisadi fəaliyyət insan və cəmiyyət üçün zəruri olan müxtəlif predmetlər və xidmət növləri yaradır. Burada maddi nemətlər (ərzaq, geyim, mənzil), nəqliyyat və rabitə əsas yer tutur. Göründüyü kimi, söhbət cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin son dərəcə vacib dayaqlarından gedir. İqtisadi fəaliyyət təkcə yuxarıda göstərilən sahələrdə yaranan tələbat və maraqları ödəməklə məhdudlaşmır. O həm də cəmiyyətin bütün digər sferalarının normal fəaliyyətinin təmin olunmasında böyük yer tutur. Nəzərdə tutulmalıdır ki, postsovet məkanında yaranmış müstəqil dövlətlərin iqtisadi həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklər, totalitar recimdən miras qalmış ictimai mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfat mexanizminin və iqtisadi idarəçiliyin inzibati-amirlik sisteminin aradan qaldırılması ilə əlaqədar olaraq ümumi ictimai inkişafda iqtisadi fəaliyyətin rolu və təsir dairəsi durmadan genişlənir. Açıq cəmiyyətin

iqtisadi əsaslarının yaradılmasına yönələn əsaslı transformasiya prosesləri buna sürətləndirici təsir göstərir. İnsanların iqtisadi fəaliyyəti əsas etibarilə obyektiv amillər (mövcud istehsal üsulu, istehsal münasibətləri sistemi və s.) ilə şərtlənir. Lakin burada şüur amilləri, o cümlədən də dəyərlər artmaqda olan rol oynayır. Onlar bütövlükdə fəaliyyət subyektinin daxili aləmini və psixiki tərzini ifadə edir. Sözügedən amillər içərisində iqtisadi şüur öncül yer tutur. O, özünün adi, gündəlik və nəzəri səviyyəsində çıxış edir. İqtisadi şüurun ayrılmaz tərkib hissəsi olan iqtisadi psixologiya dəyərlərlə daha sıx bağlıdır, çünki real iqtisadi fəaliyyətə daha yaxındır və subyektlərin maddi nemətlərə münasibətini bilavasitə ifadə edir. Bu münasibətdə insanların fəaliyyətə sövqəddici qüvvələri, onların cəhdləri və istəkləri ilə yanaşı, həm də dəyər oriyentasiyaları əks olunur. İqtisadi fəaliyyət məhsullarına şüurlu, dəyərləndirici münasibət həm də nəzəri səviyyədə (yəni, iqtisadi nəzəriyyələrdə) özünü göstərir.

Hazırda iqtisadi fəaliyyət sistemində bir tərəfdən yalnız bu sahəyə aid dəyərlər, digər tərəfdən isə ümumbəşəri dəyərlər çox böyük rol oynayır. Bu onunla izah edilir ki, iqtisadi fəaliyyət öz məzmununa görə son dərəcə genişdir, o cəmiyyət üzvlərinin sayca ən çox əhatə olunan sahələrindəndir. Bu mənada A.Spirkinin aşağıdakı fikri ilə razılaşmaq olar. “İqtisadiyyat öz miqyasına və həyati əhəmiyyətinə görə nəhəng insan fəaliyyəti sferasıdır. İnsanların çalışdığı və qarşılıqlı təsirdə olduğu heç bir sahədə əxlaqi və psixoloji əsaslırsız keçinmək olmaz. Xeyir və şəər, vicdan və şəərəf, azadlıq və məsuliyyət və sair əsas etik kateqoriyalar insan həyatının bütün toxumalarına, o cümlədən də iqtisadi münasibətlərə dərinədən nüfuz edir” (4, s. 653).

Vaxtilə Hegel dəyərlərin iqtisadi (utilitar) və mənəvi növlərini fərqləndirməyə xüsusi diqqət yetirmişdir. O göstərirdi ki, birincilər əmtəə kimi çıxış edir və kəmiyyət müəyyənliyinə görə səciyyələndir. Burada mahiyyət etibarilə əmtəənin abstrakt, mübadilə dəyəri nəzərdə tutulur. O yazırdı: “Əşyalar dəyərlərə malik olduğu dərəcədə biz onları əmtəə kimi götürürük. Onların əhəmiyyəti spesifik keyfiyyətlərində deyil, yalnız və yalnız dəyərliliyindədir”. (1, s. 404).

İqtisadi dəyərlər dəyərlərin ümumaksioloji təsnifatında “predmet dəyərləri” qrupuna aid edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənəvi dəyərlərin özü də maddi həyat ilə sıx bağlıdır. Çünki onların istehsalı iqtisadi məzmun kəsb edir, yəni bu proses də fiziki əmək, müxtəlif materiallar, əmək alətləri və avadanlıq vasitəsilə həyata keçirilir.

İqtisadi fəaliyyətdə və iqtisadi münasibətlərdə dəyərlərin yerinin və rolunun təhlilinə tələbatların şərhindən başlamaq məqsədəuyğundur. Çünki məhz onlar hər cür iqtisadi fəaliyyətin, insan əməyinin əsas mənbəyini təşkil edir. Tələbatlar əslində fəaliyyət subyektinin öz varlığının xarici və daxili şəra-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

itinə münasibəti, onlardan asılılığı deməkdir. Tələbatlar və onların ödənilməsi bütövlükdə cəmiyyətin həyatına, xüsusilə də onun iqtisadi sferasına dərindən nüfuz edir. İnsanların tələbatlarını ödəmək üçün maddi nemətlər istehsal etmək iqtisadi fəaliyyətin əsas məqsədidir. Sonra, iqtisadi sferada dəyərlər mənafelərlə ayrılmaz əlaqədə çıxış edir. Bu təsadüfi olmayıb, onunla izah edilir ki, iqtisadi mənafelər iqtisadi fəaliyyətdə qərarlaşan münasibətlərin bilavasitə təzahürü deməkdir. Başqa sözlə deyilsə, hər bir şəxsin və ya sosial qrupun iqtisadi mənafeləri onların iqtisadi münasibətlər sistemindəki yeri ilə müəyyən olunur. İqtisadi mənafelərin başa düşülməsi, müvafiq səviyyəli subyektlərin tələbatlarını ödəməyin optimal yollarını dərk etməsi və mövcud iqtisadi münasibətlər sistemində özünüreallaşdırması deməkdir. İnsanların öz obyektiv iqtisadi mənafelərini dərk etməsi nəticəsində onlarda fəaliyyət motivləri, istək və arzular, bu və ya digər iqtisadi yönümlü hərəkətə subyektiv maraq formalaşır.

Tələbatların ödənilməsi heyvanların da əsas məqsədidir. Lakin insanın bu yönümdə olan fəaliyyəti ondan prinsipcə fərqli olub, şüurlu və məqsədyönlü prosesdir. Bu proses həm də özünün rəngarəngliyi, yüksək zövqlülüyü və mədəniliyi ilə səciyyələnir. İqtisadi fəaliyyətdə tələbatların ödənilməsi daim təkmilləşir və yüksəlir, onun gedişində faydalılıq və dəyərlilik əsas qiymətləndirmə meyarlarından birinə çevrilir. Bu mənada fəlsəfi ədəbiyyatda doğru olaraq göstərilir ki, “bütünlükdə sivilizasiya insanların, maddi və mənəvi nemətlərin yaradılmasına yönələn daimi fəaliyyətindən başqa bir şey deyildir. Həyatda mənəvi-əxlaqi cəhətdən özünü doğruldan hər bir uğur məhz əmək uğurudur” (4, s. 600).

İqtisadi fəaliyyətin əsasını təşkil edən əmək, insan tərəfindən təbiət və sosial qüvvələrin öz tələbatlarına uyğun şəkildə dəyişdirilməsinə yönələn məqsədyönlü proses kimi dəyərlər ilə ayrılmaz vəhdətdədir. Bu onunla izah edilir ki, əmək insanın əsl mahiyyət qüvvələrinin reallaşması və ifadəsi kimi, həm də dərin əxlaqi-dəyərləndirici səpkiyə malikdir. Bu mənada əmək təkcə insana lazım olan maddi nemətlər istehsal etməklə məhdudlaşmır, o zəngin mədəniyyət aləmi, dəyərlər dünyası yaradır. Əmək prosesinin mahiyyətini aksioloji baxımdan araşdırarkən onun motivasiyasının xarakteri, əməyin subyektinin məqsədi, maraqları, məsuliyyəti daim diqqət mərkəzində tutulmalıdır. Sonra, əmək fəaliyyəti bir qayda olaraq müəyyən insanlar birliyi daxilində - kollektivlərdə cərəyan edir. Buna görə də onun nəticələri müvafiq əmək kollektivində qərarlaşan mənəvi mühitdən, onun üzvlərinin psixoloji uyuşma səviyyəsindən və əlbəttə ki, buradakı dəyərlər, normalar və qaydalardan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Həyatın mənası, xoşbəxtlik, azadlıq və sair ümumi bəşəri dəyərlər əmək prosesindən ayrılmazdır. Əmək şəxsiyyətin başlıca özünüreallaşdırma vasitəsi kimi təkcə intellektual deyil, həm də dərin

emosional xarakter daşıyır. Bu məqam da onun dəyərlər ilə sıx qarşılıqlı təsirini təmin edən mühüm şərtlərdən biridir.

İqtisadi həyatda fəaliyyət göstərən dəyərlər sırasında mülkiyyətçinin müxtəlif hüquqlarının qorunması və bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə əməl olunması çox mühüm yer tutur. Onların sabit və etibarlı müdafiəsinin təşkili müasir iqtisadi fəaliyyətin vacib şərtidir. Qeyd olunan dəyərlərin pozulması müasir iqtisadiyyatın əsas dayaqlarından olan xüsusi sahibkarlıq sisteminin dağılması ilə nəticələnə bilər.

İqtisadi fəaliyyətin mühüm əsaslarından olan mülkiyyətin və mülkiyyət münasibətlərinin dəyərlər ilə ayrılmaz vəhdəti fikrimizcə, onunla izah edilməlidir ki, o hüquqla sıx bağlıdır. Hüquqi tənzimləmə mexanizmləri isə cəmiyyətdə müsbət mənəvi dəyərlərin fəaliyyətinə geniş şərait yaratmaq işinə xidmət edir.

Subyektin mülkiyyətə yiyələnməsi və onun üzərində sərəncam etməsi, onun üçün yeni azadlıq sferası açır. Belə ki, o, mülkiyyət üzərində rəngarəng üsullarla sərəncam verə bilər. Eyni zamanda onun iradəsi yeni impuls əldə edir, mülkiyyəti öz məqsədlərini həyata keçirməyə daha qətiyyətlə yönəlir. Azad mülkiyyətçi hüququna malik olan insan özünün əməyini, bilik və bacarığını tam dolğunluqla ilə reallaşdırmağa çalışır ki, fəaliyyətinin nəticələri ona həm maddi gəlir gətirsin, həm də cəmiyyətdə nüfuzunu və dəyərliliyini yüksəlsin. Özünün bütün fiziki və mənəvi qüvvələrini tam dolğunluğu ilə reallaşdırmağa çalışan subyektdə həyatın mənası haqqında və dəyərlər haqqında təsəvvürlər müsbət istiqamətdə inkişaf edir. Bu məqam bir daha sübut edir ki, mülkiyyət təkcə iqtisadi məzmun daşımır, o həm də sosial münasibətlərin və mədəniyyətin mühüm formasıdır. Mülkiyyətin bu funksiyası özünü bunda göstərir ki, o müəyyən sosial əlaqələrin və dəyərləndirici fəaliyyətin olmasını şərtləndirir. Digər tərəfdən, cəmiyyət mülkiyyətçilərin üzərinə müəyyən vəzifələr və öhdəliklər də qoyur. Onların yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Cəmiyyətin ümumi inkişafına zərər vuran hərəkətlərə yol verildikdə, qəbul olunmuş normalar və dəyərlər pozulduqda, dövlət mülkiyyətçini müvafiq cəza ilə tənbeh edir (mülkiyyət azadlığının məhdudlaşdırılmasından başlayaraq, mülkiyyət hüququndan məhrum etməyə qədər).

İqtisadi fəaliyyətdə dəyərlərin tənzimləyici rolunu mülkiyyət münasibətləri səpkisində təhlil edərkən, onun forma müxtəlifliyi məsələsinə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Söhbət birinci növbədə xüsusi mülkiyyətin inkişafına şərait yaradılmasından, onun təkcə hüquqi deyil, həm də mənəvi-əxlaqi cəhətdən dəqiq sanksiyalaşdırılmasından gedir. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, marksizmin sosial fəlsəfəsi xüsusi mülkiyyətə düşmən münasibət bəsləyirdi. O, cəmiyyətin iqtisadi əsasını və yüksəlişini ictimai mülkiyyətdə görürdü. Bu yanlış ideya yetmiş ildən artıq davam etmiş sovet rejimi dövründə

İctimai və humanitar elmlər seriyası

özünün praktiki təcəssümünü tapmışdır. Kollektivləşmə pərdəsi altında on minlərlə vətəndaşın xüsusi mülkiyyəti əlindən alındı və özləri fəlakətli əzablara düşər edildi. Bu gün qərarlaşmaqda olan açıq cəmiyyətin ölçüləri baxımından yanaşdıqda, belə təsəvvürlərin tam əsassızlığı aydın olur. Təsadüfi deyildir ki, milli müstəqillik şəraitində iqtisadi həyatda aparılan əsaslı islahatlardan ən mühümünü mülkiyyətin əksdövlətləşməsi, yəni mülkiyyət üzərində dövlət inhisarının ləğv edilməsi, geniş və hərtərəfli özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində xüsusi mülkiyyətin inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Xüsusi mülkiyyətin guya tənbelliyə sövqə etdiyi haqqında baxışlar əsassızdır. Bununla yanaşı xüsusi mülkiyyətin hüdudunun və dəyərinin rolunu – mütləqləşdirmək də doğru olmazdı. Təsadüfi deyildir ki, müasir dünyanın Almaniya, Fransa və İtaliya kimi qabaqcıl ölkələrində xüsusi mülkiyyətin yol verilən hüdudları qanunvericilik yolu ilə tənzim olunmuşdur və ondan cəmiyyətin mənafeyinə istifadə etmək zəruriliyi göstərilir (3, s. 76). Yeri gəlmişkən, müasir Azərbaycan cəmiyyətində də bu məsələnin qanunvericilik qaydasında təsbit edilməsi məqsədəuyğundur.

Maddi istehsal sferasındakı dəyərlərdən danışarkən texniki və texnoloji dəyərləri xüsusi seçib ayırmaq lazımdır. Son vaxtlara qədər texniki dəyərlər anlayışı elmi ədəbiyyatda işlənilmirdi. Buraya texniki sistemlərin istismarı qaydaları, texniki təhlükəsizlik ilə bağlı dəyərlər, əməyin sanitar-texniki şəraiti ilə əlaqəli dəyərlər və sair daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət texniki xarakterli dəyərlər əsassız olaraq sosial dəyərlərdən tam ayrı şəkildə götürülürdü. Bunu onunla izah edirdilər ki, guya onların əsasını insanlar arasındakı münasibətlər, yəni ictimai münasibətlər deyil, məhsuldar qüvvələr ilə təbii proseslərin qarşılıqlı münasibətləri təşkil edir ki, onlar da fiziki, kimyəvi və bioloji qanunauyğunluqlara tabedir. Nəticədə belə təsəvvür olunurdu ki, onlar bütün sosial dəyərlər üçün səciyyəvi olan seçim imkanına malik deyildir. Məsələyə bu cür yanaşılmasının əsassızlığı müasir şəraitdə getdikcə daha aydın görünməkdədir. Belə ki, müxtəlif texnika və texniki sistemlərin reallaşdırılması prosesində özünü göstərən dəyərlər sosial amillərdən, birinci növbədə insandan kənar baş vermir. Bu proseslərdə insan əhəmiyyətli yer tutur. Həm də göstərməlidir ki, texniki dəyərləri yerinə yetirən insanın özündə müəyyən seçim imkanı (əlbəttə, sırf sosial xarakterli dəyərlərdə olduğundan məhdud diapazonda) vardır. Məsələn, o həmin dəyərlərə əməl edə və ya onlara məhəl qoymaya bilər. Yaxud da onları dəqiq surətdə və ya başdansaovdu yerinə yetirmək seçimi mümkündür. Digər bir seçim imkanı bunda təzahür edir ki, texniki sistemlərin tətbiqi zamanı elə qeyri-standart hallar özünü göstərir ki, işçi, problemin optimal həlli ilə özünüitirmə, məsuliyyətlilik ilə məsuliyyətsizlik arasında tərəddüd edir. Cəmiyyətimizin yaşadığı müasir keçid dövründə iqtisadi sferada bir çox əsaslı islahatlar həyata

keçirilməkdədir. Dəyərlərin inkişafına göstərdiyi müsbət təsir baxımından aşağıdakılar daha çox əhəmiyyət kəsb edir: mülkiyyət üzərində dövlətin inhisarının ləğv edilməsi, geniş miqyaslı özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində xüsusi mülkiyyətin yaranması və əcmiyyətdə onun təsir dairəsinin gündən-günə artması, müxtəlif mülkiyyət formalarının bərabərhüquqlu və azad inkişafının təmin edilməsi, aqrar islahatın həyata keçirilməsi və torpağın kəndlilərə qaytarılması, bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına yönələn digər tədbirlər, xırda və orta müəssisələrin fəaliyyətinə real şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişafına geniş meydan verilməsi, əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin azadılmasına dair uzunmüddətli proqramın həyata keçirilməsi, iqtisadi həyatda davamlı insan inkişafı strategiyasının reallaşdırılması və sair.

İqtisadi fəaliyyətdə dəyərlərin rolunun artırılması ölkənin iqtisadi resurslarının möhkəmlənməsinə sürətləndirici təsir göstərir. Təsadüfi deyildir ki, müasir elmi ədəbiyyatda bu amilin maddi dəyərlərlə sıx əlaqədə olduğu vurğulanaraq göstərilir ki, iqtisadi əsaslar hakim mülkiyyət forması, əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi milli məhsulun həcmi ilə, istehsalın strukturu, istehsalın texnologiyası, strateji əhəmiyyətli təbii ehtiyatlar, qızıl ehtiyatı və sair amillər ilə müəyyən olunur. Buna müvafiq olaraq investisiya, elmi-texniki, vergi, gömrük siyasəti, habelə, kapital, əmtəə və digər maddi dəyərlər ölkənin iqtisadi resurslarını təşkil edir” (2, s. 68).

İqtisadi dəyərlər həm də iqtisadi hakimiyyəti həyata keçirməyə xidmət edir. Sonuncu iqtisadi resurslar üzərində nəzarət etmək və müxtəlif növlü maddi dəyərlər üzərində mülkiyyət deməkdir. İqtisadi hakimiyyətin cəmiyyətdə üstün rol oynadığını qeyd edərək F.Xayek yazır: “İqtisadi nəzarət insan həyatının başqaları ilə heç bir əlaqəsi olmayan həyat sahələrindən birinə nəzarət demək deyildir. O bizim bütün məqsədlərimizin əldə olunması vasitələri üzərində nəzarət deməkdir” (6, s. 218).

Hazırda iqtisadi, texniki və texnologiyası istiqamətlərdə yeni davranış qaydaları və normaları ilə yanaşı, həm də yeni dəyərlər formalaşmaqdadır. Onlar iqtisadi sahədə sərbəst rəqabətin səmərəli təşkilini, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, əməkdaşlıq və partnyorluq sazişlərinin vaxtında və yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Bütün sosial-iqtisadi prosesləri səciyyələndirən əsas qanunauyğunluqlardan biri odur ki, onlarda insani keyfiyyətlərin durmadan artması baş verir. Bu qanunauyğunluq müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən bütün ölkələr kimi Azərbaycan da aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar, cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında qayda yaradan və tərəqqiyə xidmət edən fenomendir. Onun yaranması obyektiv sosial prosesdir. O insanların mövcud tələbatları ilə onların ödənilməsinin öztənzimləyici mexanizmi kimi çıxış edir. Bazar hər

İctimai və humanitar elmlər seriyası

şeydən əvvəl tələb və təklif arasında münasibətləri nizama salır, hər bir iqtisadi fəaliyyət özəyinin (müəssisə, təşkilat, firma və s.) rəqabətlik qabiliyyətini yüksəldir. İqtisadi fayda götürmək prinsipi bazar qanunlarının ən ümumiləşdirilmiş ifadəsidir. Formalaşmaqda olan bazar münasibətləri həm də demokratiya kimi mühüm dəyərin fəaliyyətinə və geniş tətbiqinə imkanlar açır. Təsadüfi deyildir ki, iqtisadi səviyyəni səciyyələndirən göstəricilər demokratik ölkələrlə bir qayda olaraq avtoritar və totalitar quruluşlu dövlətlər ilə müqayisədə yüksək olur. Bazarın törətdiyi əsas rəqabət iqtisadi həyatda demokratiyanın çox mühüm müqəddəm şərtini təşkil edir. Bəşər tarixi sübut edir ki, bazar münasibətlərinin və xüsusi mülkiyyətin olmadığı ölkələrdə demokratiya qeyri-mümkündür. Bazar iqtisadiyyatının demokratiyaya göstərdiyi müsbət təsir aşağıdakılarda ifadə olunur. Əvvəla, bazar iqtisadiyyatı iqtisadi və siyasi hakimiyyətin cəmiyyətin hər hansı bir qrupunun əlində mərkəzləşməsinə imkan vermir. Digər tərəfdən, bazar iqtisadiyyatı fərdiyyətin avtonomluğunu təmin edir, onda azadlığa, məsuliyyətə və sahibkarlığa meyil etmək kimi demokratik dəyərlərin inkişafını gücləndirir. Sonra, bazar iqtisadiyyatı müasir demokratiyanın özülündə duran vətəndaş cəmiyyətinin qərarlaşmasını sürətləndirir. Nəhayət, bu da nəzərdə tutulmalıdır ki, bazar iqtisadiyyatı inhisara deyil, azad rəqabətə əsaslandığı üçün, burada demokratiyanın genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Vicdanlı təşkil olunmuş biznes və halal sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş gəlir (sərvət) bazar iqtisadiyyatı şəraitində çox mühüm dəyərə çevrilir. Formalaşmaqda olan bazar iqtisadiyyatı dəyərlərdə və onun strukturunda ciddi irəliləyişlər yaradır. Onlardan ən başlıcası budur ki, maddi dəyərlər ön plana keçir, onların cəmiyyətdə rolu və təsir dairəsi sürətlə genişlənilir. Bunun əvəzində bəzən ümumhumanist və mənəvi dəyərlər arxa plana keçir, necə dəyərlər, ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bu meyil öz normal həddini keçdikdə, cəmiyyətin ümummənəvi inkişafında arzuolunmaz nəticələr törədə bilər. Ən əsası isə budur ki, insanı mahiyyəti ifadə edən mənəvi dəyərlər (doğruculluq, halallıq, ədalət, vicdan, şərəf və s.) maddi dəyərlərə (iqtisadi fayda götürmək, nəyin bahasına olursa-olsun az əmək və vəsait sərf etməklə maksimum qazanc əldə etmək, adam aldatmaq, yalan, hiylə və sair) qurban verilir.

Bununla əlaqədar fəlsəfi ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, “maddi varlanmaq məqsədi güdən bazar dəyərləri əlbəttə zəruridir. Lakin onların arxasında əsas rol oynayan mənəvi dəyərlərin durduğu unudulmamalıdır” (5, s. 556).

Qeyd olunmalıdır ki, əsas mənəvi dəyərlərin itirilməsinə yol vermək olmaz. İqtisadi fəaliyyətdə sözügedən və digər dəyərlərin normal təsirinin təmin edilməsində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizmini

tətbiq edilməsi böyük üstünlüklərə malikdir.

İnsanın iqtisadi fəaliyyəti və davranışında dəyərlərin tənzimədi və nəzarətedici rolu təhlili belə bir nəticəyə gəlmək üçün əsas verir: həmin dəyərlərin heç də hamısı yalnız iqtisadi fəaliyyətə aid deyildir, onların bir çoxu ümumi bəşəri dəyərlərin iqtisadi sahədə konkretləşməsi kimi çıxış edir. İqtisadi fəaliyyətdə təkcə sırf iqtisadi deyil, həm də ümumi dəyərlərin mühüm rol oynaması bununla bağlıdır ki, iqtisadi dəyərlərin reallaşdırılmasını yalnız iqtisadi şərtlər ilə təmin etmək mümkün deyildir. Bunun üçün onların siyasi, sosial-psixoloji-mənəvi amillərlə sıx əlaqəsi və vəhdəti zəruridir, çünki sözügedən tərəflər insanların iqtisadi fəaliyyəti və davranışında əhəmiyyətli yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Гегель Г. Философия права. М.: Мысль, 1990.
2. Политология. Под ред А.А.Радугина. М.: Проспект, 2001.
3. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. М., 1995.
4. Спиркин А.Г. Философия. М.: Гардарики, 2000.
5. Философия. Под ред В.Н.Лавриненко. М.: Юнити, 1998.
6. Хайек Ф.А. Дорога к рабству. // Новый мир, 1991, №7, с. 215-222.

Илгар Гылыджев

ГKONOMİÇESKAƏ DEƏTELĞNOSTĞ İ ÜENNOSTİ

В статье подчеркивается необходимость выделения экономических ценностей в качестве самостоятельного вида ценностей, в связи с чем вводится в научной оборот понятие “экономическая аксиология”. Автор детально анализирует растущую роль экономических ценностей в деятельности по производству материальных благ в условиях создания экономических основ открытого общества. Особое внимание уделено раскрытию взаимосвязей формирующейся рыночной экономики и ценностей.

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT KONSEPSİYASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Dünya təsərrüfat sisteminin təhlili göstərir ki, dünyanın heç bir ölkəsi xarici iqtisadi əlaqələr qurmadan öz milli iqtisadiyyatının normal inkişafını təmin edə bilməz. Beynəlxalq təcrübəyə görə ölkələr arasında bu əlaqələr çox şaxələndir və onun müxtəlif formaları mövcuddur. Xüsusi ilə beynəlxalq ixtisaslaşma, kooperasiya, müştərək və elmi-texniki əməkdaşlıq, xarici ticarət, lisenziya və texnologiyalarla ticarət, işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, sosial-mədəni xidmətlərin göstərilməsi, turizm, azad iqtisadi zonaların yaradılması və s. kimi iqtisadi münasibətlərin 2/3 hissəsindən çoxu xarici ticarət əlaqələrinin payına düşür.

Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin müstəqil fəaliyyət tarixi çox gəncdir. Belə ki, təqribən 70 ildən çox bir müddət ərzində respublika iqtisadiyyatı SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi olduğundan, dünyadan təcə siyasi cəhətdən deyil, eyni zamanda, iqtisadi cəhətdən də təcrid olunmuş şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Xarici ticarət üzərində dövlət nəzarəti bütün sahələri, onun ayrı-ayrı strukturlarını ittifaqdan asılı vəziyyətdə saxlamış, bir növ onların müstəqil inkişafına mane olmuşdur. Lakin bununla yanaşı, Azərbaycan SSRİ-nin xarici ticarət əlaqələrində fəal iştirak etmiş və respublikamız 350 addan çox məhsulla dünyanın 80 ölkəsi ilə ixrac əməliyyatı aparmış, eyni zamanda, öz tələbatını ödəmək üçün mərkəzləşmiş qaydada məhsul idxal etmişdir ¹.

İttifaqın dağılması ilə bu ittifaqa daxil olan respublikalar, o cümlədən Azərbaycan öz milli iqtisadiyyatını müstəqil qurmaq və öz milli mənafeələrinə uyğun inkişaf etdirmək imkanı qazandı. Azərbaycanın təbii və iqtisadi potensialının milli mənafeəyə yönəldilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə etməklə dünyada gedən iqtisadi proseslərə qoşulmaq üçün şərait yaratdı və Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyektinə olmaqla dünya təsərrüfatına inteqrasiya oluna bildi.

Dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ölkələrin bir-birindən asılılığının getdikcə güclənməsi, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq meydana çıxan problemlərin mürəkkəbləşməsi, hər şeydən əvvəl milli iqtisadiyyatın formalaşması və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin konseptual əsaslarının işlənilməsi və hazırlanmasından asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünya təcrübəsinin və bütövlükdə,

beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin nəzəri əsaslarının sistemli təhlili yuxarıda gəldiyimiz qənaətin obyektiv xarakter daşdığını göstərir. Ümumiyyətlə, xarici ticarət xarici iqtisadi əlaqələrin realizasiyasının əsas mexanizmi kimi çıxış edir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində sərhədlərin getdikcə silinməsi texnologiya, nəqliyyat və rabitə sferalarında baş verən əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində geniş təkrar istehsal sferasının başlıca fazaları olan istehsal və mübadilənin daha sıx çulğlaşması prosesini sürətləndirməklə real fakt kimi meydana çıxmışdır.

Müasir dünyada istehsal edilmiş mal və xidmətlərin əsas hissəsi xarici ticarət vasitəsilə bazara çıxarılır, ya da həmin məhsulların istehsalında xarici komponentlərdən istifadə olunur. Son 40 il ərzində beynəlxalq mal dövriyyəsi 15 dəfə, istehsal isə cəmi 6 dəfə artmışdır. Bundan başqa, 10 il ərzində xarici investisiyalar 4 dəfə artaraq il ərzində 200 mlrd dollara çatmışdır².

Azərbaycan Respublikasının potensial imkanları baxımından dünya bazarında, hətta regional bazarlarda belə mövcud situasiyaya təsir etmək imkanının yoxluğunu, əksinə, özünün bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətinin təşkili və inkişafında real vəziyyətə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qaldığını qəbul ediriksə, onda ölkənin xarici ticarət konsepsiyasının formalaşmasında göstərilən cəhətləri nəzərə almaq və onu qlobal kontekstdə araşdırmaq lazım gəlir.

Fikrimizcə xarici ticarət konsepsiyası inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq iki dövr üçün işlənib hazırlanmalıdır:

- 1) keçid dövrünün xarici ticarət konsepsiyası;
- 2) real bazar dövrünün xarici ticarət konsepsiyası.

Ölkənin xarici ticarət konsepsiyası bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilməli və formalaşdırılmalıdır. Belə ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması və möhkəmləndirilməsi başlıca olaraq ticarətin təşkili və inkişafından birbaşa asılıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkələrin inkişaf yollarının seçilməsi son dərəcə mühüm məsələlərdən biridir. Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatın xarici amillərlə sıx əlaqəliliyi və qarşılıqlı asılılığı baxımından 3 inkişaf modelini fərqləndirmək mümkündür:

- 1) İqtisadiyyatın ixrac yönümünün yüksəldilməsini nəzərdə tutan inkişaf modeli;
- 2) İdxal əvəz edəcək istehsal sahələrinin inkişaf modeli;
- 3) İqtisadi inteqrasiya modeli.

Bu modellərdən hər hansı birinin seçilməsi öz mahiyyəti etibarilə xarici ticarət konsepsiyasının formalaşdırılması deməkdir. Buna görə də, Azərbaycanın mövcud potensialı baxımından bunlardan hansının daha məqsədə müvafiq olduğunu araşdırmaq zəruridir.

İctimai və humanitar elmlər seriyası

Ölkənin xarici ticarət konsepsiyasının əsas istinad bazası regional iqtisadi inteqrasiya çərçivəsi daxilində yaradılan azad ticarət blokları ola bilər. Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası tipli ticarət zonalarının təşkili həm keçid dövrü ərzində, həm də perspektivdə daxili və xarici iqtisadi fəaliyyətin optimal uyğunluğuna əsaslanan xarici ticarət konsepsiyasını formalaşdırmağa və tətbiq etməyə imkan verərdi. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, regional iqtisadi inteqrasiyanın 5 ardıcıl inkişaf mərhələləri vardır.

-azad ticarət zonası; üzv ölkələr arasında ticarət sferasında bütün məhdudiyətlər ləğv edilir;

-gömrük ittifaqı; göstərilənlərlə yanaşı üçüncü ölkələrə qarşı vahid gömrük tarifi dərəcələri tətbiq edilir;

-ümumi bazar; məhsul istehsalı və satışını blokdaxili hərəkəti tam sərbəstləşdirilərək ümumi bazar məkanı formalaşdırılır;

-iqtisadi ittifaq; iqtisadi qanunvericilik və milli iqtisadi siyasət identifikasiya olunur və valyuta inteqrasiyası başa çatdırılır;

-tam iqtisadi inteqrasiya; federativ yaxud konfederativ prinsiplər əsasında yeni dövlət yaradılır.

Hazırda Azərbaycan Avroasiya məkanında yeganə ölkədir ki, eyni zamanda 5 regional qruplaşmada iştirak edir:

1) Müstəqil Dövlətlər Birliyi;

2) İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı;

3) Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı;

4) Türk dövlətlərinin iş birliyi şurası;

5) GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova).

Bu bloklardan heç birində real məzmunlu inteqrasiya prosesləri getmir, bununla yanaşı istənilən istiqamətdə azad ticarət zonalarının təşkili ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında və onun strukturunun təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Göstərilən tərzdə xarici ticarət konsepsiyasının istinad nöqtəsi müəyyənləşdirilərək, onun əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

-ixracatın subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə dövlət proqramlarının hazırlanması;

-daxili bazarın milli mənafeələrə uyğun qorunması.

-ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;

-ixrac strukturunun təkmilləşdirilməsi, əsas ağırlıq mərkəzinin hazır məhsul və xidmətlər üzərinə keçirilməsi,

-ölkənin ixrac potensialının müqayisəli üstünlük prinsipi əsasında qiymətləndirilməsi;

-texnologiya tutumlu məhsulların ixracının artırılması;

-mühüm məhsul növlərinin daxili tələbatı ödəmək səviyyəsində istehsalının təşkili;

-idxalın strukturuna nəzarət və ölkənin idxal asılılığının azaldılması.

Fikrimizcə Azərbaycanın xarici ticarət konsepsiyası göstərilən istiqamətlərin üzvi vəhdətinə əsaslanmaqla formalaşdırılmalı və ölkənin xarici ticarəti bu prinsiplər bazasında həyata keçirilməlidir.

Ümumiyyətlə, ticarət əlaqələri ölkənin potensial imkanları və iqtisadiyyatın daxili tələbatı ilə dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin, beynəlxalq əmək bölgüsünün tələbləri və dünya bazarının vəziyyəti ilə formalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda dünya iqtisadiyyatında aparıcı mövqe tutmaq üçün aktiv xarici fəaliyyət aparılmalıdır. Ticarət əlaqələri quruluş etibarilə çoxşaxəli olmalı, ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün şərait yaradılmalıdır ³.

Göstərmək lazımdır ki, dünyada xarici ticarət əlaqələri obyektiv inkişaf qanunauyğunluqları və amillərinə, beynəlxalq əmək bölgüsünə, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, imtiyazlı tarif və qeyri-tarif tənzimlənmələrinə, istehsalın ixtisaslaşdırılmasına, mövcud təbii sərvətlərə, investisiya, əmək və maddi resurslara, nəqliyyat və infrastrukturanın inkişaf səviyyəsinə əsaslanır⁴. Xarici iqtisadi əlaqələrin xarakteri, şərtləri və onların tənzimlənməsi müstəqilliyin tamlığını səciyyələndirən başlıca amil, meyar kimi çıxış edir. Dünya iqtisadiyyatına aktiv qoşulmuş dövlətlər özlərinin müvafiq ehtiyat və imkanları olmadıqları halda belə, cəmiyyətin tələbatını tam ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, digər tərəfdən öz əlverişli üstünlüklərini dünya təsərrüfatı sistemində reallaşdırmaq imkanları əldə edirlər. Ölkənin dünya təsərrüfatı sistemində iştirakı, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə edilməsi, xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır ⁵.

Hal-hazırda Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri obyektiv amillərə, normativ-hüquqi bazaya əsaslanır. Xarici iqtisadi əlaqələri səmərələşdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev mühüm fərmanlar imzalamış və Milli Məclis müvafiq qanunlar qəbul etmişdir. Məhz respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici ticarət əlaqələri liberallaşdırılaraq sərbəst fəaliyyət növünə çevrilmiş və getdikcə təkmilləşir. Onun tənzimlənməsində dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən, obyektiv metod və mexanizmlərdən istifadə edilir.

Hazırda respublikamızın beynəlxalq konvensiyalara qoşulması xarici ticarət fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra qanunların, sərəncamların və digər hüquq-normativ aktların olması sübut edir ki, respublika özünün yeni xarici iqtisadi əlaqələrini və dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq sistemini yaradır və onu tənzimləyir. Respublikanın dünya təsərrüfatı ilə mövcud əlaqələr sistemi və

İctimai və humanitar elmlər seriyası

onun tənzimlənməsi milli mənafelərimizə uyğun yeni prinsiplər əsasında qurulur və prinsiplərin əsasını hər şeydən əvvəl, milli dövlətçilik maraqları təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. H.Ə.Əliyev. «Dünya təcrübəsi Azərbaycanın iqtisadiyyatında islahatların optimal yolunun axtarışına kömək edəcəkdir». «Sahibkarlığın strategiyası və iqtisadiyyatın yenidən qurulması» beynəlxalq konfransında çıxış. Bakı, 13 sentyabr 1994-cü il. Müstəqillik yollarında. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1997, 2-ci cild, s. 16.
2. Əliyev A. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Bakı: Qanun, 2003, s. 29.
3. «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 609 №-li fərmanı, 24 iyun 1997-ci il, s. 2.
4. Bayramov Ə.Ə. Regional iqtisadi inteqrasiya-nəzəriyyə və praktika. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997, s. 84.
5. Şəkərliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999, s. 125.

Асаф Гарибов

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВНЕШНО -ТОРГОВЫХ КОНЦЕПЦИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

В научной статье предметом исследования являются основные направления внешне-экономических отношений Азербайджанской Республики. Так же исследуется сущность, цели и формирование внешнеторговых отношений.

В условиях рыночных отношений повышается роль и значение внешнеторговых стратегий каждой Республики. Поэтому государство исходя из международной практики должен проводить свою политику в этой области.

ASİF ŞİRƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

İNVESTİSIYA SİYASƏTİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir bazar iqtisadiyyatı, bazar iqtisadi sistemi şəraitində əsaslı vəsait, kapital və investisiya qoyuluşlarının elmi-nəzəri, metodoloji və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi, tədqiqi və araşdırılması getdikcə daha intensiv surətdə müntəzəm öyrənmə obyektinə cəlb olunur, ümumdünya marağına səbəb olur ki, bunu da təbii, qanunauyğun bir hal kimi anlamaq və qəbul etmək lazımdır. Çünki gəlir, mənfəət götürmək məqsədilə ölkə daxilində və ya xaricində sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət sahə və sferalarına uzun müddətli və yüksək məbləğli əsaslı vəsait qoyuluşu olub iqtisadi ədəbiyyatda investisiyalar (yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, alman sözü olan «investisiya» dilimizdə «geydirmək», «geyindirmək», «geyinmək» mənalarında işlədir) adlanır. Belə formalı əsaslı vəsait qoyuluşları yeni iqtisadi sistemə keçən, özünün sağlam, sivilizasiyalı, müstəqil iqtisadiyyatını formalaşdıran, daha sonra sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək məqsədilə hər bir ölkə, o cümlədən ölkəmiz və hətta inkişaf və tərəqqi etmiş ölkələrin də tələbatının, ehtiyacının bir sayılı zərurəti və əsas maliyyə mənbəyi olur. Bu isə onu qətiyyətlə qarşıya qoyur ki, investisiya qoyuluşlarına elə-belə yanaşmaq, baxmaq mümkün deyildir. Bu problemin həllinə sistemli yanaşılmalı, o zəruri iqtisadi siyasət kimi öz qiymətini almalıdır və ölkənin, dövlətin və hökumətin iqtisadi siyasəti və fəaliyyətində mövqeyini tutmalı və möhkəmləndirməlidir. Bunun üçün hər bir ölkə və dövlət, habelə beynəlxalq səviyyədə investisiya siyasəti yenidən işlənilib hazırlanmalı, onun nəzəri əsaslarına və praktik məsələlərinə yeni baxımdan, müasir bazar iqtisadiyyatının ehtiyac və tələbi istiqamətindən baxılmalı və yanaşılmalı, habelə necə deyərlər bazarın tələbinə uyğunlaşdırılmalıdır. Başqa sözlə investisiya qoyuluşlarını irəlilədən, ona fəaliyyət və hərəkət mexanizmi yaradan, habelə davamlı və dayaqlılığını təmin edən bir investisiya siyasəti formalaşdırılmalıdır. Bəs investisiya siyasəti nəyi ifadə edir, nəyi şərtləndirir, onun başlıca ünsürləri sisteminə nələr daxil olmalıdır. Başqa sözlə bu siyasəti necə tərifləndirmək olar. Bizim fikrimizcə investisiya siyasətinə aşağıdakı tərif vermək olar:

Ölkənin milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi tərəqqidə yeni irəliləyişlərə nail olmasını təmin etmək və digər sosial-iqtisadi məsələlərin həllini sürətləndirmək və qısaltmaq məqsədilə investisiyaların həcmi artırmaq, mənbələri və ərazi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq əsaslı vəsait qoyuluşlarının cəlb edilməsi, verilməsi – qaytarılması, bunun üçün mühit və rejim formalaşdırmaq, investisiya müddəti və prosesini

İctimai və humanitar elmlər seriyası

tənzimləmək əsaslı vəsaitlərin cəlbi və qaytarılmasını stimullaşdırmaq və əsaslı vəsait qoyuluşlarının qorunması və faydalılığının yüksəldilməsinə təminat verən mexanizmin təşəkkülünə təkan verən işlənib hazırlanmış sosial-iqtisadi, hüquqi təşkilati və s. tədbirlər kompleksinin məcmusuna investisiya siyasəti deyilir. Başqa deyimlə investisiyaların cəlbi və istifadəsi üzrə iqtisadi, təşkilati, hüquqi və digər tədbirlər sisteminin, proqramının məzmununun ifadə edən siyasət elə investisiya siyasətidir. Bu mənada investisiya siyasətini investisiya proqramı kimi də adlandırmaq olar. Onun da göstərilməsi vacibdir ki, investisiya siyasəti hər bir ölkənin dövlət və hökumətin ümumi iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi, cəmiyyətin inkişafı və iqtisadi tərəqqisinin başlıca istiqamətlərindən biridir. Ola bilər ki, hər bir ölkənin investisiya siyasəti, bu siyasətin müxtəlif variantları az-çox biri-birindən fərqlənsin, buna isə qanunauyğun bir hal kimi baxılmalıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, investisiya siyasətinin ümumi əsasları, müddəa və prinsipləri və qanunauyğunluqları əsasən oxşarlıq, eyniyyət, adekvatlıq təşkil edir və bu mənada investisiya siyasətini bütün ölkələr üçün nəzəri və praktiki əsas kimi qəbul etmək və səciyyələndirmək olar. Investisiya siyasəti bütünlükdə bir çətin və mürəkkəb proses kimi özündə əsaslı vəsait qoyuluşlarının məzmununu, belə qoyuluşların təyinatını, mənbələrini investisiya müddətini onun verilməsi və qaytarılması mexanizmini təcəssüm etdirir. Butun bunlara qanunauyğunluqların tələbi əsasında əməl edilməsi investisiya siyasətinin düzgün hərəkətini və belə qoyuluşların iqtisadi inkişafa və təkmilləşdirilməsinə əlverişli təsir göstərməsini təmin edə bilər. Həm də bu siyasətin yenilənməsi həmin siyasətin bazar iqtisadiyyatına keçid və bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçməsinə söykənmiş, məhz istehsal fondlarının təkrar istehsalının obyektiv qanunauyğunluqlarının dərk edilməsinin qavranılmasına əsaslanmalıdır.

Uzun müddətli və yüksək məbləğli əsaslı vəsait qoyuluşları üzrə investisiya siyasəti vəsaitlər verilməsini özünün milli iqtisadiyyatını formalaşdırmaqda olan ölkələrlə yanaşı, yüksək inkişaf etmiş dövlətlərin, öz iqtisadiyyatını bazar münasibətləri əsasında quran ölkələrin də ehtiyacı və tələbinin ödənilməsinə nəzərdə tutur. Investisiya siyasəti və onun səmərəli reallaşdırılmasında əsaslı vəsait qoyuluşlarının həcmi ilə real faiz dərəcəsi arasındakı əlaqəni nəzərdə tutan investisiyaya olan tələb əyrisinin də imkanını götür-qoy edilməlidir.

Investisiya siyasəti hər şeydən əvvəl bu siyasətin həyata keçirilməsində ölkənin milli mənafeyi və maraqlarına bir meyar kimi baxır, ölkənin iqtisadi inkişafının konseptual əsaslarını müəyyənləşdirir, investisiyaların stimullaşdırılması mexanizminin formalarının təkmilləşdirilməsini ön plana çəkir.

Həmçinin investisiya siyasəti müstəqillik qazanmış ölkələrin və o cümlə-

dən ölkəmizin mövcud iqtisadi problemlərin həllinə yanaşma metodlarını dəyişdirməyi, xüsusilə iqtisadi islahatların investisiya çətinliklərinin aradan qaldırılmasında əsaslı vəsait qoyuluşu fəaliyyətinin güclənməsi, fəallaşması və digər məsələlər ölkədə həyata keçirilən investisiya siyasətinin prioritet (üstün) cəhətlərini əhatə etməlidir.

Çətin və çox mürəkkəb proses olan investisiya siyasətinin tələb və təkliflərini habelə ünsürlərini elə qısa müddətdə reallaşdırmaq lazımdır ki, o iqtisadiyyatın inkişafına daha tez müsbət təsir göstərmiş olsun. Bu isə həmin siyasətin təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsi, elmi əsaslara arxalanması siyasəti ilə birbaşa əlaqədardır. Elə 2004-2007-ci illər üçün dövlət investisiya proqramı investisiya siyasətinin tamamilə və bütünlüklə əməli işə, fəaliyyət imkanına çevrilməsini bu əsasda onun reallaşdırılmasını investisiyaların iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin tələbi üçün əlverişli şərait yaradılmasına xidmət edir. Bunun üçün investisiya siyasətində yeni sistemə keçid iqtisadiyyatının spesifik cəhətləri aydınlaşdırılmalı, investisiya cəlbinin başlıca istiqamətləri formalaşdırılmalı, investisiya mühitinin təkmil metodologiyası işlənib hazırlanmalı, səmərəli faiz dərəcələrinə keçilməli, ölkənin sahə və sferalarının əsaslı vəsaitə tələbatının həcmi dürüst müəyyənləşdirilməli, investisiya siyasətinin reallaşdırılmasında, onun səmərəliliyinin artırılmasında investisiya müddəti, dövrü (əsaslı vəsaitlərin, qoyuluşların verilməsi və qaytarılmasının zaman kəsiyi ilə investisiya müddəti deyilir) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu müddət, dövr investisiyaların funksional təyinatından irəli gəlir. Buna iqtisadi ədəbiyyatda təkrar istehsal müddəti, dövrü də deyilir. İntestisiya müddəti dövründə fəaliyyət aşağıdakı məqsədləri nəzərə almağı şərtləndirir:

Birincisi, fəaliyyət mərhələsi istehsal fondlarının dövriyyəsinin bir hissəsidir, investisiyaların dövrü isə istehsal fondlarının təkrar istehsalının vahid prosesinin bir hissəsidir.

İkincisi, istehsal fondlarının iqtisadi məzmunu ondan ibarətdir ki, əmtəənin bu və ya digər metoformozundan ibarətdir. Təkrar istehsalın müddətinin, dövrünün məzmunu isə onun fəaliyyəti, hərəkəti təyinatı ilə müəyyənləşdirilir. İstehsal fondlarının dövrünü əmtəənin bir müddətdə və dövriyədə metamorfozunu təcəssüm etdirir. İntestisiya fəaliyyəti müddətinin dövrünün iqtisadi məzmunu onun vahid təkrar istehsal fəaliyyəti təyinatından irəli gəlir. İntestisiya müddətində, dövründə verilmiş əsaslı vəsait qoyuluşlarından istifadənin qaytarılması daha doğrusu geriye investora qaytarılması vaxtı və istifadəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin bir sıra qanunauyğunluqları mövcuddur və onlara elmi-nəzəri və metodoloji baxımdan yanaşılmalı və istifadə edilməlidir. Bunlara aşağıdakı qanunauyğunluqları aid etmək mümkündür:

İctimai və humanitar elmlər seriyası

- ictimai əməyin fasiləsiz, davamlı hərəkəti;
- ictimai əməyin hərəkətinin proporsional mütənasibliyinin təmin edilməsi.

İnvestisiya mühitinin, rejiminin yaradılması inkişafı və təkmilləşdirilməsi investisiya sayəsində başlıca cəhət və momentlərdən biridir. Bu məsələ onun üçün hüquqi bazanın yaradılmasını və ictimai mühitin qərarlaşdırılmasını, bu mühitin - rejimin üsurlarının düzgün seçilməsi və lazımı səviyyədə təsnifləşdirilməsini tələb edir və onu bir obyektiv zərurətə çevirir. Bütün dünya ölkələrində və ölkəmizdə investisiyaların mühiti-rejimi üçün hüquqi qaydaların qərarlaşması üçün aşağıdakı səviyyələrə xüsusi diqqət və əhəmiyyət vermək lazım gəlir: Konstitusiyaya və qanunlar səviyyəsi, ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlar, müqavilələr və sazişlər səviyyəsi və beynəlxalq saziş və müqavilələr səviyyəsi.

Müasir bazar iqtisadiyyatı, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və bir sıra iqtisadi-hüquqi və təşkilati amillər hər bir ölkədə investisiya siyasətinin əsas və başlıca istiqaməti olan investisiya mühiti-rejiminin sağlamlaşdırılması, təkmilləşdirilməsi və onun effektivliyi və faydalılığını artırmaqdan ötrü əlavə yollar axtarılıb tapılmalı, yeni əlverişli üsullar sistemi işlənib hazırlanmalıdır. Bundan başqa bütün ölkələr və habelə hər bir ölkə biri-birinə yaxınlaşmalı, daha səmərəli milli qanunçuluq formalaşdırılmalıdır. Bu tamamilə ölkəmizdə aiddir. Ümumiyyətlə, investisiya mühitinin formalaşmasının və yə elminə nəzəri və metodoloji məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bütünlükdə investisiya siyasətində başlıca cəhət olan və mühüm yer tutan investisiya mühiti tamamilə sağlamlaşdırılmalı, başqa sözlə sağlam investisiya mühiti yaradılmalı və əsaslı sürətdə təkmilləşdirilməlidir. Aparılan araşdırma və tədqiqatlar və həmçinin ictimai praktika sübut edir ki, mənfəət əldə etmək məqsədi ilə ölkə daxili və ölkədən kənar hər hansı bir müəssisəyə qoyulan (sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət, bank) əsaslı vəsait, əsaslı kapital qoyuluşlarını nəzərdə tutan investisiya yatırımları və onunla əlaqədar nəzəri və praktiki cəhətdən qərarlaşan investisiya siyasəti və onun reallaşdırılması birbaşa investisiya prosesi ilə əlaqədardır. Başqa sözlə investisiya prosesinin düzgün təşkili, onun faydalılığının artırılması elə investisiya siyasətinin reallaşdırılmasının, onun düzgün seçilməsinin və tətbiqinin sübutu və təsdiqi prosesidir. İnvestisiya siyasətində əsas proses olan investisiya prosesi əsaslı vəsait qoyuluşlarının borca verilməsi, borca götürülməsi, onların qaytarılması, kapital qoyuluşlarına görə faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi və ödənilməsi, investor – borclu subyektlərinin münasibətlərinin cəmi və məcmusu kimi mənalandırılmalı və başa düşülməlidir. Digər deyimə bu proses nəticə etibarilə əsaslı vəsait qoyuluşlarının verimi-qaytarılması, həmin qoyuluşların veriminin geri qaytarılması müddətlərinin müəyyənləşdirilməsi, kapital qoyuluşuna görə

faiz stavkaları üzrə müqavilə və sazişlərin bütün əməliyyatların tərtibi və həyata keçirilməsini, reallaşdırılmasını təcəssüm etdirir. Habelə bu proses həmçinin əsaslı vəsait qoyuluşlarının borc verilməsi və qaytarılması müddətlərini, onun bütün əməliyyatlarını da əhatə edən prosesdir. Ona görə də investisiya siyasətində investisiya prosesinin bütün cəhətləri – investor-borc alan subyektin münasibətləri, onun tənzipməsi, əlaqələrin təşkili, hər iki tərəfin maddi məsuliyyəti və maddi cavabdehliyi, bu münasibətlər üçün və habelə əsaslı vəsait qoyuluşlarının və xüsusilə xarici investisiyaların qorunması və mühafizəsindən ötəri əlverişli mühitin yaradılması məsələləri iqtisadi-hüquqi baxımdan, habelə elmi-nəzəri və praktik nöqteyi-nəzərdən çox şəffafılıqla əks etdirməlidir. Investisiya prosesi kimi çox çətin bir qaydanın təşkili və reallaşdırılmasında bu prosesin həddlərini, hüdudlarını nəzərə almaq çox vacibdir və mühüm cəhətdir. Investisiya prosesinin həddi və hüquqları dedikdə onun kəmiyyət, miqdar, keyfiyyət və məkan hüdudları başa düşülür və anlaşılır.

Onu da qeyd edək ki, fərdi və ictimai fondların dialektik vəhdəti-yəni qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı, biri-birini müəyən etməsi və şərtləndirilməsi investisiya müddəti və investisiya prosesinin vəhdətini özündə birləşdirir. Investisiya müddəti ilə investisiya prosesi ümumi cəhətlərlə səciyyələnir. Beləki, investisiya müddəti ümumi investisiya prosesinin bir hissəsidir, bir ünsürüdür.

Sələm, borc kapitalının əsaslı vəsait qoyuluşunun davamı olan investisiya qoyuluşu özünün inkişafı prosesində bir neçə mərhələni keçmiş və məhz həmin mərhələlərdə investisiya prosesinin müxtəlif modelləri, ölçü və nümunələri qərarlaşmışdır. Lakin onlar çox məhduddur. Bu isə hər bir ölkədə investisiyaların inkişafının, investisiya prosesi modellərinə sistemli yanaşmağı tələb edir. Başqa sözlə investisiya prosesi modelinin seçilməsində bir sıra sosial-iqtisadi amilləri, onların səmərəlilik və faydalılıq meyarlarını və başlıcaçı isə milli mənafeyi ön plana çəkmək lazımdır.

Investisiya siyasətində əsaslı vəsait qoyuluşlarının stimullaşdırılması məsələləri mühüm yer tutur. Əlbəttə, maddi istehsalın bütün sahə və sferalarında olduğu kimi onların artmasını, yeni fondların istifadəyə verilməsini, mövcud fondların innovasiyasını (yeniləşməsini), iqtisadi artım üçün investisiya verilməsində stimullaşdırma, maddi həvəsləndirmə də ön plana çəkilmiş, faiz dərəcələri aşağıya doğru meyl edilməli, vəsaitin borc verilməsi və alınmasında rəqabət şəraiti yaradılmalıdır.

Fikrimizcə, buna uyğun olaraq investisiya prosesinin stimullaşdırılmasının öz mexanizminə də yenidən baxılmalı, müasir tələblərə cavab verən yeni mexanizm formalaşdırılmalı və yaxud mövcud mexanizm təkmilləşdirilməlidir.

Uzun müddətli və yüksək məbləğli əsaslı vəsait qoyuluşlarının investisi-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

yaların səmərəliliyi həm də xeyli dərəcədə onun maliyyə mənbələrinin seçilməsi və təsnifləşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. Məhz buna görə də investisiya siyasətinin nəzəriyyəsi və praktikasında bu məsələyə çox ciddi əhəmiyyət verilir. Ölkəmizin, müstəqil dövlətlər birliyi ölkələrinin və bütövlükdə ümumdünya təcrübəsini və ictimai praktikasını və öz mülahizə-lərimizi nəzərə almaq və ümumiləşdirmək əsasında investisiya qoyuluşlarının maliyyə mənbələri təsnifatına aşağıdakıları daxil etməyi daha əsaslı və düzğun hesab etmək olar:

- yerli sahibkarların və xarici iş adamlarının vəsaitləri;
- hər bir ölkənin dövlət büdcəsi vəsaitləri;
- sahibkarlığa kömək üzrə hər bir ölkənin milli fondlarının vəsaitləri;
- qeyri-büdcə-büdcədən kənar fondların vəsaitləri;
- kommertiya banklarının və qeyri-bank kredit təşkilatlarının vəsaitləri;
- beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının və xarici dövlətlərin pul vəsaitləri;
- qadağan olunmamış pul mənbələrindən daxil olan vəsaitlər;
- sığorta üzvlük haqqları;
- əhalinin əmanətləri;
- daxili istiqrazlar;
- Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsində əldə edilmiş vəsaitlər;
- Fond bazarı portfeli (maliyyə investisiyaları, lizinq xidməti, «gizli», «kölgəli» kapital və s).

İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin öyrənilməsinin də nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyi səmərəlilik əmsalı ilə aydınlaşır. İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyi əmsalını mənfəət artımı məbləğinin (məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsindən əldə olunan qənaətdən) investisiya qoyuluşunun məbləğinə olan nisbəti ilə müəyyən olunur.

Məlumdur ki, ictimai istehsalın sosial formasından asılı olmayaraq iqtisadiyyatın inkişafı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi və digər sosial-məsələlərin faydalı həlli üçün iqtisadiyyatı dövlət bazarla şərik tənzimləyir və bu prosesdə özünün iqtisadi tənzimləmə funksiyalarından istifadə edir. Bu tamamilə və bütünlüklə investisiya siyasətinin, investisiyaların, onun prosesinin tənzimlənməsini də əhatə edir və investisiya siyasətinin təşkili, idarə edilməsi, tənzimlənməsində bu meyar da nəzərə alınır. Çünki axı investisiya prosesləri də sosial, iqtisadi bir proses kimi dövlət tənzimlənməsi obyektidir və ondan kənar qala bilməz. Ona görə də investisiyaların cəlbi, istifadə edilməsi və faydalılığının artırılmasında dövlət tənzimlənməsinin bütün üsul və metodlarından istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Hər bir ölkənin investisiya siyasəti həmçinin ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, sürətləndirilməsi və bu əsasda möhkəmlən-dirilməsinin əsaslı vəsait qoyuluşlarına olan tələbatını nəzərə alır, həcmi müəyyənləşdirir və planlaşdırır.

Bütün bunlara əsaslanaraq ümumiləşdirmə tələbinə görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, düzgün investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və investisiya fəaliyyəti haqqında yeni qanunun qəbul edilməsi investisiyalar probleminin faydalı reallaşdırılmasının nəinki nəzəri-elmi, metodiki-metodoloji, habelə praktiki cəhətlərinin başlıca istiqaməti kimi çıxış edir. Bu isə bütünlükdə ölkələrin habelə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinin, onun regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqramının başlıca təminatı və maliyyə mənbəyidir.

ƏDƏBİYYAT

1. İqtisadi-maliyyə məsələlərinə dair Azərbaycan Respublika Prezidentinin sərəncam və fərmanları (1993-2005-ci illər). Bakı, 2005, I və II tomlu.
2. İqtisadi-maliyyə məsələlərinə dair Azərbaycan Respublika qanunları: (1993-2005-ci illər). Bakı, 2005, I və II tomlu.
3. İqtisadi nəzəriyyə (dərslük) Bakı, 1999.
4. Şirəliyev A.İ. İqtisadi nəzəriyyə (dərs vəsaiti). Bakı, 2004.

Асиф Ширалиев

ТЕОРИТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ

В статье изучено содержание инвестиционной политики, указано роль ее в формировании национальной экономики в нашей стране. Кроме того систематизированы элементы инвестиционной политики, пути повышения эффективности ее и источники инвестиции.

В статье одновременно анализируются методы формирования механизма инвестиции и устанавливается совершенствования ее механизма.

CAVADXAN QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

FERMER TƏSƏRRÜFATLARINA DÖVLƏT QAYĞISI

Son illərdə həyata keçirilən uğurlu siyasət nəticəsində ölkəmizdə tamamilə yeni olan iqtisadi mühit və buna uyğun olaraq yeni mərhələ başlanmışdır. Bu iqtisadi mühit və mərhələ özü ilə birlikdə yeni iqtisadi tələblər də meydana gətirmişdir. Ən əvvəl yeni mülkiyyət, aqrar və iqtisadi münasibətlərin formalaşması bu iqtisadi sistemin tərkib hissələrindən sayıla bilər.

Bazar iqtisadi münasibətləri zəminində öz inkişaf istiqamətlərini təyin edən ölkəmizdə qarşıda duran əsas məsələlərdən biri bu iqtisadi sistemin obyektiv nəticəsi kimi çıxış edən yeni təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması idi. Respublikamızda bunun üçün kompleks tədbirlər planı işlənib hazırlanmışdır ki, bunlardan biri də kəndli-fermer təsərrüfatlarının təşkili istiqamətində atılan addımlardır.

Düzdür, “Kəndli-fermer təsərrüfatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 1992-ci il 8 aprel tarixdə qəbul olunsa da, normal və sağlam milli iqtisadiyyatın hələ tam formalaşmaması nəticəsində təchizat və idarəetməyə əsaslanan mülkiyyətin yaradılmaması və bu istiqamətdə inkişaf təyinatlı ardıcıl proqram və iqtisadi mexanizm olmadığı üçün bu qanunun icra edilməsi sahəsində bir sıra çətinliklər mövcud idi və bu da müxtəlif nöqsanlara şərait yaradırdı.

Bazar iqtisadi sisteminin tələblərini əsas tutaraq qeyd edə bilərik ki, adı çəkilən bu qanunun qəbul olunduğu dövr hələ keçid dövrü olduğundan, əhatəli formalaşma zəif mövcud olduğuna görə həm də bazar qanunlarının tam fəaliyyət göstərməməsindən asılı olaraq müəyyən çətinliklər ortaya çıxırdı. Eyni zamanda həmin dövrdə məqsədyönlü siyasətin və daxili sabitliyin olmaması sağlam (normal) milli iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində çox böyük maneəyə çevrilmişdi.

Bu cür çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində yalnız 1993-cü ildən sonra ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə II dəfə qayıdışından sonra məqsədyönlü və düşünülmüş proqram əsasında yeridilən siyasət nəticəsində ciddi dönüş yaratmaq mümkün oldu. Təmali elə məhz cənab H. Əliyev tərəfindən Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri işləyərkən qoyulan aqrar islahatlar bütövlükdə Azərbaycan səviyyəsində həyata keçirməyə başlandı.

Ümumiyyətlə, kəndli-fermer təsərrüfatlarının təşkil edilməsi üçün lazım olan hüquqi təşkilati bazanın yaradılması artıq günümüzün gerçəklidir. Bunu illər üzrə aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1. 1992-ci il 8 aprel tarixli qanunla Kəndli fermer təsərrüfatlarının yaradılması
2. 1995-ci il 18 fevral tarixli qanunlarla Bu təsərrüfatların daha da inkişafı üçün müvafiq tədbirlərin nəzərdə tutulması
3. Respublika Prezidentinin 1997-ci il 01 iyun tarixli fərmanı ilə əlavə və dəyişikliklərlə və digər normativ aktlarla kəndli fermer təsərrüfatları haqqında qanunun icrasında keyfiyyət dəyişikliyi və s. (1, s. 59-61)

Kəndli fermer təsərrüfatlarının təşkili istiqamətindəki birinci mərhələ hələ bazar iqtisadi sisteminə ilkin keçid dövrü olduğundan qarşıya çıxan çətinliklər təbii idi. Daha sonra qəbul olunmuş «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında», «Aqrar islahatların əsasları haqqında» qanunlar bu təşkilat tədbirlərinin ikinci mərhələsi hesab olunur və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kəndli fermer təsərrüfatlarının yaradılması qeyd etdiyimiz kimi müasir sivilizasiyalı bazar münasibətlərinə tamamilə uyğundur, onun mahiyyətini

açıq-aşkar üzə çıxarır və ona xidmət edərək davamlı inkişafını təmin edir. Bunun üçün kəndli-fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin nizamlanması məqsədilə görülən tədbirlər bu istiqamətdə üçüncü mərhələni təşkil edir. Bunun nəticəsində də ölkəmizdə zəruri olan bir çox fəaliyyət sahələrinə, ən əvvəl sahibkarlıq fəaliyyətinə geniş imkanlar yaranır. Məlumdur ki, ölkəmizdə geniş əhatə dairəsində formalaşmış sahibkarlıq fəaliyyətinin canlanmasının əsası bu cür təsərrüfatların yaradılması zəminində də mümkündür. Azərbaycanda məhsul bolluğunun təmin edilməsi, sağlam (normal) iqtisadi mühitin və şəraitin yaradılması, ümumilikdə isə kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılması istiqamətində görüləcək tədbirlərin tərkib hissəsi kimi kəndli-fermer təsərrüfatlarının yaradılması əsas şərtidir.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə kəndli-fermer təsərrüfatının inkişafı istiqamətində görülən işlər bu gün də sürətlə davam etdirilməkdədir. Bu iqtisadi siyasət ölkəmizin bütün regionlarında stimullaşdırıcı bir şəraitdə həyata keçirilməkdədir.

Bu istiqamətdə Naxçıvan Muxtar Respublikası da əlverişli iqtisadi mövqeyə malikdir. Belə ki, Naxçıvan MR-da kəndli-fermer təsərrüfatlarının fəaliyyəti üçün lazımı şərait və hüquqi-təşkilati baza yaradılmışdır. Son dövrlərdə aparılan məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafı üçün real imkanlar əldə edilmişdir. Bunun nəticəsində də kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi son illərdə 359,1 milyard manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə 11,7 % çoxdur (2, s. 46).

2004-cü il 11 fevral tarixdə Respublika prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış fərmana əsasən qəbul olunmuş “Regionların sosial iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramını” göstərə bilərik. Bu Proqramın əsas

İctimai və humanitar elmlər seriyası

tələblərindən biri də elə məhz kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılması ilə bağlıdır. Belə ki, həmin proqramda kənd təsərrüfatının dinamik inkişafının təmin edilməsi məqsədilə üzümçülük, taxılçılıq, heyvandarlıq, ipəkçilik, tərəvəzçilik, gülçülük, xalçaçılıq, meyvəçilik və s. səhələrin inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (3, s. 152).

Fermerlərin işlərinin asanlaşdırılması və aqrar bölmədə müasir texnikadan istifadə məsələlərini nəzərə alaraq 28 yanvar 2005-ci il tarixdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri tərəfindən imzalanmış sərəncamın çox böyük əhəmiyyəti var. Bu tarixi sənəddə göstərilir ki, iqtisadiyyatın əsası istehsaldan başlanır. Ona görə də istehsalçı ona lazım olan kənd təsərrüfatı texnikası ilə öz təchizatını yaxşılaşdırmalı, keyfiyyətli məhsul istehsal etməli və onun itkisiz yığılmasını təmin etməlidir. Bu aqrar sahədəki ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu görə də Naxçıvan MR-da görülməli tədbirlər həqiqətən də gələcək üçün ümidvericidir.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında müasir iqtisadi sistem şəraitində məhsul bolluğunun, ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı üçün bütün regionlarda, o cümlədən Naxçıvan MR-da aqrar sektorda təsərrüfatçılığın yeni formalarının yaradılmasının böyük əhəmiyyəti ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev T. Aqrar sahədə özəl qurumların təşkili və iqtisadi əsasları. Bakı, 1998, s. 59-61.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası 80. Tarixi statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2004, s. 46-47.
3. Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı, 2004, s. 152.

Джавадхан Касумов

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЗАБОТА ФЕРМЕРСКИМ ХОЗЯЙСТВАМ

В связи с переходом Азербайджанской Республики в систему рыночной экономики, одним из важных задач Государства являлось право на организации основы новых форм производства и особенно о заботе сельского фермера. Для обеспечения урожайности и решения продовольственной проблемы особое значение может иметь создания в Нахчыванской АР. аграрного сектора.

RƏHMAN MƏMMƏDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Təmali ümümmilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş məqsədyönlü daxili və xarici siyasət bütün sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə də dinamik inkişafa səbəb olmuşdur. Aqrar sahədə aparılan tədbirlər bu gün də dönmədən davam etdirilir. Ümümmilli liderimiz Heydər Əliyev siyasətinin ən layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev respublika iqtisadiyyatının sabit və dinamik inkişafı barədə qarşıda duran vəzifələrdən danışarkən iqtisadiyyatın əsas sahələrindən olan aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına qayğının vacibliyini vurğulayaraq demişdir: «Sahibkarlığa kömək davam etdirilməlidir. Bu bizim strateji məqsədimizdir. Sevindirici haldır ki, Azərbaycanın ümumi daxili məhsulunun böyük hissəsi özəl sektorun hesabına formalaşır. Bu onuda göstərir ki, Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar öz nəticəsini verməkdədir və Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı inkişaf edir»

Qeyd edilməlidir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da aqrar sahədə sahibkarlığın formalaşmasına və inkişafına xüsusi fikir verilir, insanların maddi rifahının yaxşılaşdırılması və yeni iş yerlərinin açılması məqsədi ilə mühüm addımlar atılır. Muxtar Respublikada kəndlərin sosial-iqtisadi tərəqqisi, aqrar sahənin dinamik inkişafı yaxın gələcəkdə mühüm ərzaq məhsulları ilə təmin olunacağına zəmin yaradır. Muxtar Respublikada aparılan məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində yuxarıda qeyd olunan uğurlarla yanaşı, aqrar sahibkarlıq infrastrukturunun formalaşmasında vaxtı çatmış, həlli vacib sayılan problemlər mövcud olmuşdur. Belə ki, transformasiya yönümlü dəyişikliklərin tezliyinə yetərinə cavab verə biləcək yeni iqtisadi təfəkkürün lazımlıca formalaşmaması, marketing-menecment tədqiqatlarının zəifliyi, informasiya-məsləhət xidmətlərinin qurulmaması, aqrar bazarın formalaşmaması, topdansatış birjalarının yaradılmaması, aqrar-sığorta sisteminin formalaşmaması və s. aqrar sahə infrastrukturunun inkişaf etdirilməsində məhdudiyyətlər yaradır.

Aqrar sahənin spesifik cəhətlərini – təbii iqlim şəraitindən asılılığını, rəqabətə zəifliyini də nəzərə alsaq strateji iqtisadi maraqların qorunması baxımından bu sahədə mövcud olan problemlər kifayət qədər qabarıq görünür. Aqrar infrastrukturun inkişafı baxımından qeyd olunan məsələlər içərisində daha qabarıq görünəni aqrar bazarın formalaşdırılmamasıdır.

Aqrar bazarın formalaşdırılması kənd təsərrüfatında, eləcə də bütün-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

lükdə iqtisadiyyatda zəruri əlverişli şərait yaradılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Milli bazarın formalaşmasında müvafiq aqrar bazar mühitinin yaradılmasına üstünlük verilməlidir. Çünki belə mühitin yaradılması nəinki aqrar sahənin eləcə də digər sahələrin iqtisadi artımına və səmərəliliyinə mühüm təsir göstərir.

Səmərəli fəaliyyət imkanlarına malik aqrar bazar infrastrukturunu aqrar bazarın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, istehsalçı və istehlakçılar arasında qarşılıqlı zəruri əlaqələrin formalaşmasına əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı məhsulların satışı, daşınması və çatdırılmasına da əhəmiyyətli yardım göstərir (1, s. 122).

Aqrar bazarın formalaşması mövcud olan hüquqi iqtisadi, sosial və coğrafi mühit faktorlarından bilavasitə asılıdır. Aqrar bazarın formalaşmasının hüquqi mühit faktorları bir qayda olaraq aqrar bazarın normal və səmərəli fəaliyyətinə imkan verən hüquqi-normativ aktların qəbul edilməsi ilə birbaşa əlaqəyə malikdir.

Muxtar respublikada ümumi aqrar bazarın formalaşmasının spesifik xüsusiyyətlərini təhlil etsək bu bazar strukturunun aşağıdakı üç əsas blokunu fərqləndirə bilərik.

1. Ümumi aqrar əmtəə strukturu – aqrar bazarın formalaşmasına bu aspektdən yanaşsaq aşağıdakı strukturların inkişaf etdirilməsinə diqqət artırılmalıdır.

- bitkiçilik məhsulları (taxıl, şəkər çuğunduru, meyvə və tərəvəz və s.);
- heyvandarlıq məhsulları (ət, süd, yun və s.);
- emal məhsulları (şərab, konserv məhsulları və s.).

2. Ümumi aqrar bazarın ərazi strukturu – aqrar bazarın formalaşmasına bu aspektdən yanaşılması qovşaq regionlarla bazarın formalaşmasını tələb edir. Qeyd edək ki, regional bazarlar bir qayda olaraq bir ölkənin sərhədləri çərçivəsində məhdudlaşdırılır.

3. Ümumi aqrar bazarın infrastrukturunu – ümumi aqrar bazarın formalaşmasına xidmət edən infrastrukturlara aşağıdakılar şamil edilir.

- ✓ istehsalçılardan kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük edilməsini bilavasitə həyata keçirən yerli tədarük agentlikləri;
- ✓ kənd təsərrüfatı və emal-yeyinti məhsullarının saxlanılmasını, daşınmasını həyata keçirən firmalar;
- ✓ kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının satışını həyata keçirən birjalar, yarmarkalar, auksionlar, ərzaq mağazaları şəbəkəsi;
- ✓ gömrük nəzarətlərinin həyata keçirilməsini təmin edən gömrük xidmət strukturları.

Aqrar bazarın formalaşmasında dövlət tərəfindən stimullaşdırıcı tədbirlər görülür. Aqrar bazar bütünlükdə bazar münasibətləri sisteminin ayrılmaz

tərkib hissəsi olub, struktur baxımından, torpaq bazarını, əmlak bazarını, maliyyə-kapital bazarını, işçi bazarını, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarını və s. özündə birləşdirir.

Aqrar bazarın təşkili və idarə olunması onun məhsul və xidmət məhsullarının tələbatının ödənilməsi dərəcəsinin regional normalara çatdırılması, ixracat məhsulunun artımı və maksimum gəlir əldə etmək imkanları ilə ölçülür (2, s. 35).

Aqrar bazarın formalaşması üçün, fikrimizcə, aşağıdakıların həyata keçirilməsinə diqqət artırılmalıdır:

- ✓ aqrar sahədə fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçılarının maddi-texniki bazasının və istehsal potensialının həcminin genişləndirilməsi;
- ✓ aqrar sahəyə yerli və xarici investorların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması;
- ✓ aqrar sahənin daxili və beynəlxalq konyukturaya uyğun səmərəli ixtisaslaşdırılmasının təmin edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətinin gücləndirilməsi;
- ✓ aqrar sahədə istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici bazarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, hal-hazırda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin zərərli yekunlaşmasına təsir edən başlıca amillərdən biri onların ənənəvi bazarlarını itirməsi, yeni satış kanallarının isə yaradılmamasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan və pərakəndə satış bazarlarının formalaşdırılmasına və əmtəə birjalalarının yaradılmasına dövlət yardımı əmtəə istehsalçılarının məhsullarının sərfəli şəkildə reallaşdırılması üçün ən başlıca vəzifələrdən biri olardı. Fikrimizcə, muxtar respublikanın rayonlarında dünya praktikasında geniş yayılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının alqı-satqısı ilə məşğul olan topdan satış bazarlarının yaradılması obyektiv zərurət kəsb edir. Bu isə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq respublikada fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rentabelli fəaliyyətinə zəmin yaratmış olardı.

Topdansatış ərzaq bazarı iştirakçılarının qarşısına qoyulan tələblər müəyyənləşdirilməlidir. Bu tələblər məhsulların keyfiyyəti, çeşidi, standartlaşdırılması, qablaşdırılması, təhlükəsizliyi və s. kimi məsələləri əhatə etməlidir (3, s. 35).

Topdansatış bazarlarının yaradılması üçün ilk növbədə ərazinin coğrafi mövqeyi və əsasəndə nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrinin əlverişliliyi nəzərə alınır. Fikrimizcə, muxtar respublikada Culfa və Şərur rayonu lazım olan şərtlər baxımından topdansatış bazarlarının yaradılması üçün əlverişli seçim ola bilər.

Qeyd edək ki, Muxtar Respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə topdansatış bazarlarının yaradılması son illər əksər hallarda ayrı-ayrı şəxslər

İctimai və humanitar elmlər seriyası

tərəfindən həyata keçirilir. Həmin şəxslər isə bu məhsulları şəhərlərin ayrı-ayrı bazarlarında pərakəndə satıcılara realizə etməklə məşğul olurlar. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə topdansatış bazarlarının yaradılması dövlət əhəmiyyətli infrastruktur kimi bazarla uyğunlaşdırılmalıdır.

Qeyd edək ki, aqrar sahənin davamlı inkişafı investisiya və kredit resurslarının cəlb edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır ki, bu da risklərin səviyyəsindən, yatırılmış kapitalın qaytarılması imkanlarından asılıdır. Yüksək risklər şəraitində təsərrüfat fəaliyyətinin maksimal rentabelliyinə nail olmaq mümkündür. Məhz bu baxımdan risklərin səmərəli idarə olunması müəssisənin bazarda rəqabətə davamlılığının başlıca faktoru hesab edilir.

Muxtar Respublikada aqrar sahə ilə bağlı riskləri aşağıdakı formada qruplaşdırmaq mümkündür:

- ✓ Kommersiya və maliyyə riskləri- aqrar sahibkarlar tərəfindən məhsul istehsalı və onun satış kanallarının seçilməsi sərbəst xarakter daşdığından kommersiya və maliyyə risklərinin səviyyəsi artır.
- ✓ İdarəetmə ilə bağlı risklər-təsərrüfat daxili idarəetmə səviyyəsi işçilərin ixtisaslaşma və motivləşmə səviyyəsi, eləcə də qəbul edilmiş qərarların reallaşdırılmamasına nəzarətlə əlaqədar yaranır.
- ✓ Təbii-iqlim faktorlarından asılı olan risklər - muxtar respublikada aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə təbii amillərlə bağlı risklər bilavasitə təsir göstərir. Təbii amillərlə bağlı risklərə təbii fəlakət, ziyanverici xəstəliklərlə yoluxma nəticəsində dəyən zərərlər şamil edilir ki, bu da mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olaraq bütün təsərrüfat subyektlərini əhatə edir. Aqrar sahədə yaranan risklər iri həcmli itkilərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sahə iqtisadiyyatın digər sahələrindən özünəməxsus xüsusiyyətlərlə, o cümlədən təbii-iqlim şəraitindən asılılığı baxımından fərqlənir. Eyni zamanda aqrar sahədə risklərin səviyyəsinin yüksək olması bütövlükdə aqrar iqtisadiyyatın stabil inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdən birinə çevrilir.

Təbii fəlakət aqrar sahədə mövcud istehsalın həcmində aşağı düşməsinə, işsizliyin artmasına, kənd təsərrüfatı müəssisələrində dövriyyə vasitələrinin dövriyyəsinin zəifləməsinə və s -yə gətirib çıxarır.

Qeyd olunan risklərlə bağlı mənfi amillərin aradan qaldırılması isə sığorta sistemi ilə mümkündür. Nəzərə alaq ki, aqrar sahədə istehsalın sığortalanması prosesində dövlətin aktiv müdaxiləsi problemin həllinin ən effektiv yollarından biri sayılmaqla inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində geniş şəkildə istifadə edilir.

Bu baxımdan son illər dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatında da sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılma-

sı, yeni yaradılmış özəl bölməyə yardım göstərilməsilə bağlı müvafiq tədbirlər sistemi həyata keçirilmişdir. Belə ki, 18 iyun 2002-ci il tarixdə «*Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında*» Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. Qanun mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının əmlakının sığortalanmasının stimullaşdırılmasının hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən etməklə aqrar bölmədə sığorta münasibətlərini tənzimləyir. Qanunun məqsədi kənd təsərrüfatında istehsalçıların əmlakının təbii fəlakətlərdən sığortasında dövlətin iştirakını təmin etməklə, aqrar sahədə sığortanın inkişafını stimullaşdırmaq və sığorta olunan təsərrüfat subyektlərinə dəyən zərərin ödənilməsinə verilən zəmanətin iqtisadi əsaslarının gücləndirilməsindən ibarətdir.

Beləliklə, fikrimizcə, həm qeyd olunan qanunun icrası baxımından, həm də aqrar sahibkarlıq fəaliyyətində yaranan və yarana biləcək risklərin müsbət həlli baxımından sığorta infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Qeyd edək ki, aqrar-sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələsi heç də asan məsələ deyildir. Aqrar sahə ilə bağlı risklərin sığortalanması baxımından, eləcə də yeni mexanizmlər formalaşmalıdır

Fikrimizcə, təkmil aqrar-sığorta sisteminin fəaliyyət göstərməsinə nail olmaq üçün ilkin variantda aşağıdakılar həyata keçirilməlidir:

- ✓ aqrar sahibkarlarla sığorta sistemindən necə istifadə olunması ilə bağlı seminarlar aparılmalıdır;
- ✓ aqrar-sığorta ilə bağlı xüsusi tədris proqramları reallaşdırılmalıdır;
- ✓ aqrar sığorta sistemi ilə aqrar sahibkarlar arasında sığorta sistemi-aqrar sahə formasında əlaqə yaradılmalıdır;
- ✓ aqrar sahibkarlarda sığorta sisteminə marağın artması üçün stimullaşdırıcı vasitələrdən geniş istifadə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Nurlan, Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004, 504 s.
2. Abbasov T.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar bazarın formalaşması və inkişafın xüsusiyyətləri. Bakı, 2005, 302 s.
3. Məmmədov C.C. Aqrar bölmədə maddi-texniki təminat və xidmət işinin təşkili. Bakı, 2004, 530 s.

Рахман Мамедов

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ.**

В научной статье изучается формирование аграрного рынка, образование оптовых бирж усовершенствование аграрно-страховой системы с точки зрения развития инфраструктуры предпринимательской деятельности в аграрной отрасли. Влияние отмеченных в статье вопросов на развитие инфраструктуры аграрного предпринимательства на современном этапе обоснована с научной точки зрения.

POLAD ƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SAHİBKARLIQ
MAKROMÜHİTİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ
BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR**

Hər hansı bir mexanizmin fəaliyyəti üçün həmin mexanizmin fəaliyyətini şərtləndirən amilləri özündə ehtiva edən mühitin yaranması və inkişafı vacibdir. Ölkəmizin inkişaf yolu kimi seçdiyi bazar iqtisadiyyatının əsas şərtləndiricisi olan sahibkarlıq fəaliyyəti də özünə müvafiq mühit tələb edir. Həm daxili, həm də xarici investor – sahibkarlar sahibkarlıq mühitini təhlil etməyincə, hər hansı bir sahəyə vəsait qoymağa qərar verməzlər. Çünki müəssisələrin və digər bazar subyektlərinin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biri olan riskin mümkün həddini qiymətləndirmək sahibkarlıq mühitindən xeyli dərəcədə asılıdır. Belə ki, sahibkar bazara daxil olarkən qeyri – müəyyənliklərlə yüksək dərəcəli risklərlə qarşılışır. Belə risklərin bir çoxu sahibkar müəssisələrini böhran səviyyəsinə gətirib çıxarır. Müəssisələrin böhran vəziyyətinə düşməsi bilavasitə müəssisə rəhbərinin, sahibkar – menecerinin firmanın fəaliyyətindəki daxili və xarici mühiti düzgün qiymətləndirə bilməməsinin və ya qeyri-müəyyənlikləri nəzərə ala bilməməsinin nəticəsidir. Beləliklə hər hansı bir regiona, habelə ölkəyə investisiya cəlb edə bilmək üçün ilk növbədə normal sahibkarlıq mühitinin yaradılması və inkişafı ön plana çəkilməlidir. Bəs sahibkarlıq mühiti necə başa düşülməlidir?

İqtisadi ədəbiyyatlara görə bu özündə iqtisadi sərbəstlik dərəcəsini sahibkarlar ordusunun mövcudluğunu, iqtisadi əlaqələrin bazar tipləri çoxluğunu, sahibkarlıq kapitalının formalaşmasının və zəruri ehtiyatlardan

istifadə mümkünlüyünü birləşdirən iqtisadi şəraitdir. Sahibkarlıq mühiti xarici mühitə, yəni makromühitə və daxili mühitə-mikromühitə bölünür. Sahibkarlıq mühiti olduqca geniş məsələləri əhatə etdiyi üçün bu məqalədə onun ancaq xarici mühitini nəzərdən keçirəcəyik. İqtisadi ədəbiyyatlara görə sahibkarlığın xarici mühitini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1.İqtisadi mühit: bu özündə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini, infilyasiyanın müasir vəziyyətini, kredit əldə etmək imkanlarını, dövlətin sahibkarlığa müxtəlif maliyyə güzəştlərini, yardımlarını birləşdirir.

2.Siyasi hüquqi mühit: bu özündə siyasi sabitliyi, dövlətin bu sahədə ardıcıl dönməz siyasətini, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı qanun və aktların, sərəncamların qəbulu və Hökumət icra strukturları tərəfindən həmin hüquqi aktların tələblərinə riayət edilməsini, həmçinin sahibkarların öz hüquqlarını müdafiə etmə qabiliyyətlərini birləşdirir.

3.Sosial mədəni mühit: bu mühitə ictimai şüur, əxlaqi və dini normalar, əhalinin təhsil səviyyəsi, yaş-cins tərkibi, adət-ənənə, əhalinin ərazi üzrə yerləşməsinə meyilliyi və s. aid edilə bilər.

4.Texnoloji mühit: müəssisələrin müasir texnika və texnologiya ilə təmin olunmasını əks etdirir.

5.Coğrafi mühitə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirildiyi ərazinin coğrafi mövqeyi, təbii iqlim şəraiti, təbii sərvətləri, avtomobil, su, hava, dəmiryol şəbəkəsi və s. aiddir.

6.İnfrastruktur amillərinə maliyyə xidməti göstərən bankları, əmtəələrin bölüşdürülməsi üzrə xidmət göstərən topdansatış və pərakəndə satış obyektləri, hüquq, mühasibat uçotu, auditor xidmətləri göstərən firma və idarələr, bazarın öyrənilməsi üzrə marketinq strukturlarını, reklam, nəqliyyat agentliklərini, işə düzəltmə idarələrini, sığorta şirkətlərini, rabitə və informasiya sistemlərini, lizinq şirkətlərini aid edirlər.¹

Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan MR-sı Azərbaycanın digər ərazisindən aralı düşdüyü üçün regionun coğrafi mövqeyi sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişsiz sayıla bilər. Lakin, Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan Türkiyə və İran dövlətləri ilə nəqliyyat iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinin daha da sərbəstləşməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi burada coğrafi mühiti sahibkarlıq üçün əlverişli şəkildə gətirə bilər. Regionumuzun ölkənin əsas hissəsi ilə birbaşa əlaqələrinin qırılmasına baxmayaraq, istehsalla əlaqədar sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli təbii iqlim şəraiti, həmçinin təbii sərvətlər vardır. Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü nəticəsində coğrafi mühitdən lazımı səviyyədə istifadə etmək mümkün deyil. Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanını istifadəyə verdikdən sonra bu sahədə xidmətin səviyyəsi yaxşı-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

laşmış, daşımaların həcmi və çatdırılma tezliyi xeyli yüksəlmişdir. Lakin bu nəqliyyat növü sahibkarlar üçün o qədər də iqtisadi cəhətdən əlverişli deyil. Regionda sahibkarlığın inkişafının başlıca şərti tezliklə Azərbaycanın digər regionları, həmçinin qonşu dövlətlərdə əlverişli nəqliyyat iqtisadi əlaqələrin yaranmasıdır. Bu isə ölkəmizin daxilində və xaricində baş verən siyasi hadisə, proseslərdən asılıdır. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyəti siyasi hadisə və proseslərə həssasdır. İstənilən investor sahibkar gələcəyin qeyri-müəyyənliyini sevmir. Çünki, məhz siyasi sabitlik, hökumətin ardıcıl, dönməz və inamlı siyasəti sahibkarlıq riskini aşağı salır. 1993-cü ildən sonra dünya şöhrətli siyasətçi, mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etməsi Respublikamızın bütün regionlarında, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında siyasi sabitliyə gətirib çıxarıb ki, bu da istənilən investor üçün əlverişli siyasi mühit yaradıb. Sabit və normal siyasi mühit sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini tənzimləyən, habelə onun inkişafına kömək edən qanunvericilik aktlarının və müxtəlif proqramların hazırlanmasına, qəbul edilməsinə şərait yaradır. Son illərdə istər Azərbaycan Respublikası səviyyəsində, istərsə də Muxtar Respublika səviyyəsində sahibkarlıq subyektlərinə hərtərəfli qayğı göstərilir, onların inkişafını stimullaşdırmaq üçün müəyyən fərman və sərəncamlar verilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti yalnız və yalnız qanunvericiliklə müdafiə olunmaqla inkişaf edə bilər. Bazar iqtisadiyyatının yeni formalaşmağa başladığı Respublikamızda sahibkarlar müəyyən işə başlayarkən riskə gedir, kapitalı və əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır, öz fəaliyyətinin qanunvericiliklə müdafiə olunmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra sahibkarlıq fəaliyyətinin bu və ya digər sahələrini tənzimləyən bir sıra qanunlar və sərəncamlar qəbul olunub. Müəyyən çatışmamazlıqlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasında qəbul olunana hüquqi normativ aktlar sahibkarlıq fəaliyyəti üçün hüquqi təminat yaradır. Bəzən isə bu qanunların tələbləri ödənilmir, sahibkarların hüquqları pozulur. Bunun səbəbi bir tərəftən yerli icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətindəki çatışmamazlıqlardır, digər tərəfdən sahibkarların öz hüquq və səlahiyyətlərini, öhtəliklərini yaxşı bilməməsi ilə əlaqədardır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri də əhalinin alıcılıq qabiliyyətidir. Bu ilk növbədə əhalinin mövcud tələbinin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Belə ki, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksəldikcə müəssisə fəaliyyətinin son nəticəsi olan əmtələrin reallaşmasına əlverişli şərait yaradır. Bu isə maksimum mənfəət əldə etmək məqsədini qarşıya qoyan firma rəhbərliyinin maraqlarını təmin edir. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti bir sıra amillərlə, o cümlədən məşğulluq səviyyəsi və sosial təminat ilə əlaqədardır. Statistika nəzər salanda görürük ki, son illərdə iqtisadi fəal əhalinin xeyli hissəsi işlə təmin olunub. Belə ki, 1999-cu ildə 173,5 min nəfər iqtisadi fəal əha-

linin 167,9 min nəfəri məşğul olanlar siyahısına aid idisə, 2002-ci ildə 175,6 min nəfər iqtisadi fəal əhalidən 169 min nəfəri məşğul olanlar siyahısına aiddir. 2003-cü ildə isə 177,2 min nəfərlik iqtisadi fəal əhalidən 169,9 min nəfəri məşğul olanlar siyahısına aiddir.²

Son dövrlərdə yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı (2004-2005 illər), və Azərbaycan Respublikası Regionların Sosial İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008 illər) kimi tədbirlər toplusunu həyata keçirməklə əlaqədar, ölkənin hər yerində olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında da yeni iş yerlərinin açılması əhalinin işsizliklə bağlı problemlərini mümkün qədər həll etməyi nəzərdə tutur. Yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı aparılan tədbirlər nəticəsində Muxtar Respublika üzrə 2004-cü ildə 8349 nəfər işlə təmin olunub.

Ümumiyyətlə isə 2003-cü ilin IV rübü 2005-ci ilin I rübü ərzisində 10168 yeni iş yeri açılmışdır ki, bunun 6400-dən çoxu daimi iş yerləridir. Həmin dövrdə açılmış daimi iş yerlərinin 3945-i yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatların, 845-i mövcud müəssisə və təşkilatların, 614-ü isə müxtəlif səbəblər üzündən əvvəllər işləməyən, lakin son dövrlərdə fəaliyyətini bərpa edən müəssisə və təşkilatların payına düşür.

Yeni yaradılmış iş yerlərinin 72,1%-i emal sənayesinin, 10,1%-i topdan və pərakəndə satış, avtomobil satışı, məişət malları və şəxsi əşyaların təmiri, 1,8%-i kənd təsərrüfatı və meşəçilik, 1,8%-i nəqliyyat, anbar təsərrüfatı, rabitə, 4,5%-i təhsil, səhiyyə və sosial xidmət bölmələrinin payına düşür. Muxtar Respublikamızda əhalinin işlə təmin olunmasında özəl sektorun rolu artmaqdadır. Belə ki, hazırda Muxtar Respublikamızda 8300-dən çox özəl qrupda 30 min nəfərə yaxın işçi çalışır.³

Son dövrdəki məqsədyönlü işlər ölkə əhalisinin təkə işsizlik problemini həll etməyi yox, həmçinin burada əhali gəlirinin artırılması, yoxsulluğun azaldılmasına, həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldilib. 2004-cü ildə minimum əmək haqqı iki dəfədən çox artıb, orta aylıq əmək haqqı isə 55%-dən çox artmışdır. 2005-ci ilin birinci rübünün yekunlarına görə isə orta aylıq əmək haqqı 230% artaraq 540 min manata çatmışdır. Ölkə ərazisində yoxsulluğun səviyyəsi 49%-dən 40%-ə enmişdir. Əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərən ən mühüm makroiqtisadi göstəricilərdən biri də istehlak qiymətinin indeksidir. 2003-cü ildə infilyasiyanın səviyyəsi 2,2% olsa da, 2004-cü ildə bu rəqəm 6,7%, cari ildə isə 13,7% olmuşdur. Infilyasiyanın qarşısının alınması məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirləri daha da genişləndirmək üçün dövlət başçısı mayın 31-də antiinfilyasiya tədbirlərinin gücləndirilməsinə dair fərman imzalamışdır.⁴ Bu tədbirlər nəticəsində infilyasiyanın səviyyəsini qaldıran amillərin aradan qaldırılması, həmçinin infilyasiyanı əhalinin həyat səviyyəsinə sahibkarlıq fəaliyyətinin işgüzar mühitinə mənfi təsirinin azaldıl-

İctimai və humanitar elmlər seriyası

ması nəzərdə tutulur.

İstər əvvəllər fəaliyyət göstərən müəssisələr, istərsə də yeni yaradılması nəzərdə tutulan müəssisələrin müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinin başlıca amillərindən biri həmin müəssisələrin müasir texnika və texnologiyadan istifadə etməsidir. Çünki texnoloji mühit müəssisələrin həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətliyini təmin etməklə yanaşı yeni sahibkarlıq fəaliyyəti sahələri yaradır. Müstəqilliyimizin yeni qazanıldığı ərəfədə müəssisələrin mövcud texniki-avadanlıqlarının müəyyən hissəsi qorunub saxlanıla bilməmişdir, mövcud olanların isə xeyli hissəsi fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmişdir. Hazırda Muxtar Respublika ərazisində fəaliyyətinin bərpa edilməsi nəzərdə tutulan müəssisələrin böyük əksəriyyətinin avadanlıqlarının yenidən qurulması məqsədəuyğun sayılır ki, bunun da xeyli hissəsi Azərbaycan Respublikası Regionların Sosial İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramında öz əksini tapmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti inkişafının təkanverici amillərindən biri də kreditdir. Dövlət bu iqtisadi alət vasitəsilə sahibkarlığın istənilən sahəsinə aktiv təsir göstərə bilər. Kredit dövlət maliyələşdirilməsinin mühüm vasitəsidir. Regionumuzun iqtisadi inkişafında maliyyə kredit mexanizminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudur kiçik və orta sahibkarların kreditləşməsinə həyata keçirən xüsusi dövlət maliyyə institutlarının fəaliyyət göstərir. Lakin regionumuzun inkişafı naminə sahibkarların kredit əldə etmək imkanını daha da yüksəltmək, dövlət tərəfindən sahibkarlara müxtəlif maliyyə güzəştləri verilməsi lazımdır. Bu istiqamətdə xüsusi ixtisaslaşmış banklar yaradılmalıdır. Regionumuzun inkişafı üçün kredit müəssisələri ilə yanaşı digər infrastruktur amilləri-marketinq strukturları mühasibat uçotu, auditor xidmətini göstərən firmaların, sığorta şirkətlərinin, lizinq şirkətlərinin yaradılması, təkmilləşdirilməsi sahibkarlığın inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Müəssisənin makromühiti sahibkar tərəfindən idarə edilə bilməyən ünsürlərin məcmusudur. Bu mühitin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli olması, bir tərəfdən hökumətin apardığı sosial-iqtisadi tədbirlərlə əlaqədardırsa, digər tərəfdən onların formalaşması üçün müəyyən tarixi dövrə, zamana ehtiyacı var. Son vaxtlar həm ölkə səviyyəsində, həm də Muxtar Respublika səviyyəsində görülən və bir-birini tamamlayan məqsədyönlü tədbirlər sahibkarlığın makromühitini gələcəkdə daha da əlverişli olacağını vəd edir. Bunlarla yanaşı fikrimizcə sahibkarlığın makromühitinin inkişafı üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1. Sahibkarlıq subyektlərinin sərbəst fəaliyyətini təmin edən tədbirlərin gücləndirilməsi.
2. Müəssisələrin müasir texnoloji avadanlıqlarla təminatını artırmaq.

3. Bölgəmizdə fəaliyyət göstərən sahibkarların müvafiq faizlə uzunmüddətli kreditlə təmini.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq infrastrukturunun inkişafına, o cümlədən də lizinq müəssisələrinin və marketing xidmətlərinin formalaşmasına diqqətin artırılması.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev V.R., Seyfullayev İ.Z. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 2000, s. 37-43.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası-80. Tarixi statistik məcmuə. Bakı, 2004, s. 66.
3. 2004-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının yekunları haqqında. Naxçıvan, 2005, s. 56.
4. «Şərq qapısı» qəzeti, 24 iyun 2005-ci il.

Полад Алиев

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ МАКРОАТМОСФЕРЫ ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье исследовано макроатмосфера частной собственности в Нахчыванской АР. Анализированы факторы развития частной собственности и даны рекомендации развитию частной собственности в Нахчыванской АР. В статье были приведены также основные способы развития частных предприятий.

RƏCƏB RƏHİMLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ QURUMLARININ İNKİŞAF TARİXİ

Bugün «yerli özünüidarə», «şəhər idarəçiliyi», «bələdiyyə», dedikdə daha çox yerlərdə xalqa xidmət edən idari və siyasi cəhətdən səlahiyyətlərə malik olan qurumlar nəzərdə tutulmaqdadır. Ancaq tarixə nəzər saldıqda, ilk yerli özünüidarə orqanları ölkənin müdafiəsi, cinayətkarların həbs olunması və cəzalandırılması kimi bugün ümumiyyətlə dövlətə, bir başqa deyilislə mərkəzi idarəyə verilmiş vəzifələri yerinə yetirməkdəydilər.¹ Hökmdar, müstəmləkələrinin sayı artıqca və hakimiyyət sahəsi genişləndikcə səlahiyyətlərinin bir hissəsini bölgələrdəki köməkçilərinə devretmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu

səlahiyyətləri hökmdar adına yerli zadəganlar həyata keçirmişdir ki, bu da tədricən yerli özünüidarə fikrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Yerli özünüidarə düşümunün inkişafı ilə, mərkəzi idarənin gücü arasında tərs mütənasib bir əlaqə vardır. Yəni mərkəzi idarənin gücü artıqca, səlahiyyət sahəsi genişləndikcə, yerli özünüidarə orqanlarının gücündə azalma olur. Amma yerli özünüidarə orqanlarının güclənməsinin, mərkəzi idarənin hər zaman gücünün azalmasına səbəb olacağını söyləmək mümkün deyildir.²

Özünüidarə fikrini ilk ortaya çıxışı, antik şəhərlərin idarəetmə sisteminə daha aydın nəzərə çarpırdı. Belə ki, antik şəhərlər, özü-özünü idarə edən, müəyyən bir torpaq parçası üzərində yaşayan insanların qurduqları kiçik inzibati ərazi vahidləriydi. Siyasi vəzifə etibarilə qərar qəbul etmə gücü və səlahiyyətləri vardı. Antik şəhərin bu müstəqil siyasi və idari gücü Roma imperatorluğunun hakimiyyəti dövründə də mövcud olmuşdur. Bu imperatorluğun yığılması ilə demək olar ki, bütün şəhər tipli idarəetmə sistemləri də süquta uğramışdır.

Romada hökmdar yerli özünüidarə ilə əlaqədar qaydaları müəyyənləşdirməkdə, dəyişdirməkdə və ləğv etməkdə tam səlahiyyət sahibiydi. Yəni Romada yerli özünüidarə qurumlarına verilən hüquqlar tək tərəfli mərkəzi idarə tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Bu isə yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətinə mərkəzi idarənin müdaxiləsini təsdiqləyirdi. Orta əsrlərdə İngiltərədə və Fransada yerli özünüidarələrin tabe olduqları qaydalar da bu şəkildə idi.

Günümüzdə «komün»də deyilən yerli özünüidarə orqanlarının maliyyə cəhətdən müstəqilliyi hər kəs tərəfindən qəbul edilməkdədir. Ancaq tarixə nəzər salsaq görərik ki, mali cəhətdən müstəqilliyə sahib yerli inzibati ərazi vahidlərinin ortaya çıxması üçün uzun illər keçmişdir. Belə ki, bələdiyyə terminindən ilk dəfə 1789-cu il Fransız Qurucu Məclisində istifadə edilmişdir. İngiltərədə isə bələdiyyələr 1835-ci ildə həyata keçirilən idari reformlar nəticəsində hüquqi status almışdır.³

Ümumiyyətlə yerli özünüidarə fikrinin inkişaf tarixinə baxdığımız zaman açıqca görünür ki, yerli icmaları meydana gətirən insanlar uzun illər tabe olduqları feodal bəylərdən daha çox müstəqillik əldə edə bilmək, yəni yerli özünüidarə strukturunu yaratmaq üçün uzun müddət mübarizə aparmışlar. Amma bu mübarizənin hüquqi aktlar çərçivəsində həyata keçirildiyini söyləmək mümkün deyil. Çünki orta əsrlərdə idarə edənə idarə edilən arasındakı əlaqənin tənzimlənməsi ümumi bir hüquqi qaydadan ziyadə, tərəflərin üzərində qarşılıqlı razılaşma əldə etdikləri anlaşma statusunda idi. Bu isə hər hansı bir haqqın tələb edilməsi üçün lazımi hüquqi sənədin olmadığını göstərir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, yerli özünüidarə fikrinin formalaşması və bunun müqabilində yerli özünüidarə qurumlarının yaranması üçün in-

san hüquq və azadlıqlarını müdafiə edən hüquqi aktların qəbul edilməsi vacib idi. Məhz bundan sonra istənilən mübarizə öz səmərəsini verə bilərdi.

Turqot və Bentham kimi mütəfəkkirlər ölkənin, ümumi mənfəət ilə şəxsi mənfəətlər arasında bağ vəzifəsini yerinə yetirən özünüidarə qabiliyyətinə malik inzibati ərazi vahidlərinə ayrılmasının vacibliyini qeyd etmişlər. Müasir bir yerli özünüidarə fikrinin ortaya çıxması ancaq bu cür düşüncələrin inkişaf etməsindən sonra mümkün olmuşdur.⁴

Turqot yerli özünüidarə qurumlarını bir «ierarxik sistem» olaraq görmüşdür. Çünki sosial-iqtisadi sistemlərin məqsədyönlü fəaliyyəti və inkişafı, ierarxik təşkilati idarəetmə sistemləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Buna görə yerli özünüidarə sistemi kənd və rayon bələdiyyələrindən ibarət olacaqdır. Eyni zamanda bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətli nümayəndələrinin o bələdiyyə ərazisində daşınmaz əmlakı olan yurddaşlar tərəfindən seçilməsi Turqotun təklif etdiyi sistemin əsas xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirirdi.

Jeremy Bentham isə yerli özünüidarələrin mərkəzi idarə tərəfindən formalaşdırılmasının çox sayda insana ən böyük xoşbəxtliyi bəxş edəcəyi düşüncəsindən hərəkət etmişdir. Xüsusən İngiltərədə yerli özünüidarə orqanlarının formalaşması üçün elmi-nəzəri fikirlər ortaya qoyan Benthamın irəli sürdüyü təklifdə bütün dövlət xidmətlərinin tam və davamlı surətdə xalqa çatdırılması üçün ölkənin (İngiltərənin) 20 əyalətə bölünməsi, hər əyalətin də 20 rayonu özündə birləşdirməsi vacibliyini qeyd edirdi. Bu rayonlarda yaradılan yerli özünüidarə orqanlarının sədr və məclis üzvlərinin xalq tərəfindən seçilməsi fikri isə Benthamın nəzəriyyəsinin demokratik xüsusiyyətlərini göstərir. Eyni zamanda Bentham mərkəzi idarə tərəfindən yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarətin önəmli olduğunu vurğulayırdı. Məhz bu fikirlərin İngiltərədə ortaya çıxmasından sonra 1835-ci ildə «Yerli özünüidarə», «Bələdiyyə» kimi məfhumlar İngilis Avam kamerasında istifadə edilməyə başlanmışdır.⁵

19-cu yüzillikdə bir çox mütəfəkkirlərin əsərlərində yerli özünüidarələrlə əlaqədar fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Alman filosoflarından Rudolgh Gneist 1860-cı ildə yazdığı kitabının «Yerli özünüidarə» başlıqlı bölümündə yerli özünüidarə fikrinin formalaşmasının xalqın özü-özünü idarə etməsinin əsas şərti olduğunu vurğulamışdır.⁶ Digər bir elm adamı Lorenz Vonetein isə demokratik idarəçiliyin iki əsas sütunundan söz etmişdir ki, bunlardan birincisi yerli özünüidarə qurumları, ikincisi isə qeyri hökumət təşkilatlarıdır.

Həm insan hüquq və azadlıqlarının bərqərar olmasında, həm də demokratik fikirlərin formalaşmasında özünəməxsus yeri olan Fransada yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsində Jeremy Bentham ilə

İctimai və humanitar elmlər seriyası

John Stuart Millsin fikir və nəzəriyyələrinin böyük təsiri olmuşdur. Fransada həyata keçirilməyə çalışan sistem valilərin əllərində olan nəzarət etmə səlahiyyətləri ilə (yerli özünüidarəetmə qurumları üzərində) mərkəzi idarənin iqtisadi və siyasi üstünlüyünü bütün ölkəyə yaymaq, digər tərəfdən də, idarəetmədə ədalətin hakim qılınması nəticəsində idarəedənlərin səlahiyyətlərini aşmadan xalqa xidmət etməsi məqsədi daşıyırdı. Ancaq deyilənlərin bu dövrdə həyata keçirilməsi çox çətin idi.⁷

19-cu əsr, həm mərkəzi idarəyə, həm də yerli özünüidarələrə səlahiyyətlər verən, mərkəzin texniki səlahiyyətlərini və imkanlarını, yerli icmaların demokratik gücü ilə birləşdirən fikirlərə qarşı, yerli özünüidarələrə və özəl sektora, dövlətə duyulan güvəndən daha böyük güvən duyulduğu liberalizm çağıdır.⁸ Məhz 19-cu əsrdə meydana çıxan bu düşüncələrin 20-ci əsr demokratik yerli özünüidarə anlayışının formalaşmasında müsbət rolu olmuşdur.

Bir çox fikir adamları 20-ci əsrə yerli özünüidarə qurumları üçün «altın çağ» adlandırmışlar. Çünki bu dövrdə yerli özünüidarə qurumları xalqa xidmət edə bilmək üçün yetərli miqdarda maddi və elmi-hüquqi resurslara malik idi. Dolayısıyla xalqa, mərkəzi idarənin verə biləcəyindən daha çox, daha keyfiyyətli xidmət göstərirdi. Bu məsələdə həm liberallar həm də sosialistlər fikir birliyinə sahib idi. Belə ki, hər iki cərəyanın tərəfdarı olan fikir adamları bələdiyyələrin maddi-texniki bazalarının yaxşılaşdırılmasını, səlahiyyət və vəzifə cəhətdən gücləndirilməsini müdafiə edirdilər.

Fransız Maurice Haurio və İngilis Sidney Weeb yerli özünüidarələr tərəfindən xalqa göstərilən xidmətlərə diqqət çəkərək, bu xidmətlərin mərkəzi idarə tərəfindən verilən xidmətlərindən daha keyfiyyətli olduğunu vurğulamışlar.⁹

Bu dövrdə ən önəmli gəlişmələrdən biri, sosialist fikir adamlarının təsiriylə ortaya çıxan «Bələdiyyə sosializmi» fikridir. Əsasən İngilis mütəfəkkirlər tərəfindən formalaşdırılan bu fikir dalğasının ümumi prinsipləri aşağıdakılardır:¹⁰

1. Torpaq sahiblərinin (yəni zadəganların) deyil, xalqın istəyinə dayanan yerli özünüidarə sisteminin qurulması.
2. Məhəlli (yerli) xarakterli dövlət xidmətlərinin bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilməsi.
3. Məhəlli (yerli) xidmətlərin yerli özünüidarə qurumları tərəfindən verilməsi üçün təmsili hökumət sistemindən yararlanılmalıdır.

İngiltərədə 20-ci əsrin əvvəllərində meydana çıxan bələdiyyə sosializmi fikir dalğasının Amerika Birləşmiş Ştatlarında qarşılığı müstəqil bələdiyyəçilik fikridir. Buna görə: a) Əyalətlərdəki mərkəzi hökumət orqanları ərazilərindəki bələdiyyələrin səlahiyyət sahələrinə daxil olan işlərə qarışmamalıdır. b) Yerli

əhəmiyyətli bütün xidmətlərin xalqa geciktirilmədən və zamanında çatdırılması üçün bələdiyyələr geniş səlahiyyətlərə sahib olmalı, maddi resurslarla təmin edilməlidir. c) Əyalətlərin konstitusiyalarında bələdiyyələrin həyata keçirəmə-yəcəkləri şeylər deyil, hüquqları və səlahiyyətləri göstərilməlidir ki, vəzifələrini layiqincə yerinə yetirə bilsinlər. d) Bələdiyyələrin Avropa ölkələrində olduğu kimi sərbəst fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaradılmalıdır.

Yuxarıda dediklərimizdən aydın olur ki, yerli özünüidarənin dayandığı təməl prinsipləri incələyən müxtəlif dövrlərdə yaşamış elm adamları bunların, müstəqillik və idarəetmədə fəal iştirak olduğunu vurğulamışlar. Müstəqillik dedikdə söhbət şəxsin müstəqilliyindən deyil bütövlükdə cəmiyyətin müstəqilliyindən gedir. Bu geniş anlamıyla müstəqillik məfhumu yerli özünüidarə qurumlarının müstəqilliyi üçün əsas təşkil etməkdədir. Qərbi Avropa ölkələrində müstəqillik və yerli özünüidarə qurumlarının müstəqilliyi kimi düşümlər, 100 ildən artıq uzun bir zamandan bəri yerli özünüidarələrin mərkəzə qarşı mübarizələrinin əsas simvolları olmuşlar. Avropa Şurasının sənədlərində xalqa keyfiyyətli xidmətlərin verilməsi üçün yerli özünüidarə qurumlarının müstəqilliyinin əsas şərt olduğu göstərilmişdir. Qısacası xalqın ehtiyaclarını ona ən yaxın olan, özünün formalaşdırdığı yerli özünüidarə qurumları daha yaxşı bilməkdədir. Bu isə ortaya çıxan problemlərin daha tez bir müddətdə ortadan qaldırılmasına şərait yaradır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, istər antik şəhərlərin idarə edilməsində, istər orta əsrlərdə, istərsə də yeni və yaxın dövrlərdə yerli özünüidarə fikrinin formalaşmasında əsas qayə insanların müstəqil düşünmə özgürlüyünə sahib olmasıdır. Məhz bunun vasitəsi ilə də insanlar necə idarə olunacağına qərar verirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Keleş R. Yerinden Yönetim ve Siyaset. İstanbul, 1994, s. 24.
2. Keleş R., Yavuz F. Yerel Yönetimler. Ankara, 1983, s. 1.
3. Schobert T. The Decentralization and The New Urban Policy in France. «Urban law and Policy», 1985.
4. Keleş R. Göstərilən əsər, s. 28.
5. Alan A. The Politics of Local Government in the United Kingdom. London, 1982.
6. Nadaroğlu H. Mahalli idarələr. İstanbul, 1978, s. 6.
7. Keleş R. Fransada və İspanyada yerinden yönetim. Ankara, 1994.
8. Keleş R., Yavuz F. Göstərilən əsər. s. 5.
9. Yalçındağ S. Avropada halkın yönetime katılımı ve Mahalli idareler, «AMME İdaresi dergisi», C.7, S.2, Haziran 1974, s. 7.
10. Keleş R., Yavuz F. Göstərilən əsər. s. 7.
11. Yalçındağ S. Göstərilən məqalə. s. 9.

Раджаб Рагимли

**ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ОРГАНИЗАЦИИ МЕСТНЫХ
САМОУПРАВЛЕНИЙ**

Сегодня под понятиями «местное самоуправление», «городское управление» и т.д. больше всего понимаются органы и политически полномочные структуры обслуживающимся народам.

В статье исследован исторический путь развития местных самоуправлений дошедшего до нашего дня. По этой цели использованы идеи таких мыслителей как Тиргот, Ермий Бентхам, Гудолх Гнеист, Лоренз Вонотеин, Мауридже Хауриоу, Сидней Вебб, Йохт Стюарт Миллс и т.д.

На основе своих исследований мы пришли к выводу, что как в античности, так и в средневековья и в настоящем времени основными средствами в формировании местных самоуправлений были самостоятельные мышления людей.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriteriyalarına cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir və onlar üçün redaksiya heyəti heç bir cavabdehlik daşımır.
5. Məqalələr Azərbaycan dilində qəbul edilir.
6. Məqalələr jurnalın redaksiyasına fərdi kompüterdə, A4 formatlı ağ kağızda, səhifənin parametrləri yuxarıdan və aşağıdan 2 sm, soldan 2,5 sm, sağdan 1,5 sm məsafə ilə, sətirdən-sətir «defislə» keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus dilində Times New Roman, Azərbaycan dilində isə – Times Roman AzLat şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir.
7. Səhifənin sağ küncündə «12»-lik şriftlə, qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
8. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı 1 interval ara verməklə, «12»-lik şriftlə, adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs: AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Dövlət Universiteti və s.). Sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan «14»-lük şriftlə məqalənin adı çap edilir. Məqalənin əsas mətni yenə də 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan «14»-lük şriftlə çap edilir.
9. İstifadə edilən ədəbiyyatın siyahısı məqalənin sonunda verilir. «Ədəbiyyat» sözü səhifənin ortasında «12»-lik şriftlə qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə «12»-lik şriftlə, adi hərflərlə verilir. Məs:

Kitablar:

Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: İşiq, 1992, 321 s.

Kitab və jurnal məqalələri:

Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri / AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.

10. Məqalənin xülasəsi hissəsində rus, yaxud ingilis dilində müəllifin adı və soyadı «12»-lik şriftlə kiçik, qalın hərflərlə mövzunun adı «12»-lik şriftlə böyük, qalın hərflərlə, xülasənin özü isə «12»-lik şriftlə, adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
11. Məqalədəki sətirüstü istinadlar ardıcıl olmalı və səhifənin sonunda yox, məqalənin axırında – ədəbiyyat siyahısında verilməlidir.
12. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, disturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-6 səhifədən çox olmamalıdır.
13. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, iş və ev telefonları) əlavə olunmalıdır.

Qeyd: AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər» jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və «Tusi» nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

XƏBƏRLƏR
AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qənbərov*
Redaktor: *Məmmədli Zülfiyyə*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva*
Aynur Əliyeva

Yığılmağa verilmişdir: 01.02.2006
Çapa imzalanmışdır: 01.03.2006
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
16,3 çap vərəqi. 262 səhifə
Sifariş №2. Tiraj: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Tusi» nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35*